

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова

ПМУ ХАБАРШЫСЫ

Филологиялық сериясы
1997 жылдан бастап шығады

ВЕСТНИК ПГУ

Филологическая серия
Издается с 1997 года

№ 2 (2018)

Павлодар

МАЗМҰНЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова

Филологическая серия
выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

о постановке на учет средства массовой информации
№ 17026-Ж

выдано

Министерством культуры, информации и общественного согласия
Республики Казахстан

Тематическая направленность

публикация материалов в области лингвистики
и языкознания

Бас редакторы – главный редактор

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Демесинова Г. Х., *к.ф.н., доцент*

Ответственный секретарь

Шахметова Н. А., *к.ф.н.,*

ассоц.проф. (доцент)

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Брицын В. М., *д.ф.н., профессор (Украина)*

Дементьев В. В., *д.ф.н., профессор (Россия)*

Еспенбетов А. С., *д.ф.н., профессор*

Жусип К. П., *д.ф.н., профессор*

Трушев А. К., *д.ф.н., профессор*

Казиминова И. А., *ст. науч. сотр. НАН, Украина*

Маслова В. А., *д.ф.н., профессор (Белоруссия)*

Пименова М. В., *д.ф.н., профессор (Россия)*

Ыскак Д., *д.ф.н., профессор*

Хасанулы Б., *д.ф.н., профессор*

Шокубаева З. Ж., *технический редактор*

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник ПГУ» обязательна

Акошева М. К., Рахимжанов К. Х.

Коммуникацияның міндетті компоненті ретіндегі
сөйлеу жағдайы жөнінде 12

Әлімжанова Г. М.

Мәдени лингвистика және шектес шекаралық пәндермен
оның қарым-қатынасы 20

Әлімжанова Г. М.

Ұлттық тілдік тұлғалар – салыстырмалы лингвомәдениеттанудың
негізгі тұжырымдамаларының бірі 30

Андрющенко О. К., Сүйінова Г. С.

Лингвистикалық-мәдениеттану құзыретті қалыптастырудың
әдісі ретінде орыс тілі сабағындағы мәтінмен жұмыс жасауы 40

Әбікенова Г. Т., Кәріпжанова Г. Т.

Мәтін және дискурс 47

Абдрахманова Ж. Н.

Ақпараттық және коммуникациялық технологияларын пайдалана
отырып, болашақ шет тілдері мұғалімдерінің креативті-зерттеу
құзыретін қалыптастыру мәселесі 56

Дүкөмбай Г. Н., Сабралимова А. Е.

Ағылшын тіліндегі грамматикалық тәсілдер (салыстырмалы талдау) 64

Елікпаев С. Т., Қапасова Б. Қ.

«Шолпан» журналы – қазақ баспасөзінің бай мұра көзі 74

Жанұзақова Қ. Т., Нурсали А., Жалғасбай А.

Қазіргі қазақ прозасындағы ұлттық құндылықтар
және рухани жаңғыру мәселесі 85

Жұмабекова Г. А.

М. Мағауиннің «Ұлтсыздану ұраны» көсемсөзіндегі ұлтсыздану үдерісі 93

Жұмабекова Г. А.

Марат Қабанбай көсемсөзіндегі әлеуметтік мәселелер тоғысы 103

Жүсіп Қ. П., Жүсіпов Н. Қ., Баратова М. Н.

І. Жансүгіров – сөз шебері 115

Иост О. А.

XIX ғасырдың орыс әдебиеті: еуразияшылдық әдеби аспектісі
сұрағына (В. А. Жуковский) 122

Ибраева А. Т.

Қазақ сахнасындағы әдеби тұлға 131

Канафина М. А.

В. Шукшиннің шығармашылығындағы көркемдік әлемдегі
кішкентай адамның өзіндік ерекшелігі 142

Капанова Д. Е., Исмагулова Г. К., Амренова Р. С. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі «кешірім сұрау, ғафу өтіну» тілдік этикасына салыстырмалы талдау	152
Кикенова Б. Н., Бозтекеева Н. Т. Аркадий және Борис Стругацкийлердің «Малыш» повестінің образдық жүйесі	162
Көшекова А. А. «Айман-Шолпан» жырының тарихи негіздері	172
Көшекова А. А., Әділбекова Л. Айтыс өнері жайлы	179
Курманова З. К. Көптілділік білім берудің мәселелері (қазақстандық телебағдарламалар негізінде)	189
Ли О. Е. Жазбаша сөйлеу құрал ретінде мәдениетаралық қарым-қатынасқа оқыту	199
Лулудова Е. М. Чеховтың «Үш апалы-сіңілі» пьесасы кейіпкерлерінің креативті-рецептивті құзырет ретіндегі тыныштық/қозғалыс дуалді моделі	205
Молдабаева Қ. Б., Нургазина А. Б. Қазақ тілін латын әліпбиіне көшірудің өзекті мәселелері	215
Нұрғали Қ. Р., Мораш К. Е. М. А. Булгаковтың «Мастер и Маргарита» романындағы таңдаулы мәскеулік атаулардың поэтикасы	221
Нұрғали Қ. Р. Қазақ прозасындағы көркем мифологизм құбылысы	233
Оразбаева Н. С. Олжас Сүлейменов шығармашылығындағы кеңістіктік бинарлық оппозициялардың деконструкциясы	241
Рамазанова М. А., Кулахметова М. С. Заманауи неміс тілінің сөздігі миграция процесінің элеуметтік және мәдени аспектілерінің бейнесі ретінде	251
Рахманова Н. М. Адам мен әлем арасындағы түйіннің А. Алтайдың «Көзжендет» әңгімесіндегі көріністері	260
Сейсенбиева Э. С., Қожекеева Б. Ш. Ақыт Үлімжіұлының «Ахиретбаян» дастанының көркемдік ерекшелігі	268
Толеубаева К. А. Кейіпкер психологиясы және автор тұғырнамасы	281
Түйте Е. Е., Кадырова Л. Б. Тілдің даму заңдылықтары	293
Түлегенова Б. А., Ешмуратова А. Т., Бимаханбетова Н. Жоғары білім алуда көп тілді тұлғаны дамыту ерекшеліктері	302

Халмирзаева К. С., Халмирзаев Э. Э. Неміс тілі сабағына қойылатын заманауи талаптар	309
Шафигулина Р. Р., Ерденева С. М. Бейсезімдік құралдар мәдениетаралық қатысымның маңызды процесі ретінде	315
Телегаева Л. Б., Мұсалы Л. Ж. Мұхтар Мағауиннің «Аласапыран» романындағы ұлттық рух мәселесі	324
Авторларға арналған ережелер.....	333

СОДЕРЖАНИЕ

Акошеева М. К., Рахимжанов К. Х. К вопросу о ситуации речи как обязательном компоненте коммуникации	12
Алимжанова Г. М. Лингвокультурология и ее связь со смежными пограничными дисциплинами	20
Алимжанова Г. М. Национальная языковая личность – одно из основных понятий сопоставительной лингвокультурологии	30
Андрющенко О. К., Суюнова Г. С. Работа с текстом на уроках русского языка как способ формирования лингвокультурологической компетенции	40
Абикенова Г. Т., Карипжанова Г. Т. Текст и дискурс	47
Абдрахманова Ж. Н. К вопросу формирования креативно-исследовательской компетенции будущих учителей иностранных языков с использованием информационно-коммуникационных технологий	56
Дүкембай Г. Н., Сабралимова А. Е. Грамматические подходы в английском языке (сравнительный анализ)	64
Еликпаев С. Т., Капасова Б. К. Журнал «Шолпан» – источник духовного наследия казахской печати	74
Жанузакова К. Т., Нурсали А., Жалгасбай А. Национальные ценности и духовное возрождение в современной казахской прозе	85
Жумабекова Г. А. Процесс стирания нации в публицистической статье М. Магауина «Ұлтсыздану ұраны» (Гимн обезличивания нации)	93
Жумабекова Г. А. Социальные стыковки в публицистике Марата Кабанбая	103
Жусип К. П., Жусупов Н. К., Баратова М. Н. И. Жансугуров – мастер слова	115
Иост О. А. К вопросу о литературном аспекте евразийства: русская словесность XIX века (В. А. Жуковский)	122
Ибраева А. Т. Литературно-историческая личность в казахской драматургии	131
Канафина М. А. Своеобразие художественного мира маленького человека в творчестве В. Шукшина	142

Капанова Д. Е., Исмагулова Г. К., Амренова Р. С. Сопоставительный анализ речевого этикета «извинение и прощение» казахском и английском языках	152
Кикенова Б. Н., Бозтекеева Н. Т. Образная система повести Аркадия и Бориса Стругацких «Малыш»	162
Кошекорева А. А. Исторические основы поэмы «Айман-Шолпан»	172
Кошекорева А. А., Адильбекова Л. Об искусстве айтыс	179
Курманова З. К. Проблемы полиязычного образования (на примере казахстанских телепрограмм)	189
Ли О. Е. Обучение письменной речи как средству межкультурной коммуникации	199
Лулудова Е. М. Дуальная модель покоя / движение как креативно-рецептивная компетенция героев пьесы Чехова «Три сестры»	205
Молдабаева К. Б., Нургазина А. Б. Актуальные проблемы перехода казахского языка на латинскую графику	215
Нурғали К. Р., Мораиш К. Е. Поэтика избранных московских внутренних заглавий романа М. А. Булгакова «Мастер и Маргарита»	221
Нурғали К. Р. Художественный мифологизм как явление казахской прозы	233
Оразбаева Н. С. Деконструкция пространственных бинарных оппозиций в творчестве Олжаса Сулейменова	241
Рамазанова М. А., Кулахметова М. С. Словарь современного немецкого языка как отражение социокультурных аспектов процесса миграции	251
Рахманова Н. М. Картины узла между человеком и миром в рассказе А. Алтая «Көзгендет»	260
Сейсенбиева Э. С., Кожекеева Б. Ш. Художественные особенности поэмы Акыта Улимжиулы «Ахиретбаян»	268
Толеубаева К. А. Психология персонажа и высказывание автора	281
Туйте Е. Е., Кадырова Л. Б. Закономерности развития языка	293
Тулегенова Б. А., Ешмуратова А. Т., Бимаханбетова Н. Особенности развития полиязыковой личности в высшем образовании	302
Халмирзаева К. С., Халмирзаев Э. Э. Современные требования к уроку немецкого языка	309

Шафигулина Р. Р., Ерденова С. М.Невербальные средства общения как важный процесс
в межкультурной коммуникации315**Телгараева Л. Б., Мусалы Л. Ж.**Проблема национального духа в романе
«Аласапыран» Мухтара Магауина324

Правила для авторов333

CONTENT**Akosheva M. K., Rakhimzhanov K. H.**To the question on the situation of speech
as a mandatory component of communication 12**Alimzhanova G. M.**

Linguoculturology and its relationship with related frontier disciplines20

Alimzhanova G. M.National language personality is one of the basic concepts
of comparative linguoculture30**Andryushchenko O. K., Suyunova G. S.**Text processing at the Russian language lessons as a way to form
linguoculturological competence40**Abikenova G. T., Karpzhanova G. T.**

Text and discourse47

Abdrakhmanova Zh. N.On the question of formation of creative-research competence
of future foreign languages teachers using information
and communication technologies56**Dukembay G. N., Sabralimova A. Y.**

Grammatical approaches in English (comparative analysis)64

Yelikpaev S., Kapasova B.The magazine «Sholpan» is the source of the spiritual heritage
of the Kazakh press74**Zhanuzakova K. T., Nursali A., Zhalgasbay A.**

National values and spiritual revival in modern Kazakh prose85

Zhumabekova G. A.Process of deleting of the nation in publicistic article of M. Magauin
«The anthem of depersonalization of the nation»93**Zhumabekova G. A.**

Social joinings in Marat Kabanbay's journalism103

Zhussip K. P., Zhussupov N. K., Baratova M. N.

I. Zhansugurov – master of the word115

lost O. A.To the issue of the literary aspect of Eurasian ideology: Russian literature
of XIX century (V. A. Zhukovsky)122**Ibrayeva A. T.**

Literary-historical person in Kazakh dramatics131

Kanafina M. A.

Identity of little man's artistic world in works of V. Shukshin142

Kapanova D. E., Ismagulova G. K., Amrenova R. S.The comparative analysis of speech etiquette
of «apology and forgiveness» in Kazakh and English152

Kikenova B. N., Boztekееva N. T.	
The image system in the novel «The Kid» by Arkady and Boris Strugatsky ...	162
Koshekova A. A.	
Historical foundations of «Aiman-Sholpan» poem	172
Koshekova A. A., Adilbekova L.	
About the art of aitys	179
Kurmanova Z. K.	
On the state of multilingualism (for example, Kazakh TV)	189
Li O. E.	
Teaching of written speech as a means of intercultural communication	199
Luludova E. M.	
The dual model of rest/movement as a creative and receptive competence of the characters of the Chekhov's play «Three sisters»	205
Moldabaeva K. B., Nurgazina A. B.	
Actual problems of transition of the Kazakh language to Latin script	215
Nurgali K. R., Morash K. Y.	
Poetics of the chosen Moscow internal titles of the M. A. Bulgakov's novel «Master and Margarita»	221
Nurgali K. R.	
Literary mythologism as a phenomenon of the Kazakh prose	233
Orazbayeva N.	
Deconstruction of spatial binary oppositions in Olzhas Suleimenov's works	241
Ramazanova M. A., Kulakhmetova M. S.	
Dictionary of the contemporary German language as the reflection of socio-cultural aspects of the migration process	251
Rakhmanova N. M.	
Pictures of the node between man and the world in the story by A. Altay «Kozzhendet»	260
Seysenbieva E. S., Kozhekeeva B. Z.	
Artistic features of the poem by Akyt Ulimzhiuly «Akhiretbayan»	268
Toleubayeva K. A.	
Psychology of identity and author's statement	281
Tuite Y. Y., Kadyrova L. B.	
Conformities to the law of language development	293
Tulegenova B. A., Eshmuratova A. T., Bimakhmetova N.	
Features of the development of the polylingual identity in higher education	302
Halmirzayeva K. S., Halmirzayev E. E.	
Modern requirements in teaching German language	309
Shafgulina R., Yerdenova S.	
Non-verbal means of communication as significant process in intercultural communication	315

Telgaraeva L. B., Mussaly L. Zh.	
Issue of national spirit in Mukhtar Magauin's novel «Alasapyran»	324
Rules for authors	333

М. К. Акишева¹, К. Х. Рахимжанов²

¹к.ф.н., доцент, Гуманитарный факультет, Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина, г. Астана, 010000, Республика Казахстан;

²к.ф.н., доцент, Гуманитарный факультет, Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина, г. Астана, 010000, Республика Казахстан
e-mail: ¹akmar2809@mail.ru; ²kanatzhan57@mail.ru

К ВОПРОСУ О СИТУАЦИИ РЕЧИ КАК ОБЯЗАТЕЛЬНОМ КОМПОНЕНТЕ КОММУНИКАЦИИ

В статье речевое событие рассматривается как законченная форма речевого общения, представляющая собой единство речевого взаимодействия и речевой ситуации. Восприятие коммуникации существует во взаимодействии с такой подвижной средой личностей, предметов и обстоятельств, как ситуация общения, содержанием которой является речевое событие. От этого взаимодействия зависит, что стоит за словами «понять ситуацию», «владеть ситуацией». Речевое событие состоит из устной речи и того, что ее сопровождает; условий обстановки, в которой происходит общение. Первая составляющая речевого события – это дискурс, текст, взятый в событийном аспекте. Вторая составляющая определяется как речевая ситуация, включающая его участников, их взаимоотношения, место и время, предмет, цели и другие факторы речи.

Ключевые слова: речевое событие, речевое взаимодействие, речевая ситуация, интенциональность, условия речи, компоненты ситуации.

ВВЕДЕНИЕ

Семантика ситуативного контекста включает различные оттенки значения слова и его реализацию в условиях коммуникации. Собственно исследование языковых значений в высказывании целесообразно соотносить с понятием интенциональности. Для изучения интенции говорящего существенны такие понятия, как сознание говорящего, смысл текущего текста, речевая ситуация, компоненты ситуации речевого действия. Всякое речевое диалогическое действие осуществляется в условиях общей для коммуникантов речевой ситуации.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

По мнению исследователя И. Абелевой, «Коммуникативная ситуация – это динамическая совокупность всех обстоятельств, в которых протекает общение: место и время встречи, уровень сложности обсуждаемого предмета; срок, степень и характер знакомства ее участников, социальная и (или) возрастная дистанция между ними; предыстория разговора, ... и многое-многое другое». А бесконечная «изменчивость действительности, ... разнообразие ситуаций, в которых может оказаться человек, повелевают ему подходить к речи с учетом всех обстоятельств» [1, 105].

Исследователь А. А. Леонтьев в признаке проявления или не проявления зависимости от речевой ситуации видел отличие функции языка от функции речи [2, 55].

Чтобы понять, что означает ситуативность речи, нам надо исходить из понимания ситуации вообще.

Речевое диалогическое действие осуществляется в условиях общей для коммуникантов речевой ситуации. Изменение условий речевой ситуации влияет на ход всего речевого действия. К числу условий можно отнести место диалогического речевого действия и вытекающие отсюда мотивы и цели; условия, в которых протекает речевое действие; характер ролей, в которых выступают участники общения; психологические установки говорящих; предмет речи и уровень информированности участников общения.

Ситуация описывается разными исследователями в категориях пресуппозиции (В. А. Звегинцев, Н. Д. Арутюнова, Л. В. Лисоченко), предситуации (О. Б. Сиротинина). Эти факты могут быть объединены понятием пресуппозиции в широком смысле.

Ситуация речи определяется такими «обстоятельствами, которые вынуждают человека нечто сказать (или во всяком случае участвовать в речевой деятельности), при этом действовать (с помощью речи) в более или менее строгом соответствии с определяющими ситуацию признаками» [3, 89]. Также «речевая ситуация — это конкретные обстоятельства, в которых происходит речевое взаимодействие. Речевая ситуация является исходным моментом любого речевого действия в том смысле, что побуждает человека к речевому действию то или иное стечение обстоятельств. Депутатова Н. А. обращает наше внимание на анализ речевого взаимодействия коммуникантов в типизированных ситуациях. Компоненты подобных ситуаций отличны от компонентов вообще речевой ситуации. Это такие компоненты, как: 1) стабильная ситуативная рамка; 2) жесткое распределение ситуативных ролей; 3) порядок подчинения в отношениях между участниками ситуации; 4) присутствие безоговорочных социальных конвенций относительно речевого поведения в рамках конкретной речевой ситуации [4, 72–74].

С другой стороны, под ситуацией, следуя А. А. Чувакину, мы подразумеваем, речедействительностную ситуацию как «среду говорения и-или понимания», с другой стороны, – речевую ситуацию как «среду развития и функционирования продукта-объекта речевой деятельности» [5, 154].

Более лаконичное определение компонентов ситуации речи мы находим у В. Г. Колшанского. Вслед за ученым, под компонентами речевой ситуации мы понимаем совокупность временных, пространственных и предметных условий [6, 87]. В качестве компонентов речевой ситуации названные условия содействуют реализации коммуникативной функции, а также сопровождающих ее прагматических функций, к выполнению которых осознанно или неосознанно стремится каждый говорящий. Это могут быть такие функции, как сообщить, удивить, насмешить, привлечь внимание, дать оценку, объяснить и т.д. Следовательно, ситуативность выступает как наличие условий реализации иллокутивной цели говорящего, а также достижения перлокутивного эффекта у адресата, т.е. воспринимающей стороны. В. Г. Гак выделяет в структуре ситуации высказывания говорящего и его адресата, пресуппозиции как фонд общих знаний, намерения-интенции и цели общения как деятельностные компоненты ситуации, место, время, обстоятельства действительности как предметные компоненты ситуации, а отношения между коммуникантами, их социально-статусные характеристики как социально-психологические компоненты ситуации [7, 201].

И. П. Сусов говорит о структуре коммуникативной ситуации относительно высказывания как речевого действия: «Я – сообщаю – тебе – в данном месте – в данное время – посредством данного высказывания – о данном предмете – в силу такого-то мотива или причины – с такой-то целью или намерением – при наличии таких-то предпосылок или условий – таким-то способом» [8, 9].

В схемы ситуаций общения Т.А. ван Дейка входят обозначения участников общения, наличествующих объектов, прагматического контекста и отношений между участниками, состояний, событий, действий, модальности и времени, возможных миров и т. д. [9].

Как пишет Формановская, под речевой ситуацией понимается весь «сложный комплекс внешних условий общения и внутренних состояний общающихся, представленных в речевом произведении, направляемом адресату. Автор для устного контактного непосредственного общения выделяет компоненты я – ты – актуальная тематика – мотив + цель (интенция) – языковые/речевые и невербальные средства – стилистическая тональность – эмоционально-экспрессивное и оценочное отношение – здесь – сейчас – среди «своих/ чужих», в малой/ большой группе – при национально-культурной специфике [10, 56]. Наличие реакции общающихся говорит о наличии самих общающихся, следовательно, пишет исследователь, «весь

этот сложный комплекс ситуативных признаков можно свести к следующим компонентам: кто – кому – о чем – где — когда – почему – зачем. ...Чтобы возникла речь, нужен ее автор и адресат, тема, место и время речи, ее причина и цель» [10, 125]. Место и время, иногда и тему можно отнести к внешним обстоятельствам, а причину и цель общения – к внутренним реакциям говорящих.

По примеру исследователя мы тоже попытались рассмотреть компоненты одной речевой ситуации в отношении к устному непосредственному общению. Перед нами ситуация, связанная с высказыванием «Отец, давайте я помогу занести». Автор речи и ее адресат – это «я» и «ты», говорящий и слушающий, имеющие разные социальные роли, личностные характеристики.

Говорящий «я» – молодой человек, мужчина. Обращение «отец» указывает на носителя просторечия, а может быть, и интеллигента, обращающегося так сообразно ситуации. Социальная роль говорящего «проглядывает» в той части высказывания, которая служит для вступления в речевой контакт («Отец»). Ситуация речедействия диктует свой выбор языковых и речевых средств, речевого и неречевого поведения говорящего.

Содержательная часть высказывания – это «давайте я помогу занести» не обнаруживает особой принадлежности к социальным признакам людей, так как так могут говорить и образованные, и не очень образованные люди, молодые и немолодые. Тематическая составляющая ситуации продиктована текущим моментом жизни: проходя мимо пожилого мужчины, несущего какой-то груз или не имеющего сил произвести какое-либо действие, молодой мужчина решил помочь. «Внешнее» место действия в коммуникативном контакте может быть любым: на улице, в здании, в магазине и т.д. Употребление определенных речевых стереотипов помогает обнаружить место речедействия и роли его участников: *отец, давайте помогу занести* обнаруживают место действия - при входе в дом/ подъезд/ транспорт и роль «я» как молодого человека, мужчину, идущего следом, рядом с адресатом. Коммуниканты встречаются только в момент речевого контакта, т.е. здесь и сейчас. Другой компонент речевой ситуации в живом общении – это время речи. В нашей ситуации – это любое время года, дня. У адресанта в качестве стимула есть мотив – он физически сильнее пожилого мужчины, есть цель – оказать помощь. Здесь естественным образом возникает компонент ситуации «как», определяющийся выбором вербального и невербального кодов: возможно, адресант приблизился, сделал движение рукой, направив ее в сторону мужчины, не только словами, но и взглядом предложив помощь.

Ситуативный компонент «каким способом» передает стилистическую тональность высказывания как непринужденно-интимную, что связано с нахождением в среде «своих/чужих»: слово «отец» делает адресанта «своим».

В ходе анализа мы определили содержание компонентов речевой ситуации: «кто (адресант)» – это «мужчина/ молодой человек», «кому (адресат)» – это «мужчина преклонного возраста, или старше «я», «о чем (предмет речи)» – «о помощи занести», «где (место речедействия)» – «при входе в дом, подъезд, транспорт», «когда (время речевого действия)» – «любое время года, дня», «почему (причина речедействия)» – «я» физически сильнее, моложе», «зачем (цель речедействия)» – «чтобы оказать помощь».

Для нас важно обратить внимание на два последних компонента речевой ситуации: «почему (причина речедействия)» и «зачем (цель речедействия)». Их то и называет исследователь как «внутренние реакции общающихся на внешние обстоятельства, т.е. мотив и цель». Мотив и цель что-либо сказать проецируются как коммуникативное намерение говорящего и находят выражение в конкретном речевом действии. Говоря об условиях речедействия, исследователь отмечает некоторые детали характера компонентов: 1) субъект речевой ситуации «всегда ставит себя в центр собственной деятельности, в том числе, речевой. Он осознает себя как «я» – действующее с помощью речи лицо, он противопоставляет себе другого участника общения – «ты», выделяет и того, кто не является собеседником, но может присутствовать – «он»; 2) говорящий «ориентируется в пространстве, осознавая свою позицию, место как «здесь» и отсчитывая от этого все другие «там»: справа, далеко, сверху... и т.д.»; 3) адресант «ориентируется во времени, осознавая собственную позицию как «сейчас» и отсчитывая от этого все другие «тогда»: вчера, завтра, после этого, перед тем...и т.д.» [10, 107]. Компонент «я»/ человек эгоцентричен в языке и в речи, в своей «языковой работе» он исходит от таких частей ситуации, как «я – ты – здесь – сейчас».

Речевая ситуация – это действительно сложный, единый конгломерат и внешних обстоятельств, и внутренних психических реакций, которые побуждают нас осуществлять свою потребность обмениваться текстами (т.е. информацией) в процессе трудовой, общественной, личностной деятельности [3]. В результате ситуативность понимается как одно из условий речевого общения, как обязательный компонент самой речи, придающий ей особый характер.

Однако мы не можем не обратить внимание на несколько другую точку зрения, высказываемую Б. М. Гаспаровым [11, 96]. Исследователь, анализируя коммуникативные фрагменты как более двусмысленный феномен, чем стационарная языковая единица, которую можно актуализировать в известном контексте, пишет: «Коммуникативные фрагменты – это и «единица», мыслимая во всей своей непосредственной целостности, но в то же время и – сам себе – «контекст», излучающий из себя целое поле тематических, сюжетных, жанровых, ситуационных подраумеваний, аллюзий и

ассоциаций. Он сам порождает (вернее – индуцирует) эти ассоциации в нашем языковом сознании, но в то же время оказывается погружен в них, как в контекстуальную среду» [11, 122]. Ситуация – условие речи, речь проистекает в определенной ситуации, но иногда и языковые единицы (к примеру, коммуникативные фрагменты) могут направлять ситуацию. Разумеется, можно говорить о спорности этого момента: ведь сам автор противоречит себе, называя коммуникативные фрагменты своеобразным, но все же контекстом. Если же помнить о том, что коммуникативные фрагменты также являются языковыми единицами, то подход к определению и анализу ситуации не может быть однозначным. Потребность участников общения, сформированная объективной или субъективной речевой ситуацией, предшествующей общению, является предметом деятельности общения. Речевые действия, производимые собеседниками, можно разложить на составляющие их части: речевое воздействие, при котором объектом воздействия является собеседник; коммуникативное действие, объектом которого является сообщение, а то, что мы видим в речевой деятельности – это своеобразная модель речевой ситуации, репрезентация того фрагмента мира, о котором говорится в речевом высказывании.

ВЫВОДЫ

Таким образом, всякое высказывание возникает в связи с фактом реальной действительности, рассмотрение процесса построения высказывания начинается с его соотнесения с объективной действительностью – референциальной средой. Каждый акт речевого взаимодействия производится в рамках ситуации общения, включающей ряд факторов, необходимых для осуществления речевого взаимодействия. Без наличия хотя бы двух собеседников, осуществляющих в речевом взаимодействии свои цели, нельзя представить речевое взаимодействие. Коммуникация подчинена социальному взаимодействию людей, она определяется теми промежуточными целями, которые подчинены целям социального взаимодействия. Активность общающихся направлена на регуляцию, координацию их совместной речевой деятельности. Поэтому для каждого речевого высказывания можно говорить о двух видах целей, определяющих речевое поведение каждого из собеседников: цели речевого воздействия и цели передачи сообщения, или коммуникативной цели ситуации речи. Речевая ситуация выступает при этом как самый сложный конгломерат внешних обстоятельств и внутренних психических реакций, которые побуждают участников общения осуществлять свою постоянную потребность обмениваться информацией в процессе трудовой, общественной, личностной деятельности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Абелева, И. Ю.** Речь о речи. Коммуникативная система человека. – М. : Логос, 2004. – 304 с.
- 2 **Леонтьев, А. А.** Общественные функции языка и его функциональные эквиваленты // Язык и общество. – М. : Наука, 1968. – С. 99–110.
- 3 **Формановская, Н. И.** Речевой этикет и культура общения Научно-популярное издание. – М. : Высшая школа, 1989. – 290 с.
- 4 **Депутатова, Н. А.** Речевое взаимодействие коммуникантов в типизированных ситуациях // III Международные Бодуэновские чтения: И. А. Бодуэн де Куртенэ и современные проблемы теоретического и прикладного языкознания (23–25 мая 2006 г.): труды и материалы: в 2 т. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2006. – Т. 1. – С. 145–156.
- 5 **Чувакин, А. А.** Ситуативная речь: Учебное пособие. – Барнаул : изд. Алт. ун-та, 1987. – 106 с.
- 6 **Колшанский, Г. В.** Паралингвистика. – М. : Наука, 1974. – 79 с.
- 7 **Гак, В. Г.** Высказывание и ситуация.// Проблемы структурной лингвистики. – М. : Наука, 1973. – С. 120–135.
- 8 **Сусов, И. П.** Прагматическая структура высказывания // Языковое общение: единицы и регулятивы. – Калинин, 1985. – С. 169–182.
- 9 **Дейк, Т. А. ван.** Язык. Познание. Коммуникация. – М. : Логос, 1989. – 312 с.
- 10 **Формановская, Н. И.** Речевое взаимодействие: коммуникация и прагматика. – М. : Икар, 2007. – 480 с.
- 11 **Гаспаров, Б. М.** Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования. – М. : Новое литературное обозрение, 1996. – 352 с.

Материал поступил в редакцию 29.05.18.

М. К. Аकोшева¹, К. Х. Рахимжанов²

Коммуникацияның міндетті компоненті ретіндегі сөйлеу жағдайы жөнінде

^{1,2}Гуманитарлық факультет,
С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті,
Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы.
Материал 29.05.18 баспаға түсті.

М. К. Akosheva¹, K. H. Rakhimzhanov²

To the question on the situation of speech as a mandatory component of communication

^{1,2}Faculty of Humanities,
Saken Seifullin Kazakh Agrotechnical University,
Astana, 010000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 29.05.18.

Мақалада сөйлеу оқиғасы сөйлеу әрекетінің аяқталған түрі ретінде қарастырылады. Ол сөйлеудегі өзара қатынас пен сөйлеу жағдаятының бірлігі ретінде беріледі. Коммуникацияны қабылдау мазмұны сөйлеу оқиғасы болатын сөйлеу жағдаятымен байланыста ғана болады, ол тұлғалар, заттар және нысықтау жағдаятынан тұрады. Осы өзара байланыстан «жағдаятты түсіну», «жағдаятты білу» сөздері нені білдіретінін білуге болады. Сөйлеу оқиғасы ауызша сөйлеу мен оны білдіретін жайттардан; сөйлеу әрекеті орын алатын жағдаяттардан тұрады. Сөйлеу оқиғасының бірінші құрамдасы – бұл дискурс, оқиғалық аспектіде алынған мәтін. Екінші құрамдасы сөйлеу жағдаяты болып анықталады, ол оның қатысушыларын, олардың өзара қарым-қатынастарын, оқиға орны мен уақытын, пәнін, мақсатын және де сөйлеу факторларының басқасын қамтиды.

In the article, a speech event is considered as a complete form of speech communication, which is a unity of speech interaction and speech situation. The perception of communication exists in interaction with a mobile environment of personalities, objects and circumstances, such as a communication situation, the content of which is a speech event. This interaction is behind the words «to understand the situation», «to master the situation». A speech event consists of oral speech and that which accompanies it; conditions of the situation in which communication takes place. The first component of the speech event is discourse, the text taken in the event aspect. The second component is defined as a speech situation, including its participants, their relationships, place and time, subject, purpose and other factors of speech.

Г. М. Алимжанова

д.ф.н., академик МАНПО, доцент, Гуманитарно-юридический факультет, кафедра «Журналистики и переводческого дела», Университет «Туран», г. Алматы, А15Н6А9, Республика Казахстан
e-mail: agmdiamond@mail.ru

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ И ЕЕ СВЯЗЬ СО СМЕЖНЫМИ ПОГРАНИЧНЫМИ ДИСЦИПЛИНАМИ

В данной статье рассматривается связь лингвокультурологии со смежными дисциплинами, такими, как: 1) этнолингвистика; 2) лингвострановедение; 3) культурная антропология; 4) межкультурная коммуникация; 5) социальная лингвистика; 6) психологическая лингвистика; 7) прагматическая лингвистика; 8) культурология; 9) этнография; 10) когнитивная лингвистика; 11) теория невербального общения; 12) ареальная лингвистика; 13) мир изучаемого языка; 14) философия.

Лингвокультурология, возникая на «пересечении» ряда смежных наук и тесно взаимодействуя с ними, имеет свою специфику и свой особый «интегративный» аспект изучения проблемы «язык и культура», соотношение которое целесообразно рассматривать как единое целое в его взаимодействии, взаимовлиянии, взаимообусловленности.

Лингвокультурология создана, на основе триады – «язык, человеческая личность, культура».

Ключевые слова: лингвокультурология, связь, смежный, язык, человеческая личность, культура, соотношение.

ВВЕДЕНИЕ

В концепции «язык и культура» сходятся интересы всех наук о человеке, это «та сквозная идея, которая, как показывает опыт ее анализа и описания, пронизывает и все аспекты изучения языка и одновременно разрушает границы между дисциплинами, изучающими человека, поскольку нельзя изучать человека вне его языка» [1, 3].

«Лингвокультурология – на сегодняшний день, если воспользоваться «химической» метафорой, это новейшее молекулярное соединение, отличное от всех прочих своим «атомарным составом» и валентностными связями: соотношением «долей» лингвистики и культурологии и их иерархией.

В задачи этой научной дисциплины входит изучение и описание взаимоотношений языка и культуры, языка и этноса, языка и народного менталитета, «она создана, «на основе триады – язык, человеческая личность, культура» и представляет лингвокультуру как линзу, через которую исследователь может увидеть материальную и духовную самобытность этноса» [2, 71].

Лингвокультурология – это новая исследовательская парадигма движения научно – культурной мысли о языке и культуре. Она не только расширяет диапазон исследовательской идеи, но и позволяет глубже и многосторонне осознавать ее возможности и резервы.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

1) Связь лингвокультурологии с этнолингвистикой.

Лингвокультурология связана, а в некоторых вопросах тесно смыкается с этнолингвистикой – наукой тоже комплексной, пограничной между этнографией (этнологией, народоведением), **изучающей бытовые и культурные особенности народов, проблемы их происхождения, расселения и культурно – исторических взаимоотношений, и лингвистикой.**

Язык является не только средством общения, но и способом сохранения культуры народа (знания о мире, ценности, модели поведения) в ее развитии и изменении. Язык – это история народа, источник сведений о культуре и истории этноса.

Оценка знаний и форм поведения членов других этносов осуществляется путем сравнения со своими нормами бытия, причем все чужое рассматривается обычно как неестественное и неправильное. Эти различия могут касаться самых элементарных форм повседневной жизни. Например, одни пьют чай с молоком (англичане, казахи), другие – с лимоном (русские), третьи – с солью (монголы), четвертые – с гвоздикой (азербайджане), а другие предпочитают чаю кофе (немцы, французы).

Н. И. Толстой определил этнолингвистику как направление в языкознании, исследующее «соотношения и связи языка и духовной культуры языка и народного менталитета, языка и народного творчества, в их взаимозависимости и разного рода корреспонденции» [3, 182].

Этнолингвистика изучает язык **в его отношении** к культуре, взаимодействию языковых, этнокультурных, этнопсихологических факторов, план содержания культуры, народной психологии и мифологии.

А лингвокультурология изучает целостное теоретико – описательное исследование объектов как **функционирующей системы** культурных ценностей, отражаемых в языке, контрастивный анализ лингвокультурологических сфер разных языков (народов), т.е. системная

семантика его единиц и структура языка коррелирует со способом познания внешнего мира у народа и структурой мышления.

Итак, этнолингвистика изучает соотношение языка и культуры **как часть и целое**, а в лингвокультурологии **целесообразно рассматривать как единое целое в его взаимодействии, взаимовлиянии, взаимообусловленности.**

2) Связь лингвокультурологии с лингвострановедением.

Исследование проблемы «язык и культура» ведется в различных направлениях. Одним из них является лингвострановедение. «Изучающие иностранный язык, – подчеркивают основатели этого направления Е. М. Верещагин и В. Г. Костомаров стремятся овладеть еще одним способом участия в коммуникации. Однако, усваивая язык, человек одновременно проникает в новую национальную культуру, получает огромное духовное богатство, хранимое изучаемым языком» [4, 4–5].

Лингвострановедение – направление, с одной стороны, **включающее в себя обучение языку**, а с другой, дающее определенные сведения о стране изучаемого языка. Главная цель лингвострановедения – обеспечение коммуникативной компетенции в актах межкультурной коммуникации, прежде всего через адекватное восприятие речи собеседника.

Лингвокультурология, рассматривая связь между языком и культурой, не может не касаться страны, где происходят эти связи. Каждая страна имеет один язык для общения народа и свою культуру. Непосредственная связь между этими объектами очевидна. Изучая язык какой – либо страны, мы уже прикасаемся к его культуре. Ведь язык – это не только средство общения, а также и источник сведений о культуре страны и народа.

Итак, лингвокультурология и лингвострановедение **просматривают язык во взаимодействии с культурой и страной, схожесть их основана на тесном контакте таких объектов как страна, язык и культура.**

3) Связь лингвокультурологии с культурной антропологией.

Вопросами становления и развития культуры человека занимается культурная антропология – **наука о человеке.**

Культурная антропология – чрезвычайно широкая фундаментальная наука, изучающая единый процесс культурного становления человека, то есть того уникального и существеннейшего аспекта, который делает человека **Человеком** и отличает его от остального животного мира.

Сопоставление лингвокультурологии с культурной антропологией показало, что лингвокультурология интересуется культурой этноса, которая непосредственно связана с общением, с ценностными представлениями, нормами и правилами общения.

Итак, связь антропологии с лингвокультурологией **основывается на непосредственной связи объектов исследования**, – антропология, как

наука о человеке, **изучает культуру, а культура**, в свою очередь, является **ключевым понятием для лингвокультурологии.**

4) Связь лингвокультурологии с межкультурной коммуникацией.

Межкультурная коммуникация – активно развивающееся и востребованное обществом теоретическое и прикладное научное направление, находящееся на стыке лингвистики, культурологии, коммуникативистики и лингводидактики.

Межкультурная коммуникация имеет **прикладной**, чем лингвокультурология **характер**, т.к. включает изучение межкультурных коммуникативных компетенций и находится в тесной связи с преподаванием иностранных языков.

В этом отличие межкультурной коммуникации от лингвокультурологии, которая изучает не только межкультурную, но и интракультурную компетентность.

Если имеет место взаимодействие культур и языков, значит, мы уже сталкиваемся с объектами лингвокультурологии и затрагивается межкультурная коммуникация. Межкультурная коммуникация, имея межотраслевой характер, может изучаться в рамках лингвокультурологии.

Итак, межкультурная коммуникация – **совокупность различных форм отношений между индивидами и группами**, принадлежащими к разным культурам, а лингвокультурология непосредственно **сталкивается с результатами межкультурного взаимодействия.**

5) Связь лингвокультурологии с социолингвистикой.

Социолингвистика – наука об отношении «язык – общество». Общество состоит из различных возрастных, социальных, профессиональных, политических групп, каждая из которых по-своему пользуется языком в целях внутрigrupпового и межgrupпового общения.

Социолога интересует как общение влияет на культурные особенности социума, формируется культура общества под влиянием языка и коммуникации.

Непременным **«компонентом» общества является его культура**, поэтому в социолингвистике уделяется внимание вопросу о связи и взаимодействии языка и культуры.

Если социолингвистика рассматривает исключительно материал сегодняшнего дня, то лингвокультурология исследует и исторические, и современные языковые факты сквозь призму духовной культуры.

Итак, социолингвистика и лингвокультурология – **связаны одним «языком», который входит в круг изучения и той и другой науки. Язык – это в первую очередь продукт социального и культурного развития.**

6) Связь лингвокультурологии с психолингвистикой.

Психолингвистика рассматривает отношение «язык – человек». Человек наделен психикой как совокупностью духовных качеств, отражающее действительность в виде ощущений, представлений, что определяет своеобразие его речевого поведения, то есть изучает процессы говорения и процессы понимания. И. Н. Горелов указывает, что «предметом психолингвистики выступает языковая личность, рассматриваемая в индивидуально-психологическом аспекте» [5, 78].

Психолингвистика рассматривает язык как феномен психики человека и соприкасается с лингвокультурологией.

Итак, психолингвистика и лингвокультурология **схожи в методах и подходах к исследованию, рассматривают явления, связанные с внутренним состоянием человека под углом лингвистики.**

7) Связь лингвокультурологии с прагматической лингвистикой.

Предметом прагматической лингвистики является исследование **обмена мыслями** между конкретными индивидами **в условиях конкретной ситуации** с использованием вербальных и невербальных средств общения, каким образом человек пользуется этими средствами для передачи своих интенций собеседнику в конкретных жизненных обстоятельствах.

Совокупность речевых актов составляет речевую деятельность.

Речевой акт, является минимальным средством языкового общения, отражает лингвокультурные особенности и средства выражения человека, принадлежащего к той или иной культуре.

Итак, прагматическая лингвистика – изучает особенности коммуникативного процесса у людей, учитывает принадлежность человека к какой – либо культуре, изучает аспекты языка и культуры в реальном времени, а лингвокультурология в исследовании различных связей языка и культуры также рассматривает этот аспект, **то есть связующим звеном является речевой акт.**

8) Связь лингвокультурологии с культурологией. Культурология – это наука **о закономерностях существования и развития культуры, о взаимосвязях культуры** и других областей человеческой деятельности.

Культурология имеет междисциплинарный характер; охватывает большое количество явлений и процессов; осваивает большое количество методологических подходов.

Объектом лингвокультурологии является исследование взаимодействия языка, который есть транслятор культуры, культурной информации, который создает эту культуру, пользуясь языком. Объект размещается на «стыке» фундаментальных наук – лингвистики и культурологии.

Итак, **текст – это истинный стык лингвокультурологии и культурологии**, так как он принадлежит языку и является его высшим

ярусом, форма существования культуры. **А лингвокультурология рассматривает язык как систему воплощения культурных ценностей.**

9) Связь лингвокультурологии с этнографией.

Этнография – область науки, **изучающая народы – этносы** и другие этнические образования, их происхождение (этногенез), состав, расселение, культурно – бытовые особенности.

Основным объектом этнографического исследования являются этносы. Этнография может давать и дает существенный материал для лингвокультурологии. Основной предмет этнографии составляют характерные, традиционные черты повседневной бытовой культуры народов, образующие вместе с языком их специфический, этнический облик.

Итак, **этнография – носит описательный характер, а лингвокультурология – объясняет почему происходят те или иные культурные процессы.**

10) Связь лингвокультурологии с когнитивной лингвистикой.

Когнитивная лингвистика исследует отношение «язык – мышление», т.е. то, каким образом процессы и результаты познавательной деятельности человека отражаются в языке и речи, как соотносятся универсальные мыслительные категории с категориями языка.

Представляется важным отметить схожесть методологии лингвокультурологии и когнитивной лингвистики.

Предметом исследования когнитивной лингвистики является когнитивный концепт, а предметом исследования лингвокультурологии – лингвокультурный концепт.

В когнитивной лингвистике и лингвокультурологии используется интегративный подход к изучению языка, ведь в большинстве случаев для получения объективных исследований необходим синтез знаний, полученных в разных науках. Таким образом, данные направления учитывают как собственно лингвистические данные, так и достижения смежных дисциплин.

Итак, когнитивная лингвистика – отвечает на вопрос о том, **как организовано сознание человека, человек познает мир, создаются ментальные пространства, какие сведения о мире становятся знанием**, а лингвокультурология – **рассматривает человека в культуре и его язык.**

Итак, когнитивная лингвистика и лингвокультурология обнаруживают **сходные черты:** интегративный подход к языку, максимальное внимание к диаде «язык – человек», стремление к исследованию концептов и национальной картины мира.

11) Связь лингвокультурологии с теорией невербального общения.

Теория невербального общения изучает **соотношение невербальных и вербальных (словесных) средств общения в речи.** Это жесты, мимика,

телодвижения, особенности тембра, темпа, громкости, сопровождающие речепроизводство.

Изучая соотношение вербальных и невербальных средств общения в речи определенного общества, теория невербального общения вступает в тесный контакт с лингвокультурологией, объектом изучения которой являются язык и культура.

Это можно показать на примере изучения ритуала, так как совмещают в себе культурно-этнические ценности, которые могут отражать принятые в данном обществе способы передачи информации.

Итак, лингвокультурология и теория невербального общения – **исследуют кинетические и фонационные компоненты речепроизводства, которые неотделимы от культуры общества, частью которой и являются.**

12) Связь лингвокультурологии с ареальной лингвистикой.

Ареальная лингвистика изучает отношение «**язык – территория**», или точнее территориальные варианты определенной коммуникативной системы, географическое распределение языковых явлений, причем под территорией понимается не только совокупность рельефа и климата, а прежде всего культурно – языковая общность людей данного ареала.

Языковые образования (диалект, национальный вариант языка, языковой союз и др.) представляют собой самодостаточные коммуникационные системы, которые можно исследовать методами лингвокультурологии.

Итак, ареальная лингвистика и лингвокультурология **изучают культурно – языковую общность людей – как отношение «язык – территория»**, и предоставляет материалы для лингвокультурологических исследований, и как **целостное теоретико – описательное исследование объектов, как функционирующей системы культурных ценностей, контрастивный анализ разных языков.**

13) Связь лингвокультурологии с миром изучаемого языка.

Помимо значений слов и правил грамматики, нужно знать:

- 1) когда сказать / написать, как, кому, где;
- 2) как данное значение / понятие, данный предмет мысли живет в реальности мира изучаемого языка.

Мир изучаемого языка как дисциплина, неразрывно связанная с преподаванием иностранных языков, сосредоточена **на изучении совокупности внеязыковых фактов**, т.е. тех социокультурных структур и единиц, которые лежат в основе языковых структур, единиц и отражаются в этих последних.

Картина мира окружающего носителей языка, – отражается в языке, формирует язык и его носителя, определяет особенности речеупотребления.

Без знания мира изучаемого языка невозможно изучать язык как средство общения. Живой язык живет в мире его носителей, дает возможность пользования этим языком как средством общения.

Необходимо учитывать культурологический компонент, т.е. уровень освоения культуры как эффективного средства повышения интереса к языку.

Все тонкости культуры народа отражаются в его языке, который специфичен и уникален, так как по-разному фиксирует в себе мир и человека в нем.

Итак, мир изучаемого языка и лингвокультурология рассматривают **национальную языковую картину мира**, т.е. исследуют общество и культуру через язык, – как 1) **подвид – социокультурная картина мира**, 2) **отражение функционирующей системы культурных ценностей**. Лингвокультурология менее сосредоточена на социальных аспектах проблемы.

14) Связь лингвокультурологии с философией.

Философия – наиболее общая теория, одна из форм мировоззрения, одна из наук, одна из форм человеческой деятельности, особый способ познания.

Философия и лингвокультурология, как взаимодействующие дисциплины, обладают рядом общих проблем и понятий. Например, ментальность, которая часто рассматривается в философии под углом лингвокультурологии.

В последнее время в философии и лингвокультурологии наметилась тенденция к более полному изучению человека: его природы, внешности, внутреннего мира, менталитета и т.д.

Итак, язык для философа – **средство выражения философских концепций, средство познания мира и человека**. Если вначале было Слово, то именно оно – важнейший источник знаний, именно в нем заложена вся информация о мире и о культуре человека.

Итак, лингвокультурологический подход философии – **взаимосвязь языка и культуры оказывается движением в одну сторону**, так как язык отражает действительность, а **культура** есть неотъемлемый **компонент действительности**, с которой сталкивается человек, то и **язык – простое отражение культуры**.

ВЫВОДЫ

С появлением лингвокультурологии как самостоятельной научной дисциплины стала возможна постановка вопроса, решающая проблему одновременно «в интересах» лингвистики и культурологически ориентированной философии, решению ряда исследовательских задач с синтезом знания по философии, общему и частному языкознанию.

В данном исследовании нами выявлена связь лингвокультурологии с смежными дисциплинами, такими, как: 1) этнолингвистика, 2) лингвострановедение, 3) культурная антропология, 4) межкультурная коммуникация, 5) социальная лингвистика, 6) психологическая лингвистика, 7) прагматическая лингвистика, 8) культурология, 9) этнография, 10) когнитивная лингвистика, 11) теория невербального общения, 12) ареальная лингвистика, 13) мир изучаемого языка, 14) философия.

Лингвокультурология не только черпает базу из смежных дисциплин, но и предоставляет важный и необходимый материал для исследователей различных дисциплин о человеке, языке и культуре.

Лингвокультурология – это новая исследовательская парадигма движения научно – культурной мысли о языке и культуре. Она не только расширяет диапазон исследовательской идеи, но и позволяет глубже и многосторонне осознавать ее возможности и резервы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Караулов, Ю. Н.** Русский язык и языковая личность. – М. : Наука, 1987. – 264 с.

2 **Гумбольдт, В. фон.** О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества // Избранные труды по языкознанию. – М. : Знание, 1986. – С. 69–94.

3 **Толстой, Н. И.** Этнолингвистика в кругу гуманитарных дисциплин // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. – М. : Академия, 1997. – С. 179–193.

4 **Верещагин, Е. М., Костомаров, В. Г.** Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. – М. : Русский язык, 1987. – 213 с.

5 **Горелов, И. Н.** Вопросы теории речевой деятельности. – Таллин : Знание, 1987. – 140 с.

Материал поступил в редакцию 29.05.18.

Г. М. Әлімжанова

Мәдени лингвистика және шектес шекаралық пәндермен оның қарым-қатынасы

Гуманитарлық-заң факультеті, «Тұран» университеті,
Алматы қ., А15Н6А9, Қазақстан Республикасы.

Материал 29.05.18 баспаға түсті.

G. M. Alimzhanova

Linguoculturology and its relationship with related frontier disciplines

Faculty of Humanities and Law,

Turan University,

Almaty, A15N6A9, Republic of Kazakhstan.

Material received on 29.05.18.

Бұл мақалада лингвомәдениеттің шекаралық пәндермен байланысы қарастырылады: 1) этнолингвистика; 2) лингвоөлқарастыру; 3) мәдени антропология; 4) кросс-мәдени байланыс; 5) әлеуметтік лингвистика; 6) психологиялық лингвистика; 7) прагматикалық лингвистика; 8) мәдениеттану; 9) этнография; 10) когнитивтік лингвистика; 11) ауызша қарым-қатынас теориясы; 12) аумақтық лингвистика; 13) зерттелетін тілдің әлемі; 14) философия.

Мәдени лингвистика, шектес ғылымдар бірқатар «қиылысында» пайда болған және олармен тығыз өзара іс-қимыл, өз ерекшелігін және «Тіл және мәдениет», оның өзара іс-қимыл бірыңғай тұлға ретінде қарастырған жөн, оның қатынасы, өзара проблемасын зерделеу өз ерекше «интегративті» аспектісі бар.

Мәдени лингвистика – «тіл, адам, мәдениет» атты үш негізде құрылған.

This article discusses the relationship of lingvoculture with related disciplines, such as: 1) ethnolinguistics; 2) linguo-regional stu; 3) cultural anthropology; 4) cross – cultural communication; 5) social linguistics; 6) psychological linguistics; 7) pragmatic linguistics; 8) cultorology; 9) ethnography; 10) cognitive linguistics; 11) the theory of non-verbal communication; 12) areal linguistics; 13) the world of the language being studied; 14) philosophy.

Linguoculturology, arising at the «intersection» of a number of related sciences and closely interacting with them, has its own specifics and its special «integrative» aspect of the study of the problem of «language and culture», a ratio that is expedient to be considered as a single whole in its interaction, mutual influence, mutual conditioning.

Linguistic culture was created, on the basis of the triad – «language, human personality, culture».

Г. М. Алимжанова

д.ф.н., академик МАНПО, доцент, Гуманитарно-юридический факультет, кафедра «Журналистики и переводческого дела», Университет «Туран», г. Алматы, А15Н6А9, Республика Казахстан
e-mail: agmdiamond@mail.ru

НАЦИОНАЛЬНАЯ ЯЗЫКОВАЯ ЛИЧНОСТЬ – ОДНО ИЗ ОСНОВНЫХ ПОНЯТИЙ СОПОСТАВИТЕЛЬНОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ

В данной статье рассмотрено объемное понятие как, национальная языковая личность. В статье раскрывается понятие языковой личности с различных позиций и оснований. Выделяются отличные друг от друга аспекты: философский, психологический, социологический, культурологический, ценностный, познавательный, поведенческий.

В статье приводится детальный анализ национальной языковой личности, который является отображением в языке элементов специфического национального способа мировидения, модели мира, присущей данной культуре.

Процесс формирования личности приравнивается к процессу ее социализации во взаимосвязанной цепочке: человек говорящий – человек деятельный – человек духовный.

Ключевые слова: языковая личность, национальный, культура, аспект, язык, модель.

ВВЕДЕНИЕ

Несмотря на многообразие отношений объективной действительности, находящихся воплощение в языке, ведущее место принадлежит человеку.

Как отмечает Г. А. Золотова, «человек центральная фигура языка и как лицо говорящее, и как главное действующее лицо мира, о котором он говорит» [1, с. 5].

Антропоцентрическая концепция, согласно которой в основе языковой деятельности находится человек, получила обоснование в работах Э. Бенвениста, В. В. Виноградова, Ю. С. Степанова, Г. А. Золотовой и других.

Ю. С. Степанов развивает, данный принцип языка, называя его **антропоцентричным**. Он пишет: «...язык есть семиотическая система,

основные референциальные точки которой непосредственно соотнесены с говорящим индивидом», и «язык создан по мерке человека, и этот масштаб запечатлен в самой организации языка; в соответствии с ним язык и должен изучаться» [2, с. 15].

Антропоцентрическую точку зрения на язык Г. А. Золотова представляет «наиболее естественной и адекватной действительному положению вещей» [3, с. 5–6].

Возрастание интереса к изучению личности в гуманитарных науках в последние годы объясняется двумя моментами: во-первых, в условиях глобальной коммуникации и свободного доступа к информации индивидуальные возможности личности резко расширились.

Во-вторых, произошло осознание того, что личность соизмерима с миром, что мир культуры в широком смысле персонален. Видимо, это и определило эволюционный скачок личности, изменение ее «научного веса» и выдвижение ее в число приоритетных объектов философии, культурологии, языкознания.

Обращение лингвистов к антропоцентризму обусловлено признанием ведущей роли человека в процессах порождения и использования речи.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В новой лингвистической парадигме на первый план выдвигается языковая личность, определяющая семантическое пространство языка.

Языковая личность становится своеобразным перекрестком, где сталкиваются интересы лингвистов, культурологов социологов, философов и др.

Понятие личности как сложное и многогранное образование трактуется неоднозначно.

Исследователи, рассматривающие языковую личность с различных позиций и оснований, выделяют отличные друг от друга аспекты.

I Философский аспект.

Философы под личностью подразумевают, во-первых, человеческий индивид, выступающий в качестве субъекта сознательной деятельности в сфере общественных отношений.

Во-вторых, под личностью понимают социальную значимость индивида, его социально-этический и психологический облик. В данном контексте понятие личности, фиксируя меру социального в индивидуальном, употребляется в аксиологическом смысле.

Более детально понятие личности раскрывается при обращении к структуре личности.

Существует точка зрения, что «в структуру личности следует включать следующие подструктуры:

1 биологическая подструктура: темперамент, половые, возрастные, патологические свойства психики;

2 психологическая подструктура: память, эмоции, ощущения, восприятия, мышление, воля;

3 подструктура социального опыта: приобретенные знания, навыки, умения, привычки;

4 подструктура направленности личности: влечения, желания, интересы, убеждения, индивидуальная картина мира, кругозор» [4, с. 204].

II Психологический аспект.

В психологии личностью считается каждый отдельный человек с присущими ему индивидуальными особенностями характера, интеллекта, эмоциональной сферы.

К психологическим свойствам личности относятся характер, темперамент, способности человека, а также особенности протекания психических процессов. При непрерывном изменении психических состояний (переживаний, мотивов поведения и т.п.) психологический склад или облик личности остается в известной степени постоянным, что связано с относительным постоянством условий жизни, с типологическими особенностями нервной системы индивида.

III Социологический аспект.

В социологии под личностью понимается социально-адаптированный индивид, выполняющий определенную социальную функцию.

Как отмечает И. С. Кон, «во-первых, человек рождается в обществе, зависимость от которого ощущается им с раннего детства. Человек воспринимает уже готовые нормы и образцы поведения, сложившиеся в обществе и принимает как данность.

Во-вторых, человек формируется обществом для исполнения определенных социальных функций через процесс социализации, представляющий собой процесс формирования личности общественным воспитанием, которое направлено на усвоение человеком норм, требований, ценностей той социальной среды, в которой он вынужден существовать с момента рождения» [5, с. 25].

В этом смысле человек является одновременно и объектом, и субъектом общественных отношений.

И. С. Кон совершенно прав в том, что личность нельзя оторвать от ее окружения, семьи, близких людей, а также от социальной группы, от этноса, нации и других социальных общностей.

Иначе говоря, под социализацией понимается процесс вхождения индивида в социальную среду, усвоение им социальных влияний, приобщение к системе социальных связей, построение определенной стратегии деятельности, процесс мобилизации сил и возможностей субъекта.

IV Культурологический аспект.

В культурологическом аспекте содержится объемное понимание личности как продукта культуры. В этом смысле личность вбирает в себя и философский, и социально-психологический аспекты.

Следует отметить, что именно с культуры начинается духовное общение людей, понимание и сотрудничество народов, а общение культур актуализируется в общении личностей, основным средством которого выступает язык.

Язык – это своего рода зеркало, которое стоит между индивидом и миром, оно показывает мир в восприятии человека. Одновременно в зеркале языка отражается и сам человек, его личность, поведение, жизненные установки, система ценностей, его деятельность, а также культура народа, который на этом языке говорит.

Следующая группа аспектов рассмотрения языковой личности представлена системно-структурным основанием, представителем которой является В. И. Карасик.

Применительно к коммуникативной личности он выделяет: ценностный, познавательный, поведенческий аспекты.

«I Ценностный аспект.

Ценностный план коммуникативной личности содержит этические и утилитарные нормы поведения, свойственные определенному этносу в определенный период.

Эти нормы закреплены в нравственном кодексе народа, отражают историю и мировосприятие людей, объединенных культурой и языком.

Существуют общечеловеческие ценности; ценности; свойственные определенному типу цивилизации (например, нормы поведения согласно тому или иному вероучению); ценности, характеризующие определенный этнос, а также подгруппы внутри этноса; индивидуальные ценности личности.

Соответственно коммуникативную личность можно охарактеризовать в ценностном аспекте по соотношению доминантных ценностей.

II Познавательный аспект.

Познавательный план коммуникативной личности выявляется путем анализа картины мира, свойственной ей. На уровне культурно-этнического рассмотрения выделяются предметно-содержательные способы интерпретации действительности, свойственные носителю определенных знаний о мире и языке.

III Поведенческий аспект.

Поведенческий план коммуникативной личности характеризуется специфическим набором намеренных характеристик речи и паралингвистических средств общения.

В первом выделяются индексы речи мужчин и женщин; детей и взрослых; образованных и менее образованных носителей языка; людей, говорящих на родном и неродном языке.

Во втором выделяются ситуативные индексы общения (расстояние между участниками общения, громкость голоса и отчетливость произношения, выбор слов, типы обращений и т.д.)» [6, с. 22–23].

Таким образом, все названные аспекты коммуникативной личности – ценностный, познавательный и поведенческий – соотносятся с языковыми способами выражения, вербальными и невербальными.

К числу важнейших вопросов теории языковой личности относятся выделение типов языковых личностей.

В. П. Нерознак определяет этапы изучения языковой личности.

1 Человек осознает свою идентичность в рамках своей принадлежности к этносу и исчисляемой совокупности социальных групп и в границах своей уникальной личности.

2 Такое осознание фиксируется в языковом сознании и в коммуникативном поведении и может быть объективировано при помощи используемых в лингвистике специальных исследовательских процедур.

3 Языковое сознание членится на релевантные фрагменты осмысления действительности, которые имеют вербальное выражение и допускают этнокультурное, социокультурное и личностно-культурное измерения.

4 Коммуникативное поведение выражается в текстах, возникающих в ситуациях общения и характеризующих участников общения как принадлежащих этнокультурной и социокультурной общности и как индивидуумов.

5 Типизируемые ситуации общения соотносятся с фрагментами осмысливаемой действительности, при этом выделение и типизация коммуникативных ситуаций и фрагментов мира зависят от степени их значимости для индивидуума, социальной группы и этноса, т.е. в основе значимого выделения тех или иных признаков лежат ценностные приоритеты.

6 Можно выделить:

а) типы языковых личностей, для которых ведущим моментом будет осознание и переживание своей этнокультурной либо социокультурной, либо индивидуально-культурной идентичности;

б) типы концептов, определяющих этнокультуру, социокультуру либо индивидуальную личность;

в) типы дискурса, возникающего для поддержания и развития этнокультуры, социокультуры и индивидуально - личностной культуры человека.

7 Языковая личность едина в ее различных проявлениях и аспектах изучения: изучая личность, мы должны прийти к специфическим для этой

личности концептам и типам дискурса; моделируя концепты, мы выявляем характеристики типизируемых личностей и типов дискурса; выделяя типы дискурса мы с иных позиций устанавливаем характеристики личностей и определяем организующие тот или иной дискурс концепты» [7, с. 116].

Для лингвокультурологии понятие языковой личности является одним из центральных понятий, поскольку этнокультурная, социокультурная, индивидуально культурная составляющая языка, типы концептов, а также типы дискурса, развивающие поддерживающие этно и социокультуры, невозможны без языковой личности.

Языковая личность для лингвокультурологии есть основное условие и основная цель лингвокультурологии. При этом языковая личность для лингвокультурологии интересна именно представленностью в ее языковом сознании, в ее речевой деятельности культурного компонента, т.е. тем, как и в какой мере деятельность человека определяется принадлежностью к определенной национальной культуре.

В российском языкознании глубокое и всестороннее **исследование проблемы языковой личности было проведено Ю. Н. Карауловым** и отражено в работе «Русский язык и языковая личность».

«Языковая личность есть личность, выражена в языке (текстах) через язык, есть личность, реконструированная в основных своих чертах на базе языковых средств.

Процесс формирования личности приравнивается к процессу ее социализации во взаимосвязанной цепочке: человек говорящий – человек деятельный – человек духовный» [8, с. 42–43].

Поэтому сама социальная сущность языка заключается в том, что он существует, прежде всего, в языковом сознании – коллективном и индивидуальном. Соответственно, «носителями культуры в языке являются языковая коллектив и индивидуум.

Коллектив как этнос и индивидуум являются крайними точками на условной шкале языкового сознания» [8, с. 8].

Языковая личность – понятие, соотносящееся с экстралингвистическими факторами (например, коммуникативная сеть), тогда как языковая модель человека погружена в язык и действительна только в пределах языка.

Первый термин соотносится с гуманитарными дисциплинами: образ автора, голос героя, идеостиль в литературоведении; личность, самосознание в психологии и философии; а второй апеллирует к аппарату точных наук – к математическому моделированию.

Носителем языкового сознания является языковая личность, т.е. человек, существующий в языковом пространстве – в общении, в стереотипах поведения, зафиксированных в языке, в значениях языковых единиц и смыслах текстов.

Под языковой личностью понимается совокупность способностей и характеристик человека, обуславливающих создание и восприятие им речевых произведений, которые различаются:

- а) степенью структурно-языковой сложности;
- б) глубиной и точностью отражения действительности;
- в) определенной целевой направленностью.

Социальная сущность языка заключается в том, что он существует прежде всего в языковом сознании – коллективном и индивидуальном.

Соответственно языковой коллектив, с одной стороны, и индивидуум, с другой стороны, являются носителями культуры в языке. Коллектив как этнос или нация и индивидуум являются крайними точками на условной шкале языкового сознания.

Носителем языкового сознания является языковая личность, т.е. человек, существующий в языковом пространстве – в общении, в стереотипах поведения, зафиксированных в языке, в значениях языковых единиц и смыслах текстов.

Каждая личность является носителем не только родного языка, но и его культуры, следовательно, она является национальной языковой личностью.

В ее структуре ядерная часть является главной. В некоторых случаях функциональных языков может быть более одного.

В таких условиях человек владеет и тем, и другим языком практически в одинаковой степени. И порой оказывается сложно поставить четкую грань между родным и неродным языками.

Это происходит потому, что второй язык усваивается так же, как и родной с материальной и духовной другой культурой, с ее культурными концептами, обычаями, обрядами и т.д.

Понять национальную личность можно только при строго определенном методологическом подходе, измеряя и адекватно характеризуя ее, но соответствующим образом.

Единого подхода, единой ценностной «системы отсчета», под которую можно было бы подогнать все национальные личности, не существует.

То, что является для одной национальной личности основополагающей ценностью жизни, может и не быть таковой для другой национальной личности.

Языковая личность представляет собой многомерное образование.

Типы языковых личностей выделяются в зависимости от подхода к предмету изучения, который осуществляется с позиций либо личности (этнокультурологические, социологические и психологические типы личностей), либо языка (типы речевой культуры, языковой нормы).

С позиций языка можно построить также **модель словарной личности**, т.е. носителя представлений, стереотипов и норм, закрепленных в значениях слов, толкуемых в словарях.

I С позиции этнокультурной лингвистики можно выделить типы носителей базовой и маргинальной культур для соответствующего общества. Здесь действует оппозиция «свой – чужой».

«Условно можно разграничить следующие типы языковых личностей:

- 1) человек, для которого общение на родном языке является естественным в его коммуникативной среде;
- 2) человек, для которого естественным является общение на чужом языке в его коммуникативной среде;
- 3) человек, который говорит на чужом языке с учебными целями, не относящимися к характеристикам естественной среды общения» [6, с. 10].

II С позиции психолингвистики следует противопоставить типы личностей, выделяемые в психологии. Такая типология окажется весьма подробной.

1) М. В. Ляпон разделяет специфику речевого поведения на: экстравертов и интровертов; доминирующих и подчиняющихся; романтических и прозаичных; и т.д.

2) Э. Берн выделяет транзактную модель общения: ребенка; родителя; взрослого.

III. С позиции социокультурной лингвистики выделяются типы языковых личностей по объективным статусным признакам – возраст, пол, уровень образования, стиль жизни и т.д.

Рассматривая частно человеческую языковую личность, В. П. Нерознак выделяет два основных ее типа: «1) стандартную языковую личность, отражающую усредненную литературно обработанную норму языка, и 2) нестандартную языковую личность, которая объединяет в себе «верхи» и «низы» культуры языка» [7, с. 114].

ВЫВОДЫ

Таким образом, языковая личность представляет собой многомерное образование. Типы языковых личностей выделяются в зависимости от подхода к предмету изучения, осуществляющийся с позиции: личности – этнокультурологические, социологические, психологические; языка – типы речевой культуры, языковой нормы, модельные и др.

Национальная языковая личность обладает набором знаний:

- 1) индивидуальным; 2) коллективным; 3) социальным; 4) национальным.

Итак, в соответствии с целью и задачами данного исследования для лингвокультурологии понятие языковой личности является одним из центральных понятий.

Языковая личность для лингвокультурологии есть основной источник информации, есть основное условие и основная цель лингвокультурологии.

При этом языковая личность для лингвокультурологии интересна именно представленностью в ее языковом сознании, в ее речевой деятельности культурного компонента, т.е. тем, как и в какой мере деятельность человека определяется принадлежностью к определенной национальной культуре.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Гак, В. Г.** О контрастной лингвистике // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Наука, 1989. – Вып. 35. – С. 48–59.
- 2 **Степанов, Ю. С.** Язык и метод. К современной философии языка // Вестник Российского гуманитарного научного фонда. – М. : Наука, 1999. – № 4. – С. 232–238.
- 3 **Золотова, Т. А.** Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М. : Наука, 1982. – 368 с.
- 4 Философский энциклопедический словарь. – М.: Знание, 1983. – 314 с.
- 5 **Кон, И. С.** Открытие Я. – М. : Политиздат, 1978. – 367 с.
- 6 **Карасик, В. И.** Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М. : Гнозис, 2004. – 390 с.
- 7 **Нерознак, В. П.** Лингвистическая персонология: к определению статуса дисциплины // Сб. науч. тр. Моск. гос. лингв. ун-та. Язык. Поэтика. Перевод. – М.: Наука, 1996. – Вып. – № 426.– С. 112–116.
- 8 **Караулов, Ю. Н.** Русский язык и языковая личность. – М. : Наука, 1987. – 264 с.

Материал поступил в редакцию 29.05.18.

Г. М. Әлімжанова

Ұлттық тілдік тұлғалар – салыстырмалы лингвомәдениеттанудың негізгі тұжырымдамаларының бірі

Гуманитарлық-заң факультеті, «Тұран» университеті,
Алматы қ., А15Н6А9, Қазақстан Республикасы.
Материал 29.05.18 баспаға түсті.

G. M. Alimzhanova

National language personality is one of the basic concepts of comparative linguoculture

Faculty of Humanities and Law, Turan University,
Almaty, A15N6A9, Republic of Kazakhstan.
Material received on 29.05.18.

Ұлттық тілдің жеке тұлға тұжырымдамасы бұл мақалада кеңінен қарастырылады. Мақала әртүрлі позициялар мен негіздерден тілдік тұлғаның тұжырымдамасын көрсетеді. Философиялық, психологиялық, социологиялық, мәдениет, құндылық, когнитивтік, мінез-құлықты аспектілері бөлінеді.

Мақала мемлекеттік тілді және жеке тұлғаны егжей-тегжейлі талдауды қамтамасыз етеді, ол дүниетанымның нақты ұлттық әдісі элементтерінің тілінде, бұл мәдениетке тән әлем моделі болып табылады.

Жеке тұлғаны қалыптастыру процесі өзара байланысты тізбекте оның әлеуметтену процесіне теңестіріледі: адам сойлейді – адам белсенді – адам рухани.

A voluminous concept of the national language personality is considered in this article. The article reveals the concept of language personality from various positions and grounds. There are aspects which are distinguished from each other: philosophical, psychological, sociological, cultural, valuable, cognitive, behavioral.

The article provides a detailed analysis of the national language personality, which is a reflection in the language of elements of a specific national way of worldview, a model of the world inherent in this culture.

The process of formation of personality is equated with the process of its socialization in an interconnected chain: the person speaking – the person is active – the person is spiritual.

О. К. Андрющенко¹, Г. С. Суянова²

¹к.ф.н., доцент, кафедра «Русского языка и литературы», Факультет филологии и истории, Павлодарский государственный педагогический университет, г. Павлодар, 140011, Республика Казахстан;

²д.ф.н., профессор, кафедра «Русского языка и литературы», Факультет филологии и истории, Павлодарский государственный педагогический университет, г. Павлодар, 140011, Республика Казахстан
e-mail: ¹olga_pav_pgpi@mail.ru; ²suynova_gulya@mail.ru

РАБОТА С ТЕКСТОМ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК СПОСОБ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

В статье представлено описание лингвокультурологической характеристики текста, указывается ее значимость в методике преподавания русскому языку, что находит отражение и в программах обновленного содержания образования. Авторы определяют необходимость владения текстовыми умениями, умениями обработки текстовой информации, анализируются приемы и этапы работы с текстом. Лингвокультурологическая характеристика текста позволяет увидеть текст в целостности его языковых, речевых и культурологических характеристик, обладающих свойствами комплексности, интегративности и в определенной мере универсальности. Методы лингвокультурологического анализа направлены на формирование навыков работы с текстами, содержащими региональный компонент, пропагандирующие духовно-нравственные ценности и освещающие культуру народа.

Статья выполнена при поддержке гранта Министерства образования и науки Республики Казахстан «Лучший преподаватель вуза – 2017».

Ключевые слова: методика, анализ, текст, культурологическая компетенция.

ВВЕДЕНИЕ

Одним из принципов обучения родному языку является опора на чувство языка или языковую интуицию: «чувство языка приобретается путём подражания говорящим, путем запоминания речи, звучащей (написанной) в

окружающей среде» (Л. П. Федоренко) [1]. Окружающая среда – это мир текстов, которые создают атмосферу развития ученика. Поэтому важно организовать обучающую среду на уроках русского языка, влияющую на чувство языка, чувство слова. Насыщенность учебного пространства культурно значимыми текстами и целенаправленный их отбор способствует созданию на уроках развивающей речевой среды, способствующей совершенствованию чувства языка, языковой интуиции, раскрытию творческого потенциала учащихся.

По мнению Г. А. Золотовой, высшей реалией языка является текст: язык существует в форме текстов, принадлежащим разным жанрам и сферам общественной речевой практики [2]. Все языковые средства служат для построения текста, и грамматические единицы следует рассматривать через их функцию в тексте, в речи. Именно на материале языка учащиеся должны убедиться во взаимосвязи и взаимодействии различных явлений объективной и субъективной действительности, в познаваемости ее законов. Все это способствует формированию функциональной грамотности учащихся.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Текст как единица языка помогает выявить внутренние связи между единицами разных языковых уровней: так формируется функциональная грамотность учащихся. Аналитическая работа с текстом предполагает исследовательскую деятельность учащихся, нацеленную на выявление функциональных возможностей языка, закономерности употребления единиц языка в построении речи. Анализ текста является основой для формирования умений школьников создавать собственное высказывание в устной или письменной форме, а также для тренировки умения осуществлять все виды речевой деятельности.

Таким образом, при анализе текста (даже небольшого по объёму) на каждом уроке удаётся достичь сразу нескольких целей. Эта работа учит анализировать содержание и проблематику прочитанного текста; комментировать проблемы исходного текста, позицию автора; выражать и аргументировать собственное мнение; последовательно и логично излагать мысли; использовать в речи разнообразные грамматические формы и лексическое богатство языка; оформлять высказывание в соответствии с орфографическими, пунктуационными, грамматическими и лексическими нормами современного русского литературного языка.

Все вышесказанное требует от учащихся владения текстовыми умениями – умениями обработки текстовой информации. Текстовые умения, являясь общеучебными, обеспечивают усвоение программного материала по всем предметам, и от уровня их сформированности зависят качественные показатели усвоения содержания всех учебных дисциплин.

Чтобы решить проблему обращения к тексту как целостной единице языка, речи и культуры в обучении русскому языку, О. Н. Левушкина предлагает использовать такую форму работы с текстом, как лингвокультурологическая характеристика текста.

Современными лингвистами доказано, что «текст как объект лингвистического исследования <...> именно в составе культуры приобретает свою полную окончательную определенность: только зная культуру, в которую включается данный текст, мы получаем возможность постигнуть его наиболее глубокие смысловые пласты» [3, 169]. В контексте требований функциональной грамотности особенно актуально обучение школьников видению в тексте не только его языковых особенностей, но и восприятию единства его содержания и средств его выражения. Ориентация на достижение комплекса результатов (предметных, метапредметных, а особенно личностных) в обучении языку предполагает видение текста во всей его целостности. Однако на уроках русского языка работа с текстом, как правило, ориентирована на восприятие только его языковых и речевых особенностей. На уроках литературы принято говорить о включенности художественного произведения в культурный контекст эпохи, анализировать его нравственно-эстетическое содержание. В то же время культурологическая направленность современной образовательной парадигмы требует разработки школьных методик работы с текстом как целостной единицей языка, речи и культуры, что должно раскрыть не только содержательное и языковое своеобразие текста, но и его лингвокультурологический потенциал. Именно такой взгляд на текст позволит формировать у учащихся умение посредством комплексного анализа текста, прежде всего лингвистического, осознавать его содержательные пласты, смысловые уровни.

Лингвокультурологическая характеристика текста является разновидностью методов характеристики текста и характеристики языка. Каждой языковой единице может быть дана какая-либо аспектная характеристика. Например, исследователи широко описывают символику звука в художественном, особенно поэтическом, тексте, следовательно, ему можно дать и языковую, и речеведческую, и культурологическую характеристику. Слову может быть дана характеристика как единице языка, а также фонетическая и морфемная, может быть характеристика речеведческая (стилевая, с точки зрения особенностей употребления в конкретном тексте и т.п.), культурологическая (анализ слова как концепта или анализ символического значения слова в конкретном тексте). Предложение может характеризоваться как единица языка, а также по морфологическим и лексическим особенностям. С точки зрения речеведения на предложение можно посмотреть, например, анализируя возможное употребление его в тексте определенного стиля, с точки зрения наличия изобразительно-выразительных средств, с точки зрения

заклученных в нем культурных смыслов (как правило, такой взгляд возможен на предложения, представляющие собой пословицы, крылатые выражения, афоризмы и т.п. – которые, благодаря своей семантической завершенности, определяются как текст).

Текст как наиболее целостная единица позволяет объединить все аспекты характеристики языка наиболее полно. Текст можно охарактеризовать с языковой (фонетической, морфемной, лексической, грамматической), с речеведческой (стилистическая характеристика, характеристика текста с точки зрения употребления изобразительно-выразительных средств и т.п.), с культурологической точек зрения (выявление культурных смыслов, которые он несет, – прежде всего это относится к художественному тексту). Текст является наиболее целостной единицей языка, речи и культуры, потому на уроках русского языка должен быть рассмотрен во всей совокупности названных аспектов, что и позволяет сделать лингвокультурологическая характеристика. Из всех языковых единиц лингвокультурологической характеристике подлежит текст как наиболее полная и целостная единица.

При характеристике художественного текста в культурологическом аспекте возможно найти «черты общечеловеческие, народные, местные, общественные и личные, или также черты исторические» [4, 302].

Обучающий метод, позволяющий формировать у учащихся целостный взгляд на текст, объединяющий все аспекты его характеристики (языковой, речеведческой и культурологической) назван О. Н. Левушкиной лингвокультурологической характеристикой текста.

Цель применения этого метода – обучение пониманию текста как художественного произведения (а значит, постижению и поверхностных, и глубинных смыслов текста), осуществление стратегий смыслового чтения.

Лингвокультурологическая характеристика текста – это «метод обучения русскому языку, направленный на обучение восприятию художественного текста как целостной единицы языка, речи и культуры, раскрытию его лингвокультурологического потенциала» [5, 201].

Лингвокультурологическая характеристика текста способствует формированию умений понимать художественный текст, интерпретировать и оценивать его. Это умение не только предметное (формируется и востребовано при обучении русскому языку), но и метапредметное (формируется при обучении русскому языку и востребовано при обучении всем остальным учебным предметам), а также умение личностное (способствует формированию ценностной базы учащихся и чрезвычайно важно для их личностного развития).

Сказанное выше позволяет назвать особенности лингвокультурологической характеристики текста: способствует раскрытию лингвокультурологического

потенциала текста и авторской интенции; ориентирована на понимание и интерпретацию учащимися как поверхностных, так и глубинных смыслов текста; реализуется процессуально как вид учебной текстовой деятельности учащихся и результативно выраженный в творческой работе школьника, созданной на основе текста; предусматривает целостное осмысление учащимися текста как единицы языка, речи и культуры; подразумевает работу с текстом как высшей единицей в дидактическом, коммуникативном, культурологическом и мировоззренческом плане; реализует аналитический и синтетический взгляд на текст; отличается оценочностью и эмоциональностью [5, 202].

Как обучающий метод, лингвокультурологическая характеристика текста реализуется с помощью приемов, определяемых этапами:

1) на прогнозирующем этапе – предугадывание содержания текста при первичном восприятии заголовка;

2) на этапе восприятия текста – его первичное восприятие при чтении, эмоциональный отклик на текст, формулирование его поверхностных смыслов;

3) на аналитико-синтетическом этапе – комплексный анализ текста (структурно-содержательный, речеведческий, лингвостилистический и содержательный анализ текста, элементы его культурологического анализа и др.) и синтез полученной в ходе анализа информации;

4) на интерпретационном, смыслообразующем этапе – интерпретация смыслов текста, формулирование учащимися собственного представления о смыслах текста и об авторской позиции;

5) на этапе рефлексии, оценки – выражение учащимися собственного отношения к смыслам текста и к авторской позиции, выраженной в тексте;

6) на этапе продуктивной деятельности – написание учащимися сочинения в жанре лингвокультурологической характеристики текста [5: 203].

Лингвокультурологическая характеристика текста позволяет работать со смыслами текста, обусловленными и объективной семантикой использованных языковых единиц, и экстралингвистическими факторами, в том числе семиотическими; а также давать тексту оценку с определенной точки зрения, формируя систему ценностей учащихся. Такая работа с текстом, являющимся воплощением русской культуры, позволяет осмыслить его языковые и речевые особенности и осознать текст как достояние национальной и общечеловеческой культуры.

ВЫВОДЫ

На основании сказанного О. Н. Левушкиной выводятся принципы лингвокультурологической характеристики текста [5].

1 Целостность восприятия текста в единстве его содержания и языковой формы, его поверхностных и глубинных смыслов.

2 Учет целостности текста как единицы языка, речи и культуры.

3 Активность читателя в процессе интерпретации художественного текста, «сотворчество» автора и читателя.

4 Учет многогранности и неоднозначности смыслов художественных произведений, особенностей их языка, который воплощает особую форму эстетического освоения действительности и является активным средством создания художественного обобщения.

5 Технологичность лингвокультурологической характеристики как процесса, строящегося по коммуникативной модели «автор – текст – читатель».

6 Алгоритмизация лингвокультурологической характеристики как жанра школьного сочинения на основе модели «автор – метатекст – получатель» (модель В. А. Лукина [6, 255]).

Таким образом, лингвокультурологическая характеристика текста – это метод обучения, позволяющий увидеть текст в целостности его языковых, речевых и культурологических характеристик; обладающий свойствами комплексности, интегративности и в определенной мере универсальности; встроенный в систему методов: характеристика языка – характеристика текста – лингвокультурологическая характеристика текста.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Федоренко, Л. П.** Принципы обучения русскому языку: Пособие для учителей. – М. : Просвещение, 1973.

2 **Золотова, Г. А.** Коммуникативная грамматика русского языка / Г. А. Золотова, Н. К. Онипенко, М. Ю. Сидорова. – М. : Изд-во МГУ, 1998. – 528 с.

3 **Лотман, Ю. М.** Внутри мыслящих миров. Семиосфера. – СПб. : «Искусство-СПБ», 2004. – 704 с.

4 **Водовозов, В. И.** Словесность в образцах и разборах с объяснением общих свойств сочинений и главных родов прозы и поэзии. – СПб., 1868. – С. 101–103; Цит. по: Хрестоматия по методике русского языка: Методы обучения рус. яз. в общеобразоват. учреждениях: Пособие для учителя / Авт.–сост. М. Р. Львов. – М. : Просвещение, 1996. – С. 301–303.

5 **Левушкина, О. Н.** Лингвокультурологические характеристики текста в школьном обучении русскому языку: теория и практика: дис. ... докт. пед. наук: 13.00.02 – М., 2014. – 543 с.

6 **Лукин, В. А.** Художественный текст: Основы лингвистической теории. Аналитический минимум. – М. : Ось-89, 2005. – 560 с.

Материал поступил в редакцию 29.05.18.

О. К. Андрияшченко¹, Г. С. Сүйінова²**Лингвистикалық-мәдениеттану құзыретті қалыптастырудың әдісі ретінде орыс тілі сабағындағы мәтінмен жұмыс жасауы**^{1,2}Филология және тарих факультеті,
Павлодар мемлекеттік педагогика университеті,
Павлодар қ., 140011, Қазақстан Республикасы.
Материал 29.05.18 баспаға түсті.O. K. Andryushchenko¹, G. S. Suyunova²**Text processing at the Russian language lessons as a way to form linguoculturological competence**^{1,2}Faculty of Philology and History,
Pavlodar State Pedagogical University,
Pavlodar, 140011, Republic of Kazakhstan.
Material received on 29.05.18.

Мақалада мәтіннің лингвистикалық-мәдениеттану сипаттамасы көрсетілген, оның орыс тілі оқыту әдістемесіндегі маңыздылығы туралы айтылған. Авторлар мәтіндік мәліметті жөндеу ептілігін анықтайды, мәтінмен жұмыс жасау тәсілі мен кезеңдерін талдайды. Мәтіннің лингвистикалық-мәдениеттану сипаттамасы оның тіл, сөйлеу және лингвистикалық-мәдениеттану сипаттамасының тұтастығын көруге мүмкіндік береді. Бұл сипаттама кешенділік, ықпалдастық және белгілі шамада жан-жақтылық қабілеттеріне ие болады. Лингвистикалық-мәдениеттану талдау әдістері аймақтық компоненті бар, рухани-адамгершілік құндылықтар мен халық мәдениетін насихаттайтын мәтіндермен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыруына бағытталған.

The article provides an overview of the linguoculturological characteristics of the text, its significance in the methodology of teaching the Russian language. The authors determine the need for the possession of textual skills, the skills of processing textual information, with techniques and stages of working with text analyzed. The linguoculturological characteristics of the text allows to see the text in the integrity of its linguistic, speech and cultural characteristics, which have the properties of complexity, integrity and, to some extent, universality. Methods of linguoculturological analysis are aimed at developing skills in working with texts that contain a regional component that promotes spiritual and moral values and covers the culture of the people.

FTAMP 16.01.11

Г. Т. Әбікенова¹, Г. Т. Кәріпжанова²¹ф.ғ.д., профессор, Гуманитарлық факультет, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ., 071410, Қазақстан Республикасы;
²ф.ғ.к., профессор, Филология факультеті, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы
e-mail: ¹abikenoa-gt@mail.ru; ²Adon70@mail.ru**МӘТІН ЖӘНЕ ДИСКУРС**

Мақалада мәтін лингвистикасы және дискурс мәселесінің арақатынасы туралы мәселелер қарастырылады. Мәтінді және дискурсты зерттеген ғалымдардың пікірлеріне сүйене отырып, мәтін мен дискурстың айырмашылықтары туралы бірқатар тұжырымдар жасалады. Дискурс – қолданыстағы тілдесім, прагматикалық, әлеуметтік, мәдени, психологиялық және т.б. экстралингвистикалық факторлармен бірге, оқиғалар аспектісінде алынған байланысқан мәтін; әлеуметтік мақсатқа бағытталған, әрекет ретінде қарастырылған тілдесім; адамдар қарым-қатынастарына қатысатын, олардың сана механизміне (когнитивтік үдерістерге) қатысатын компонент ретінде қарастырылады. Дискурс байланысқан пікірлер мен сөйлеу барысындағы нақты мәтіндердің туындауына ықпал етеді деген тұжырымдар жасалады. Мәтін мен дискурстың тепе-тең ұғым емес екендігі, мәтін мен дискурс қатынасы дискурстың динамикалық, ал мәтіннің статикалық «тұрақты, қозғалыссыз) сипаттарынан танылатыны айтылады.

Кілті сөздер: мәтін, дискурс, монолог, диалог, прагматика, тілдік акт, коммуникативтік жағдай.

КІРІСПЕ

XXI ғасыр лингвистикасындағы антропоцентрилік бағыттың өрістеуіне байланысты адам танымы мен ой құрылымын тіл арқылы және керісінше, ой құрылымынан тілге қарай бағытталған зерттеулер қарқынды сипат алуда. Тілдік субъектінің дүниетаным ерекшеліктерінің тілдің барлық деңгейлерінде көрініс табуын зерттейтін жаңа бағыттар пайда болды. Лингвистикалық бірліктерді когнитивтік, прагматикалық т.б. аспектілерде зерттеу қажеттілігі туындады. XXI ғасырда қарқынды дами бастаған мәтін лингвистикасымен қатар, дискурс аталатын осы динамикалық мәтінді зерттеуге де назар аударылуда. Соның нәтижесінде мәтін лингвистикасы мен дискурс теориясы

деген екі басқа, бірақ бір-бірімен тығыз байланысты екі бағыт айқындалып отыр. Бірақ күні бүгінге дейін мәтін лингвистикасы мен дискурс теориясының зерттеу нысандарының айырмасы ажыратылып, мәтін мен дискурс белгілері сараланып болған жоқ, соған байланысты оған түрліше анықтамалар беріліп жүр. Отандық тіл білімінде дискурс пен мәтіннің айырмашылығын көрсетіп, мәтін талдау мен дискурс талдаудың ортақ белгілері мен ерекшеліктерін анықтайтын бірқатар ғылыми еңбектер бар. Соған қарамастан, дискурстық бірліктердің лингвистикалық табиғаты әлі де толық зерттелмеген деуге болады.

Қазіргі лингвистикада дискурсты көптеген ғалымдар мәтіннің динамикалық күйдегі түрі деп түсіндіреді. Ал мәтінді оған қарама-қарсы статикалық күйдегі тілдік қарым-қатынас нәтижесі деп есептейді. Кейде дискурс екі бірдей ұғымды – тілдік қызметтің динамикалық үрдісі мен оның нәтижесі дегенді білдіреді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Мәтін лингвистикасының негізін қалаушылардың бірі, голландиялық лингвист ғалым Т. ван Дейк дискурс терминін алғаш қолданып, мәтіннің статикалық күйінен динамикалық күйін зерттеуге ауысты [1].

1950 жылдары Эмиль Бенвенист айтылым теориясын қалыптастыра отырып, француз лингвистикасында дәстүрлі түрде қолданылып жүрген дискурс терминін жаңа мағынада – сөйлеушіге тән айтылымның сипаттамасы ретінде қолданады. 1960 жылдары Мишель Фуко Эмиль Бенвенист пікірін жалғастырып, дискурсивтік талдаудың мақсат-міндеттері жөніндегі өз көзқарасын білдіреді. Ғалымның дискурс жөніндегі пікірі бойынша және француз лингвистикалық мектебі үшін дискурс – белгілі бір саяси-әлеуметтік топқа немесе дәуірге тән айтылым типі (коммунистік дискурс) болып танылды [2]. М. Фуконың дискурс туралы тұжырымы кеңестік тіл білімі ғылымында қолдау тапқан жоқ.

«Мы предлагаем понимать дискурс как совокупность речемыслительных действий коммуникантов, связанную с познанием, осмыслением и презентацией мира говорящим и осмыслением, реконструкцией языковой картины мира продуцента рецепиентом. Такое представление лежит в русле динамического (on-line) подхода к языку; ключевые для определения девербативы (действие, познание, презентация, реконструкция) достаточно полно отражают многообразие операций самой высокой степени сложности, совершаемых участниками коммуникации» [2]

Дискурсқа Н. Д. Арутюнова «речь, погружённая в жизнь» деген сипаттама береді [3].

Дискурс тіл мүмкіншіліктері аясында әлеуметтік және мәдени институттар қалыптастыратын, ағымды сөйлеу ретінде қарастырылады.

Оның құрастырылуына мәтін авторының ықпалы тимей қоймайды. Осыған байланысты жанрлар мен стильдерге, тіркелімдер мен нақты мәдени кодтарға, тіл тасымалдаушылар репертуарына зор қызығушылықтың пайда болады. Осы құралдар арқылы автор орныққан дискурс аясында түсінікті болуды қамтамасыз етеді. Дискурс ұғымы әлеуметтік институттар мен білім беру салаларымен бірге тілдің әрекеттесуін ашады деуге болады. Олар дара әрекеттер мен түсініктердің, эмоциялардың мәдени-әлеуметтік кеңістігін сипаттап қалыптастырады. Сонымен бірге дискурстың міндетті сипатының бірі – үдерістілігі, бұл «дискурстың өзі ағымда жүріп жатқан, шынайы, физикалық уақыттан тыс болуы мүмкін еместігі»; бір ағымның бар екендігі жөніндегі идея терминнің ішкі формасында жатыр (discourse) [4, 40 б.]. Алайда, дискурстың бүгінгі ұғымына келсек 60–70 жылдардағы көзқарастарға қарағанда, XX ғасырдың түсінігі («сөйлемдер мен тілдесім актілерінің байланысты бірізділігі») басқаша, мұнда дискурс ұғымы «құрамында мәтіннен басқа оны түсінуге қажетті экстралингвистикалық факторлары бар күрделі коммуникативтік құбылыс» ретінде қарастырылады [5, 8 б.].

Г. Г. Гиздатов [6] пен Г. Г. Бүркітбаева [7] еңбектерінде дискурстың нақты түрлері арнайы зерттеу нысаны ретінде қарастырылады.

У. Манн мен С. Томпсонның теориясына сай дискурс үш деңгейлі құрылыммен сипатталады: 1) суперқұрылым, 2) байланыс құрылымы, 3) синтаксистік құрылым. Мұндағы суперқұрылым мәтіннің жоғары деңгейдегі және жанрға тәуелді ұйымдасуына жауап берсе, байланыс құрылымы сөйлемдердің қарапайым бірізділігінен біртұтастықтағы мәтін ретінде ұйымдасуына жауап береді. Сөйлем мағынасының ұйымдастырылуы мен көрінуіне синтаксистік форма қандай қажет болса, тұтас мәтіннің макроқұрылымы мен жалпы мағынасын ұйымдастыру үшін де форма сондай қажет. Мұндай сызбалық суперқұрылым қандай да бір дискурс сипатына тән категориялар жиынтығы мен осы категориялардың ретін анықтайтын стратегиялар мен ережелер жиынтығынан тұрады. Мәтінде тұтастығына қатысты, жалпы тілдік кеңістікке байланысты талдаудың универсалий, тірек сөздер, семантикалық ұялар, концептілер сияқты бірліктер пайдаланылады. Мәтін сөз актісінің жазудағы көрінісі. Ал, дискурс – қолданыстағы мәтін.

Дискурсқа өте жақын ұғым – диалог. Дискурс кез келген коммуникативтік акті сияқты адресат пен автордың болуын қажет етеді. Сонымен қатар автор мен адресат кезектесіп келеді. Егер дискурста сөйлеуші біреу ғана болса, ол монологқа жатады. Алайда монологті бір ғана қатысушысы бар дискурс деп тануға болмайды, өйткені монологта да адресат қажет.

Қазіргі тіл білімінде дискурстық талдауға ерекше мән беріледі. Ол логика, психология, сана философиясы, әдебиеттану, әлеуметтану сияқты шектес салалар жүйесін қамтиды. Ғалым Н. Уәли көркем шығарма дискурсын

оқырманға тигізер ықпалы, оқырманның зерделеу әрекеті тұрғысынан зерттеудің маңыздылығына баса назар аударып, антропоцентристік өзектілігіне ерекше мән береді. «Көркем шығарма дискурсын оқырманға тигізер ықпалы, оқырман редакциясы, оқырманның зерделеу әрекеті тұрғысынан зерттеудің маңыздылығы мен өзектілігі сөз мәдениет ғылымының, стилистика ғылымының имманентті жүйеден антропоцентристік бағытқа бет бұруы үшін аса маңызды, аса өзекті болып отыр. Белгілі бір коммуникативтік бірліктің немесе сөз актісінің (мәтіннің, дискурстың) адресант + мәтін жағы зерттеліп, тілдік, тілдік емес құрылысы талданып, ал мәтін+оқырман (адресат) жағының қалып қоюы коммуникативтік біртұтас жағдаяттың табиғатын объективті түрде айқындауға мүмкіндік береді» [8] – дейді. Алайда, ғалым зерттеуінде, оқырманға (адресатқа) бір жақты басымдық беріп қоймайды. Коммуникативтік біртұтас жағдаятты объективті түрде айқындау үшін *адресант+мәтін+адресат* тұрғысынан келу керек деген тұжырым жасайды. Дискурс түрлерін публицистикалық, ғылыми, іскери, бейресми деп жіктеп, әрқайсысының формальды-коммуникативтік ерекшеліктерін, тілдік-құрылымдық сипатын көрсетеді.

Қазіргі қазақ медиа-мәтінінің прагматикасын зерттеген ғалым Қ. Есенова дискурстық талдауға мынадай талап қояды: «жағдаятқа және оған қатысушыларға байланысты экстралингвистикалық, этномәдени факторлар, сондай-ақ коммуниканттардың мақсат-ниеттері басшылыққа алынуы тиіс» [9, 32 б.]. Дискурстық талдау барысында лексика-синтаксистік құрылымы ғана сарапталмайды, мәтінді кім жазды, қашан, қайда, кімге арнап жазылды, қандай мақсатпен жазылды, тіпті автордың нормативті ұстанымы, идеологиялық, бағалауыштық бағыты қандай деген сұрақтарға жауап алыну үшін талдау (тіпті сараптама деуге болады) жүргізіледі. Бұнда автордың мақсат-мұратын білу аса маңызды, өйткені оның қоғамдық-саяси дүниетанымы мен көзқарасы, ұстанымы мен әлеуметтік болмысы тілдік тұлғаның мән-мәтінін қалыптастырып, сөз саптауын (стилін) шындауға ықпал етеді, әрі оны айқындауға бағдар болар көрсеткіш іспетті.

В. В. Богдановтың пікірінше дискурс – ауызша және жазбаша қолданыста қатар өмір сүретін тілдік бірлік. О. Г. Ревзинаның, Л. О. Чернейконың [10]. т.с.с ғалымдардың еңбектерінде, дискурс субстанция ретінде танылады. Өйткені адамдардың өзара қарым-қатынас жасап, ақпарат алмасуы үнемі болып отыратын үрдіс. Ол сөйлеу әрекетінің нақты уақытта, нақты орында, нақты коммуникативтік жағдаятта орындалуынан көрінеді. Үнемі болып отыру, тәуелсіз жүзеге асу белгілері дискурстың аталған сипатына тән. Дискурс – дүниетаным тілі, оның тілсіз (вербалды не бейвербалды) орындалуы мүмкін емес.

К. Садированың докторлық диссертациясында көп пропозициялы дискурс мәселесі қарастырылады. Ғалым дискурсты өмірдегі, яғни шынайы

уақыттағы нақты оқиғалардың тілге көшкен тізбегінің ағымы, мәтін - дискурс үзгі деп танып, ол жанр заңдылықтарына сай рәсімделеді немесе тіпті арнайы рәсімделмеуі де мүмкін екендігін айтады. Сонымен қатар дискурс шынайы уақытта туса, ал мәтіннің өз ішінде сақтап қалған уақыты болады. Шынайы уақытта белгілі бір дискурс нәтижесі болған мәтін ішіндегі уақыт шынайы уақытқа сай түспейді, бұл жайтты мәтін мен дискурстың басты ерекшелігін танытатын негізгі белгінің бірі деп санайды [11 б.].

Дискурстың өмір сүру формалары – оның қолданыста сөйлеу жанрларына сай жүзеге асуы. Дискурс өнімінің сақталуы «мәтін кітапханасы» түрінде болады да, сол арқылы дискурста қайтып орала алады. Яғни, мәтін тілде орналасып, дискурста өмір сүреді. Дискурстық ансамбль дискурстың коммуникативтік, когнитивтік, тілдік құрастырушыларының тұтасуынан пайда болады. Коммуникативтікке белгілі бір тіл өкілінің – тілдік тұлғаның дискурста орындайтын ролі мен позициясы енеді, когнитивтікке дискурс хабарламасында мазмұндалатын білім типі кіреді, тілдік сипатына тілдік тұлғаның тілдік құзыреті кіреді. Дискурстық ансамбльдің өзара әрекеттесу типтері дискурстық үрдісті береді. Дискурстық үрдіс – оның белгілі бір уақытта өмір сүруінің шарты, сондықтан да ол дискурстың үнемі болу тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Осы сипаттан дискурстың интермәтіндігі пайда болады.

Дискурстың қарапайым бірліктеріне дискурстың ең кіші үзіктері жатады. Ол семантикалық-синтаксистік және просодиялық деп аталатын екі түрлі өлшеммен анықталады. Семантикалық-синтаксистік предикациялар шекарасымен сай түссе, просодиялық өлшем интонациялық контурмен дәл түседі. Дискурстың ауызша және жазбаша типіне сай олардың дискурстық бірліктерін бөлшектеуде ерекшеліктер байқалады. Тілдің ауызша дискурстағы қолданысына графикалық сипат беру үшін екі нәрсе орындалуы шарт:

- 1) ұнтаспаға жазылған ауызша дискурс;
- 2) соған сай келетін транскриптер [14].

Қазақ тіл білімінде Р. Қ. Бөкейханова дискурста мынадай анықтама береді: «*Дискурс* сегодня – сложное коммуникативное явление, включающее, кроме текста еще и экстралингвистические факторы (знание о мире, мнения, установки, цели адресата), необходимые для понимания текста» [12, 73 б.].

Дискурс автор интенциясына, стиль ерекшеліктеріне байланысты сұрыпталып, іріктеліп алынатын тілдік құралдардың жиынтығы. Мәтін осы сұрыптаудың жемісі, нәтижесі. Сонымен қатар, дискурс мәтінге қарағанда кең ұғымды қамтиды, ол – сөйлеу үдерісі болып табылады. Дискурстың мәтіннен тағы бір ерекшелігі ол нақтылы уақытпен ажырамас бірлікте, ал мәтін тек мәдени кеңістікте өмір сүреді, яғни ол нақты уақытқа тәуелді

емес, кез келген кезеңде екінші бір дискурста өзектенуі мүмкін. Сондай-ақ, дискурсты қайта туындатуға болмайды. Ал көркем мәтін қайта туындатуға қабілетті және бейім. Дискурс ақпаратты беру тәсілі болса, мәтін ақпаратты сақтаушы, жинақтаушы, жаңа мән тудырушы көпқырлы, көпқабатты құрылым.

Мәтін мен дискурс мәселелері А. Н. Кудлаеваның «Типы текстов в структуре дискурса» атты диссертациялық еңбегінде қарастырылады. Бұл зерттеуде ғалым мәтіннің және дискурстың өзіндік ерекшеліктері мен негізгі белгілері, мәтін және дискурс түрлері мен типтеріне тоқталады. Сонымен қатар диалог, монолог, полилогті ауызша мәтіннің жеке типтері ретінде қарастырады.

Е. Н. Кудлаева дискурс туралы: «Дискурс – это речевой материал, обусловленный экстралингвистическими факторами различной природы и являющийся в этом смысле не собственно лингвистическим коммуникативным образованием» дей келе, дискурстың негізгі белгілеріне байланыстылық пен тұтастықты жатқызады. Тілдік дискурстың жеке тематикалық дискурс, нақты дискурс (тематические частные дискурсы, конкретный дискурс) деген түрлерін көрсетеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Дискурс – бұл қолданыстағы тілдесім. Бұл прагматикалық, әлеуметтік, мәдени, психологиялық және т.б. экстралингвистикалық факторлармен бірге, оқиғалар аспектісінде алынған байланысқан мәтін; әлеуметтік мақсатқа бағытталған, әрекет ретінде қарастырылған тілдесім; адамдар қарым-қатынастарына қатысатын, олардың сана механизміне (когнитивтік үдерістерге) қатысатын компонент ретінде қарастырылады. Дискурс мәтінмен салыстырғанда ұғымы кең.

Дискурс байланысқан пікірлер мен сөйлеу барысындағы нақты мәтіндердің туындауына ықпал етеді. Мәтіннің авторға қатысты немесе түрлендірушінің қалауымен болған жағдайда ғана, дискурс аясында түрлену мүмкіндігі бар. Дискурс ұғымы *langue-parole* деген соссюрлік қарсы қоюдың дамуы мен жалпылануы болып табылады. «Мәтін» мен «дискурс» ұғымдары синоним ретінде қолданылып жүрсе де олар әр түрлі құбылыстар болып табылады. «Дискурс» терминінің түрлі анықтамаларының ішінде, дискурсті толық түсіндіретіні, оны пікірталас барысында қалыптасқан, менталды үдерістермен байланысты ойлау-сөйлеу коммуниканттарының әрекеттер жиынтығы ретінде алынуы.

Дискурстың бүгінгі ұғымы мәдени-әлеуметтік, тарихи факторлардың қарастырылуы болып табылады, сондықтан ғалымдар ғылыми, мемуарлық, феминистік, саяси, әлеуметтік идеологиялық, діни, кәсіби, (медициналық,

педагогикалық) және т.б. дискурстар жөнінде сөз қозғап жүр. Мәтінді зерттеуге қарасты коммуникативтік көзқарастық тұрғыда лингвистер дискурс түсінігіне жүгінеді. Бірақ, сонда да зерттеушілер француз тарихшысы, әлеуметтанушысы және тіл маманы М. Фуконың дискурс мәнін максималды кең және бір формацияға жататын көптеген айтылымдармен бірге қарастыратын дискурстың лингвистикалық емес теориясынан алшақ. Қазіргі лингвистикалық әдебиеттерде дискурс мәтін түсінігі мен коммуникативті жағдай арқылы анықталады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **ван Дейк, Т. А., Кинч, В.** Стратегии понимания связанного текста // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1988. – Вып. 23. – С. 153–212.

2 **Фуко, М.** Порядок дискурса // Воля к истине. – М., 1996. – С. 47–56.

3 **Арутюнова, Н. Д.** Дискурс. Лингвистический энциклопедический словарь. Под ред. В. Н. Ярцевой. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 682 с.

4 **Дымарский, М. Я.** Проблемы русского текстообразования: сверхфразовый уровень организации художественного текста: автореф. дисс... д-ра филол. наук. – СПб., 1999. – 55 с.

5 **Караулов, Ю. Н.** Русский язык и языковая личность. – М., 1987.

6 **Гиздатов, Г. Г.** Когнитивные модели в речевой деятельности. – Алматы: Ғылым, 1997. – 176 с.

7 **Буркитбаева, Г. Г.** Текст и дискурс. Типы дискурса: учебное пособие. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 379 с.

8 **Уәли, Н.** Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. д-ры... дисс. – Алматы, 2007. – 357 б.

9 **Есенова, Қ. Ө.** Қазіргі қазақ медиа-мәтінінің прагматикасы (қазақ баспасөз материалдары негізінде): филол. ғыл. д-ры... дисс. – Алматы, 2007. – 345 б.

10 **Чернейко, Л. О.** Базовые понятия когнитивной лингвистики в их взаимосвязи // Текст и дискурс. – Konqro4@phild.msu.ru

11 **Садирова, К. Қ.** Қазақ тіліндегі көп пропозициялы дискурстың құрылымдық негіздері: филол. ғыл. д-ры... дисс. автореф. – Алматы, 2008. – 61 б.

12 **Букейханова, Р. К.** Субъектный аспект когнитивного механизма обработки дискурса // Актуальные проблемы лингвистики и методики преподавания иностранных языков: Материалы международной научно-практической конференций, посвященной 10-летию независимости РК и 60-летию КазГУМО и МЯ. им. Абылай хана. – Алматы, 2001. – Ч. 1. – С. 72–75.

Г. Т. Абикенова¹, Г. Т. Карипжанова²

Текст и дискурс

¹Гуманитарный факультет,
Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет,
г. Семей, 071410, Республика Казахстан;

²Филологический факультет,
Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова,
г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 29.05.18.

G. T. Abikenova¹, G. T. Karpzhanova²

Text and discourse

¹Humanitarian Faculty,
Kazakh Humanitarian Law Innovative University,
Semey, 071410, Republic of Kazakhstan;

²Faculty of Humanities,
S. Toraihyrov Pavlodar State University,
Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan.
Material received on 29.05.18.

В статье обсуждается взаимосвязь между лингвистикой текста и дискурсом. Основываясь на мнениях ученых, изучавших текст и дискурс, существует ряд предписаний о различиях между текстом и дискурсом. Дискурс – это своего рода общение, прагматическое, социальное, культурное, психологическое и т.д. вместе с экстралингвистическими факторами, текст связанный в аспекте событий; социально-ориентированное, общение, рассматриваемое как акт; является компонентом, который участвует в отношениях людей и участвует в их когнитивных процессах.

В статье делаются выводы, о том что дискурс будет влиять на появление конкретных мыслей и высказываний, текст и дискурс не равны, отношение текста и дискурса происходит от динамических и статических «стабильных» свойств текста.

The article discusses the inter-connection between the linguistics of text and discourse. Based on the studies of text and discourse, the principles of discrimination between text and discourse are determined. Discourse

is a social relationship, pragmatic, social, cultural, psychological, etc. together with extralinguistic factors, the text associated with the scene; social-oriented, compassionate, perceivable act; it is a component that participates in relationships of people and participates in their cognitive processes.

In a modern linguistic discourse, interpretation is interpreted as a multitude of dynamical disintegration. The text is based on the consequences of the opposite language attitudes. The bourgeoisie is a dual concept - a dynamic process of language service and its outcome.

In this article, the discourse will be based on specific words and phrases, texts and discourse, and the text and discourse will be derived from dynamic and static «stabilized» texts.

Zh. N. Abdрахmanova

2 year graduate student, Pedagogical Faculty of Foreign Languages, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan
e-mail: abd-zhanara@mail.ru

ON THE QUESTION OF FORMATION OF CREATIVE-RESEARCH COMPETENCE OF FUTURE FOREIGN LANGUAGES TEACHERS USING INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES

The modern information society places new demands on the quality of preparation of specialists, foremost the quality of education of future teachers of schools which depends on the level of education of students. One of the most important competences for future teachers of foreign language education is creative-research competence which is the greatest interest and it is an acute need for development of personality. For its formation it is necessary to create conditions that would create intellectual initiative and active thinking of students in process of self-learning activities. Many students are unable to approach the learning process creatively, therefore, the task of the teacher is to stimulate research activities of students through high-quality methodological and methodically correct organization of the educational process. The article considers the problem and the topicality of formation of creative-research competences in the education system and in particular, in the system of foreign language education. The works of foreign and domestic authors about using of ICT in the educational process were analyzed.

Keywords: creative-research competence, information and communication technologies, foreign language education, creative activity.

INTRODUCTION

At the modern stage of the social development, the requirements for specialists' professional competency which includes creative-research abilities are increasing. Today, the prospective of the realization of graduates' lives makes relevant the task of higher educational institutions to develop a future specialist who is ready for creative-research implementation of professional activity, who is capable of solving complex problems and of putting forward problems and finding

new creative solutions. For its formation it is necessary to create conditions that might give rise to intellectual initiative and active thinking of students in process of self-learning activities. The use ICT in foreign language education acts as a medium for the formation of professional competencies including a creative-research competence based on the development of intellectual abilities of students, as well as awareness of the importance of the knowledge produced through its own activity and independence.

The purpose is to substantiate theoretically and experimentally verify the way of forming a creative-research competence of future foreign language teachers using information and communication technologies.

MAIN PART

According to Sternberg, creative thinking refers to the ability to look at problems and situations in new ways, be able to generate new ideas and provide original, elaborative, and appropriate solutions [1]. With point of view of V. F. Sharipov, the concept of «creativity» means a level of creative endowments, ability for creation, relatively stable personality characteristics [2]. According to N. I. Plotnikova «research competence» is the ability and research skills related to the analysis and evaluation of scientific material [3]. I. I. Holodtsova defines the concept «research competence» as «a predetermined social requirement for significant independent cognitive activity, knowledge of methods of action in unusual situations, knowledge of ways physical and spiritual self-development, and information and communication technology» [4]. The essence of this definition is that «research competence» is not only a set of specific skills, but also a kind of reaction to an abnormal situation, the overcoming of which presupposes continuous self-development reflecting the basic demands of modern society. In addition with the concept of creative competence is very closely related to the concept of the research competence so without the process of researching it is impossible to develop their creativity. Furthermore, Many students are unable to approach the learning process creatively, so it is necessary to stimulate research activity of students through qualitative methodological organization of the educational process.

Based on interpretations of well-known scientists S. S. Kunanbayeva, T. A. Lavina, I. V. Robert, G. K. Nurgaliyeva, A. . Chaklikova, D. M. Yusubaliyeva and others are actively used ICT in the education system and, in particular, in the system of foreign language education [5]. ICT in foreign language education acts as an environment for the formation of professional competencies, also creative and research competence based on the development of intellectual abilities of students, as well as awareness the importance of the knowledge produced through its own activity and independence [6]. This leads to increased self-control in the process of learning, desire to learn and find yourself, and do not get ready information.

Moreover, ICT helps for lagging behind student to address gaps in knowledge, it is a useful tool when preparing for tests or testing. According to scientific work of scientists we determined the theoretical part which contributes to implement an experiment our work.

In order to achieve the above goals and to verify initial assumptions, the authors used a number of theoretical (critical analysis of the literature on the research problem; analysis of the literature on an investigated problem; purposeful observation and analysis of educational process; method of simulation) and empirical (surveys of students; testing the results of training; experimental work on the problem; the method of statistical processing of the obtained data) methods. The use of ICT in the educational process aims to fully immerse students in the target language environment which contributes to the formation and development of their communicative competence which is part of the creative- research competence. The main research questions behind the use of ICT for formation creative-research competence are the following:

1) Can ICT help to form creative-research competence of future foreign languages teachers?

2) Is the proposed model effective for forming of the creative- research competence of future foreign languages teachers using ICT?

Both questions shall be examined in empirical studies on the acceptance and effectiveness of using ICT in the form of creative-research competence. In a first step, exercises for future foreign languages teachers were developed and tested in some groups of Kazakh University of international relations and world languages named after Abylai Khan with students of second course which consisted 15 students. These exercises are a good way to integrate methodological principles in groups. They refer to the learners' world with their individual knowledge, talents and interests, support creative learning, research competence etc. They offer many possibilities for creating of intellectual initiative and activeness of students' thinking in the process of self-educational activity. ICT is the tool which helps during training to control work or testing it enhances self-control in the process of learning, trying to know and find some information without teachers' interaction. These exercises have informational content as textual so illustrative materials for forming professional competence such as creative-research competence. Both teaching and learning issues are essential for the information society. The ICT development creates an environment characterized by rapid and continuous change. In the context of such changes, one needs to develop a fundamentally new approach to the educational process. Today, any person needs not only new practical skills and theoretical knowledge, but also the ability to continuously improve his/her knowledge and skills. In other words, the humankind should use and develop a culture of lifelong learning in every possible way. The use of ICTs

in the teaching and learning process opens up unique opportunities and prospects, suggesting that humanity is on the verge of an educational revolution, leading to significant changes in all spheres of human activity.

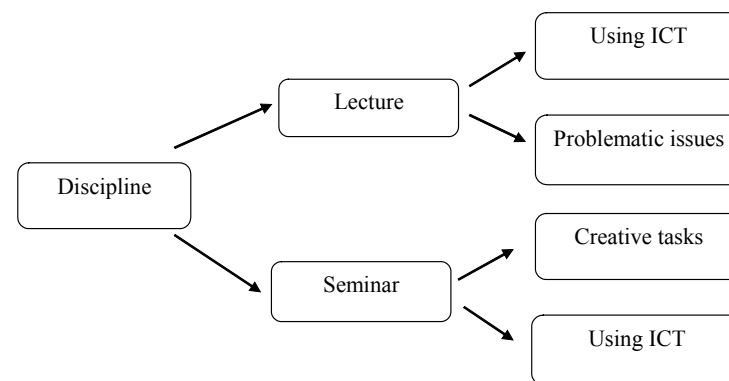

Figure 1 – Organizational and methodical model of formation students' creative-research competence

The content block includes systems of special tasks for formation creative-research competence on various sections of the discipline with the use of ICT indicated in the pictures. In the seminars, we use creative-research tasks requiring students to have a high creative-research activity and directly refer to the additional literature. This tasks contains the following types of creative-research tasks:

- Creative and non-standard tasks, which may have one correct answer for different solutions.
- Experimental research and design tasks.
- Tasks for the conversion and design of experiments.
- Tasks developing logical and combinatorial abilities, involving the search of the unknown by using analysis-by-synthesis.
- Special tasks requiring a non-standard logical approach in addition to the knowledge of the subject.

The criteria for assessing of the level development of creative-research competence of students have been recognized as follows: very low, low, average, high, very high.

To determine the results of creative-research competence was developed a special questionnaire and conducted a survey of students. Complexes of exercise increase the quality of knowledge and improve the professional training, as well as contribute to the formation of creative thinking of future foreign language teachers by unifying theory and practice. As a result of the conducted experimental work,

methods of using information and communication technologies and experiments of various creative-research tasks, as well as complexes of exercise, the levels of development of the components (creativity, the activity of thinking, intellectual initiative) under consideration and the levels of the formation of students' creative-research competence (the beginning and the end of the experiment) have been determined (table 1).

Table 1 – Levels of the development of students' creative-research competence applying ICT (by levels), %

Components	Levels	Before experiment, %		After experiment, %	
		CG	EG	CG	EG
Creativity	High	16.3	19.4	13.5	33.4
	Average	48.6	38.8	56.7	55.5
	Low	35.1	41.8	29.8	11.1
The activity of thinking	High	27.1	27.7	13.5	38.8
	Average	37.8	25	56.7	33.3
	Low	35.1	47.3	29.8	27.9
Intellectual initiative	High	23.6	21.5	25.5	27.7
	Average	45.9	43.3	45.3	48.2
	Low	30.5	35.2	29.2	24.1

At the final stage of the experiment a significant increase in students' creative-research competence has been established with the use of information and communication technologies. If in the course of the experiment on the formation of creativity – 41.8 % of the students of the experimental group showed a low level, at the end of the experiment 11.1 % of the students demonstrated a low level; at the beginning of the experiment 38.8 % of the students showed an average level, while at the end of the experiment 55.5 % of the students demonstrated an average level; at the beginning of the experiment 19.4 % of students showed a high level of creativity, at the end of the experiment their number increased by 33.4 %.

CONCLUSION

As a result of the conducted experimental work, it was established that the formation of students' creative-research competence with the use of ICT and experiments of various tasks, as well as complexes of exercises become successful when the following pedagogical conditions are observed:

– when the educational environment is organized in such a way that it increases the number of its quantitative diagnostic parameters (creativity, the activity of thinking, intellectual initiative);

– when the teacher is not only an administrator, but also an intermediary, assistant, stimulating and participating in the work of the others, and at the same time the teacher should be a model of a creatively thinking person;

– when creating such tasks of formation of students' creative-research competence, the content of directions of which, on the one hand, is conditioned by the content of components of creative-research competence, and, on the other hand, the content is implemented in such a way that each of these directions complements the other directions, so the components of creative-research competence become enriched as a whole.

REFERENCES

- 1 **Sternberg, R. J.** 1999. «The Theory of Successful Intelligence». Review of General Psychology 3. – P. 292–316.
- 2 **Шарипов, Ф. В.** Профессиональная компетентность преподавателя вуза / Ф. В. Шарипов // Высш. образование сегодня. – 2010. – № 1. – С. 11 – 12.
- 3 **Плотникова, Н. И.** Общеучебные компетенции в структуре дистанционного курса на английском языке / Н. И. Плотникова // Компетенции в образовании: опыт проектирования: сб. науч. тр. – М. : Научно-внедренческое предприятие «ИНЭК», 2007. – 327 с.
- 4 **Холодцова, И. И.** Современные требования к компетенциям абитуриентов / И. И. Холодцова, Д. В. Смирнов // Тема. – 2007. – № 5 (25) – С. 27–30.
- 5 **Роберт, И. В., Панюкова, С. В., Кузнецов, А. А., Кравцова, А. Ю.** под ред. И. В. Роберт. /Информационные и коммуникационные технологии в образовании: учебно-методическое пособие /– М. : Дрофа, 2008. – 312.
- 6 **Кунанбаева, С. С.** Теория и практика современного иноязычного образования. – Алматы, 2010.

Material received on 29.05.18.

Ж. Н. Абдрахманова

Ақпараттық және коммуникациялық технологияларын пайдалана отырып, болашақ шет тілдері мұғалімдерінің креативті-зерттеу құзыретін қалыптастыру мәселесі

Педагогикалық шет тілдері факультеті,
Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық Қатынастар
және Әлем Тілдері Университеті,
Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы.
Материал 29.05.18 баспаға түсті.

Ж. Н. Абдрахманова

К вопросу формирования креативно-исследовательской компетенции будущих учителей иностранных языков с использованием информационно-коммуникационных технологий

Педагогический факультет иностранных языков,
Казахский университет международных отношений
и мировых языков имени Абылай хана,
г. Алматы, 050000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 29.05.18.

Қазіргі ақпараттық қоғам мамандарды даярлау сапасына қарай, ең алдымен, оқушылардың білімділік деңгейіне байланысты, болашақ мектеп мұғалімдеріне білім беру сапасына жаңа талаптарды қоюда. Құзыреттіліктердің ішінде болашақ мұғалімдердің шет тілінде білім беру саласында, сондай-ақ үлкен қызығушылық және толыққанды тұлғаның дамуына қажеттілік тугызатын креативті-зерттеу құзыреті маңызды болып табылады. Оны қалыптастыру үшін, студенттердің өзіндік оқу қызметінің үдерісіндегі ойлау белсенділігін және интеллектуалдық бастамасын тугызатын жағдай жасау қажет. Көптеген білім алушылар оқу үдерісіне шығармашылықпен жақындай алмайды, сондықтан оқу үдерісін сапалы әдіснамалық пен әдістемелік жағынан дұрыс ұйымдастыру арқылы студенттердің зерттеу қызметін ынталандыру мұғалімнің міндетіне кіреді. Мақалада креативті-зерттеу құзыретін білім беру жүйесінде, сондай-ақ шет тілдік білім беру жүйесінде қалыптастыру мәселесі мен өзектілігі қарастырылады. Білім беру үдерісінде АКТ-ны пайдалану бойынша шетелдік және отандық авторлардың еңбектері талданды.

Современное информационное общество предъявляет новые требования к качеству подготовки специалистов, и в первую очередь, будущих учителей школ, от качества образования которых зависит уровень образованности школьников. Одним из важных компетенций необходимых для будущих учителей иноязычного образования является креативно-исследовательская компетенция, которая представляет наибольший интерес и является острой необходимостью в развитии полноценной личности. Для ее формирования необходимо создать условия, которые породили бы интеллектуальную инициативу и активность мышления студентов в процессе самостоятельной учебной деятельности. Многие обучающиеся не могут подходить

к учебному процессу творчески, поэтому в задачу педагога входит стимулирование исследовательской деятельности студентов посредством качественной методологической и методически правильной организации учебного процесса. В статье рассматривается проблема и актуальность формирования креативно-исследовательской компетенции в системе образования и, в том числе, в системе иноязычного образования. Проанализированы труды зарубежных и отечественных авторов по использованию ИКТ в образовательном процессе.

G. N. Dukembay¹, A. Y. Sabralimova²

¹Candidate of philological sciences, associate professor, Philological Faculty, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Kazakhstan;

²under-graduate student, Philological Faculty, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan

e-mail: ¹gulzhannat0609@gmail.com: ²aida.sabralimova@mail.ru

**GRAMMATICAL APPROACHES IN ENGLISH
(COMPARATIVE ANALYSIS)**

The article may serve as an effective means to consider grammar from new perspectives by both teachers of English and students, learning English language. Nowadays, we view grammar as a problematic and tough part of learning English. But why just not to understand grammar and its tricks, instead of cramming it?

The article reviews cognitive, generative and functional-typological approaches to grammar, their key assumptions, objectives and methodology. Also it compares and contrasts these three approaches, revealing their similarities and differences, with the helpful examples afterwards. In the first section there is a useful list of references to go deeper in the considered topic.

Keywords: cognitive grammar, generative grammar, functional-typological grammar, transformational grammar, unbounded mass, bounded count, nominal predication, relational predication.

INTRODUCTION

What does it mean to know a language? What is a language? Language is a great big world with its particular constituents, which have, in their turn, their own features. One of that particular constituent of a language is grammar.

When writing this article, scientific works and articles of some distinguished linguists were used. The main sources that reveal the theoretical foundations of this topic were the works of Taylor (2002), Adger (2003), Carnie (2002), Pinker (1994), Radford (1997a, 1997b, 2004), Chomsky (1957, 1959, 1965, 1981, 1986, 1995, 2000a). In these sources, the concept of generative grammar and its key assumptions are considered in detail. Idea of the functional-typological approaches is provided by the works of Anderson (1987), Comrie (1989), Croft (2001, 2003), Givon (1979, 1991), Haiman (1983), Haiman (ed.) (1985), Haspelmath (1997), Kemmer (1993), Stassen (1997). Based on the works of Langacker, Ronald

(1987) «Foundations of Cognitive Grammar», Volume I., Langacker, Ronald (1991) «Foundations of Cognitive Grammar», Volume II, Langacker, Ronald (1993) «Reference-point constructions», Croft, William and D. Alan Cruse (2004) «Cognitive Linguistics», Bergen, Benjamin K. and Nancy Chang (2005) «Embodied construction grammar in simulation-based language understanding», Heine, Bernd (1997) «Cognitive Foundations of Grammar», the details of cognitive grammar were considered. All these works are basis for the article.

MAIN PART

To judge by the way some people speak, there is no place for grammar in the language course nowadays; yet it is, in reality, as important as it ever was exercise of correct grammar, if one is to attain any skill of effective use of the language, but one needs not know consciously formulated rules to account to him for that one does unconsciously correctly.

In order to understand a language and to express oneself correctly one must assimilate the grammar mechanism of the language studied. Indeed, one may know all the words in a sentence and yet fail to understand it, if one does not see the relation between the words in the given sentence. And vice versa, a sentence may contain one, two, and more unknown words but if one has a good knowledge of the structure of the language one can easily guess the meaning of these words or at least find them in a dictionary.

No speaking is possible without the knowledge of grammar, without the forming of a grammar mechanism.

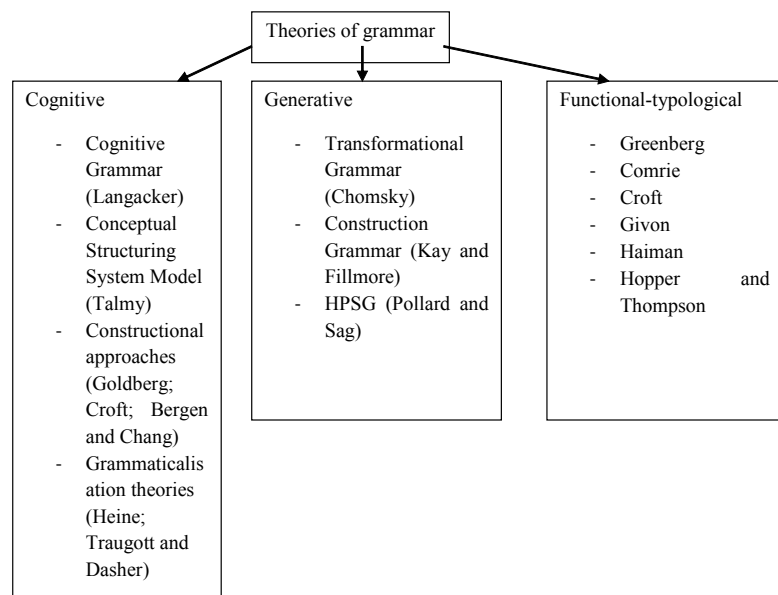
If learner has acquired such a mechanism, he can produce correct sentences in a foreign language. Paul Roberts writes: «Grammar is something that produces the sentences of a language. By something we mean a speaker of English. If you speak English natively, you have built into you rules of English grammar. In a sense, you are an English grammar. You possess, as an essential part of your being, a very complicated apparatus which enables you to produce infinitely many sentences, all English ones, including many that you have never specifically learned. Furthermore by applying you rule you can easily tell whether a sentence that you hear a grammatical English sentence or not» [1].

A command of English as is envisaged by the school syllabus cannot be ensured without the study of grammar. Pupils need grammar to be able to listen, speak, read, and write in the target language.

Grammar is vital for a language and human interaction and it appears to be difficult to understand and memorize sometimes for a language learning students. Therefore, a number of approaches to grammar may find their place while considering some language grammatical system. It is a great deal of different approaches, but it is worthwhile to consider only some of them. The

basic approaches are cognitive, generative (formal) and functional-typological ones [2].

Table1 – Theories of grammar

Cognitive linguistics is a direction in linguistics that explores the problems of the relationship between language and consciousness, the role of language in conceptualization and categorization of the world, in cognitive processes and the generalization of human experience, the connection of individual cognitive abilities of a person with language and the forms of their interaction [3].

By categorization it is understood as the process of ordering of the received knowledge, that is, the distribution of new knowledge to one or another of the parts that exist in the mind of a person, and often given by categories of language, the speaker of which this person is. Conceptualization is the process of defining a set of cognitive attributes (including categorical ones) of a phenomenon of the real or imagined world that allows a person to have, store in consciousness and fill up with new information a concept and concept about this phenomenon that is outlined and distinguish it from other phenomena [4].

In general, cognitivism is a set of sciences that unites research on general principles governing thought processes. Thus, language is presented as a means of access to thought processes. It is in the language that the experience of mankind, its

thinking, is fixed; language - a cognitive mechanism, a system of signs, specifically codifying and transforming information.

The object of cognitive linguistics is language as a mechanism of cognition.

Table 2 – Characteristics of a cognitive approach to grammar

Characteristics of a cognitive approach to grammar		
Assumptions	Objectives	Methodology
<ul style="list-style-type: none"> • Empiricist view • Cognitive Commitment • Generalisation Commitment • Embodied cognition thesis • Symbolic thesis • Usage-based thesis: schemas reflect use • Grammar is a structured inventory • Lexicon-grammar continuum • Constructions have meaning: scaffolding metaphor • Redundancy is natural 	<ul style="list-style-type: none"> • To demonstrate that grammar is meaningful • To account for both regular and irregular phenomena • To develop a model of language that reflects cognition 	<ul style="list-style-type: none"> • Search for converging evidence • Take account of diachronic evidence • Examine both regular and irregular patterns • Avoid extreme formalism • Prohibit «underlying» representations in accounting for grammatical phenomena

Generative grammar is the formalism of generative linguistics, connected with the study of syntax. Within the framework of the generative grammar approach, a system of rules is formulated, with the help of which it is possible to determine which combination of words the grammatically correct sentence forms. The term was introduced into the scientific revolution in the works of Noam Chomsky in the late 1950s (early versions of Chomsky’s theory used the term transformational grammar, English transformational grammar). Chomsky argues that many of the properties of the generative grammar are derived from universal grammar [5].

Proponents of the generative grammar adhere to the idea that the grammatical structure is not the result of a communicative function and is not absorbed by the person in the process of learning interaction with the environment. This generating grammar differs from the approaches adopted in cognitive grammar, functionalist and behavioral theories [6].

The rules of the generative grammar function as algorithms that discretely determine the presence or absence of grammatical correctness of the sentence.

Table 3 – Characteristics of a generative approach to grammar

Characteristics of a generative approach to grammar		
Assumptions	Objectives	Methodology
<ul style="list-style-type: none"> • Rationalist view • Universal Grammar • Modularity thesis • Autonomy of syntax thesis ('words and rules') • Computational system: rules build structure • Constructions are epiphenomenal: building-block metaphor • Economy prohibits redundancy • Competence determines performance 	<ul style="list-style-type: none"> • To describe Universal Grammar • To account for grammaticality • To uncover and explain generalizations • To develop a formal model 	<ul style="list-style-type: none"> • Native speaker intuition • Small-scale cross-linguistic comparison • Focus on 'core' phenomena • Often rely upon 'underlying' representations in accounting for grammatical phenomena

Functional-typological approach to grammar is the direction of linguistics, which is based on the study of universal categories of language. It is a grammar aimed at studying and describing the functions of the units of the language structure and the laws governing the functioning of these units in interaction with different levels of the environment. Grammar of this type considers in a single system the means belonging to different tiers of the language, but united on the basis of the commonality of their semantic functions. In the analysis of linguistic material, the approach «from semantics to its formal expression» («from functions to means», the so-called onomasiological approach) is used as the main determining the construction of grammar, combined with the approach «from form to semantics» («from means to functions»). It should be noted that the subject of research in functional-typological grammar is not only the facts of grammar proper in its traditional sense (morphology and syntax), but also units of other levels of language (vocabulary and word formation) [7].

The basic concepts of functional-typological grammar are the semantic category (functional-semantic category) and the functional-semantic field. The fields lying in the field of study of functional-typological grammar include such fields as intensity, locality, temporality, comparativeness, sessivities, and others [8].

The basic principles of functional-typological grammar are set forth in the works of A. V. Bondarko and the collective monographs of the group of researchers headed by him [9].

Table 4 – Characteristics of a functional-typological approach to grammar

Characteristics of a functional-typological approach to grammar		
Assumptions	Objectives	Methodology
<ul style="list-style-type: none"> • Semantic map model • Cognitive economy • Iconicity • Variation in language is natural • Language is dynamic • Use shapes language • The properties of language can be explained on the basis of human cognition and language use 	<ul style="list-style-type: none"> • To describe linguistic universals • To state generalisations in terms of implicational universals 	<ul style="list-style-type: none"> • Large-scale cross-linguistic samples • Close attention to linguistic form

Let's consider the following sentences:

- 1 He loves playing video games.
- 2 His love for video games is addictive.

Regarding these sentences from the generative perspective, it can be assumed that according to particular rules in English language, the word «loves» in sentence 1 and «love» in sentence 2 are different by the part of the speech: predicate and subject, respectively. But, at the same time, they are similar in the way they represent the same emotion or a state.

On the other hand, from cognitive perspective, in contrast to generative view of representing an emotion, the words are different, since in the 1 sentence the state performed by the word «loves» is rather neutral, while in the 2 one the word «love» shows us more negative impression, as we have the word «addictive», because, by our cognitive perception and experience in the past, the latter word gives us a certain knowledge.

However, cognitive and formal approaches share some similarities. It can be noted in the following example:

- 3 Penny is eating banana.

Considering this sentence from generative perspective, it has a form of *Continuous Present Tense* (is eating), while cognitive grammar shows us the same category of *progressive boundedness* (is eating), according to Talmy's Conceptual Structuring System.

Here is another example of correspondence between cognitive and generative approaches to grammar:

(a) group	(f) ice
(b) dot	(g) equipment
(c) wine	(h) grass
(d) swarm	(i) computer
(e) archipelago	(j) stone

In cognitive grammar there are such notions as «bounded count» and «unbounded mass», which correlates with generative grammar's countable and uncountable and collective nouns.

- (a) UNBOUNDED MASS/COLLECTIVE
- (b) BOUNDED COUNT/COUNTABLE
- (c) UNBOUNDED MASS/UNCOUNTABLE
- (d) UNBOUNDED MASS/COLLECTIVE
- (e) UNBOUNDED MASS/COLLECTIVE
- (f) UNBOUNDED MASS/UNCOUNTABLE
- (g) UNBOUNDED MASS/UNCOUNTABLE
- (h) UNBOUNDED MASS/UNCOUNTABLE
- (i) BOUNDED COUNT/COUNTABLE
- (j) BOUNDED COUNT/COUNTABLE

Now, let's see how generative grammar can influence cognitive grammar.

4 They work in a group.

5 They work together.

From one side of cognitive grammar the words «group» and «together», in the examples (4) and (5) above, share a common conceptual content. They represent the entities and the interconnections. But, since generative grammar characterize «group» as a noun and «together» as an adverb, cognitive grammar takes different points for these words: «group» shows *nominal predication* and «together» profiles *relational predication*.

CONCLUSION

Some explicit comparisons between cognitive, generative and functional-typological approaches to grammar were presented. As the discussion in this article shows, although there are significant differences, there is also much in common between cognitive and generative theories in terms of what they are trying to explain.

In this article, we compare cognitive approaches to grammar with generative and functional-typological approaches. Of course, these are not the only grammar theories that exist, and there are approaches that may not coincide directly with any of these three traditions. It is also important to emphasize that each of these theoretical approaches

can be divided into a number of approaches that can differ significantly. Another complication is that these broad categories can overlap significantly. For example, the work of some researchers could in principle be classified as partially cognitive and functionally typological in nature. We could describe the work of William Croft and Bernd Heine in this way. We could also put the theory of constructing the theory of Kai and Fillmore grammar on the boundaries between cognitive and generative approaches in many respects. As these comments show, grammar approaches, like most categories, have fuzzy boundaries. Despite these difficulties in formulating clear dividing lines, these three broad categories represent outstanding traditions in approaches to grammar. In addition, these three approaches are interrelated in important ways.

REFERENCES

- 1 **Тестелец, Я. Г.** Глава XI. Порождающая грамматика: от правил к ограничениям // Введение в общий синтаксис. – М. : РГГУ, 2001. – 800 с. — 5000 экз. – ISBN 5-7281-0343-X.
- 2 Порождающая грамматика // Лингвистический энциклопедический словарь / Главный редактор В. Н. Ярцева. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – С. <http://www.tapemark.narod.ru/les/386b.html>. – 685 с. – ISBN 5-85270-031-2.
- 3 **Бондаренко, А. В.** Грамматическая категория и контекст. – Л. : Наука, 1971. – С. 75–78.
- 4 **Бондарко, А. В.** Функциональная грамматика. – Л. : Наука, 1984. – С. 45–49.
- 5 Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. – Л. : Наука, 1987. – С. 13–15.
- 6 Проблемы функциональной грамматики. Полевые структуры. – СПб. : Наука, 2005.
- 7 **Langacker, R.** Foundations of Cognitive Grammar, Volume I. Stanford, CA: Stanford University Press, 1987.
- 8 **Langacker, R.** Foundations of Cognitive Grammar, Volume II. Stanford, CA: Stanford University Press, 1991.
- 9 **Langacker, R.** 'Reference-point constructions', Cognitive Linguistics, 4, 1993. – P. 1–38.
- 10 **Croft, W., Cruse, D. A.** Cognitive Linguistics. Cambridge: – Cambridge University Press, 2004.
- 11 **Bergen, B. K., Chang, N.** 'Embodied construction grammar in simulation-based language understanding' // in J.-O. Östman and M. Fried (eds), Construction Grammars: Cognitive Grounding and Theoretical Extensions. – Amsterdam : John Benjamins, 2005. – P. 147–190.

12 **Heine, B.** Cognitive Foundations of Grammar. – Oxford : Oxford University Press, 1997.

13 **Taylor, J.** Cognitive Grammar. – Oxford : Oxford University Press, 2002

14 **Adger, D.** Core Syntax: A Minimalist Approach. – Oxford : Oxford University Press, 2003.

15 **Carnie, A.** Syntax: A Generative Introduction. – Oxford : Blackwell, 2002.

16 **Pinker, S.** The Language Instinct. – Harmondsworth : Penguin, 1994.

17 **Chomsky, N.** The Minimalist Program. – Cambridge, MA : MIT Press, 1995.

18 **Anderson, L. B.** ‘Adjectival morphology and semantic space’// in B. Need, E. Schiller and A. Bosch (eds), Papers from the Twenty-third Annual Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society, Part One: The General Session. – Chicago : Chicago Linguistic Society, 1987. – P. 1–17.

19 **Croft, W.** Radical Construction Grammar: Syntactic Theory in Typological Perspective. – Oxford : Oxford University Press, 2001.

20 **Croft, W.** Typology and Universals, 2nd edn. – Cambridge : Cambridge University Press, 2003.

Material received on 29.05.18.

Г. Н. Дүкембай¹, А. Е. Сабралимова²

Ағылшын тіліндегі грамматикалық тәсілдер (салыстырмалы талдау)

^{1,2}Филология факультеті,

Л. Н. Гумилев атындағы Евразия ұлттық университеті,

Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы.

Материал 29.05.18 баспаға түсті.

Г. Н. Дүкембай¹, А. Е. Сабралимова²

Грамматические подходы в английском языке (сравнительный анализ)

^{1,2}Филологический факультет,

Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,

г. Астана, 010000, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 29.05.18.

Мақала грамматиканы ағылшын тілі мұғалімдеріне де, ағылшын тілін оқитын студенттерге де жаңа перспективалардан зерттеудің тиімді құралы бола алады. Қазіргі уақытта біз грамматиканы ағылшын тілін үйренудің қиын және күрделі бөлігі деп қарастырамыз. Бірақ, грамматиканы және оның ерекшеліктерін түсіну керек.

Мақалада грамматикаға когнитивті, генеративті және функционалды-типологиялық тәсілдер, олардың негізгі жорамалдары, мақсаттары мен әдістемесі қарастырылады. Ол сондай-ақ, осы үш тәсілдерді салыстырады, олардың ұқсастығы мен айырмашылықтарын анықтайды, содан кейін пайдалы мысалдар берілген. Бірінші бөлімде қарастырылып жатқан тақырыпты тереңдетуге арналған пайдалы сілтемелер тізімі бар.

Статья описывает эффективные средства рассмотрения грамматики с новых точек зрения, как преподавателями английского языка, так и студентами, изучающими английский язык. В настоящее время мы рассматриваем грамматику как проблематичную и сложную часть изучения английского языка. Но почему просто не понять грамматику и ее особенности, а не заучивать ее?

В статье рассматриваются когнитивный, порождающий и функционально-типологический подходы к грамматике, их основные предположения, цели и методология. Также он сравнивает и противопоставляет эти три подхода, раскрывая их сходства и различия, с полезными примерами впоследствии. В первом разделе есть полезный список ссылок для углубления в рассматриваемой теме.

С. Т. Елікпаев¹, Б. Қ. Қапасова²

¹ф.ғ.к., профессор, Гуманитарлық-педагогикалық факультеті, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы;

²ф.ғ.к., профессор, Гуманитарлық-педагогикалық факультеті, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы

e-mail: ¹serik.elikbay@mail.ru; ²kapasova1970@mail.ru

«ШОЛПАН» ЖУРНАЛЫ – ҚАЗАҚ БАСПАСӨЗІНІҢ БАЙ МҰРА КӨЗІ

Мақалада 20 ғасыр басындағы қазақ баспасөзіндегі өзгеше тақырыптарымен ерекшеленген «Шолпан» журналының орны мен тарихы маңызы талданады.

Журнал 20-ғасыр басындағы қазақ халқына қажет тұтас қоғамдық мәселелермен бірге әлемдік мәні бар үлкен тақырыптарды журналистік зерттеумен, терең талдап жаза білген. Сонымен бірге қазақ әдебиеті мен ғылымның әр саласынан да маңызды тұстарды талдап жазып, журнал бетіне ел талқылауына ұсынып отырған. «Шолпан» журналына қатысты пікірлер мен зерттеулер туралы айтылған тұста М. Әуезов пен Ж. Аймауытов еңбектері мен ұлт алдындағы істері еске түседі. Алғашқы рухани басылымда қазақ әдебиеті мен мәдениеті, этнографиясы мен тарихына қатысты ғылыми сараланған ойлар айтылды. Жазушының шығармашылық еңбегінде «Шолпанның» ролі талданады. «Шолпан» журналы – қазақ руханиятының негізгі тірегі екендігі ашылады.

Кілтті сөздер: «Шолпан» журналы, рухани даму, журнал, баспасөз, газет, тарих, қоғам, мәселе, ұлттық, саяси-әлеуметтік, зерттеу т.б.

КІРІСПЕ

Қазақ баспасөзінің басы «Қазақ» пен «Айқап» туралы айтқанда бір топ қазақ зиялылары аталады. Қазақ қоғамында өз тақырыптарымен, өз үн-бояу, идеяларымен келген, тың бағытты, қалпты ұстанған, көркем бояу мен қоғам тынысын дәл танып, ұлтқа жеткізе білген, жазу мәнерінде публицистика стилін дамытқан өзгеше ұқсамайтын таланттар тобы жазудың үлгісін, қазақ ортасын, рухани және материалдық игіліктеріне керек озық үлгіні «Қазақ» пен «Айқап» журналы бетінде көрсетті.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Алғашқы қазақ басылымдары қазақ зиялыларының ұлт ортасына танылар, сыналар әлемі болғандығын дәлелдейді. Алаш ұлтын көтерген казак журналистерінің алғашқы легі «Қазақ» [1] пен «Айқап» [2] басылымдары арқылы қазақ баспасөзінің әр бағыттық, әр қырлылық көркемдік, идеялық сипаттарын ашты.

20-ғасырдың бас кезі қазақ журналистикасында бірнеше өзгеше белгілерімен ерекшеленді.

1 Қоғамдық ортада көркемөнердің жаңа жанрлары дамыды.

2 Қазақ көркемдік ойының, қоғамдық ой мен ортақ санасының таралуына, насихатталуына «Қазақ» газеті, «Айқап» журналы өзгеше әсер етті.

3 Қазақ баспасөзінің жаңа жанрларын дамытты. Көсемсөз, мақала, пікір сияқты газет-журнал жанрлары да әдебиеттің өркендеуіне әсер етті.

4 Көркемөнерге, зиялы қауым ісіне газет, журналдарда баға берілуі де көркемдікті күшейте түсті.

5 20-ғасырдың бас кезінде проза жанры дамып, поэзияның көркемдік сипаты, публицистиканың жаңа белгілері, қазақ журналистерінің алғашқы тобы түрлі тақырыпты қамтыды.

6 Алғашқы ұлттық публицистиканың классикалық үлгілері жарық көрді.

7 Ғасыр басындағы журналистикада ұлт болашағына қатысты ел зиялыларының түрлі пікір, көзқарастары олардың саяси, қоғамдық-әлеуметтік, таптық, т.б. бағыттарын да айқындады.

8 Қоғамдағы түрлі бағыттарды анықтауда журналистиканың соның ішінде публицистиканың орны өзгеше болды. Басылымдардағы түрлі мақала мен публицистиканың сан алуан жанрлары арқылы қазақ зиялыларының саяси-идеялық, қоғамдық ерекшеліктерін де белгілеп берді.

«Қазақ» пен «Айқап» маңына топтасқан қазақ зиялылары арқылы қоғамдық ойдың екі түрлі бағытты ұстанған көсемдері бөлініп шықты. «Қазақ» газеті маңына негізінен мемлекетшіл-ұлтшылдық бағыттағы зиялы қауым өкілдері жиналды (А. Байтұрсынұлы, М. Дулатұлы, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов, М. Әуезов).

Ұлтты оятып, халықтың бүтіндігін, тұтастығын қалаған мемлекетшіл-ұлтшыл бағыттағы зиялы қауым мен «Айқап» маңында С. Сейфуллин, Б. Майлин сияқты төңкерісті жақтаған белді авторлармен қоса шығыстық дәстүрді қалаған қаламгер-журналистер мол болды (Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы, М. Сералин, Ғ. Мұсағалиев, Б. Сыртанов).

«Қазақ» пен «Айқап» басылымдары қазақ қоғамын жаңа оймен сілкітті. «Қазақ» маңына ұлт көсемі Әлихан Бөкейханов бастаған алашшылдар, «Айқапта» С. Дөнентаев, С.Торайғыров сияқты қазақ қоғамында

ағартушылық, мәдени, әдеби, сыншылдық ойларымен белгілі ұлт ұлдары болды. Сонымен бірге екі басылымға да бірдей өз ойларын білдіріп, ұлттың бүтіндігін қолдаған қаламгерлердің ісі, саяси ойда бөліне бергені анық. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы, Ш. Құдайбердіұлы, А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, М. Дулатұлы т.б. мақалалары мен бірге көркем туындылары «Қазақ» газеті мен «Айқапта» бірдей жарияланып, жарық көрген.

1917 жылғы Кеңес өкіметінің орнауы қазақ қоғамына көп өзгерістер әкелді. Алғашқы кезеңінде қазақ елінің еркіндігін, бостандығын сақтауға кепіл берген коммунистер билігі кейіннен, Азамат соғыстан кейінгі жылдары бірнеше реформаларды жүргізді. Ұжымдастыру, колхоздастыру, ЖЭС (НЭП), саужай науқаны т.б. кеңестік өзгерістер ұлттың зиялы қауымына ойлануға, жаңа бағыттар таңдауына себеп болғаны анық.

Қазақ қоғамындағы «Шолпан» журналының жарыққа шығуына бірнеше себептер болды. Бұлардың негізгілеріне сол қоғамның саяси және әлеуметтік және әдеби, мәдени себептер болды.

1 Қазақ қоғамына жаңа қоғамның ерекшеліктерін түсіндіру мақсатын көздеді.

2 Ұлтты жаңа қоғамда өз танымынан алыстатпау, өз түсініктерімен қалдыру, ұлттық тамырынан үзбеу қажеттігі туды.

3 20-ғасырдың аласапыран кезеңінде ұлтты сақтау және дұрыс жолға салу керектігін зиялы қауым ерте ұқты.

4 20-ғасыр басында қазақ қоғамында оқыған, өз ойы бар, өз пікірі мен түйінін ортаға сала білетін азаматтар мол болды.

5 Жаңа қоғамға жаңа ой мен идея керек болды. Халықтық танымды заманмен сабақтастыру керектігі белгілі болды.

6 20-ғасыр басында жазылған мол әдеби мұраны насихаттау қажет болды.

7 Жаңа заман, жаңа қоғамдық заң мен ережелерді халыққа түсіндіру, жеткізу керектігі байқалды.

8 Заң тілін, ереже мен жаңа шығып жатқан заңнамаларды халық тілінде жазып түсіндіру қажеттігімен байланыстырылды.

Журналдың шығарушысы Иса Токтыбаев болды.

И. Токтыбаев 1894 жылы Тереңөзекте, бұрынғы Сырдария облысында туған. Перовскдегі орыс-қазақ мектебін, Ташкенттегі мұғалымдер семинариясын бітірген. 1917–1925 жылдары арасында «Шолпан», «Сна», «шаншар», «Ақжол» газеттерінің редакторы болған. 1933–1949 жылдар аралығында бірнеше рет қуғын-сүргін құрбаны болған. Қазақ баспасөзі туралы мол мәлімет қалдырып, ұлттық журналистиканы насихаттаушылардың бірі болған зиялы қауым өкілі ретінде белгілі.

«Халық ағарту жайы» деп аталатын мақалада: «Іштегі, сырттағы соғыстар тоқталып, Кеңес хукіметі енді мемлекет құрылысы, халық тұрмысын түзету шарасына кіріскелі отыр. Бұл мақсаттарға жету жолында, жұмыла ұимылдау жалпыға міндет, борыш.

Бұл екі жұмыстан басқа біздің қазақ – қырғызға, өзгелерден артықша күш салатын екпінді мәселе қайсы?

Сөз жоқ: оқу-оқыту, яғни халық ағарту мәселесі.

Оқу жайы бізді бұрын қандай күйде болғаны, қазір қалай екені белгілі. Бұл күнде Кеңес хукіметі сауатсыздықты жоғалтамыз, балалар түгіл хат танымайтын үлкендерде болмасын. Бізде қазір үлкендерді оқытпақ түгіл, ең азы бастауыш мектептер үшін оқу құралдары жоқ. Мектептен тысқары кітапханаларда жастар һәм үлкендер оқитын жай кітаптарда жоқ. Бастауыш мектептерде, оқытатын жеткілікті мұғалімдер жоқ. Саны аз, білімі кем, оқыту ісіне олақ, мұғалімдерімізге жолбасшы кітаптар яки, шығып тұрған журналдар жоқ. Қалада болсын, далада болсын бірде коммуна мектеп үйі жоқ. Мұғалімдер даярлап шығаратын бір семинария я, не бір институт жоқ.

«Жоқтар» толып жатыр, бар нәрсе аз.

Бұған не шара?

Оқытудың керектігін айтып отыратын заман өткен. Енді халықтың көзін ашу ләжінә кірісуден басқа нәрсе қалмады.

Оқусыз надан күйімізбен бостандық, теңдікке ие болуымыз қиын. Олай болсабар күшімізді, алдымен халық-ағарту жолына жұмсамай болмайды. Біздің қазақ-қырғыздың жері Қазақстан, онан кейін Түркістан. Сондықтан екі республиканың хукіметтері бұл туралы ақылдасып, бір із, бір жобамен іске кіріссе ғана, бұл жұмыс іске асады» [3, 146].

1 Бұл комиссарларға кірген азаматтар, басқа қызметтерден азат болсын.

2 Екі комиссия дәйім хабарласып тұрып, бірінің жазғанын яки, тәржімә қылғанын бірі жазбайтын болсын.

Жазылып шыққан кітаптар тоқтаусыз басылатын шарасын қарастырылсын.

3 Сөз (термин) , программа бірыңғай болсын.

4 Бүгіннен бастап, оқытушылар даярлайтын курстар, семинарлар ашудың қамына кіріссін.

5 Оқытушыларды қазіргідей ана қызметке бір, мына жұмысқа бір әкетіп, көкпар тартқандай қылу тоқталсын.

Бұл айтылғандар ешкімге жат, жаңа нәрсе болмағанмен, бұл күнге шейін, халық-ағарту жұмыстары көңілдегідей жолға қойылмай келеді. Жаңадан оқу құралдары жазылу былай тұрсын, бұрынғы азын-аулақ кітаптардың өзі бұл күнге шейін басылмағандықтан, мектеп балалары мұғалімнің аузына қарап құр қол отыр.

Жаңадан мұғалімдер даярлайтын курстар, семинарлар ашылу былай тұрсын, бұрынғы Семейдегі қазақ семинариясы оқытушылар жоқтықтан жабылғандығын газеттерден көріп отырмыз.

Қазір Ташкенттегі қазақ-қырғыз институты, Семей семинариясының аяғын құшқалы отыр.

Түркістан Республикасындағы қазақ-қырғыз зиялыларын қызметке тағайындау міндетін өз үстіне алып отырған, ТурЦИК қасындағы қазақ-қырғыз бөлімі бұған «Мархамат» айтып көзінің қырын салмаса, «Барымтаға» түсіп жүрген оқытушыларын өз орындарына қайтармаса, халықтың үміті, қуанышы босқа кетіп, қазақ-қырғыз институты жабылуына шақ жоқ.

Халық-ағарту жұмысын екпінді бастау дегеніміз рас болса, жоғары да көрсетілген шаралардың жүзеге шығуына тоқтаусыз қам қылсақ керек. Мұнсыз жұмысымыздың бәрі тұрлаусыз, тиянақсыз ашылады» деп жазды Күншығысұлы деген жасырын атпен.

«Шолпан» журналында бірнеше мәселелер басылып тұрды. Соның ішінде журнал бөлімдері:

- 1 Шаруашылық.
- 2 Партия тіршілігі.
- 3 Білім бөлімі.
- 4 Әдебиет бөлімі.
- 5 Бұйрық, жарлықтар.
- 6 Саясат бөлімі болып бөлінді.

«Шолпан» журналының ұлт рухани құндылықтарын жинастыру мен басу ісінде еңбегін бірнеше түрге бөліп жіктеуге болады.

- 1 Көркем әдебиет үлгілерін таратты.
- 2 Жаңа жазылған шығармаларды алғашқы таратушылар болды.
- 3 Мәдени сынды дамытты.
- 4 Ұлттық таным мен түсінікке негізделген тақырыптар мен идеяны көтерді.

5 Қазақ тілі мен мәдениетінің, өнерінің жанашыры ретінде насихатшысы бола алды.

1 Көркем әдебиет үлгілерін таратты. «Шолпан» журналында қазақ әдебиетіндегі, танымы мен түсінігіндегі, бұған дейінгі ауыз әдебиетінде таралған мұралар қайта жаңғырды. Бұл ұлттық мәдениет пен құндылыққа қажет деген тақырыптар таңдалынып алынғаны байқалады. Соның ішінде «Орхон жазуы», «Түркістан қырғыз-қазақтарының ескі тұрмысы туралы жазба сөздер», «Тауасар есепші» т.б. мақалаларын атауға болады.

2 Жаңа жазылған шығармаларды алғашқы таратушылар болды. «Шолпан» журналының беттерінде қазақ әдебиетінің классикалық шығармалары жарияланды.

М. Әуезовтің «Қыр суреттері», «Оқыған азамат», «Қыр әңгімелері» («Сыбанның моласында», «Текшенің бауырында» деп аталатын туындылары), М. Жұмбаевтың «Шолпанның күнәсі», «Қорқыт», «Батыр Баян», Ш. Құдайбердіұлының «Ләйлі-Мәжнүн» т.б. шығармалар алғаш рет «Шолпанда» жарияланды.

«Батыр Баян» – көркемдігі, кейіпкер бейнесінің ашылуы, оқиғалардың суреттелуі жағынан, мазмұн мен идея тұрғысынан да Мағжан поэзиясының ғана емес, қазақ әдебиетіндегі классикалық шығарма. «Қорқыт» поэмасы түркі халықтарындағы өлімнен қашқан Қорқыт бейнесін қайта жаңғыртады. «Шолпанда» жарияланған М. Әуезовтің «Оқыған азамат», «Қыр суреттері», «Барымта», «Жетім» тектес тақырыбы ғана емес, құрылымы бөлек туындылар алаш әдебиеті қарымын танытты.

3 Мәдени сынды дамытты

«Орынборда биылғы басылған кітаптардың ішінде «Қызыл сұңқарлар» деген Сейфуллиннің бір кітабы шықты. Бұл өзі пьеса. Бірақ, бұл күнге шейін пьеса жазған жазушылар кітабына орынды, орынсыз болса да не комедия (күлкі) не драма (қайғылы хәл) не трагедия (қанды уақиға) дегендей аттарды қоюшы еді. Соныменен бұл кітаптың негізі, мақсаты, беті бір кітаптан айырылушы еді.

...Бұл сөздерге қарап, оқушы шұпқаланып жүрмесін. «Қызыл сұңқардың» пьеса екенінде дау жоқ. Себебі, сыртына, қазақшама сенбесең міне, орышам дегендей қылып қазақша-орысша да «пьеса» деп қойған.

Ал, кім де болса пьесалығына сендік, қазақтың тілінде жазылған қазақ өмірінен алынған қазақ пьесасында кейде қарап көрейік. Бұл күнге шейін дүние жүзінде жазылған пьесаларының мақсаты, бағыты, неше түрлі болғанменен бәрінің де әдебиет жолында амалсыздан бағынатын бір заңы бар. Ол – пьеса ішінде сөзімен, мінезімен, ісімен кім екендігі анық көрінетін белгілі типтер шығару. Біреу жақсылықтың үлгісі, біреу жаманшылықтың айнасы, біреу қорқақтықтың, біреу бірліктің, біреу ақымақтықтың, біреу қаттылықтың тағы осы секілді көп мінездердің үлгісі болып көрінуіне керек. Сондай мінезімен көрінген адамдар әр тықылы бүтін бір таптың, бір таптың ішіндегі әр мінезді болып жаратылған адамдардың жақсы жағы да, жаман жағы да көрінетін болу керек. Сондықтан пьеса жазушылар әуелі типтерінің жайын ойлайды» [3, 120].

«Қоңыр» (М. Әуезовтің бүркеншек аты) деп ат қойған автор келесі тұстарды талдайды.

1 «Қызыл сұңқарлардың» тақырыбы мен кейіпкерлері.

«Шынында, Еркебұлан, Жұмаш, Жағфар, Лозуи, Нестеров ауырып қалғаны болмаса, Байділда түгелімен бірі айтқан сөзді бірі айтатын тұтас бір-ақ адам емес пе? Бәрінің мінезін жиып келсек, бір Еркебұланнан табылады, Лозуидің мінезін алсаң бәрінен табылады. Бәрінің хәлі бір, пікірі,

өмірі бір болғанмен де бірі оны ойлағанда бірі мынаны ойлайтын, бірі оны қиял қылғанда бірі басқаны қиял қылатын, сөйлесе алғы біріне-бірі шулыға бермей дауласатын да жерлері болады. Адамның шын өмірін алсақ осындайлардан құралады» [3, 120].

2 Пьесаның психологиясына талдау жасайды.

3 Қазақ тұрмысы, өмірі жоқтығын сынайды.

4 Еркебұлан деген аттың қазаққа, қазақ кедейіне келмейтіндігі айтылады.

«...Бұл атта мырзалық пен серілік бар. Бұла болып, болпаш болып өскен, ерке жалғыздың сипаты бар. Болмаса басы ауған жағына кететін сайдың сипаты бар. Бірақ, бұл атты еш уақытта еңбекшілдік қамқоры, от пен судың азабында жүрген бейнетқорға жабыстыруға болмайды. Ол болмаса, бұл адамның аузынан көбігін ағызып жүрген елшілдігі, еркелігінен болатындығынан шыққан ғана уақытша бір мінез болу керек. Онда негіздің жоқтығы білінеді» [3, 120].

5 Образдардың дұрыс ашылмағандығынан да шығарманы талдаудың қажеті шамалы дейді.

6 «(целесообразность) дегенінен алыс тұрған қалыптарына қарағанда бұл кітапты өзге жақтарынан сынау орынсыз деп білемін» [3, 120].

7 Үгіт-насихат түрінде жазылған. Көркем шығарма емес деген пікірді айтады.

«Бұл кітаптың болашағына келгенде айтатын сол қазақ әдебиетінің жұрнағы болып ішінен орын алуы не ғайып, олай болса қызыл түсті сұңқар көрінгенше, бұл кітаптың ішіндегі шала көрінген геройлардың сұңқарлығы да түсініксіз бола тұрар» [3, 120].

4 Ұлттық таным мен түсінікке негізделген тақырыптар мен идеяны көтерді.

Журнал беттерінде көтерілген тақырыптар ел ішіндегі өзгерген танымды, жаңа бет тұстарға бет алған жат қылықтарды сынады. Сола арқылы ұлттың салт-дәстүрі мен танымына негізделген идеялық ойларды насихаттады. Сол жолдың анықталғандығын, дұрыстығын дәріптеді. Сондықтан да шығармалардағы ұлттық таным мен түсінікке көп мән берілген сияқты. Осы арқылы қазақтың ғасырлар жсалаған әдеби мұраларын қайта қоғамға ыңғайлай отырып, жазба әдебиетінде жаңғыртып, көремдеп, жаңа бйнелермен қайта жасап, ұсына бастады. Өткеннің жақсылықтарына оралтты. Соның ішінде М. Жұмабаевтың осы кездегі жазылған туындылары өзгеше болды. Ташкент кезі Мағжан шығармашылығындағы жаңа сипатты, ұлттық құндылықтарды көтере жырлаған шақ. Сондықтан да осы кезге «Қорқыт» пен «Батыр Баянды» және қазақы үлгіден, дәстүрден кеткен «Шолпанның күнәсі» туындылары жазылды.

5 Қазақ тілі мен мәдениетінің, өнерінің жанашыры ретінде насихатшысы бола алды.

Журнал жанында Білім кеңесі құрылды. Кеңестің құрамында А. Байтұрсынов, Молдағали, Міржақып Дулатұлы, Сәкен Сейфуллин, Елдес Омаров, Мұхтар Мырзаұлы, Нәзипа Құлжановалар, олардан бөлек Аспандияр Кенжеұлы, Телжан Шонанұлы және т.б тұлғалар болды.

«Ұлттың рухани көсемі» А. Байтұрсынов бастаған топ бірнеше мәселелерді шешті.

1 Қандай пәндер бойынша кітаптардың қажеттігін;

2 Бұл кітаптарды кім жазатындығын;

3 Блашақта қандай ғылым салаларының қамту керектігін айқындады.

4 «Оқу кітаптарын даярлау туралы» қаулы қабылдаудың негізін жасады.

Кейіннен Сәрсенов «Өлшеу», Омаров пен Кемеңгеров «Жаратылыс ғылымы», Ғалымжанов «Физика», Бөкейханов «Қазақ жағрапиясы», Тілеулин «Денсаулық ғылымы», Омаров «Бастауыш алгебра», Жұмабаев «Әдебиет ғылымы» оқу кітаптарын, сондай-ақ сол пәнінің үйрету әдісін де қоса жазатын болып бекітілді.

Бұл қаулыда қарастырылған мәселелерді сол кездегі білім беру ісіннің жаңа тұжырымдамасы десе де болғандай. Осы топ жұмысының нәтежиесінде алғашқы лекте Байтұрсыновтың «Оқу құралы» 15000 дана, III бөлегі 10000 дана, Дулатовтың «Есеп құралының» I бөлегі 20000 дана, II бөлегі 15000 данамен қазақтың жас өскіндерінде жол тартты.

Үкіметтің түрлі қысылтаң жұмыстарымен бірге А. Байтұрсынов басқаратын «Білім кеңесінің» алдында оқулықтарды жедел дайындау міндеті тұрды. Әрбір сөйлеген сөз, жазған сөйлеміне қазақтың болашақ тағдырын сиғызған ұлт зиялылары әсте аяқ алысынан жаңылған жоқ. Қаншалық қажетті, қаншалық жедел болған сайын, соншалық сапа, солқұрылым құндылықты талап етті. Оқу кітаптарының сапасы екінші орынға ысырылып қалған жоқ. Қажетті болғанынша қарамастан кейбір жарамсыз табылған кітаптар жоспардан алынып тасталды.

«Еңбекшіл қазақ» газетінің 1923 жылғы № 105 нөміріндегі «Ғылым, әдебиет майданынан» мақаласын оқып отырып, осыған көз жеткізуге болады: « Кеңестің қарап, басуға лайықсыз тапқан кітаптары толып жатыр. Мәселен Қарашұлы Омардың «Оқу құралы», Мұсатапұлы Сейітбаттаалдың «Алтын ордасы», Баржақсыұлы Ахметтің «Мың мақалы», Гуглинскийдің «Планеталардың айналуы» [3, 5].

«Шолпан» журналының 6–8 нөмірлері бірігіп шығарылған саны да ұлы ғұламаның баға жетпес еңбегі жөнінде көлемді мақала жарық көрген. Мақала жазушы Х. деп қол қойған. Бұл еңбек Халел Досмұхамедұлының қолынан шаққан. Бұлай деуімізге осы мақаладан кейін Халел Досмұхамедовтің «Қазақ

тіліндегі сингармонизмдер» деген мақаласының басылуы дәлел. Екі мақалаға бірдей атын толық жазуды дұрыс деп таппаған. Бұл журнашылардан көптеп кездесетін тәжірибе.

«Шолпан» журналының қазақ тұрмысына, мәдениетіне қажет тақырыптарға көп барғандығының бір дәлелі – денсаулық, оқу-ағарту, білім, әдебиетпен қана шектелмей, жаңа тұрмысқа төселу, жаңа мәдениетті үйретудің де құралы болғандығын айтқан жөн. Соның ішінде бала тәрбиесіне қатысты мақалаларында қазақ дәстүрлі тәрбиесі мен ғылым мен білім арқылы дәлелденген шетел бала күтіміне байланысты тәжірибелерін де ортаға салды.

«Қанша уақыт баланы емшекпен асырау керек деген сөзге, қысқа жауап беруге болмайды. 12 ай, 16 ай, 20 ай емшекпен бала асырайтындар болады. Баланың салмағы жақсы болса, емшекпен ертерек айырса да, теріс болмайды. Жалпы қағида, 8-10 айдан бұрын, баланы емшектен айыртуға болмайды. Шілденің ыстық күндерінде, емшектен баланы айыруға жарамайды. Себебі, ыстық уақытта баланың тамағы өзгерсе, асқазаны оңай күзеледі, жазғытұрым яки, күзгікүнгі аласапыран уақытта да баланы емшектен баланы айыру болмайды. Тісі жаға жарылып, шығып келе жатқан баланы да, емшектен айыру қате» [3, 187–188].

«Шолпан» журналында білім жолын көздеген материалдарға кең орын берді. Орхон жазуы туралы бірнеше сөз, Жер сілкіну, Дарвин сөзінің негіздері, Өсімдіктердің түзілісі, Ауа, Көктен түскен тас деген тағы да басқа мақалаларының ғылыми-тәрбиелік, үгіт насихаттық маңызы зор екенін айтқан жөн. 1923 жылы наурыздағы нөмірінде «Дивани лұғат-ат түрк» кітабының 1916 жылы Стамбул қаласында үш кітап болып қайта басылып шығуына рецензия жариялайды. Бірақ, рецензиядағы өте маңызды деректер, оны ғылыми болжам, пікір сатысына көтеріп тұр. Мақалада кітап авторы Махмұд Қашқаридің мынандай сөздері бар: «Мен өзім түрік қауымдарының шаһарларын, далаларын кезіп жүрдім. Түріктің тілін, хәм әдебиетін үйрендім. Түрік болсын, түрікпен, оғуз, яғма, қырғыз болсын олардың тілі, әдебиеттерін білдім» [3].

«Шолпан» бұл мақалада түрік тілдес халықтарға жататын қазақ ұлтының да өткен тарихын баяндайды. Түрік тобындағы елге жататын қазақ халқының да өткен тарихына кітаптың қатысты екенін ескертеді. «Түрік халқы... сұлу, жүзі күліп тұрған... айтқан сөзінен қайтпайтын, уәдесіне берік халық» [3]. Ал журналдағы түркі халықтарының тарихына байланысты «Қазақ, қырғыздың аты, тегі туралы» деген мақала бұл жөніндегі едәуір маңыздылығымен көзге түседі. 1923 жылдағы № 6, 7, 8 жұртқа құлақ қағыс етілген бұл мақала түйіні қазақ, қырғыз халықтарының шығу тегі, аталуы, қалыптасуы, мәдениеті, тілі тағы басқалары қаралып, жариялау арқылы өнер-білім, ғылым пайдасын көрсетуді мақсат еткені байқалады.

ҚОРЫТЫНДЫ

«Шолпан» журналы 20-ғасыр басындағы танымы, дәстүрі, мәдениеті, түсінігі, саясаты еріксіз өзгерген қазақ қоғамдық ортасына қажет тұстың барлығына көмекші, жәрдемші бола білді. Сонымен бірге жаңа өмірдің жақсы сипаттарын ұлт дамуына қажет тұстарын насихаттаушы да болды.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 «Қазақ» газеті // Құрастырушылар: Субханбердина Ү., Дәуітов С., Сахов Қ. – Алматы : Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы, 1998. – 560 б.
- 2 «Айқап» газеті // Құрастырушылар Сухбанбердина Ү., Дәуітов С. – Алматы : «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1995. – 366 б.
- 3 «Шолпан» журналы / Х. Есенқарақызы. – Алматы : «Қазақпарат» баспасы, 2015. – 475 б.
- 4 «Ақ жол». Көптомдық. 1-том. / Х. Есенқарақызы. – Алматы : «Қазақпарат» баспасы, 2015 – 380 б.
- 5 **Омашев, Н.** Алаш басылымдары. «Айқын» газеті 2009. 22.06.
- 6 Әуезов және архив. – Алматы : Атамұра, 1997. – 23 б.
- 7 **Қамзабекұлы, Д.** Алаш және әдебиет, – Астана : «Фолиант», – 2002, – 474 б.

Материал 29.05.18 баспаға түсті.

С. Т. Еликпаев¹, Б. К. Капасова²

Журнал «Шолпан» – источник духовного наследия казахской печати

^{1,2}Гуманитарно-педагогический факультет,
Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова,
г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 29.05.18.

S. Yelikpaev¹, B. Kapasova²

The magazine «Sholpan» is the source of the spiritual heritage of the Kazakh press

^{1,2}Faculty of Humanities and Education,
S. Toraihyrov Pavlodar State University,
Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan.
Material received on 29.05.18.

В статье анализируется место журнала «Шолпан» в казахской журналистике. Рассматриваются темы разных авторов, разные мировоззренческие и классовые взгляды.

В журнале «Шолпан» опубликованы статьей разных актуальных тем казахского народа начало 20 века. Начало 20 века отличался с мировыми изменениями. Журнал охватывает и мировые темы. Авторы статей проводят анализы журналистических исследований авторов журнала. Также отмечается, что в журнале много внимания уделяло на тему литературы и духовности народа. В статье также выявлены отличия журнала от других журналов начало 20 века. Эти отличия особенно отмечаются в научных статьях великих писателей казахской литературы М. Ауэзов, Ж. Аймауытова. Роль журнала «Шолпан» отмечается в распространении и в пропаганде актуальных тем в обществе. Народные и национальные интересы были самые главные темы не только в начало 20 века, и в эпохе глобализации.

The article examines the place of the magazine «Sholpan» in Kazakh journalism. Covers the different authors of different ideological and class views.

In the magazine «Sholpan» articles published different relevant topics of the Kazakh people of the beginning of the 20th century. The beginning of the 20th century was distinguished with the world changes. The magazine covers world topics. The authors of the articles analyse the journalistic studies of the journal's authors. It is also noted that in the magazine much attention was paid to the subject of literature and spirituality of the people. The article also revealed differences between the magazine and other magazines of the early 20th century. These differences are particularly marked in scientific articles of the great writers of Kazakh literature M. Auezov, Zh. Aimaulytov. The role of the magazine «Sholpan» is noted in the dissemination and promotion of relevant themes in society. National interests were the most important topics not only in the beginning of the 20th century, and in the era of globalisation.

FTAMP 17.07.29

Қ. Т. Жанұзақова¹, А. Нурсали², А. Жалғасбай³

¹Қазақ филологиясы және әлем тілдері факультеті, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы; ²Қазақ филологиясы және әлем тілдері факультеті, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы; ³Қазақ филологиясы және әлем тілдері факультеті, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы
e-mail: ¹kuralay_zhanuzak@mail.ru; ²aidana_091090@mail.ru

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ЖӘНЕ РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ МӘСЕЛЕСІ

Мақалада қазіргі қазақ прозасындағы ұлттық құндылықтардың бейнеленуі және рухани сана пен оны жаңғырту мәселесі қарастырылады. Еліміз егемендік алғаннан кейінгі қазақ прозасының тақырыптық, стильдік, көркемдік әдіс тұрғысынан жаңаруы мен авторлық шешім, адам тағдыры, ұлттық рух, рухани тәрбие мәселелері зерделенеді. Қазіргі қазақ прозасының тақырыптық, көркемдік ерекшеліктері, олардағы ұлттық болмыс көрінісі талданады. Проза жанрындағы жаңашылдық, түр, көркемдік әдіс-тәсілдерді жетілдіре түсудегі шығармашылық ізденістер, шығармалардағы ұлттық сипат туралы сөз болады.

Сонымен қатар, рухани жаңғыру арқылы ұлттық әдебиет өзінің жүріп өткен жолы мен өз тарихында жасалған рухани құндылықтарға қайтадан қайырылып, оларға баға беруге, әлдебір тұтастық ретіндегі адам баласының қол жеткізген қазіргі әлемнің жағдайымен өзінің сәйкесетін, сәйкеспейтін тұстарын салыстыруға мүмкіндік беретінін айқындайды. Өйткені, бүгінгі күннің басты идеялық талабына айналып отырған ұлттық болмысымызды танытатын рухани жаңғыру мәселесі әдебиетте де жүйелі түрде қайта қарастыруды талап ететіндігі түсіндіріледі.

Кілтті сөздер: тәуелсіздік кезеңі, проза жанры, тақырып, ұлттық құндылықтар, рухани жаңғыру.

КІРІСПЕ

Тәуелсіздік алғаннан бергі жиырма бес жыл ішінде қазақ елінде болып жатқан түрлі қоғамдық, саяси, экономикалық өзгерістер рухани өмірімізді де жаңа белестерге шығаруда. Кеңестік отаршылдықтың салдарынан тың игеру кезеңінде, Ұлы Отан соғысы жылдарында, 70–80-жылдардағы қоғамдық өмірде әдебиетті жандандыру түгілі, туған тілінде сөйлей алмайтын халге жеткен қазақ халқының әдебиеті біршама тоқырауға ұшырағаны белгілі. Алайда, көркем прозада кеңестік идеологияға, яғни ұлттық рухты жаттандыру саясатына оппозициялық көзқараста болған Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев, М. Әуезов, Б. Майлин секілді әдебиет тарландары қазақ көркем әдебиетінің деңгейін төмендетпеу, қазақ прозасының жандандыру жолында аз тер төкпеді.

Тәуелсіздік туы желбіреген кезден бастап көркем әдебиет уақыт көшінен қалмай, жаңа ізденістер жолына түсті. Қазіргі қазақ прозасының көркемдік көкжиегі кеңейді, жанрлық объектілері көбейді.

Қазақ прозасының тақырыптық деңгейі қанатын кең сермеп, кезінде жазылмақ түгілі айтуға болмайтын тақырыптарға қалам тарту мүмкіндігі туды. Сондай-ақ, халқымыздың ұлттық танымын, рухын көтеретін, өткеніне көз салған тарихи романдармен қоса қазақы ұлттық мінезімізді, салт-дәстүрімізді әспеттеген әңгіме, повестер пайда болды. Еліміз егемендік алғаннан кейінгі жылдар әдебиетінде жаңа бетбұрыс байқалды. Жаңа заман лебі дүниеге жаңаша көзқарасты қалыптастырды. Әдебиетке жаңа қаһармандар келді, өмірді бейнелеу кеңістігі кеңейді, философиялық сарын, драматизм күшейді. Әдебиет өмірді бұрынғыдай таптық аяда бейнелемей, әлеуметтік-шаруашылық мүддені емес ұлттық мүддемізді жоқтаған күрескер кейіпкерлерді алға тартты. Тәуелсіздік жылдарындағы проза кеңес дәуіріндегі қуғын-сүргіннің сырын тереңдете ашуға бет қойды. Руханият мәселелеріне терең бойлауға мүмкіндік туды. Уақыт талабына орай тереңге тамыр жайып, жаңа сапалық қасиеттермен толыса түскен әдебиетіміздің қуатты бір бұтағы прозада өзгеше бояу, соны нақыштар, рухани ізденістер бой көрсетті [1, 420].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Еліміз тәуелсіздік алғаннан бергі уақыт аралығында қазақ әдебиеті дамудың жаңа белесіне көтерілді. Бұл тұста қазақ жазушылары тоталитаризм қыспағынан босап, еркін тыныстауға бет алды. Тәуелсіздік жазушыларға сөз бостандығын алып келді. Сөз бостандығы қазақ жазушыларына кеңестік дәуірде еркін бара алмаған, кең қозғай алмаған тақырыптарға қайта үңілуге мүмкіндік берді. Тарихымыз бен мәдениетіміздің көлеңкелі жақтарының ашылуының ұлтымыздың рухани өміріндегі маңызы ерекше.

Қазіргі көркем прозамыздың өзінен көптеген көркем шығармаларды жаңалық ретінде айтуға негіз бар. Мысалы, Ә. Нұрпейісовтың «Соңғы парызы», М. Мағауинның «Жармағы» кезінде үлкен дүмпу туғызды. Қоғамдық санаға қозғау салды. Т. Нұрмағамбетовтың «Мешкейінің» идеялық салмағы аса ауыр, ерекше туынды. Т. Әбдіктің «Ақиқаты», «Парасат майданы» ұлттық сөз өнерін биіктеткен, ұпайын түгендеп, еңсесін көтерген повестер. Қазақ әдебиетінде стильдік-формалық ізденісі ерекше шығармалар: М. Жұмабаев «Шолпанның күнәсі», О. Бөкей «Атаукере», «Қар қызы», «Жылымық», Т. Нұрмағамбетов «Кене», «Айқай», «Ұлттың дерті», Т. Әбдік «Оң қол», «Тозақ оттары жымыңдайды», М. Мағауин «Жармақ», Т. Шапай «Күлкі және көз жасы», «Үйдің иесі», Д. Амантай «Гүлдер мен кітаптар» М. Омарова әңгімелері, Қ. Әбілқайыр «Қағаз қала», Ы. Дәбей «Мөлтіл», Б. Сарыбай «Жалғыздық жыры», Е. Әбікенұлы «Министр».

Тәуелсіздік жылдарындағы проза баяндау күрделілігімен, көп деңгейлігімен ерекшеленеді. Жазушы бейнеленген оқиғалар бірнеше кеңістіктік, уақыттық желілерде қатар өтеді. Кейде олардың арасындағы шекара жойылып, оқиға шарттылығымен, иллюзиялық, салыстырмалы сипатымен танылады.

Дегенмен, қазіргі қазақ прозасында әлі де жазылмаған тақырыптар жеткілікті. Солардың бірі адамның рухани қасиеттері, яғни, ар-ұят, еркіндік, жауапкершілік, тәубе, махаббат мәселелері осыған дейінгі жазылған осы іспеттес шығармалар желісінде болғанымен, заман талабына сай жаңа қырынан талқыланып, талдануы тиіс. Осы кезеңдегі повестер мен романдардағы сюжеттер «ашықтығымен, еркіндігімен және оқиға дамуының сан тарам желілерімен» сипатталып қана қоймай, ұлттық сана-сезімде, ұлттық нақышта да жазылуы тиіс.

Бұл мәселеге Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында баса назар аударылған [2]. Яғни, ұлттық бірегейлік пен ұлттық санамыздың алтын сандығында мәңгі сақталып, әрқайсымыздың ұрпағымыздан ұрпағымызға аманаттап тапсырып, өсиет қылып, мирас етіп қалдырып отырар қасиетті де құнды дүниелерімізді қайта жандандыруымыз қажет. «Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс», – деген Ұлт көшбасшысы Нұрсұлтан Назарбаевтың және де «Абайдың даналығы, Әуезовтің ғұламалығы, Жамбылдың жырлары мен Құрманғазының күйлері, ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар үні – бұлар біздің рухани мәдениетіміздің бір парасы ғана», – деп ұлттық санамыздың қайнар көзін ашып көрсеткен деп санаймыз.

«Бүгінгі күнді түсініп-түйсіну үшін де, болашақтың дидарын көзге елестету үшін де кешегі кезеңге көз жіберуіміз керек» деген Елбасымыз

«Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында қазақ мәдениеті мен әдебиетін әлемге таныту мәселесін көтерді.

Рухани жаңғыру арқылы ұлттық әдебиет өзінің жүріп өткен жолы мен өз тарихында жасалған рухани құндылықтарға қайтадан қайырылып, оларға баға беруге, әлдебір тұтастық ретіндегі адам баласының қол жеткізген қазіргі әлемнің жағдайымен өзінің сәйкесетін, сәйкеспейтін тұстарын салыстыра бажайлауға мүмкіндік алады. Дамудың жаңа сапалық кезеңіне бірден көтерілгенде ұлттық сана ерекше өзгеріске түседі. Оның алдынан әлемнің барша халықтары жинаған қазыналар ашылады. Қазақ прозасын жаңғырту жолында біз ұлттық проза жанларының түп негіздерін халық ауыз әдебиетінің мұралары: лиро-эпикалық дастандардан, қиссалар мен аңыздардан, жыраулар шығармашылығының басты жанры – толғаулардан, шежірелерден іздейміз.

Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласы шын мәніндегі тарихи мәні зор, халқымыздың ұлттық сана-сезімін биік деңгейге көтеретін, үлкен ойдың, тұғырлы тұжырымның жемісі болғандығы еш дәлелдеуді қажет етпейтін айқын шындық. Шығармаларының рухани-идеялылығымен ерекшеленетін талай әдебиет саңлақтары қанша уақыт өтсе де халықпен бірге өмір сүріп келеді. Атап айтқанда, ұлттық әдебиетті жедел дамытқан Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Мұхтар Әуезов, Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев, Сәбит Дөнентаев, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Сәкен Сейфуллин сияқты тұлғалар қашанда ұлттық әдебиеттің өрісін кеңейтіп, өресін биіктеткен. Солар арқылы Алаш ұранды кезеңнің көркемдік шындығы зерделенеді. Ал ұлттық әдебиетті әлемдік мәдени процесс биігіне көтерген Ыбырай Алтынсарин, Шоқан Уәлиханов, Абай Құнанбаев тұлғалары мен олардың әдебиеттегі мәртебелі реформаторлық қызметі бүгінгі таңда аса қажет. Аталған тұлғалардың шығармашылықтарының идеялық-рухани, көркемдік-эстетикалық, тілдік құбылыстар әлемін әдебиетші, тілші ғалымдар қал-қадірінше әр қырынан, жан-жақты зерттеп-зерделеп келеді. Әйтсе де, саңлақ суреткерлердің бүгінгі күннің басты идеялық талабына айналып отырған ұлттық болмысымызды танытатын рухани жаңғыру арналары толығымен жүйелі түрде қарастыруды қажет етеді.

Тәуелсіздік жылдарда жазған жаңа тұрпаттағы шығармалары көркемдік әлемді игерудің тың арнасын қалыптастырып, ұлттық рухты сілкіндіретін өзгеше дүбірлі құбылысқа айналдырып отырған әйгілі жазушы – М. Мағауин. Әлемдік әдебиетке түрік рухының тыныс-демін әкелген классик жазушының әсіресе соңғы кезде жазған кезкелген шығармасы формалық тұрғыдан мүлде күрделі, әдіс-тәсілі тосын. Әйткенмен бұл туындылардың арғы қатпарында, терең діңінде халық мұрасының құнарлы да айшықты белгілері мол болғандықтан оқырманды тылсым табиғатымен қызықтырып баурап алады.

М.Мағауиннің «Ұлт аралық жанжал» атты туындысының қаны қазақ, рухы қазақ сүйсініп оқитын шынайы әңгіме екендігі көркемдік қуатының кемелділігінен көрінеді. Шығармада сатиралық фон, емеурін, тұспал, символ, күлкі қатар өріліп отырады. Күлкі болғанда, гротеск, ирония мен ащы әжуа. Шығармадағы Алматы маңындағы кішкентай Рахман ата ауылы – Қазақстан мемлекетінің моделі тәрізді. Автор «Анау Марат сияқты бұралқыны төрге шығарудың зардабын да көрсетеді, ұлтаралық келісім дегенді желеу етіп, ата жұрт иелерінің бөтендерге есесі кете беруінің қаупін де алға тартады. Тілді, елді, рухты қорлағысы келіп, менсінбеу, қазақтың кеңдігін ұдайы бас пайдаларына пайдалану, қазақтың қашан да ерен төзімділігі, балақтағы биттің басқа шығуы – бәрі сатиралық уытты тілмен әшкерелеген. «Ал, қазақ... Тәуелсіздік алдың, енді атаңның басы керек пе?! Ел иесі екендігі қашан ұғасың?» туынды соңы осылай аяқталады. Оқыған жанның ұлттық намысының оянуына түрткі болатын бұл риторикалық сауал саналы әрбір қазақ жүрегіне ой салады. Демек, ұлттық идея қазіргі прозамызда жанама сипатта көркемдік мән иеленеді. «Ұлттық идея біздің ортақ тағдырымыздан туындайтыны белгілі болып отыр [3, 454].

«Ұлт аралық жанжал» – қазақ халқы тәуелсіздік алса да құлдық психологиядан құтыла алмай отырғандығын шынайылықпен бейнелеген шығарма. Отарлау саясатымен қазақ жеріне басқа ұлт өкілдерінің көптеп қоныстанғандығын бүгіндері ғана айтып жүрміз. Бұл туындыда ең жақсы қонақжайлық қасиеті өзіне сор болып жабысқан қазақтың өз елінде жүріп келімсектерге жалтақтап, солардан асып кете алмай, жетім баланың күйін кешіп жатуы ащы болса да ХХІ ғасыр шындығы екендігі айқын [4].

Тәуелсіздік тұсында қазақ әдебиетіндегі жаңашыл пайымдаулар рухани түлеудің жаңа бір кезеңі болды да, көркем санаға жаңа ұстанымдарды алып келді. М. Мағауиннің «Құмырсқа қырғын», «Коммунистік реализм», «Қасқыр – Бөрі», «Қисық ағаш» шығармалары әлеуметтік өмірдің ең бір өзекті мәселелерін саралайды. Жазушыларымыздың өз шығармаларындағы суреткерлік көзқарасын тұспалдап, психологиялық тұрғыда жеткізуі, айтар ойын немесе ишара мен символикаға ден қоюы – осы кезең әдебиетінің бір нышаны. «Образ сомдауда да, характер ашуда да түрлі көркемдік әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, жаңа бейне жасауда жазушылар біршама жетістіктерге жеткен. Мұхтар Мағауиннің, Қабдеш Жұмаділовтің, Бексұлтан Нұржекеевтің, Шерхан Мұртазаның шығармаларынан бүгінгі күн адамдарының бейнесін ғана емес, қазіргі өмірдің бүкіл болмысын, тыныс-тіршілігін кескін-келбетін толық танып, таразылауға болады. Рухани тереңдігімен қазақ әдебиетінің тағы бір сатыға жоғарылауына септіктерін тигізген жоғарыда аты аталған жазушылар шоғы-рының шығармашылығын танып білу барысында оның астарында көптеген ізденіс, талап пен талғам,

жігер жатқанын аңғарамыз [5, 46]. Тәуелсіздік тұсындағы прозалық туындыларда көркемдік тәсілдер күрделеніп, метафоралық, аллегориялық, гротескілік ойлау жүйесі дамыды. Жаңарған проза табиғаты ұлт ұғымына сәйкес өз оқырманына тосын құбылыстарды жаңаша көркемдік тәсілдермен бейнелеу тұрғысынан ерекшеленеді. Абстрактілі ұғымдарды заттандыру, адам мен оның барлық ішкі сыртқы болмысын тұлғаландыру арқылы жаңа сипатты ой айтудың көркемдік әдістері прозада жаңаша қалыптасты. Ең негізгі бір ерекшелік – бұл шығармалар ақиқатпен әдіптеліп, шындықпен суарылған. Сол себептен де ХХІ ғасырдағы деректілік пен нақты ақпаратты талап ететін жаңа буын оқырманның сұранысына жауап беріп отыр.

Қазіргі прозалық шығармалар тек тақырыптық, образдық тұрғыдан ғана емес, көркемдік ерекшелік, поэтикалық стиль тұрғысынан да жаңарып, түлегені байқалады. Жаңа тақырып пен өмір құбылыстарын бейнелеудегі тілдік айшықтар арқылы да қаламгерлердің даралық қолтаңбасы айқындалады. Адам және оның өмір сүріп, тіршілік етер ортасындағы заттық әлем арасындағы қарым-қатынасты суреттеу көркем әдебиетте үзіліп қалған үрдіс болатын. Бұл кемшілік, әсіресе, ұлттық әдебиеттерде туған жер, өскен орта, ұлттық ерекшеліктерін тануды тұмшалау салдарынан орын алды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бұл мақалада біз осы олқылықты жоюға тырысқан қазіргі қазақ прозасының кезеңдерін қарастырдық. Әдебиет ұлттық сананың бастауы, ұлттық рухани құндылықтардың қазынасы, ұлттық өмірдің айнасы екенін дәлелдеуге тырыстық. Адамзат қоғамынан әдебиетті алып тастасақ, оны көзге елестету қиын. Ұлы жазушылардың шығармалары халықтың ұлттық өмірінің энциклопедиясы, үлгісі іспеттес. Шын мәніндегі үлкен жазушылар замана қысымына көнбей, туындыларында өз дәуірінің ұлттық, халықтық құндылықтарымен суғарылған шынайы көркем бейнелерін жасайды. Ал қазіргі рухани құндылықтар қадірі құлдыраған заман бейнесін берерлік қатыгездікті осындай әфсаналық сипаттағы мораль кодекстері, ойлы дүниеге опасыздық танытқандарға ой саларлық оқшау оқиғалы, оғаштау ойлау жүйелері, жаңаша жазу стилдері бүгінгі көркемдік танымдағы өзгеше өрнекті, тың талпыныстарды танытады.

Ұлттық рух, сана, дәстүр, дін, діл, тіл, т.б. қасиеттер ұлттың рухани құндылықтары қатарында ұлтпен бірге өсіп не өшіп отырады емес пе? Өйткені, А. Байтұрсынов айтқандай: «Ұлттық сана дегеніміз – ұлттың өзін сезінуі және түсінуі, сезімге әрі ой-пікірге арқа сүйейтін ұлттық сана болады». Ал өшіп бара жатқан және өсіп келе жатқан ұлттық, рухани құндылықтарымызды жаңғыртатын, жандандыратын – біздің әдебиетіміз.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Қазақ әдебиетінің тарихы: 10 томдық. Тәуелсіздік кезеңі (1991–2001). – Алматы : ҚазАқпарат, 2006. – 420 б.

2 **Назарбаев, Н.** «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» // Егемен Қазақстан, 15 қаңтар 2017. <https://egemen.kz/article/nursultan-nazarbaev-bolashaqqa-baghdar-rukhani-zhanhghyru>

3 **Мағауин, М.** Он үш томдық шығармалар жинағы. 7-том. – Алматы : Қағанат, 2002. – 454 б.

4 **Мағауин, М.** Қазақсыз Қазақстан (ғылыми мақала)//АВАІ.KZ ақпараттық порталы 16–20. 09. 2013 ж.)

5 **Елеукенов, Ш.** Қазақ әдебиеті тарихының кезеңдері. – «Ақиқат», 2004. № 1. – Б. 44–46.

Материал 29.05.18 баспаға түсті.

К. Т. Жанузакова¹, А. Нурсали², А. Жалғасбай³

Национальные ценности и духовное возрождение в современной казахской прозе

^{1,2,3}Факультет казахской филологии и мировых языков, Казахский государственный женский педагогический университет, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан. Материал поступил в редакцию 29.05.18.

К. Т. Zhanuzakova¹, A. Nursali², A. Zhalgasbay³

National values and spiritual revival in modern Kazakh prose

^{1,2,3}Faculty of Kazakh Philology and World Languages, Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan. Material received on 29.05.18.

В статье рассмотрено духовное возрождение национальных ценностей в современной казахской прозе. А также исследуются тематика, стиль, художественные особенности современной казахской прозы, анализируются национальная идея и нравственные ценности в прозаических произведениях современности. Вместе с тем, рассматриваются новизна прозаического жанра, творческий поиск усовершенствования видов, художественных методов и национальный характер в произведениях.

Кроме того, посредством духовного возрождения национальная литература показывает, что путь ее возникновения и духовные ценности, созданные в ее истории, меняются и оцениваются, сравнивая несовместимые и неудовлетворительные аспекты человеческого существования настоящего мира в целом. Потому что вопрос духовного возрождения, который является отражением нашей национальной идентичности, должен регулярно просматриваться в литературе. Литература – это происхождение национального сознания, сокровище национальных духовных ценностей, зеркало национальной жизни, без которого трудно представить человеческое общество.

The article considers the spiritual revival of national values in modern Kazakh prose. And also talks about the subject, the style of modern Kazakh prose, representatives of modern Kazakh prose and their works, the analysis of the national reality in the prose. The novelty of the prosaic genre, the creative search for the improvement of species, artistic methods and the national character in the works.

In addition, through spiritual revival, national literature shows that the path of its emergence and the spiritual values created in its history are changed and evaluated by comparing the incompatible and unsatisfactory aspects of the human existence of the present world as a whole. Because the question of spiritual revival, which is a reflection of our national identity, should be regularly reviewed in the literature.

Literature is the origin of the national consciousness, the treasure of national spiritual values, the mirror of national life, without which it is difficult to imagine human society.

FTAMP 19.41

Г. А. Жұмабекова

аға оқытушы, Қазақ тілі және журналистика кафедрасы, Гуманитарлық-педагогикалық факультеті, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы
e-mail: zhumabekova.gaukhar@mail.ru

**М. МАҒАУИННИҢ «ҰЛТСЫЗДАНУ ҰРАНЫ»
КӨСЕМСӨЗІНДЕГІ ҰЛТСЫЗДАНУ ҮДЕРІСІ**

М. Мағауиннің «Ұлтсыздану ұраны» көсемсөзі зарлы толғау түрінде жазылған. Мақала он бес тақырыптан тұрады. Әрбір тақырып қарастырылып, талданды. Ұлттың тағдырына қатысты ұлттық рух, ел, ауызбіршілік, мемлекеттік тіл, адамгершілік, көші-қон, баспасөз, сөз бостандығы сияқты келелі мәселелерді дер кезінде көтеруімен құнды еңбек болып саналады. Мақаланың көлемі жетпіс беттен асып артылады. 90-жылдарда ғылым мен шығармашылықтың тоқырап, күйзеліске ұшырағанын жазады. Отаршылдықтың зардабы қазақ қоғамына, қазақ зиялыларына қаншалықты зиян тигізгенін ашып айтады. Мақаладағы негізгі мәселе – ұлттық рух, қазақ қоғамының ұлтсыздануы болып табылады. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі негізгі ахуалға айналған жағымпаздықтың белең алушылық мәселесі көтеріледі. Көсемсөзгер тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында сол кездегі көкейтесті мәселелерді, әсіресе ұлттық идеяны насихаттауды жазушылар қауымы емес, журналистер атқарғанын айтып, бір жағынан қынжылса, екінші жағынан шындықтан тайсалмайды. Қазақ көсемсөзгерлері арасында ұлттық мәселелерге алғаш батыл қалам тартқан М. Мағауин екендігі нақты мысалдармен дәлелденеді. Қаламгердің жалпы көсемсөзіндегі ерекшеліктеріне де баса назар аударылады.

Кілтті сөздер: көсемсөз, толғау, ұлтсыздану ұраны, тәуелсіздік, тарих, ұлттық рух, ерекшеліктер, бірлік, мемлекеттік тіл, қазақ тілді баспасөз.

КІРІСПЕ

Он сегіз жыл бойы «Жұлдыз» журналын басқарып, яғни 1988–2006 жылдар аралығында бас редакторлық қызмет атқарған М. Мағауиннің бүкіл өмір жолы ала қағаздан қолы босамағандығын аңғаруға

болады. Көркем шығармаларын айтпағанның өзінде, көсемсөз толғауларының өзі сан-салалы тақырыптарды қамтып, ұлттық көсемсөзге жаңаша көзқарас, ерекше бағдар әкелді. Танымал прозашы, көсемсөзгер, әдебиетші Г. Бельгер өзінің «Күнделік беттерінен немесе соңғы соқпақ» деп аталатын жазбасында М. Мағауинге былайша баға берген екен: «Өз басым Мағауинді жоғары бағалаймын (қазіргі қазақтың көзі тірі екі классигінің бірі деп. Екіншісі – Әбіш Кекілбаев). Терең ойлы, тағлымды жазушы, сирек ұшырасатын суреткер, ғұлама, ғалым. Қазақтың дарабоз Мұхтар Мағауині!» [1, 171 б.]

М. Мағауин көсемсөзіндегі ерекше бір арна, ол – тарих. Тәуелсіз ел ең алдымен, тарихын танып, зерттеп, өткенін түгендеп, болашағын бажайласа керек. Кезінде отаршылдықтың кесірінен ұлы қазақ тарихын бұрмалап, теріс оқытып, сананы улап, бүкіл руханиятымызға қиянат жасалғаны белгілі. Енді тәуелсіздіктің арқасында мұндай бұрыс көзқарастан арылу үшін қазақ тарихы қайта қолға алынып, ақиқатын танытуға, ұлттық сана, ұлттық мүдде тұрғысынан жаңаша зерттеу қажеттілігіне ден қойылды. Осы орайда, тым күрделі, аса жауапкершілікті талап ететін тарих деген «алыпты» алғаш зерттеу нысанына алған М. Мағауин болды. Оған оның тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында, нақты айтсақ, 1993 жылы «Қазақ тарихының әліппесі» атты деректі толғамын жатқызамыз. Жетпіс жыл бойы қазақ тарихының бұрмаланып, дұрыс жазылмағанын тың деректермен алғаш дәлелдеп берген ол, бірнеше зерттеу нысанына айналатын тақырыптарды да алға тарты. Сондықтан да, бұны тілге тиек еткенді жөн көрдік. Бұл тақырыпқа әлі алдағы зерттеуде арнайы тоқталамыз. Ал, бүгінгі зерттеуіміз «Ұлтсыздану ұраны» көсемсөзіндегі ұлтсыздану үдерісіне арналады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

М. Мағауиннің «**Ұлтсыздану ұраны**» атты зарлы бір толғауының өзі он бес тақырыптан тұрады. Ұлттың тағдырына қатысты ұлттық рух, ел, ауызбіршілік, мемлекеттік тіл, адамгершілік, көші-қон, баспасөз сияқты келелі мәселелерді дер кезінде көтеруімен құнды еңбек болып саналады. Осы ретте ұлтсыздану ұранына байланысты айтылған Әмірхан Меңдекенің мына бір пікірі назар аударарлық: «Уақыт пен заманның тынысын тап басып танушылық, адам танығыштық, аңғарғыштық, асқан байқампаздық, айрықша сезімталдық, ерекше сезінгіштік, жүйрік интуиция, шалқар дарын, терең білім, мол тәжірибе. Мұхтар Мағауиннің бойынан артығымен табылатын осы қабілет-қасиеттер оған Қазақстанның ұлтсыздануға ұрынғанын да баршамыздан бұрын сездіртіп, бәрімізден ерте дабыл қақты» [2, 5 б.] – деуінен-ақ көсемсөзгердің қаншалықты ұлт жанашыры екені бағамдалады.

Мақаланың көлемі жетпіс беттен асып артылады. 90-жылдарда ғылым мен шығармашылықтың тоқырап, күйзеліске ұшырағанын жазады.

Отаршылдықтың зардабы қазақ қоғамына, қазақ зиялыларына қаншалықты зиян тигізгенін ашып айтады. Мұндағы негізгі мәселе – ұлттық рух, қазақ қоғамының ұлтсыздануы. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі негізгі ахуалға айналған жағымпаздықтың белең алушылық мәселесін қаузаиды. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында сол кездегі көкейтесті мәселелерді, әсіресе ұлттық идеяны насихаттауды жазушылар қауымы емес, журналистер атқарғанын айтып, бір жағынан қынжылса, екінші жағынан шындықтан тайсалмайды. 2000-жылдардың бастапқы кезеңі еліміз үшін өте ауыр болғаны белгілі. Соған қарамастан, қазақ зиялылары, қаламгерлері, көсемсөзгерлері ұлттық мәселелерге қалам тартса да, дәл М. Мағауиндай батыл да зарлы үн қосқан кемде-кем деп айтуға толық негіз бар. Өйткені, «Қазақстанда 700-ден астам ақын-жазушы бар болса, соның ішінде біздің ұлтсыздануға ұрынғанымызды, ұрынғанда да оңбай ұрынғанымызды алғаш рет тапжылтпай дәлелдеп, түбейттей саралап, кеңінен таратып айтып берген жазушы – Мұхтар Мағауин. Ұлтсыздануға қалай, қайтіп ұрынғанымыз жөнінде сериялы мақалалар (өзі айтқандай зарлы толғаулар) жазып, бұларды артынан «Ұлтсыздану ұраны» деген атпен кітап етіп бастырып шығарды» [2, 5 б.]. Және Ә. Меңдеке бұған құлақ асқан бірде-бір жанның болмағанын өкінішпен жазады. Тәуелсіздік алғалы он үш жылда Қазақстан ұлттық мемлекет атауы ғана емес, географиялық атау ғана екенін, ел иесі қазақ еместігін ашына жазып, қазақ тәуелсіздік алса да, әлі де жалтақтаумен келе жатқандығын, біреудің көңіліне қарағыш, әлдекімнің жыртқышын жыртқыш келетіндігін сынайды. Қазаққа өзін-өзі сыйлау, құрметтеу жетіспейтіндігін айтады.

90-жылдары қазақ баспасөзінде «Қазақтың жауы – қазақ!» деген ұран пайда болғанын, бұл барып тұрған надандықтың белгісі екенін, мұның бәрін ұлттық сананың төмендігінен деп топшылайды. Біздің қоғамда болып жатқан оқиғаға үңілу, жай-жапсарын біліп, мәнісін түсіну, таразылау дегенге бара бермейді. Бірден ұр да жық. Әлдекім бір нәрсені ұран ғып бастаса, артынан қостаушылар оң-солына қарамай ілесіп кете беретін жаман әдеттің бар екені рас. Яғни, объективті баға беру жағын мықтап қолға алуды қажет етеді. Көсемсөзгер қазақтың жауын кімнен емес, неден іздеу керектігін айтады. Қазақтың жауы – ұлттық сананың кемдігінде, ұлтсыздықта дейді.

Толғаудың «**Қайда барсам үш шал**» мақаласында алауыздыққа қарсылық білдіріледі. Автор ауызбіршілікке шақырады. Сөзгердің пікірінше, қазақ ру-руға, жік-жікке бөлінбей, тұтас халық болып өмір сүру керек, ал жүзге бөліну алауыздыққа жол ашып, ел бірлігінің бұзылуына әкеледі. «Үш би» теориясы тарихи қателік, болашақ үшін де қатерлі екенін, бірлікке емес, бөлшекке апаратынын ескертеді. Қазақтардың жүзге бөлінуге жақын тұратынын жақсы ұққан кеңес өкіметі мұны қарсы қару ретінде қолданды. Мемлекеттік ту мен елтаңбаның пайда болу мен әнұранның авторлары

туралы осы руға байланысты болып келгенін ашық сынға алады. Автордың айтпағы, әр жүзден алмай, мемлекеттік әнұранды жалғыз-ақ кісі жазса да болар еді, онымен қоса, әйел теңдігін жалау қып бір авторды әйел затынан алынғандығын да жазады. Сондай-ақ, мектеп бағдарламасында осы үш жүзге байланысты сабақ өткізіп, жоғары оқу орындарына түсу үшін тестке де енгізілгенін айтып, бұл жағдайдың «қазақты бөлшектеу тарабындағы есалаң бағдарлама» екенін айтады. Көсемсөзгер «Қазақ – біртұтас халық, ал «жеті атаны білу дәстүрі – алалыққа емес, туыстыққа шақыратын рәсім» [3, 122 б.] дейді. Рушылдыққа, жүзге бөліну ұлтсыздану ұранына әкеп соғатынын ескертеді. Баспасөзде мұндай арандатушылыққа, алауыздыққа жол бермеу керектігі көтеріледі.

«Мемлекеттік тіл» деп аталатын мақаласында қазақтардың өздері отбасында қазақша сөйлемейтіндігін бетке басады. Кезінде қазақ тілге жасалған қиянаттың салдарынан бұл намыссыздық бүгінгі күнге дейін зардабын тигізіп-ақ келе жатқаны шындық. Мағауиннің көсемсөзіндегі бір назар аударарлық жайт, қаламгер қалай зарланып толғанса да, ұлтсыздандудың егжей-тегжейлі көрсеткіштерін ашып жазса да, пессимизмге бой алдырмайды. Қайта оптимизммен алға жетелеп, жігерлендіріп қояды. Мәселен, «Бүгінгі күн – әлі ес жия алмай жатқан, қалжырап тұрған бір кезіміз болар. Әйтпесе парасат та бар, білік те бар. Іскерлік те жетіп артылады. Еңбеккерлік, адалдық, тұрақтылық, жігер мен қайрат адам ұлына тән абзал қасиеттің бәрі бар халқымыздың бойында. Тек өзінің күш-қуаты қаншалық екенін бағамдап болмаған. Ұлтсыздықтың, керенаулықтың бір төркіні осында жатыр» десе, енді бұдан қалай арыламыз деген заңды сұрақ туады? Оған көсемсөзгердің пікірінше, «қазақ – қазақтығын сақтаса ғана бар мұратына жетеді» [3, 128 б.] деген тұшымды жауабы жеткілікті деген ойдамыз. Егер қаламгердің бүкіл көсемсөз толғауларын зерделейтін болсақ, қуаттылығы мен дәлдігіне куә боласыз. Неге десеңіз «оның әрбір сөйлемінде қазақ ұлтының мың жылдық (бәлкім, екі мың жылдық, немесе одан да көп) тарихи-рухани-саяси-мәдени тәжірибесі жатыр» [2, 5 б.].

Жазушы 2000-жылдардағы мемлекеттік тілдің хал-ахуалын сипаттайды. Өз ана тілін қорлап отырған қазақтың өзі екеніне қынжылады. Егер де мұндай жағдай басқа елдерде болғанда мынадай жағдайлардың болатындығын болжайды: «Чешенстанда атып тастар еді. Өзбекстанда түрмеде шірігер еді. Қырғызстанда сабап, сирағын сындырар еді» [3, 131 б.]. Қазақ тілінің бүгінгі бейнесіне былайша сипаттама береді: «Ұлты қазақ болып туғандар үш топқа бөлінеді: таза қазақ, шала қазақ, ада қазақ. Мұның әуелгісі – тілі де, діні де қазақы тұлғалар, екіншісі – тілге шалағайлау, бірақ қазақтық санадан безбегендер, үшіншісі – тіл де жоқ, сірә, иманы да жоқ, түрі ғана қазақ ағайындар» [3, 131 б.]. Тілден айрылу ақыр түбінде ұлттық санадан да

айрылуға бастайтынын да ескертеді. Қазіргі таңда мемлекеттік тілді үйренуге қажеттіліктің жоқтығын айтады. Туған тілді білуді кісіліктің белгісіне балайды. Бізге ең алдымен көбею керектігін алға тартады. Яғни, қазақ еселеп көбеюдің арқасында ұлтсыздануға төтеп бере алатынымызды айтады.

Мақалада қазақтың **көші-қон мәселесі** көтерілген. Атамекенім деп келген қандастарға жеткілікті қамқорлық жасалмайтындығы, дұрыс қабылдамайтындығы сөз болады. Демек, көзқарастың да дұрыс еместігін аңғартса керек. Көсемсөзгер ендігі кезекте баспасөз мәселесіне ойысады. М. Мағауин 90-жылдың күзінде болған бір пленумда мынадай аса маңызды ұсыныс түсірген: «Қазақ мүддесін қорғайтын, ұлттық көзқарасты, ұлт тарихы мен мәдениетін насихаттайтын орыс тілді қазақ газеті керек» [3, 143 б.]. Алайда ескерілмей қалған. Біздіңше, бұл ұсыныс қазірдің өзінде жүзеге асса кеш емес. Қазақ мүддесіне қарсы «Караван» мен «Казахстанская правда» газеттерін сынайды. Ал сапасына келгенде, көсемсөзгер былай дейді: «Орысша басылымдар мен қазақша басылымдарды шендестіріп көріңіз. Айтары жоқ. Ешқандай салыстыруға келмейді. Орысша басылымдар елгезек, ауқымды және қай тұрғыдан алғанда да сауатты. Материалдары деректі, нақты, қызғылықты. Аспандата шалқыған қыртымбай сөз атымен ұшыраспайды. Өкіметке, әкімшілікке, әлдебір бизнесменге жағынған, жалбақтаған ұнамсыз мінез атымен жоқ. Өзіне тиесілі қажетін сұратпай алады, тиесілі емес, артық сыбағаны тартып алады» [3, 143 б.]. Қазақ тілді баспасөздегі кемшін тұстарды, сапасы жайлы 2000-жылдары көсемсөзгер Марат Қабанбай да көтерген еді. М. Мағауиннің пікірінше, қазақ тілді баспасөзіндегі негізгі кемшілік өткен кеңес заманындағы сарыннан арыла алмай отыр дегенге саяды. Қаламгер қазақ тілді басылымға мынадай мін тағады: «Біздің қазақ тілді басылымдар өз мүдделерін алға тарту жағынан келгенде, ештеңеден тайсалмайды, ерлікке де, өлімге де әзір. Осы батылдығы мен табандылығының тым құрыса оннан бір бөлігін ұлт мүддесі, халыққа қажетті бағдарда жұмсаса, біздің қазіргі ахуалымыз қай жағынан алғанда да, бұдан гөрі тәуірірек болар еді» [3, 148 б.]. Әрине, ол қазақ тілді баспасөздің барлық дерлік көтеретін маңызды мәселелерін айтып отырған жоқ, бұл жерде ұлттық рух пен оның жария көрінісі туралы кемшілік тұстарын сынға алған. «Жас Алаш» газетіндегі кейбір олқылықтарды да сыни тұрғыдан зерделейді. Баспасөздегі бар кілтпан жазарманға байланысты екендігін баса көрсетеді. Көсемсөзгер мемлекетке пайдалы нәрселерді, қоғам зәру боп отырған келелі мәселелерді, рухты жігерлендіру, ұлыларымызды ұлағаттауды дәріптеу керектігін айтады.

Ұлтсыздануға ұшырауымыздың ең басты себебі ретінде жаңа заманға ескі санамен енгендігімізде деп біледі. Ұлтсыздандудың басты себебіне жеке бастың қызығын ұлттық мүддеден жоғары қою, топтық, тобырлық

инстинктің болуы, билікке жағыну үшін бәрін сату, құдайдан қорықпайтын, адамнан ұялмайтын бетсіздікті жатқызады. Жазушы «Біздің тозған елде оңған оппозиция да жоқ» [3, 148 б.] дейді. Оның себебін оппозицияның қазаққа қарсы бағдарламасының болуында деп түсіндіреді. РНПК – Қазақстанның республикалық халықтық партиясы туралы сөз қозғайды. Ондағы мемлекеттік тілге тіл тигізгендігі жайында айтады. Осы ретте М. Мағауин өз міндеті туралы «Біз саяси қайраткер, төңкерісшіл күрескер емеспіз, бізге қатысты барлық майдан – ала қағаздың бетінде, қаруымыз – қалам» [3, 164 б.] дейді. Осы ретте Ә. Меңдекенің мына бір пікіріне ден қоялық: «Мұхтар Мағауин – артына адам ертіп, ереуіл жасап, көшеге шығып, өзі дйттеген мәселеге көпшіліктің назарын осылайша аударатын жария саясаткерлердің (публичный политик) санатынан емес. М. Мағауиннің майдан алаңы – ала қағаз. Ала қағаздың бетіндегі айқас. Біз Мұхтар Мағауинді «Жұлдыз» журналынан кетіру арқылы оны осы ала қағаздың бетіндегі айқастан (яки, ұлттың мақсат-мұраты жолында жүріп жатқан майдан алаңынан) әдейілеп шеттетіп тастадық. Ұлт үшін оқтан да, оттан да қаймықпайтын, қайраулы ала балтадай аса өткір әрі айбынды тұлғаны сақтай да, қорғай да алмадық» [2, 5 б.]

Заңғар жазушы өзі туралы «Мен совет заманында да ешкімнің нұсқауымен жүргем жоқ. Тәуелсіздік кезеңінде де ешкімнің шашбауын көтермедім. Үнемі өз райыммен, халқымның қасиетін айғақтау бағдарында, қадарынша жұмыс жасап келемін» [3, 165 б.] деуінен «адамның жазуында да мінез бар» деп Ш. Мұртаза айтқандай, М. Мағауиннің көсемсөзіне өр, бірбеткей, принципшіл, батыл мінез тән.

Міне, тәуелсіздіктің, еркіндік пен осындай көсемсөзгерлердің тынымсыз еңбектері арқасында демократиялық жолмен қазақ қоғамының руханият мәселелері ашық талқыланып, дами түскендігі ұлттық көсемсөздің қаншалықты деңгейде өркендегінін аңғартса керек.

Ендігі кезекте, М. Мағауиннің жалпы көсемсөзіндегі ерекшеліктеріне тоқталайық:

1 Батыл, өткір, қоғамға қажет зәру тақырыптарды көтереді.

2 Мақалаларында өзінің азаматтық келбеті, тұлғалық болмыс-бітімі, бет-бейнесі көрініп отырады. Яғни, тұлға мен қоғамның қарым-қатынас тереңдігі аңғарылады.

3 Айтқан әрбір ойы, пікірі жаңа бір идея тудырады. Қандай тақырыпты зерттеу объектісіне алу керек, қазіргі кезде қазақ қоғамы неге зәру, осының бәрін көсемсөз ретінде ұлт мәселесін көтере отырып, басқа да функцияны орындап отарды. Мысалы: Жамбыл Жабаевты қайтадан жаңаша зерттеу керектігін, өлеңдерінен деректерді іздеу. Ол дегеніміз ұрпақ игілігі үшін қажетті болып саналатын бірнеше ғылыми еңбектердің жарыққа шығуы деген сөз.

4 Қазақ әдебиеттануында, поэзия жанрында Махамбет «Мен» қолданысын қалыптастырса, ұлттық көсемсөзге «Мен» деген өзіндік тың қолданысты М. Мағауин әкелді. Қаламгердің «Мені» қазаққа еңбегін сініруде деп айтуға негіз бар. Оны біз ойшылдың ғалымдығынан, жазушылық шеберлігінен, батыл көсемсөзінен бағамдай аламыз. М. Мағауинге «Мен» деп айтқан жарасады. Қаламгер көсемсөзінде жыраулар үлгісінің стилі анық байқалады. «Бүкіл жазу мәнерім, сөйлем құрау, сөздік қор, барлығы қазақтың ескі әдебиетінен бастау алады» [5, 131 б.] – дейді көсемсөзгердің өзі.

5 Ойшылдың мақалаларында өзінің тұлғалық ерекшелігі, мінезі де ашылып отырады. Мәселен, «жалпы ұлтшыл деген жақсы сөз, мен өзім талай рет жаздым: ұлтшыл болдым, ұлтшыл болып қала беремін деп» [6, 80 б.] – батылдықыпен жазады.

6 М. Мағауин көсемсөзіндегі бір ерекшелік басқа ел ғалымдарымен болған әңгімесін мақаласына арқау етуі жиі көрінеді. Мәселен, Курчаткин деген орыстың беделді жазушысы, аудармашысының сынына тапқыр, әрі шешен жауабынан қазақтың ұлылығын нақты айғақтармен дәлелдеп бергендігін көреміз. Қаламгердің туындыларындағы мәселе көсемсөзінде де ұшырасып, жалғасын тауып отырады.

7 М. Мағауин көсемсөзіне ұран іспеттес айтылатын сөздер кездеседі. Мысалы, «Біздің болашағымыз өте күшті. Осыны білу керек, осыған сену керек. Осы жерге қазақ ие болуы керек. Қазақтың қолында болуы керек барлығы. Билік қазақта болуы керек. Бағдар, бағытты қазақ белгілеуі керек. Басқа халық та болсын, жүрсін, бірақ Қазақ елінде тұратынын білсін» [6, 93 б.].

8 Көсемсөзгер – оптимист. Мақалаларында жігерлендіру, алдағы күнге деген сенімділік күшті. Сөздері қадау-қадау. Ашық, батыл айту басым. Мәселен, «Қазақ ең алдымен қазақты қолдасын. Қазақты көтерсін. Қазақ қазақты демесін. Қазақтың ұлттық мүддесіне, жеке тіршілігіне қайшы істерге қарсы тұрсын. Әр кісі өзінің отырған жерінде, әркім өзінің басқарған мекемесінде. Адамгершілікке жат іске жол жоқ, бірақ қазақтың ұлттық мүддесіне қайшы іске де жол қалдырмау керек» [6, 93 б.] – дейді ешбір жалтақтаусыз.

9 М. Мағауин көсемсөзінің дені ұлттық мәселелерден тұрады. Көсемсөзгер қай тақырыпты қозғамасын, оны ең алдымен ұлттыма не беремін, қандай қызмет қылсам екен деген сұрақ мазалайды.

10 М. Мағауин өзін қазіргі заманның жырауы ретінде сезінеді. Яғни, жыраулар секілді саяси-әлеуметтік, іргелі мәселелерді көтереді.

11 Көсемсөзгердің қалам-қаруында ұлтты сүюдің, әспеттеудің өзіндік, өзінің «меніне» тән дербес қолтаңбасы бар, мызғымас, бұлжымас ұлттық мінез бар.

12 М. Мағауиннің көсемсөзі адамға күшті рух, мотивация береді. Психологиялық әсері айқын сезіледі. Өз-өзіңді бағалап қана қоймайсың, алға қарай ұмтылушылық күшке ие боласың. Қалай ашық айтса да, батырып айтса да, оптимистік, позитивтік сарын басым. Ал күрделі, келелі тақырыптарды жаза отырып, мұндай тәсілді қолдану оңай емес. Бұл оның дарындылығы, даралығы, сөз құдіретіндегі қасиеті деп ұғыну керекпіз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Мақаладағы негізгі мәселе – ұлттық рух, қазақ қоғамының ұлтсыздануы екендігі сипатталды. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі негізгі ахуалға айналған жағымпаздықтың белең алушылық мәселесі көтерілді. Көсемсөзгер тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында сол кездегі көкейтесті мәселелерді өткір көтергендігі жан-жақты талданды. Қазақ көсемсөзгерлері арасында ұлттық мәселелерге алғаш батыл қалам тартқан М. Мағауин екендігі нақты мысалдармен дәлелденді. Қаламгердің жалпы көсемсөзіндегі еркешеліктеріне де баса назар аударылады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Бельгер, Г.** Күнделік беттерінен немесе соңғы соқпақ / Г. Бельгер // Жұлдыз. – 2017. – № 1. – Б. 167–171.
- 2 **Меңдеке, Ә.** Мұхтар Мағауинді Қазақстанға қай бетімізбен шақырамыз? / Ә. Меңдеке // Жас Алаш. – 2010. – № 16. – Б. 5.
- 3 **Мағауин, М.** Ұлтсыздану ұраны / М. Мағауин // Жұлдыз. – 2004. – № 7. – Б. 96–169.
- 4 **Ысқақұлы, Д.** Әдеби сын тарихы: оқу құралы / Д. Ысқақұлы. – А. : Таңбалы, 2012. – 580 б. – ISBN 978-601-06-1891-6
- 5 **Аханбайқызы, А.** Оқырман күткен әңгіме / А. Аханбайқызы. – А. : Қазығұрт, 2012. – 304 б. – ISBN 978-9965-22-409-6
- 6 **Мағауин, М.** Ұлттың күре тамыры / М. Мағауин // – 1999. – № 9–10. – Б. 77–107.

Материал 29.05.18 баспаға түсті.

Г. А. Жумабекова

Процесс стирания нации в публицистической статье М. Мағауина «Ұлтсыздану ұраны» (Гимн обезличивания нации)

Гуманитарно-педагогический факультет,
Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова,
г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 29.05.18.

G. A. Zhumabekova

Process of deleting of the nation in publicistic article of M. Magauin «The anthem of depersonalization of the nation»

Faculty of Humanities and Education,
S. Toraighyrov Pavlodar State University,
Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan.
Material received on 29.05.18.

Публицистическая статья М. Мағауина «Ұлтсыздану ұраны» («Гимн обезличивания нации») написана в виде повествования печальных раздумий. Статья состоит из пятнадцати тем. Каждая тема рассматривалась и анализировалась. Это работа ценна тем, что своевременно поднимает такие проблемы в отношении судьбы нации, как национальный дух, страна, единство, государственный язык, мораль, миграция, пресса и свобода слова. Объем статьи превышает семьдесят страниц. Он пишет о том как в 90-х годах наука и творчество переживали застойные кризисные времена. Открыто заявляет о последствиях колониализма, нанесших огромный вред казахскому обществу и казахской интеллигенции. Основная проблема статьи – национальный дух, национальное обезличивание казахского общества. Поднимает проблему угодничества, которое стало повсеместным явлением после обретения независимости. Публицист с досадой выдает горькую правду, как в первые годы независимости насущные проблемы того периода, особенно пропаганда национальной идеи, продвигалась не сообществом писателей, а журналистами. Приведены конкретные примеры, свидетельствующие о том, что М. Мағауин является одним из первых публицистов который открыто и смело поднимал национальные проблемы. Уделено большое внимание и общим особенностям публицистики писателя.

Publicistic article by M. Magauin «Ұлтсыздану ұраны» («Anthem of depersonalization of the nation»), is written in the form of a narrative of a sad thought. The article consists of fifteen topics. Each topic was considered and analysed. This work is valuable because it raises such timely issues regarding the fate of the nation, as the national spirit, the country, the unity, official language, morality, migration, the press and freedom of speech. The volume of article exceeds 70 pages. This article is about how in the 90-s, science and creativity experienced stagnant times of crisis. It openly declares about the consequences of colonialism, which inflicted great harm to Kazakh society and Kazakh intellectuals. The main

problem of the article is the national spirit, national depersonalization of the Kazakh society. It raises the issue of servility which became widespread after independence. Publicist angrily throws the bitter truth, as in the first years of independence the urgent problems of that period, especially the propaganda of the national idea, moved not by community of writers but journalists. Specific examples are given which show that M. Magauin is one of the first publicists who openly and boldly raised the national problem. Also, it focuses on general features of journalism of the writer.

FTAMP 19.41.41

Г. А. Жұмабекова

аға оқытушы, «Қазақ тілі және журналистика» кафедрасы, Гуманитарлық-педагогикалық факультеті, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы
e-mail: zhumabekova.gaukhar@mail.ru

МАРАТ ҚАБАНБАЙ КӨСЕМСӨЗІНДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК МӘСЕЛЕЛЕР ТОҒЫСЫ

Мақалада Марат Қабанбайдың «Ана тілі» газетінде жарық көрген мынадай мақалалары талданады: «Талант тас жарады... Бас жаруы да ықтимал», «Ханнан да, қарадан да биік Ана тіліміздің күні не болады?», «Үндемеген – үйдей пәле!», «Біз – көектің бір ұядағы балапандарымыз». Қаламгердің ұлттық көсемсөзді дамытуға қосқан үлесі мен өзіндік қолтаңбасын айшықтайтын қолданыстары қарастырылды. Оның көсемсөзінде кезінде өзекті, зәрулік тудырған мынадай өткір әлеуметтік мәселелер талданады: білімнің дұрыс, сапалы берілу керектігі, маскүнемдікпен күресу, жемқорлықты жою, мемлекеттік тіл мәселесін шешу, білікті мамандарды даярлау, ауызбіршілікті ұстану және т.б. Мақалада көсемсөзгер дарындыларды қолдауға, оларды бағалап, қамқорлық жасауға, жастарды тартып, демеуге үндейді. Сондай-ақ, М. Қабанбайдың көсемсөзіне шешендік, сарказм тән екендігі нақты мысалдармен дәлелденіп, ерекшеліктері айқындалады.

Кілтті сөздер: көсемсөз, әлеуметтік мәселелер, білім, мәдениет, бірлік, мемлекеттік тіл, қазақ баспасөзі.

КІРІСПЕ

Танымал жазушы, қарымды журналист Марат Қабанбай ұлттық көсемсөзде өзіндік дара жол қалыптастырып, қазақ баспасөзіне жаңа леп, дербес стиль, еркіндікке ұмтылған өзгеше тыныс әкелді. Қаламгер тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында-ақ қоғамды бірден елең еткізетін қомақты көсемсөзімен ерекшеленді. Оған 1994 жылдан 1998 жылға дейінгі «Ана тілі» газетінің әр нөмірінде үзілмей жарық көрген өткір мақалалары дәлел бола алады.

М. Қабанбай туралы мерзімді басылымдарда шыққан Ж. Ергешованың «М. Қабанбай публицистикасының тақырып алуандығы хақында», Б. Панзабектің «Марат Қабанбай – «әдеби сыншы», С. Сыбанбайдың

«Марат мектебі», «Ұлт журналистикасының ұраны», Р. Төленқызының «Мен – Кентавр-Маратты көрдім» атты еңбектерін атауға болады. Ал, бұл мақалада М.Қабанбайдың көсемсөзі арнайы зерттеу нысаны ретінде алғаш қолға алынып отырғанын айта кеткен жөн.

90-жылдардың басында сонша уақыт ақырын сөйлеп, абайлап айтып келген ұлт баспасөзінің тығыны атылды да кетті! Ел, жер тағдырына байланысты талай ащы ақиқат ашылды, ұлттың бойындағы ірілі-ұсақты кемшіліктер де кеңінен жазылды. Жауынгер жанр саналатын публицистикаға бет бұрғандардың бәрінің бірдей айдарынан жел есе қойған жоқ, дегенмен сол жылдардан бері қарай қазақ баспасөзінде жоғары деңгейдегі публицистикалық үрдіс қалыптасты деуге болады. Сол үрдістің үздік өкілдерінің бірі, әрі сол лектің көшбасшысы, жазушылығы мен жорналшылығы итжығыс түсіп жататын жан-жақты қаламгер Марат Қабанбай еді [1, 55].

Марат Қабанбай көсемсөзінде мынадай әлеуметтік мәселелер көтерілген: білімнің дұрыс, сапалы берілмеуі; маскүнемдік мәселесі; жемқорлық, білікті мамандардың жетіспеушілігі; мемлекеттік тіл мәселесі; заңды жете білмеушілік және т.б.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

«Талант тас жарады... Бас жаруы да ықтимал» (1994 ж.) мақаласында М. Қабанбай талант, демократия ұғымдарын бір қатарға қойып қарайды. Ескерткіштер бой көтеруі керек деген мәселені сөз етеді. «Даналары мен бабаларына орнатқан ескерткіші қанша болса, оның даму дәрежесі де сол шамада» [2, 135 б.]. Көсемсөзгердің ескерткіш мәселесін тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында, яғни дер кезінде үн қатқандығы, мұндай келелі мәселені көтеруі, әрине көсемсөзгерге тән қасиетті аңғартса керек. Әрине, мемлекетімізде тәуелсіздік алған бастапқы жылдарда мәдени мұраны жаңғырту мәселесі, соның ішінде тарихи ескерткіштерді қолға алу жұмысы әлі атқарылмаған еді. Бүгінгі күні бұл мәселе шешімін тапты деп толық айта аламыз. Қазіргі межемен бағамдасақ, 2000 жылы «Мәдениетті қолдау жылы» еліміздің әр қаласында ескерткіштердің ашылуы бастама берді. 2004 жылы «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында да бірқатар тарихи-мәдени ескерткіштердің бой көтеруі жалғасын тапты. Қазіргі кезде Астанада Абайға, Ауған соғысында қаза болған жауынгерлердің құрметіне қойылған ескерткіш-монумент, Қаракерей Қабанбай батырға, Үш биге, Кенесары ханға, Солтүстік Қазақстанда М. Жұмбаевқа, Ш. Уәлихановқа, қоғам қайраткері Е. Әуелбековке, Павлодарда С. Торайғыровқа, Бұхар жырауға, Қ. Сәтбаевқа, Ж. Аймауытовқа, Баян батырға, Малайсары батырға, Қызылордада Қорқыт атаға, Қостанайда А. Байтұрсыновқа, Көкшетауда Абылай ханға, «Халық қаһарманы» С. Нұрмағамбетовке, Маңғыстау облысында Бекет ата әулиеге,

Оңтүстік Қазақстанда «Алтын жауынгер» куранты, балуан Қ. Мұнайтпасовқа, М. Әуезовке кеуде мүсіні, Таразда батыр Б. Момышұлына, Саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналған, Ақтөбеде Әбілқайыр ханға, Генерал Ж. Кереевке, Н. Байғанинге, Алматыда Абайға, С. Мұқановқа, Абылай ханға, Қарағандыда Ж. Жабаевқа және т.б көптеген ескерткіштер орнатылды. Бұл мәселе өз шешімін тапты және әлі де жалғасып жатыр деп айтуға толық негіз бар. М. Қабанбай таланттылар қоғамда өз бағасы мен орнын ала алмайтындығы туралы былай дейді: «Талантты төбеге көтерудің орнына, көбіне көпе-көрінеу төбеден түйеміз. Әсіресе қоғамдық ой-санасы дамымаған елдерде оған деген өштік, қысастық қатты» [2, 132 б.]. Тәуелсіздіктің алғашқы кезеңінде ұлттық рухты көтеру мақсатында жазылған бұл мақала таланттарды бағалау, оларға қолдау көрсету керектігін алға тартады. Талант мемлекет үшін таптырмайтын дүние екендігін әлемдік тарихи оқиғаларды мысалға келтіріп, дәлелдеп отырады. Мысалы, Наполеонның кезінде Ватерлоо ұрысында жеңіліс тапқандығы туралы мысалға келтіріп, оның қателігін қайталамауға шақырады. Көсемсөзгер алдына сұрақ қоя отырып, соған нақты жауап береді. Мәселен, талант деген кім? («Талант! Ол – кім? Бұл – ескі рим сөзі. Таза алтыннан құйылған, су астына жүз жыл тастасаң да тат баспайтын ақша бірлігі. Келе-келе бұл сөз біртуар, аса қабілетті адамдарға арнап айтыла бастады» [2, 132 б.]. «Талант деген екі жүзді қанжар секілді өткір нәрсе» [2, 139 б.]. Таланттылар не үшін керек? («Талант дегеніміз – мінезі өте қиын халық. Өзіне ғана түсінікті, өзгеге жұмбақ идеяның соңында мия ашып, көзі алайып жүріп, далада қалады. Түйенің таяқ жейтін жері – нақ осы тұс. Міне, дәл осы кезде мемлекет, қоғам оған көмекке келіп, қолтығынан сүйеп, қабілетіне қарай лайық орын тауып беруі, оларды ұйымдастыруға тұтқа, мұрындық болуы керек. Кезінде АҚШ, Еуропа, Жапония, Оңтүстік-шығыс Азия елдері солай еткен. Олар таланттарынан ақшасын да, атағын да, лауазымын да аямады, есесіне оның хиуазы он, жүз еселеп қайтты. Бұл Елбасымыздан малшымызға дейін бас қатырып ойланатын нәрсе» [2, 137 б.].) Таланттарды қайдан, қалай табу керек? («Арғы жағада – капитализм, тәуелсіз Қазақстан! Міне, дәл осы тұста бізге қазақ, қазақстандық Фультондар өте-мөте қажет. Және әр саладан, әр тұстан, әр ұлттан. Жоқ болса, халық ішінен, құм арасынан алтын іздегендей, қопарыстырып жүріп табу керек, қазақстандық күйемізге жегіп, аямай жұмысқа салу керек» [2, 136 б.].)

Таланттарды қалай тәрбиелеу керек? («АҚШ миллионерінің жаз болса бензоколонканың қасынан табылатын баласындай, қазақ байының жазғы демалыста қолына сыпырғы ұстаған перзентін көрдіңіз бе? АҚШ азаматы, бай болсын, кедей болсын, Америка туына адал баланы тәрбиелеуге тырысады. Ондай адалдық банкет үстелінде емес, бензоколонканың түбінен басталатынын жақсы біледі. Патриот емес балаға жұмсалған еңбектің бәрі

рәсуа, оларша» 21, 138 б.]). Осы ретте айта кету керек, мемлекет тарапынан жастарды қолдау мақсатында дер кезінде осы күнге дейін жалғасын тауып келе жатқан «Болашақ» бағдарламасы қолға алынған болатын. «Болашақ» халықаралық стипендиясы Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаевтың 1993 жылы 5 қарашадағы № 1394 қаулысымен құрылған болатын. Тұңғыш рет ТМД мемлекеттер тарихында дарынды жастарға толықтай мемлекет есебінен шетелде білім алуға мүмкіндік туды. Елбасының әлемде аналогиясы жоқ «Болашақ» бағдарламасы туралы сөз қозғайды. «Қазір Президент стипендиясына шет елде мыңдаған жастар оқып жатыр, солар болашақта ұшпаққа шығарады деп отырмыз. Олардың арасында үкілеген таланттар да аз емес шығар. Бірақ соның бәрі «елім» деп еңіреген патриоттар ма? Әлде тек білім-ілімге ғана жүйрік, қара қазақ десе жиырыла қалатын астаналық әлпештер ме? Көбі сорпа бетіне шығарлардың отбасынан қалқып алған кілегейлер емес пе?» [2, 138 б.]. Бүгінде жоғарыда сөз болған мәселелер біршама түзеліп, шешімін табуда десек артық айтқандық емес. Әрине, тәуелсіздіктің бастапқы жылдарында бірден бәрін қамту, түгендеу мүмкін емес болатын. Қазіргі көзқараспен бағамдасақ, «Болашақ» стипендиясы бойынша әрбір үміткер білім алуға құқылы. Тек оған ниеті болып, күш-қуаты мен қажырлығы жетсе болғаны. Елжандылығы жағынан келетін болсақ, әрине бұл – әр жеке тұлғаның түйсік танымына, ар-ожданы мен тәрбиесіне байланысты болып келеді. Дегенмен, ауызды қу шөппен сүрте беруге тағы да болмайды. Бұл мәселені көсемсөзгер дәл уақытында көтеріп, қоғамға ой салғандығы кезінде сананы оятып, дұрыс бағыт-бағдар алуға септігін тигізіп қана қоймай, әлеуметтік мәнге ие болғандығын бажайлаймыз. Кезінде «Болашақ» стипендиясы бойынша оқыған кейбір жастардың елге оралмай қалғандары да болғандығын білеміз. Ал, енді осы мәселелер қаншалықты шешімін тапты дегенде, мынадай деректерге ойысуға болады: 2015 жылғы мәліметке сүйенер болсақ, бұл жөнінде «Халықаралық бағдарламалар орталығы» АҚ президенті Ғани Нығметов былай дейді: «Шетелде қалып қойған «болашақтықтар» алғашқы жылдарда болды. Біздің орталық құрылғаннан кейін мұндай жағдай мен мәлімет бізде болған жоқ. Атап айтқанда, барша стипендиаттар қайда оқып жатқандығын білеміз және олар елге қайта оралып жатыр. Шарт бойынша олар Қазақстанда бес жыл жұмыс істеуі керек. Стипендиаттың объективті себептермен бес жылдық міндетін орындай алмау фактілері өте аз. Шамамен екі адам. Міндетті орындай алмағандар барша қаражатты мемлекетке қайтарып беруі тиіс» [2]. «Болашақ» стипендиясы бойынша алғашқы онжылдықта (1994–2004 жылдары) әлемнің 13 елінде 785 стипендиат білім алған. 2004–2010 жылдар аралығында «Болашақ» стипендиаттарымен қатар түлектерінің де саны жылдан жылға артуы байқалуда. 2016 жылғы

мәліметке жүгінсек, мынадай деректерге сүйенеміз: «Бүгінгі күні «Болашақ» бағдарламасы бойынша 9 000 астам жоғары білікті маман даярланды. Атап айтқанда, 2 500-ге жуық түлек – инновациялық жобалар мен технологиялар, мұнайгаз секторы, металлургия, энергетика салалары үшін даярланса, 98 PhD докторы елдің ғылыми әлеуетінің қатарын толықтырды. 600-ге жуық жоғары білікті дәрігер ел өңірлеріне жұмысқа орналастырылды. Назарбаев университетінде бағдарламаның 300 түлегі табысты еңбек етуде. 200 адам өз шеберліктерін мәдениет және өнер мекемелерінде іске асыруда» [3, 2 б.]. 2006 жылдан бастап Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің қолдауымен «Болашақ» атты ақпараттық-сараптамалық журналдың шығатынын да айта кеткен жөн деп білеміз. Мақаланың соңында көсемсөзгер қазақстандық таланттарға қамқорлық жасауға үгіттейді. Қазіргі кезде таланттарға мемлекет тарапынан көмек, ынталандыру жасалуда. Дарынды балаларға арналған мектеп, гимназия, лицейлердің көрсеткіші, мемлекет тарапынан ғылыми жобаларға бөлінетін гранттар, «ЖОО-ның үздік оқытушысы» атты республикалық байқаулар дәстүрлі түрде жалғасып келеді. Бұл ретте біз дамушы ел екендігімізді де ескергеніміз жөн, әйтсе де қолымыздан тартып жатқандар да жоқ. Дегенмен, әлемдік аренада еліміздің атын асқақтатып жүрген дарындылар да бар. Мәселен, өнер саласынан Димаш Құдайбергелді, спорттан Геннадий Головкинді, мәнерлеп сырғанаудан Денис Тенді және т.б. айтуға болады. Аталмыш мақалада дарындыларды қолдау, бағалау, қамқорлық жасау, жемқорлық, елжандылық, жастарды тарту сияқты әлеуметтік мәселелердің дер кезінде, өз уақытында көтерілгендігін көреміз. Сонысымен де құнды болмақ. М. Қабанбайдың бұл көкейтесті мақалалары тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы елдегі ауыртпалық, «бұғанасы бекімеген» жас тәуелсіз елдегі ащы болса да шындық, заман тынысы дәл сол қалпында ешбір артық бояусыз, қаз қалпында жазылған. Қазіргі болып жатқан дүниелерді сол кездің өзінде көре білген ойшылдың алдын ала болжағыштығы мен көрегендігін де айтпасақ болмас.

1994 жылы жазылған «**Ханнан да, қарадан да биік Ана тіліміздің күні не болады?**» мақаласында көсемсөзгер орыс тілінің мемлекеттік мәртебе алуына қарсылық танытқан. «Жоғары Кеңестің 57 %-і өз қандастарымыз болғанымен, орыс тілінің жолында пышаққа түсуге әзір қазақ депутаттары жетерлік» [3, 3 б.]. Неге бұлай болды? Себебі не? дегенде «жалғанның жарты байлығын астына басып отырған Қазақстан жерге қарап отыр» [3, 3 б.] – дейді. Ол оның басты себептеріне сыртқы және ішкі факторларды келтіреді. Сыртқы факторларға: ТМД, Ресей елдерімен экономикалық байланыстың үзілуін, энергетикалық жүйенің жоқтығын (газ, мұнай), газдан Өзбекстанға, мұнайдан Ресейге қарап отырғанымызды, шетелдік инвестициялардан пайда көрмей, теңіздер мен мұхиттарға шығатын жолдың жоқтығын алға тартса,

ішкі факторларға: банк жүйесінің жетілмегендігін, тауардың аз өндірілуін, салық жүйесінің нашарлығын, сауда жүйесін реттеуді, жемқорлықпен күрестің дұрыс жүргізілмейтінін, ауылдың «натуралды шаруашылық деңгейіне түсе бастауы» сияқты келелі мәселелерге дәл кезінде үн қосқандығын бағамдаймыз. Бұл кез тәуелсіздіктің тізгінін жаңа қолға алып, тоқыраудың тауқыметін тартып жатқан шақ екендігін тарихтан жақсы білеміз. Сол кездегі адамдарды таным-түйсігі, дүниетанымы тұрғысынан салыстыру бүгінде жер мен көктің арасындай айырмашылық жатқандығы мәлім. Қайткенде де ілгері басушылық бар. Көсемсөзгер Ресейдің бізге деген көзқарасын еш бүкпесіз білдіре отырып, ойларын шешендікпен әрі қарай былай өрбітеді: «Экономикадағы кемшілігіміз бен қалыстығымыз бізді Ресей қолтығына кіре түсуге итермелеп отыр. Ал ол кісінің құшағы кісі тұншығатындай қатты да қарымды. Құшақтағансып тұрып, қылығындыра салатыны бар. Оған 250 жылдық соңғы тарихымыз дәлел» [3, 4 б.]. Ел экономикасын қолға алу керектігін тілге тиек етеді. Көсемсөзгер бұл мақаласында жұртшылықты мынаған назар аударғысы келеді: ұлттардың басқа жаққа көші-қонын тілдің «кесірінен» емес, ел экономикасының төмендігінен деген тұжырымды алға шығарады. Оған сөзгердің мына бір пікірі дәлел: «Экономиканы құлдыратып алдық, соның кесірінен Жиделібайсын іздеген ел бет-бетіне ыдырап кетіп жатыр» деп ағынан жарылудың орнына, жіберген кемшіліктерін «жауыз» тіл саясатымен түсіндіргісі келеді» [3, 4 б.].

Көсемсөзгер тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында Қазақстанға ұстанған Ресей саясатының бет-бейнесін былай ашып береді: «Қазақстандық иммиграцияны тоқтату үшін: «орыстарды екінші сортты ұлтқа айналдырып отырсындар» деп, біздің елге экономикалық қысым жасап, біздің қолымызбен қандастарына жақсылық жасау, сөйтіп, есін жинап, етек жапқанша «қазақстандық орыс» деген уайым-қайғыдан басын арашалай тұру – міне, олардың ойлаған түпкі саясаты осы. Оның үстіне қалың орыс диаспорасы Қазақстан келешекте икемге көнбей бара жатса, қорқытып-үркітіп отыруға да қолайлы» [3, 4 б.]. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы мемлекеттік тілдің мүшкіл хал-ахуалына қынжылады: «Бүгінгі күні қарайған халықтың 70 %-і сөйлеп отырған орыс тілі – шын мәнінде онсыз да мемлекеттік тіл. Себебі, шаш ал десе бас алатын, қазаққа шабан, орыс тіліне жүйрік шенеуніктердің орыс тілі қалай мемлекеттік тіл мәртебе алады, солай қазақ тілін есігінен қаратпайды» [3, 4 б.]. Осы мәселені басқа да көсемсөзгерлер де дүркін-дүркін, әрі аса батылдықпен көтерді. Мәселен, Ә. Кекілбайұлы, М. Мағауин және т.б. Ақын-жазушылардың дер кезінде әлеуметке үн қатулары сол кездегі бір дүрбелең де қиын қыстау кезеңге медеу, демеу болғандығы анық. Қоғам жанашырлары көсемсөзгерлердің қазіргі кездегі айтылған қадау-қадау ойлары, ұсыныстары Ә. Кекілбайұлының сөзімен айтсақ, «емізулі сәбидің жасында» болған Қазақстан халқы үшін бұл онай

болмағандығы анық. Сарабалд көсемсөзгер М. Қабанбай 90-жылдардағы қазақ баспасөзінің құлдырап, бұқаралық ақпарат құралдарының орыс тілінде үстемдік алғандығына былайша қынжылады: «Қазақтелерадио» корпорациясы каналдарының 10-нан 9-ы күні-түні орысша қақсайды. Екінші жарты жылдыққа баспасөзге жазылу науқаны қазақ баспасөзінің өз оқушысының үштен екісінен айрылып қалғанын көрсетті, оның негізгі оқушысы болып табылатын ауылда ақша жоқ. Екіншіден, баспасөзге жазылу биыл иесіз қалды. Дәп осының кесірінен біраз қазақ газет, журналдары шығуын тоқтатты, енді біразы «әне, міне жабыламын» деп көмек күтіп тұр. Тек қана «Караван» апталығының 300–500 мың тиражбен тарайтынын еске алсақ, қазақ баспасөзі өз елінде, өз жерінде сан, сапа жағынан орыс баспасөзінің алдында тізе бүкті. Информация кеңістігінен айрылу – бәрінен айрылу» [3, 4 б.]. Көсемсөзгердің шешендігі, жер жебіне жеткізетін шаншу сөздері барлық мақалаларынан айқын сезіліп тұрады. Мәселен, «Токсан тарау шаруашылық, геосаяси, этносаяси жұмбақтардың қан базарының қак ортасында қазақ ұлты бүгінде шақшадай болып, «титұлды ұлт» деген жез медальды мойнына іліп, жалаңаш отыр. Қазақ тілі, ділі, діні жүрегін аумақтар Арал теңізінде тартылып барады» [3, 4 б.]. Жазушы сол кездегі телевидение, кино төңірегінде ой қозғайды. Қазақ көрермендері өз отандық өнімдермен рухани толысудың орнына америкалық «қоқыстармен» азықтанып, тозып жатқанын бейнелілікпен былай суреттейді: «Қалыңдық біз боламыз, күйеу қайда? – деп, бес қаруы сай қаракшы «өнерге» құшақ жайып, етектің ашылып-жабылғанын білмей, қарсы далбаңдап жүгіріп бара жатырмыз» [3, 4 б.]. Бүгінде отандық кино өнімдерінің сапасы соншалықты сапалы түсіріліп, жоғары деңгейде болмаса да, әйтеуір алға іргелеушілік жоқ емес, бар. Қазақ тілінде жүргізілетін телебағдарламалар да көбейді. Әр арнаның өз сайты да бар. Ол сайттардың технологиясы, даму деңгейі өз алдына жеке тақырып. Ойшыл қазақ жазушыларының кітаптары қағаздың жоқтығынан басылып шықпай жатқандығын, балаларға арналған кітаптардың тоқтап қалғандығын, сахна өнерінің қаржы тапшылығынан шетел асып кеткендігін сөз етеді. Көсемсөзгер 90-жылдардағы өнерді «көшедегі карнавалдық-декорациялық жабайы үрдіске» теңейді [3, 4 б.]. Кезінде мұндай мәселенің болғаны рас. Ал, енді қазіргінің көзімен бажайласақ, «Кино өнерінде, ескерткіш бейнелеу өнерінде «жаңа толқын» пайда болды. Қазақ режиссерлерінің көптеген фильмдері әлемнің ірі фестивальдерінде лауреат атанды. 2000 жылы 2 желтоқсанда Канныда қазақстандық режиссер Серік Апырымовтың «Үш ағайынды» фильмі қазылар алқасы мен көрермен қауымның арнайы сыйлығына ие болды. Анапада ТМД және Балтық елдерінің кинофестивалі қазылар алқасының сыйлығын алды. Токиода картина Гранприді иеленді. Ал, «Аншы» толықметражды фильмі 2005 жылы

наурызда Миланда өткен Африка, Азия және Латын Америкасы елдерінің XV Халықаралық кинофестивалінде бірінші жүлдені жеңіп алды. 2003–2005 жылдары қазақ-американдық киноматографтардың бірлесуімен (Голливуд, «Қазақфильм») «Көшпенділер» кинофильмі түсірілді. Бұл фильмдер – қазақ кино өнерінің дамуының көрсеткіші» [4, 135 б].

«**Үндемеген – үйдей пәле!**» деп аталатын баспасөз күніне орай жазылған мақаласында журналистерге сын айтады, сол кездегі баспасөзге, теле, радиодағы кемшіліктерге, балама басылымдардың міндеттеріне де тоқталады. 90-жылдардағы баспасөздің хал-ахуалын, кемшілігін былайша көрсетеді: «Біз, қазақ баспасөзі, басқадай да толып қатқан жоқ-жітігімізді былай қойғанда, коррупцияға белшесінен батқан бастықтарды, шенеуніктерді іздеп жүріп, әшкерелемек түгілі, прокуратура тексеріп, сот үкімін шығарып қойған істерді қинала-қинала жариялаймыз – ылғи да оқиға соңында итпектеп жүреміз. Болашақты болжап, науқас эконмикаға шолу жасап, оның диагнозын дәл қою ма, қазіргі хал-қадіріміз сықпыт бейнеміздің силуэтин де сыза алмай отырмыз. Әйтпесе, газет, журнал бетінде қисық-қыңыр суретін салып, оқырманымызды алдымен, соңынан өз-өзімізді көпе-көрнеу алдаймыз» [2, 186 б.]. Қазақ баспасөзінде қажетті нәрселерге назар аударылмайтынын, өз қоғамындағы тыныс тіршіліктегі көкейтесті мәселелердің көтерілмейтіндігін, мәселен, атамекенім деп көшіп келген қандастардың қайта кері көшуі, олардың қиналуын мәселе етіп көтерілмейтініне қынжылады. Газет бетінде «сылдыр сөз, сала құлаш су мақала көп», – дейді. Онымен қоса жарнама, құттықтау сөздердің қосылғанын да айтады. Оның үстіне қазақ баспасөзінің тікелей өз міндетін орындай алмайтынын былайша батыл түрде ашық айтады: «Баспасөз бен телерадио ұлт өмірінің көрсеткіш шкаласы десек, біздің қазақи шкала, көк базардағы алдамшы саудагердің теріс таразысы сияқты, дұрыс көрсетпейді» [2, 191 б.]. Қазақ баспасөзін басқа елдермен салыстырып, мынадай тұжырым жасайды: «Журналистиканың ең басты парызы – баспасөз бетін қандай сапалы материалдармен толтыруды күні-түні ойластыру болса, біз газет, журнал бетін немен, қалай толтырамыз деп қиналамыз. Есі бар елдерде газет, журналдың әр шаршы сантиметрі, телерадиосының әр секунды есепте. Капитализмнің үнемге құрылған заңы солай. Езіп пәлсапа соғу, уағыз айту, қысқасы, қызыл сөзге онда орын жоқ. Қысқа да нұсқа хабарлар және проблемалық мақалалар – о жақтың сыйынар құдайы осы» [2, 187 б.]. Ал енді, өзімізде шығатын орыс тілді басылымдардың өзі қазақ тілді басылымдардан ілгері екендігін мойындайды. Мысалы, «Айқайшудың отаны «Караванның» жөні бөлек, ал жоғарыда аталған үш газетте («АБВ», «Панорама», «Новое поколение»), обалы не керек, анализ бар, дені сау, ойы айқын, ағзасы аман оппозиция бар. Ішіміз күйсе – тұз жалайық, ол газеттерді астананың көзі қарақты халқы аялдамаларда, трамвай, троллейбустарда тік

тұрып оқиды» [2, 189 б.]. Көсемсөзгер өз заманындағы қоғамға да наразылық танытады. Мәселен, «Біздің қоғам бүгінгі күні сау мен аурудың арасында есі кіресілі-шығасылы төсек тартып жатыр...» [2, 186 б.]. Қазақ қоғамындағы кемшіліктерді, олқылықтарды дәл өзі айтатын мәселеге орайластырып, дөп басып айтады. Бір мәселедегі кемшілікті айта отырып, басқа бір мәселеден де мағлұмат алып отырсын. Бір окпен екі бірдей қоянды атып отыру оның ең басты ерекшелігінің көрсеткіші деп айтуға әбден болады. М.Қабанбайда мұндай мысалдар көп. Мәселен, «Баспасөз бен телерадио ұлт өмірінің көрсеткіш шкаласы десек, біздің қазақи шкала, көк базардағы алдамшы саудагердің теріс таразысы сияқты, дұрыс көрсетпейді» [2, 191 б.]. Жоғарыда айтылғанды қазіргі көзқараспен бағамдасақ, мынадай дерекке тап боламыз: «Бүгінде қазақстандық масс-медиа идеялық тұрғыдан қазақтілді және орыстілді БАҚ болып екі топқа жіктелген. Осы қос ақпарат өзара бәсекелес, тұғырнамасы бір-бірінен алшақ болғандықтан, кейде қайшылыққа түсіп жатады. Бұл – қазіргі қазақ масс-медиа алаңындағы көп сұраққа толы өзекті жайт. масс-медиа кеңістігінде қазақтілді және орыстілді БАҚ саны біркелкі емес. «Қазір елімізде 2514 газет пен журнал, 238 электронды БАҚ, оның ішінде 100 телеарна мен радиостансы бар екен. Жалпы, 2011 жылғы дерек бойынша, отандық масс-медиа кеңістігіндегі қазақтілді БАҚ үлесі 19,1 %-ды құраған болса, орыстілді БАҚ – 33,4%, ал қазақ және орыс тілдерінде БАҚ үлесі 35%-ды құрады. Бұдан қазақтілді БАҚ-тың пайыздық үлесалмағы әлі де олқы түсіп жатқанын байқаймыз» [5, 74 б.]. М. Қабанбай көсемсөздерінің дені бірлікке, татулыққа, ауызбіршілікке ұйысады. Соның бір дәлелі ретінде «**Біз – көкектің бір ұядағы балапандарымыз!**» деп аталатын мақалада бірлігі жарасқан елдің ғана болашағы бар екендігін былайша суреттейді: «Құдай басқа бермесін, бір-бірімізбен шоқысып-тебісіп кеп кетсек, «Қазақстан» атты ұя әлем бәйтерегінен жерге құлап түсуі әбден ықтимал. Басқалардың бұдан ештеңесі кетпейді, негізгі ұяларына самғап кете барады. Құритыны – тағы қазақ, Ендеше барлық балапандардың ынтымағы керек» [6, 6 б.]. Қазақстан халқы ассамблеясын қолдау туралы жарық көрген бұл мақаласында көсемсөзгердің ауызбіршілікке, татулыққа жетелейтіні мына ойларынан айқындалады: «Әр ұлттың, әр тұлдың өз мүддесі бар. Жүз мүддені бір ұяға сыйыстыра білу керек – біз таңдайтын басқа жол жоқ. Бүлік шыққан елді ешкім сыйыламайды. Сыйыстыруға да болады! Қытай, Үнді, Швейцария, АҚШ, Бельгия секілді ондаған елдер халқы түрлі-түрлі тілде сөйлегенмен, бір қазан-ошақтың отын жағып отыр. Ошақтағы отты шашып, үйін өртеп жатқандар да бар. Біз тату-тәттілікті қалаймыз» [2, 277 б.]. Қазақстанның даму жолы тек бірлікте, бейбітшілікте екендігін жақсы түсінген көсемсөзгер «Қазақстанның табысы – бейбіт өмір сүру, бұл болса, болашақта бәрі де болады. Ендеше қазақтың өз-өзін жөндеуі қалды. Жөндеудің басты шарты – өз-өзіне сын

көзбен қарау» десе, енді қалай жөнделеміз дегенде «Қоғамдағы өз орныңды анықтап, рухани моншаға түгел кіріп, тазарып шығу керек. Рухани моншаңыз ысып тұр – ол арысы халқымыздың бейбіт, қиындыққа төзгіш, кек ұстағыштан алыс, кешірімге қашан да жақын төл мінезі. Одан бері ұлы Абай салып беріп кеткен тағы бір үлкен монша бар. Өлеңдерін, қарасөздерін оқысаңыз, қазақты бас ұлт жасайтын басты қағидалар сонда жатыр. Оның бәрін ұлы атамыз жанынан шығара берген жоқ, оның шығармашылығы – Батыс, Шығыс, орыс, қазақ пәлсафасының квинтэссенциясы» [6, 7 б.] – дейді.

Түйіндей келе, М. Қабанбайдың елдегі кез келген мәселеге деген жеке азаматтық позициясы болды және ол позиция әрқашан қазақ ұлтының мүддесінен бастау алып жататын. Ұлттың мүддесіне қайшы келетін әрекеттердің барлығын ол баспасөз бетінде, баяғы тарих оқулығының тілімен айтқанда «аяусыз әшкерелеп отырды» [1, 55 б.] дегенінен-ақ аңғаруға болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қара басының қамын ойламай, ұлты үшін қолынан келгенше күрескен М. Қабанбай өзінің аз ғұмырында артына өлмес мұра қалдырды. Ұлттық көсемсөзге заманында өзінше дара жол салып, жаңа леп әкелді. Өзі қызмет атқарған «Ана тілі» газетінің абыройлы бет-бейнесіне айналып қана қоймай, тұтқасын берік ұстады. 1994–1998 жылдар аралығында «Ана тіліндегі» әрбір нөміріне үзбей жариялаған мақалаларынан өз кезіндегі әлеуметтік мәселелерді өткір қозғаған батылдығы танылып отырды. Мақалаларының тақырып атаулары да ерекше болды. Бірден М. Қабанбайдың қолтаңбасы танылатын болды. Өзіндік жазу машығы қалыптасқан көсемсөзгердің ешкімге ұқсамайтын, ешбіреуді қайталамайтын жеке дербес стилі мақалаларынан айқын көрінді. М. Қабанбайдың көсемсөзіне мықты рух, әділ сөз, батыл мінез, таза жүрек пен сарказм тән.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Сыбанбай, С.** Марат мектебі / С. Сыбанбай // Жалын. – 2003. – Б. 54–57.
- 2 **Қабанбаев, М.** Шығармалары: 3-том / М. Қабанбай. – А. : Таймас, 2013. – 320 б. – ISBN 978-601-264-149-3
- 3 **Қабанбай, М.** Ханнан да, қарадан да жоғары ана тіліміздің күні не болады? / М. Қабанбай // Ана тілі. – 1994. № 25–26. – Б. 3–4.
- 4 **Аяған, Б., Ауанасова, Ә., Сүлейменов, А.** / Қазақстанның жаңа тарихы: дағдарыстан шығу. Үш томдық. Т.2. / Б. Аяған., Ә. Ауанасова., А. Сүлейменов. – А. : 2012. – 320 б. – ISBN 9965-822-74-3
- 5 Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ хабаршысы // Журналистика сериясы. – 2014. – № 1 (35). – Б. 72–75.

6 **Қабанбай, М.** Біз – көкектің бір ұядағы балапандарымыз! / М. Қабанбай // Ана тілі. – 1995. – № 8–10. – Б. 6–7.

Материал 29.05.18 баспаға түсті.

Г. А. Жумабекова

Социальные стыковки в публицистике Марата Кабанбая

Гуманитарно-педагогический факультет,
Павлодарский государственный университет имени С. Торайғырова,
г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 29.05.18.

G. A. Zhumabekova

Social joinings in Marat Kabanbay's journalism

Faculty of Humanities and Education,
S. Toraighyrov Pavlodar State University,
Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan.
Material received on 29.05.18.

В статье анализируются статьи Марата Кабанбая, опубликованные в газете «Ана тілі»: «Талант тас жарарды... Бас жаруы да ықтимал» («Талант может разбить камень... Но, возможно, разобьет и голову»), «Ханнан да, қарадан да биік Ана тіліміздің күні не болады?» («Что будет с Родным языком который превыше простого, и даже хана»), «Үндемеген – үйдей пәле!» («Молчаций – огромная напасть!»), «Біз – көкектің бір ұядағы балапандарымыз» («Мы – птенцы кукушки с одного гнезда»). Рассматривается роль писателя в содействии развитию национальной публицистики и проявления подчеркивающие особое своеобразие автора. Проанализированы такие острые социальные проблемы его публицистики, которые в свое время были очень актуальны и необходимы: это необходимость качественного и правильного образования, борьба с алкоголизмом, искоренение коррупции, решение проблем государственного языка, подготовка квалифицированных кадров, поддержание принципов единства и др. Статья призывает поддержать талантов, оценивать и оказывать им покровительство, привлекать и продвигать молодежь. А также, приведены конкретные примеры проявления сарказма, красноречия, особенностей свойственных публицистике М. Кабанбая.

The article analyzed Marat Kabanbay's article which published in the newspaper «Ана тілі»: «Талант тас жарарды... Бас жаруы да ықтимал» («Талант может разбить камень... Но, возможно, разобьет и голову»), «Ханнан да, қарадан да биік Ана тіліміздің күні не болады?» (Что будет с Родным языком который превыше простого, и даже хана), «Үндемеген – үйдей пәле!» («Молчания – огромная опасность!»), «Біз – көкектің бір ұядағы балапандарымыз» («Мы – птенцы кукушки с одного гнезда»). It examines the role of the writer in supporting the development of national journalism and manifestations emphasizing the special identity of the author. It analyzed such acute social problems of its journalism, which were very urgent and necessary at the time: it is a necessity good and proper education, the fight against alcoholism, eradication of corruption, the solution to the problems of the state language, training of qualified personnel, which the maintenance of the principles of unity, etc. The article calls for support for talented journalists, to evaluate and to provide them with protection, to attract and promote young people. The article appeals for support for talented journalists, to evaluate and to provide them with protection, to attract and promote young people. And also, specific examples of the manifestation of sarcasm, eloquence, peculiar features of journalism by M. Kabanbay were given.

SRSTI 17.07.41

K. P. Zhussip¹, N. K. Zhussupov², M. N. Baratova³

¹Doctor of philological sciences, professor, S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan;

²Doctor of philological sciences, professor, S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan;

³Candidate of philological sciences, professor, S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan

e-mail: ¹nartai1970@mail.ru; ²nartai1970@mail.ru;

³baratova.muhabbat1970@mail.ru

I. ZHANSUGUROV – MASTER OF THE WORD

This article details the verbal skills of I. Zhansugurov. Speaking about the artistic skill of I. Zhansugurov, it can be noted that the leading role in his works is occupied by various unexpected difficulties and trials for the hero, but at the same time, his heroes always, overcoming all obstacles, appear in the image of the winner. In the first lines of the poem «Himalayas» by I. Zhansugurov, the predominance of sad sorrow and half-heartedness can be traced. The poet, if we consider in general, there are poems that are inherent and romanticism. The poet's poem «Mundy kus» («The Sad Bird») is based on allegory. Of course, we do not want to classify all kinds of allegories only as romanticism, and to argue that realism does not have a hint. But still, the prevalence of ambiguity and conjugation with experiences and suffering in such works approximates it, mainly, to romanticism rather than to realism.

Keywords: romantic hero, lyrical hero, poem, Kazakh poetry, romanticism, realism.

INTRODUCTION

Special engraving isolated phenomena of life, cultivate a romantic heroes I. Zhansugurov found a little. Saken at romanticismi Hero is extremely difficult transition from testing with a leading role Still a Hero resistive almost constantly, and the winner is the man in the image is received, the winner of the Iliyast dominant (for example, in 1929, «Himalaya» can be found), and especially pay the initial grief poems, assuming the priority will be the focus. Agreed to draw Magzhan, like Saken Ilyas romanticism not different from Realism, there is a wa. Primary especially songs from the year 1917, which comes mainly of realism, the realism of the same face of the elements of romanticism in 1912. Foe example

«fall flower» poem realistic nature of the work. S. Seifullin analyzed prior to the «Color» can be found in the autumn flowers, etc., are described in the withering summer, where the difference: in the autumn of jaundice. Known the existence of fading autumn leaves skills. However poems: «Snow said, is the physical virgin ice // Wait for summer, fall flower», as concluded by the nature of the charge, the expectation of life of the people who wrote that freedom (a kind of sign of the freedom *cmvoldıq* summer) the idea of longing implied. This conditional element of romanticism, but assuming, poetry, mainly realistic, even if a bit of romanticism see.

MAIN PART

Also mainly based on the romanticism of the poet all in His verses. The poet's «bleak bird» (1915–1916.) The work of the tips. Of course, all the firmware of all romanticism spot, realizm gesture did not leave sit down. The priority than the larger of the merging such work realism and romanticism known *tusetini* approaching. In this work, as reflected in the lyrical heroes Rumbles, «bird» *meñzeledi*. Poem usually the first nightingale «in May, the date of July» *sayraytını*, the same kind of nature presented in the assembly of the saints. However, is the first priority of the four-way standard expression:

Nightingale will fulfill May, July day,
Sing happy to sit down one by one.
Birds on the lake, meadow swirling wind,
Chagall rapid, the lake lake bird shock.

And the fifth line of the work, the initial traditional nature, in addition to continuing to communicate with one of the other motives see that. It depends on the specificity of the nightingale singing lyrical heroes:

Nightingale sing, blood is heated, sorrow.
Lose its sparkle believe everyone.
The place was very easy
Raven, made a built Wow magpie.

Nightingale's singing from the blood temperature, Still the tragedy of the «sparkle», «*sırqırar*» by brought attention to all of the normal human condition than any other rule of evidence in trying. Poem's the third line, the last cultivate this sense:

Broken wing, at the beginning of the sad bird with bare wood,
At the same time near death, crow, raven next to him.

The wings are broken, but song died
November coral listen who says in a message:
Do not call conar fire hunting?

Before that, frogment to the «meadow fight» perceived growth along the combination of hay (grass lint-free, the wind blowing as eyes would be shaken), and a wooden «naked» is characterized arrival. That does not work at the beginning of Bulbul, a derivative of the «sad bird» completely different, but the situation is thus apparent. Moreover, the «bird bleak», «broken» after the wing mirror of a difference. This is the opposite of all the fun announcement. Also PAIN is characteristic of the bird with the acquisition, by the question it faces lyrical heroes is that it leads to the staircase. Especially «landing in cunning tree, it is a song or fasion?» Inquiry, not a bird, lyrical heroes deserve to be evident. Moreover, sad no one the opportunity to listen to a bird, in the eye of the dos and don'ts «hunting» lyrical likely to be called heroes will give *elegizgen* condition. And the same lyrical heroes for what they are, what (Do poverty prison) show only a «bleak quc» talk through all the usual conditions of delivery, reflecting the breakdown of human consciousness rather than in an unknown situation exciting romantic poem Monster free apps evidence that the can be. Thus, in exceptional circumstances and uncertainty and, I. Zhansugurov romantic lyrical heroes will want to host.

Creating a romantic heroes of the poet in 1923, one of the fundamental success of the «evil imagination» poem:

Moon flying in the sky,
The land is contraindicated.
Set foot into the sky,
Who's feeling.
And blue storm.
Am not a month.
Blue sea around the Earth
Visit the soup.

Poem's first frogment lyrical heroes of the land in his volatile presence on the moon, even if common sense is a breakdown of the exclusive Hero's exciting. Thereafter, the lyrical heroes to life, allowing non-traditional bridgh, «just fire» setting; «Blue Storm» as; even non- the moon - all signs of strength. Lyrical heroes: *ekpinimen* «land of blue around the» sea itself (land package is typical in the ocean. That is the nature of the sea when the ocean sea) stock. Also as «visit the soup» closer to the concept of Kazakh national themes include to use the wizard. powerfulness of the next part of the work is lyrical heroes will like:

Bitter, loud voice
 Pine, poplar stumbling.
 Fearful into the stone.
 Feeling eyelids,
 out of the clouds.
 up the street,
 Tears in the rain and washed the earth.
 All rooms
 There is no pleasure weak
 Let all the bloodshed.
 Nudity personality
 cold winter.
 poverty Bag
 Hitting a person who ...
 The world is the enemy, and stormy,
 Izam place in practice.
 As a divorce and, in doing so,
 Are going to fly even.

In this, fragment «bitter, loud voice», pine, Terekty fall lyrical heroes evidence to point to increase efficiency. Pine, poplar does not easily fall, or using axes to cut the ratio of straight acting, or a violent storm stretched by also taking into account the fact that the tree belongs to the state of a plot to overthrow the impossibility of easy access. So its capacity, and the possibility of romantic heroes a vision that the cases deserve. Based upon such rises bulkheads lyrical heroes tears as the rain wash. Also characterized evil in the place of the poet. We left land (not in poverty, prison, arrested, etc.) obviously can not afford to pay his lyrical heroes the maximum settlements finally escape, «the identity of the naked cold» winter will wake existence. «Summer» is often starving, «winter» Analysis of the pressure and cold symbolic sign that the «cold toñdirgan» short will cekemdenip. As the host ditterimiz: heroes land disapprovingly, «even» expressing dissatisfaction with the flight so that the environment not only in these poems of the twentieth disaster, even after the day yesterday in «stagnation», indifferent to pressure against. So lyrical heroes treatment, and clearly shows that the accumulation of the environment, by pointing to the treaty embroidery poet of the same size as a result of limited time and may be prolonged violence that have expressed their opposition to the domination of conclusion.

I. Zhansugurov romanticism and realizmin highest peak in the «Himalaya» poem (1929). Do not great heights above the mountains of the Himalayas, the general inability to heal the tower, etc. Romanticism impact we see, in particular,

the work of the other «A» part of the lyrical longs to fight heros confidence and victory is thus apparent fusion of realism and romanticism. («Himalayan» after writing style means an extensive range of analyzes. K. Zh.)

Like Magzhan Zhumabayeva I. Zhansugurov indicate the truth in orientation, pointing, criteria, every truth suyenwi awlaqtap to block the initiative. Izerelep the phenomenon of life, is not typical of the period, calculated by certain truth, the truth always likely to give birth persists common goal, which will make the final fixation. Therefore, it is not directed against the poets romantzmi realism, re-engineering investigation is fruit from the ground up for it.

CONCLUSION

The tenth, twentieth years for the demarcation of the development of the Kazakh lyric poetry romanticism, works in the same way there is a much broader impact: M. Zhumabaev S. Seyfullin, I. Zhansugurov considered in poems a little. And, in the thirties of this artistic method and subsequent to the development of the driven side after romanticism, gradually, we will have to start to be expressed in the form of an element of realism. His first because: world quickly translated trusted Still cultured people jigerlenip exclusive period has expired, the increased demand of the day-to-day tirlikti fine. Second, usual «class conflict» Intensified pressure of the party raised the idea in a way, be punished recording made on the most mature group of poets write, different birth done significant damage to the development of the Kazakh lyrics [1]. Also, with the bare esophageal testing only bind its predecessors grasp of praise poetry korkemdigin. In such a situation, here are a few stale realism how much, and if you find him engaging in various channel, or great sorrow, sad, etc. under the banner of romanticism is dead tirelgeni development. However, the act is extremely environment surprises, etc. engraved do not completely stopped. One scene Amanzholov romantic works written in the note.

The poet's «Sunkar's Song» (1936). Poem M. Gorkiy for display of courage, browse to the path of life:

One whilep one crying
 The world was sad
 Arwday suffering.
 Choke the darkness of the night,
 Frown earth and the heaven,
 Depressed sun and the moon.
 Back, back to the apex
 Ended the falcon nest
 Black wound the heart
 The construction of a wing,
 Flash storms.

Poem sight of him in the first paragraph. Famous researcher T. Abdrakhmanov, the original line («one of the whilep crying») to the rhythm of a song, a poem, etc. the impact [2] of the requirement to test with Still lyric video aisle in bastalımı. First, focus on the concept of «the world» will be intensified, «one of the whilep crying» including all of its be samples were cultured in a unique situation. «Worldwide», suffers from panic, violence, fraud is a symbol of «darkness», the strength of the night, look up the word. Night land and undermine sky «frown», days and months, «Depressed» ceptese all be a great hit eye. Here are a few, creating such a burden dominate, Mobility, a symbol of algırlıq hawk wing impact, not just fly «flying» increases, «shouting» The response of the transfer, even in «the heart of the black tundi wounds», how many of flash storms, even though it prevented force vulnerable to impossibility. Also, the «black heart of the tundi wound» Saken's combination of «horse» poems «break Region» of poetry reminiscent of the way down (we have analyzed above). Do not further the «nightingale of freedom» («Bulbul» and «guldi» jıptestire, in conjunction with the use of an alternative traditional, focusing in the analysis of M. romanticism) «Shengelbay handle», «two» Samruk (Empire, violence) said. Falcon sounded like «up to heaven» («up» word shows how much) the release of land (a willow tree, not the whole land Is it easy to). This continued all the acts of the lyrical image, romantic heroes, evil against evil to gain effective control. Because of it lyrical image kimdermen indicate how opponent innuendo, over expressed in the normal human life, the birth of a special presentation with brave fighter.

REFERENCES

- 1 **Тәжібаев, Ә.** Қазақ лирикасының тарихынан. Шығармалары (төртінші том ішінде). – Алматы : Жазушы, 1981. – Б. 228–240.
- 2 **Әбдірахманова, Т.** Қасым Аманжоловтың поэтикасы. – Алматы : Ғылым, 1976. – Б. 235–236.

Material received on 29.05.18.

Қ. П. Жүсін¹, Н. Қ. Жүсінов², М. Н. Баратова³

И. Жансүгіров – сөз шебері

^{1,2,3}С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы.
Материал 29.05.18 баспаға түсті.

К. П. Жүсін¹, Н. К. Жүсінов², М. Н. Баратова³

И. Жансүгіров – мастер слова

^{1,2,3}Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова,
г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 29.05.18.

Бұл мақалада И. Жансүгіровтің сөз шеберлігі жан-жақты қарастырылады. И. Жансүгіров суреткерлігі дегенде, қаһарманды алаботен қиындық өткелінде сынау жетекші рөл атқарса, сонымен бірге, оның қаһарманы үнемі дерлік бар кедергіні жеңуші, жеңімпаз ер бейнесінде алынады. И. Жансүгіровтің «Гималай» өлеңінің бастапқы жолдарында қайғы мұңға, тұспалдауға ойысу басым болып келеді. Сонымен қатар, ақынның, негізінен алғанда, романтизмге негізделген өлеңдері де баршылық. Ақынның «Мұңды құс» шығармасы тұспалдауға құрылған. Әрине, астарлау атауының бәрі романтизмге келіп, реализмді ишаратсыз қалдырғалы отырғанымыз жоқ. Сөйтсе де, оспақтау басымдығы және оның күйзелумен астасуы көбіне ондай туындыны реализмнен гөрі романтизмге жуықтата түсетіні де мәлім.

В этой статье подробно рассматривается словесное мастерство И. Жансугурова. Говоря о художественном мастерстве И. Жансугурова, можно отметить, что ведущую роль в его произведениях занимают различные неожиданные трудности и испытания для героя, но в то же время, его герои всегда, преодолевая все препятствия, предстают в образе победителя. В первых строках стихотворения «Гималай» И. Жансугурова прослеживается преобладание горестной печали, недомолвки. У поэта, если рассматривать в общем, имеются стихи, которым присущ и романтизм. Стихотворение поэта «Мұңды құс» («Печальная птица») основано на иносказании. Конечно, мы не хотим причислить все виды иносказаний лишь к романтизму, и утверждать что реализму не свойственен намек. Но все же, преобладание в таких произведениях двусмысленности и сопряженности с переживаниями и страданием приближают его, в основном, к романтизму нежели к реализму.

О. А. Иост

к.ф.н., доцент, профессор, Гуманитарно-педагогический факультет, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан
e-mail: olga_jost@mail.ru

К ВОПРОСУ О ЛИТЕРАТУРНОМ АСПЕКТЕ ЕВРАЗИЙСТВА: РУССКАЯ СЛОВЕСНОСТЬ XIX ВЕКА (В. А. ЖУКОВСКИЙ)

В настоящей статье предметом исследования является литературный аспект евразийства в русской словесности XIX века. Объектом рассмотрения выступает лирика В. А. Жуковского, творчество которого находится в основании русской словесности «золотого» века ее развития и во многом определяет специфику всей последующей русской литературы. Функционирование восточного материала в лирике поэта с его различной смысловой структурой, включающей «русскую идею», категорию прекрасного, поэтическое вдохновение, личную биографию, свидетельствует о том, что евразийский компонент Жуковского имеет безусловное метафизическое наполнение, в полной мере соответствующее сути русского романтизма как художественного метода, выражающего религиозное мировоззрение. В художественной практике использования восточного материала «Колумб русского романтизма» продолжает традиции предшествующей литературы, передавая эстафету последующим представителям русской словесности.

Ключевые слова: лирика Жуковского, евразийство, Восток, русская словесность, XIX век.

ВВЕДЕНИЕ

Представленный материал является продолжением исследования евразийского аспекта русской словесности. В опубликованных ранее статьях данного научного журнала объектом нашего анализа был русский литературный процесс древности [1] и века просвещения [2], что диктовалось логикой развития евразийства, ибо каждый из указанных периодов эволюции русской литературы стал и определенным принципиально важным этапом

евразийского вектора развития русского национального самосознания. Вполне логично следующим объектом исследования выступает «золотой» век русской словесности. Классическая литература XIX века становится «золотой», в том числе, и в плане функционирования евразийского компонента. Практически каждый хоть сколько-нибудь значимый поэт и писатель в той или иной мере обращается к восточному материалу. Достаточно назвать В. А. Жуковского, К. Н. Батюшкова, А. С. Пушкина, М. Ю. Лермонтова, А. К. Толстого, И. С. Никитина, Ф. М. Достоевского, Л. Н. Толстого, в творчестве которых евразийский компонент играет значимую роль. Столь обширный литературный материал требует серьезного изучения, поэтому данная статья открывает серию работ по детальному анализу указанного материала.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Начнем с Василия Андреевича Жуковского, который во многом определил не только специфику главного художественного метода литературы XIX столетия, но и всей русской классической словесности. В этом смысле принципиально важно представление В. Г. Белинского, заложившего основы дальнейшего осмысления поэта как родоначальника русской классики: «Появление Жуковского изумило Россию, и не без причины. Он был Колумбом нашего отечества» («Литературные мечтания», 1834 г.) [3, т. 1, с. 87]; «Да и сам Жуковский... не был ли он для своих современников истинным Колумбом?» («Очерки русской литературы», 1839 г.) [3, т. 1, с. 247–248]; «Жуковский – этот литературный Колумб Руси, открывший ей Америку романтизма в поэзии» («Стихотворения Баратынского», 1842 г.)» [3, т. 5, с. 163].

Литературный аспект евразийства проявляется и в биографическом плане, когда конкретные факты биографии того или иного русского автора, так или иначе непосредственно связанного с Востоком, зачастую выступают в качестве истоков личностной индивидуальности, во многом определяя евразийский компонент его творчества и тем самым влияя не только на своеобразие художественного мира автора, но иногда и – на специфику литературного процесса в целом.

Это в полной мере относится к Жуковскому, история происхождения которого напрямую определила и его личность, и творчество. Поэт был незаконнорожденным сыном надворного советника Афанасия Ивановича Бунина и взятой в плен при взятии города Бендер во время русско-турецкой войны в 1770 г. Сальхи, получившей в имении русского помещика положение дворовой и в результате крещения в православие имя Елизавета Дементьевна Турчанинова. Фамилия и отчество Жуковскому достались от крестного

отца, бедного дворянина, друга Бунина, жившего у него, по тогдашнему выражению, «на хлебах», который и усыновил младенца по просьбе его настоящего отца, чтобы ребенок получил дворянское звание.

Восточная кровь сказалась во внешности поэта, особое положение в доме отразилось на его характере: Жуковский известен сугубой мечтательностью, мягкостью, добротой, сердечностью, сильной и крепкой религиозной верой. Поэт, видимо, генетически унаследовал интерес к Востоку – в самом широком смысле (включая Ближний Восток, Среднюю и Юго-Восточную Азию), который усугублялся общей ситуацией усиления ориентализма в русской литературе начала XIX века. Собственно, Жуковский своим творчеством с его значимым евразийским компонентом, органично вписавшись в общую тенденцию русской словесности, как раз во многом повлиял на процесс активного внедрения ориентализма в русскую литературу «золотого века».

Действительно, евразийский компонент занимает серьезное место в творческом наследии В. А. Жуковского, присутствуя практически во всех разрабатываемых им жанрово-родовых образованиях (лирике, баснях, балладах, поэмах, сказках).

В данной статье объектом анализа выступает лирика В. А. Жуковского. Восточный колорит отмечается в следующих лирических произведениях поэта: «Могущество, слава и благоденствие России» (1799 г.), «Песнь араба над могилою коня» (1810 г.), «К А. Н. Арбеневоу» и «Пиршество Александра, или Сила гармонии» (1812 г.), «Библия» и «К Воейкову (Добро пожаловать, певец...)» (1814 г.), «Песня (К востоку, все к востоку)» (1815 г.), «Графине С. А. Самойловой» («Графиня, признаюсь, большой беды в том нет...») (1819 г.), «Лалла Рук» и «Явление поэзии в виде Лалла Рук» (1821 г.), «Мотылек и цветы» (1824 г.), «Ночной смотр» (1836 г.), «Бородинская годовщина» (1839 г.), «Царскосельский лебедь» (1851 г.). Как видим, в лирике Жуковского восточный компонент присутствует на протяжении всего творческого пути – начиная от первых опытов еще в конце XVIII и заканчивая одним из итоговых стихотворений. При этом восток понимается художником в самом широком смысле: в текстах есть упоминания и о Ближнем Востоке, и об Африке, и о золотой орде, и о русско-турецких войнах, и об Индии, и о Китае и т.п.

Художественные функции евразийского компонента в лирике Жуковского много- и разнообразны. Отметим наиболее характерные проявления восточного присутствия в его произведениях. Так, в указанном выше первом подобном опыте («Могущество, слава и благоденствие России») все довольно разнообразные упоминания Востока напрямую направлены на создание центрального образа процветающей России. После витийственного описания в первой строфе великой страны («На троне светлом, лучезарном, // Что полвселенной на столпах // Взнесен, незыблемо поставлен, // Россия

в славе восседит... [4, с. 10]) автор перечисляет различные народы, предстоящие пред российским тронем, в числе которых – много именно восточных: «Окрест блестящего престола, // В бесчисленный собравшись сонм, // Стоят полночные народы, // С почтеньем долу преклонясь: // Славянин в шлеме златовидном, // Татар с свинцовой булавой, // Черкес в булатных, тяжких латах, // Бобром одетый камчадал, // С сетями финн, живущий в норде, // С секирой острой алеут, // Киргизец с луком напряженным, // С стальной саблею сармат» [4, с. 11], передавая основную идею произведения о предельной значимости России в мире.

Важность России определяется, в том числе, ее евразийским местоположением: «Уральских исполинов ряд // Делит там Азию с Европой // И подпирает небеса; // Сибирь, хранилище сокровищ, // Здесь возвышает свой хребет» [4, с. 12], причем подчеркивается процветание и европейской, и азиатской частей страны: «Цветет обилие повсюду! // Там грады крепкие, цветущи; // Москва, Петрополь и Казань» [4, с. 12]. Материальное благополучие определяет военную мощь страны, ведущую, в свою очередь, к непререкаемому авторитету России, которой другие народы несут дань уважения и признания: «От всех вселенных пределов // Пльвут с богатством корабли // И, пристаней моих достигнув, // Тягчат сокровищами брег: // Богатый Альбион приносит // Своих избытков лучшую часть; // Волнисту шерсть и шелк тончайший // Несет с востока оттоман; // Араб коней приводит быстрых, // В своих степях их укротив; // Китай фарфор и муск приносит; // Моголец шлет алмаз, рубин; // Йемен дарит свой кофе вкусный; // Как горы, по полям идут // Верблюды с перскими коврами, // От всех земли пределов, стран // Народы мне приносят дани» [4, с. 13].

Далее Жуковский кратко и одновременно емко раскрывает историю России, прошедшей трудный путь от «некогда густой тьмы» язычества, через отражение постоянных «врагов» Неистовых, кичливых, злобных...», которые с разных сторон угрожали России: «Ее сармат и скандинав // Тягчили скипетром железным» [4, т. 1, с. 14]. Но, благодаря верному духовному выбору истинной веры и преодолев все, «Главу Россия подняла, // Престол ее, вознесшись к небу, // Рассыпал на вселенну тень; // Ее алкиды загремели; // Кичливый враг упал, исчез, // И се, во славу облеченна, // Она блаженствует, цветет!» [4, с. 14]. Накануне нового века (стихотворение написано в 1799 г.) российский император, помазанник Божий «с трона славы, правды, // Простерши милосердия длань, // Блаженство миллионов зиждет, // Струями радость, счастье льет // И царства падшие подымлет!» [4, с. 15].

Стихотворение, всецело посвященное русской идее, т.е. историческому и метафизическому предназначению России, закономерно завершается авторским требованием духовного характера: «Падите, россы, на колена! //

Молите с пламенной душой:// ... Да снидет мир к нам благодатный// И миру радость принесет!// Да луч премудрости рассеет// Невежества последний мрак// И да всеобщее блаженство// Вселенну в рай преобразит!!!» [4, с. 15]. Как видим, Жуковский продолжает характерную для предшествующей русской словесности традицию сопряжения евразийского компонента текста с русской идеей, т. е. метафизического характера его смыслового наполнения.

Образ Востока как символа «прекрасного далека», недостижимого счастья представлен в произведении «Песня» (1815 г.), являющемся переводом стихотворения Ф.–Г. Ветцеля «Nach Osten» («На восток»): «К востоку, все к востоку// Стремление земли –// К востоку, все к востоку// Летит моя душа;// Далеко на востоке,// За синевой лесов,// За синими горами// Прекрасная живет» [4, с. 268]. Восток в данном случае – идеальный мир, в который стремится душа конкретного человека из мира бренного, земного. Посредством введения образа идеального востока реализуется главный принцип романтизма – двоимирие.

Классическим примером романтизма является и стихотворение «Лалла Рук». В комментарии В. П. Петушкова к этому тексту отмечается: «Поводом для написания этого стихотворения явился праздник, данный в Берлине 15 января 1821 г. прусским королем Фридрихом, по случаю приезда его дочери – великой княгини Александры Федоровны и зятя – будущего императора Николая I. На празднике были разыграны живые картины на сюжеты, заимствованные из поэмы «Лалла Рук» Томаса Мура. Роль индийской принцессы Лалла Рук исполняла Александра Федоровна. Жуковский, присутствовавший на празднике, написал это стихотворение, где образ Лалла Рук превратился в символ поэзии, поэтического вдохновения» [4, с. 460].

Действительно, в этом стихотворении представлен новый смысловой ракурс восточного материала: пленительный образ небесного мира явлен как знак поэзии. «Милый сон, души пленитель,// Гость прекрасный с вышины,// Благодатный посетитель// Поднебесной стороны,// Я тобою наслаждался// На минуту, но вполне:// Добрым вестником явился// Здесь небесного ты мне.// Мнил я быть в обетованной// Той земле, где вечный мир;// Мнил я зреть благоуханный// Безмятежный Кашемир;// Видел я: торжествовали// Праздник розы и весны// И пришлицу встречали// Из далекой стороны» [4, с. 359]. В определении «гостя прекрасного» поэт употребил выражение, ставшее – благодаря А. С. Пушкину, который повторил поэтически изысканную фразу своего учителя – крылатым: «Ах! не с нами обитает// Гений чистый красоты;// Лишь порой он навещает// Нас с небесной высоты;// Он поспешен, как мечтанье,// Как воздушный утра сон;// Но в святом воспоминанье// Неразлучен с сердцем он!// Он лишь в чистые мгновенья// Бытия бывает к нам// И приносит откровенья,// Благодетельные сердцам;// Чтоб о небе сердце

знало// В темной области земной,// Нам туда сквозь покрывало// Он дает взглянуть порой...» [4, с. 360].

В названном выше комментарии к произведению приводится и рукописное примечание самого поэта к данному тексту, цитируемое нами в сокращении: «Прекрасное существует, но... оно является нам только минутами, для того единственно, чтобы нам сказаться, оживить нас, возвысить нашу душу... оно посещает нас в лучшие минуты нашей жизни: величественное зрелище природы, еще более величественное зрелище души человеческой, поэзия, счастье и еще более несчастье дают нам сии высокие ощущения прекрасного... В эти минуты живого чувства стремишься не к тому, чем оно произведено и что перед тобою, но к чему-то лучшему, тайному, далекому, что с ним соединяется, и чего с ним нет, и что для тебя где-то существует. И это стремление есть одно из невыразимых доказательств бессмертия... прекрасное здесь не дома, ... оно только мимо пролетающий благовеститель лучшего; оно есть восхитительная тоска по отчизне; оно действует на нашу душу не настоящим, а томным воспоминанием всего прекрасного в прошедшем и тайным ожиданием чего-то в будущем... Жизнь наша есть ночь под звездным небом. Наша душа в лучшие минуты бытия открывает новые звезды, которые не дают и не должны давать полного света, но, украшая наше небо, знакомя с ним, служат в то же время и путеводителями по земле» [4, с. 460–461 <выделено автором – В. Ж.>]. Жуковский говорит в данном случае вообще о прекрасном начале, которое мимолетно в физическом мире и достижимо лишь в метафизической плоскости бытия. Поэт, известный своей религиозностью, передает представления о бренности земного пребывания, о бессмертии души, о блаженной вечности, о желании человека возвратиться к небесному истинному отечеству, т. е. мировоззренческие по сути представления об экзистенции человека и о законах мироздания.

Неотъемлемым составляющим прекрасного является и поэзия, что подчеркивается в стихотворении «Явление поэзии в виде Лалла Рук», в котором восточный колорит вновь помогает создать должную духовную атмосферу радости, красоты: «К востоку я стремлюсь душою!// Прелестная впервые там// Явилась в блеске над землею// Обрадованным небесам» [4, с. 360]. Поэтическое вдохновение в широком смысле слова есть, по глубокому убеждению Жуковского, проявление духовного начала в человеке и его неизбежного стремления в прекрасное бытие вечности: «Сама гармония святая// Ее нам мнилось бытие,// И мнилось, душу разрешая,// Манила в рай она ее.// При ней все мысли наши – пенье!// И каждый звук ее речей,// Улыбка уст, лица движенье,// Дыханье, взгляд – все песня в ней» [4, с. 361]. И так, восточный материал послужил отправной точкой для выстраивания

Жуковским представлений о предназначении и сути поэзии, а также концепции мира и человека в целом.

Присутствие восточного материала в лирике Жуковского связано и с «турецким вопросом»: это упоминание о различных русско-турецких войнах, о современных политических отношениях с Турцией. Так, в стихотворении «Бородинская годовщина», написанном по случаю торжественного открытия памятника на Бородинском поле, поэт, вспоминая героев отечественной войны, проводит мысль о продолжении славных военных побед России и в современности. «Много с тех времен, столь чудных, // Дней блистательных и трудных // С новым зрели мы царем; // До Стамбула русский гром // Был доброшен по Балкану» [4, с. 402]. Здесь имеется в виду война России с Турцией 1828–1829 гг., во время которой русские войска едва не заняли Константинополь (Стамбул). Далее в тексте поэт упоминает еще одно событие русско-турецких отношений его современности - Ункяр-Искелесский договор с Турцией, по которому Турция обязалась запереть Босфор и Дарданеллы для прохода в Черное море военных судов всех иностранных держав. Чтобы обеспечить выполнение этого договора, русский флот пришел в Константинополь: «И, неожиданная ограда, // Флот наш был у стен Царьграда; // И с турецких берегов, // В память северных орлов, // Русский сторож на Босфоре, // Отразясь в заветном море, // Мавзолей наш говорит: // «Здесь был русский стан разбит» [4, с. 402].

В стихотворении «Царскосельский лебедь», описывая парк Царского села, автор упоминает находящиеся там памятники русским победам над турками в войне 1769–1774 гг.: морской битве при Чесме в Эгейском море и битве при Кагуле под командованием П. А. Румянцева (обе – 1770 г. <напоминаем: это год, когда была взята в плен его мать>): «Пред Чесменской гордо блещущей колонной» [4, с. 409]; «Памятников гордых битве под Чесмою, // Битве при Кагуле воздвижение зрел ты» [4, с. 410]. Учитывая, что образ лебедя явно ассоциируется с самим поэтом, понятно, что присутствие указанных архитектурных строений (одно из которых дважды упоминается) неслучайно. Оно подчеркивает русскую военную славу, вызывающую неизменную гордость Жуковского. В данном случае восточный материал вновь служит «русской идее», свидетельствуя не только о великом предназначении России, о сложности его исполнения по причине постоянных угроз со стороны различных противников, но и о неизбывной любви поэта к русскому народу. Поэт в полной мере ощущал с ним духовное родство, принципиально для него приоритетное - по сравнению с физическим происхождением. Так, функционирование восточного материала, истоки столь значимого обращения в лирике к которому крылись в турецких корнях поэта по материнской линии, говорит о четкой самоидентификации

В. А. Жуковского, однозначно считающего себя русским человеком – именно по духу, а не только по крови. В конце своего творческого и мировоззренческого пути поэт сугубо акцентирует это, что и является итоговый лирический текст.

ВЫВОДЫ

Итак, исследование евразийского аспекта лирики В. А. Жуковского привело к выявлению не только значимого присутствия восточного материала на протяжении всего пути художника слова, но и его важного разно- и многообразного функционирования, напрямую определяемого мировоззренческими основами творчества русского поэта. Восточный материал Жуковского с его различной смысловой структурой, включающей «русскую идею», категорию прекрасного, поэтическое вдохновение, личную биографию, имеет безусловное метафизическое наполнение, в целом соответствующая сути русского романтизма как художественного метода, выражающего религиозное мировоззрение. В художественной практике использования восточного материала «Колумб русского романтизма» продолжает традиции предшествующей литературы, передавая эстафету последующим представителям русской словесности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Иост, О. А.** К вопросу о литературном аспекте евразийства: духовные истоки древнерусской словесности // Вестник ПГУ. Филологическая серия. Научный журнал Павлодарского государственного университета им. С. Торайгырова. – 2017. – № 1. – С. 119–127.
- 2 **Иост, О. А.** К вопросу о литературном аспекте евразийства: русская словесность XVIII века // Вестник ПГУ. Филологическая серия. Научный журнал Павлодарского государственного университета им. С. Торайгырова. – 2017. – № 2. – С. 169–177.
- 3 **Белинский, В. Г.** Собр. соч. : в 9 т. – М. : Художественная литература, 1976–1982.
- 4 **Жуковский, В. А.** Стихотворения / Подготовка текста и примечания В. П. Петушкова. // В. А. Жуковский. Собрание сочинений: в 4-х т. – М. –Л. : Государственное издательство художественной литературы, 1959–1960. – Т. 1. – 1959. – 480 с.

Материал поступил в редакцию 29.05.18.

О. А. Иост

XIX ғасырдың орыс әдебиеті: еуразияшылдық әдеби аспектісі сұрағына (В. А. Жуковский)

Гуманитарлық-педагогикалық факультеті,
С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы.
Материал 29.05.18 баспаға түсті.

О. А. Iost

To the issue of the literary aspect of Eurasian ideology: Russian literature of XIX century (V. A. Zhukovsky)

Faculty of Humanities and Education,
S. Toraihyrov Pavlodar State University,
Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan.
Material received on 29.05.18.

Бұл мақалада зерттеу тақырыбы XIX ғасырдағы орыс әдебиетіндегі еуразияшылдықтың әдеби аспектісі болып табылады. Зерттеу объектісі болып орыс әдебиетінің «алтын» ғасыр дамуының негізі болып табылатын В. А. Жуковскийдің шығармашылығы орыс әдебиетінің барлық ерекшелігін айқындайды. Ақынның әртүрлі семантикалық құрылымымен, соның ішіндегі «орыс идеясы», сұлулық, ақындық шабыт, жеке өмірбаян секілді шығыс материалының жұмыс істеуі Жуковскийдің еуразиялық компоненті орыс романтизмінің мәніне толық сәйкес келетін сөзсіз метафизикалық мазмұнға ие екендігін көрсетеді. Шығыс материалдарды пайдаланудың көркемдік практикасында «орыс романтизмінің Колумбы» бұрынғы әдебиетінің дәстүрлерін кейінгі орыс әдебиетінің өкілдеріне таратады.

The subject in this article is the literary aspect of Eurasian ideology in Russian literature of the XIX century. The object of research work is V. A. Zhukovsky's lyrics, which are at the basis of Russian literature of the «gold» century. His work determines the specificity of all subsequent Russian literature. Functioning of the eastern material in the poet's lyrics suggests that the Eurasian ideology has a metaphysical content, fully matching the essence of Russian Romanticism as a literary method of expressing the religious view. «Columbus of Russian Romanticism» continues the traditions of the preceding literature and stays an example for subsequent representatives in the literary practice.

FTAMP 17.82.20

А. Т. Ибраева

Педагогика ғылымдарының магистрі, Тарих және филология факультеті,
Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ., 141001,
Қазақстан Республикасы
e-mail: aiko_tarbinovna@mail.ru

ҚАЗАҚ САХНАСЫНДАҒЫ ӘДЕБИ ТҰЛҒА

Драматургия шығармалары қаламгерлердің тарихи кезеңдердегі халық тағдырын көркем шындық поэтикасы заңдылықтары аясында бейнелеуімен ерекшеленеді. Драматургия туындылары (пьесалар, спектакльдер, либреттолар) арқылы әдеби саласы драма жанрларының (драма, трагедия, комедия) теориялық ерекшеліктері саралана айқындалады. Драматургия ұғымының аясында театр сахналарындағы әдеби туындылар мен деректі қойылымдық-режиссуралық көркемдік шешім ерекшеліктері танылады. Драматургиядағы шығармалар – әдебиет оқырмандары мен театр, кино көрермендеріне арналған көркем өнерінің рухани құндылықтары.

Аталмыш мақалада қазіргі қазақ драматургиясындағы тарихи тұлғалардың суреттелу көркемдігі мен қазақ сахнасында сомдалу ерекшеліктері қарастырылады. Драмалық туындылардағы қаһармандардың суреттелу болмысының көркемдігі анықталады. Драмадағы образдардың көркемдігі мен тарихи – әдеби қаһармандардың өмірі тұтастығындағы жазушылық және қойылымдық шеберліктің көркемдік ерекшеліктеріне, стилдік ізденістеріне, жанрлық өзгешеліктеріне талдау жасалынады.

Кілтті сөздер: театр, көркем бейне, әдеби тұлға, қазақ сахнасы, драмалық шығармалар, авторлық позиция, сахналық қаһарман көркемдігі.

КІРІСПЕ

Театрдың тарихи жағынан қалыптасып, даму, өсіп-өркендеу жолы әрбір ұлттың, әр халықтың өмір-тұрмысымен, олардың жалпы тарихымен және тұрлаулы мәдениетімен тығыз байланысты. Басқа өнер түрлері сияқты театр өнері де қоғамдық ой-сананың негізгі бір формасы болып табылады.

Театр әдетте өз заманының озық идеяларын бойына сіңіре отырып, ізгілік мұраттарын паш еткенде, ең бастысы адамның өмірлік және рухани ой-мақсаттары мен оның күрделі ішкі жан дүниесін терең де шынайы ашып

бейнелегенде ғана ол өзінің жоғары көркемдік сатысына көтерілумен қатар қоғамдық-әлеуметтік міндеттерін орындай алады. Театрдың да өнердің өзге салалары секілді өзіне тән ерекшеліктері бар. Мұның өзі сахна мен көрермендердің рухани ой-сезім күйлерінің бір-бірімен өзара ұштасуын, оған қоса спектакльді жасаушылар мен көпшілік қауымның арасындағы жалпы мақсаттың ортақ болып, бір арнадан шығуын талап етеді.

Театр – халықты эстетикалық адамгершілік пен ізгілікке тәрбиелеудің аса маңызды құралы. Оның өзгеше бір қасиеті, яғни әрекетке құрылған табиғаты сахналық ойын-сауықтың мазмұн-желісі мен идеялық-эстетика негізін құрайтын драма арқылы ашылады. Театр әдеби шығарманы сахналық әрекетпен, өзіне тән бейнелі театрлық бояу-өрнекпен жаңа күйге түсіреді де драмадағы мінез-кейіптерді, олардың өзара қарым-қатынастарынан, қақтығыстарынан туатын талас-тартыс пен іс-қарекеттеріне жан бітіріп, тірілтіп жібереді. Осыған орай көрермендер де театр сахнасында өтіп жатқан оқиға әрекет пен оған қатысушы-қаһармандардың ой-арманына, шат күлкісі мен сезім діріліне, күйінішіне, жалпы тіршілік-тынысына бейжай, немқұрайлы емес, қайта бар ынта-зейінімен, ынтызар көңілімен қарайды, яғни олар осы сәтте сахналық өмір көріністерінің жай бейтарап, салқын қанды бақылаушысынан гөрі тікелей қатысушысы ретінде бой көрсетеді. Түтпеп келгенде театрдың қоғамдық-тәрбиелік қызметі мен идеялық-эмоциялық және көркемдік-эстетикалық әсер күші де осыған саяды. Театрдағы басты тұлға, пьесадағы берілген жағдайға байланысты әрекет етіп, сахналық қаһарманның характерін жасайтын – актер. Ол сахнада шығармалық процесс кезінде пьеса материалын өзінің болмыс шындық туралы ой-түсінігімен, өмірде көріп-байқағандарымен, эстетикалық сезім-түйсігімен үнемі байытып, толықтырып отырады. Бұл тұста актердің бойынан орындаушылық өнерге қоса ойшыл суреткерлік қасиет те айқын аңғарылады. Актер образы пьеса және спектакльді қоюшы-режиссердің түсінік-шешімі мен түсіндірмесі негізінде өмірге келеді. Өнердің өзге түрлеріндей театр да өмір шындығын көркем образдар жүйесі арқылы бейнелейді. Ал мұның өзі спектакль бойынша жүзеге асады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Адамзат тарихымен қоса жасасып келе жатқан театрдың қайнар көзі ежелгі замандағы аңшылық пен ауыл шаруашылық ойын-сауықтарына, халық мерекелері мен салт-жораларына саяды. Осы негізде пайда болған алғашқы трагедиялық және комедиялық сипаттағы дәстүрлі ойын-сауықтар мазмұнынан драмалық тартыстар мен сюжеттердің нышандары, сондай-ақ хор әндері, билер, диалогтар, киім киіп, сән-салтанат құру, маскамен бет-әлпетін өзгерту бой көрсетті. Ойын-сауық әрекетінің діни-салттық

негізден бірте-бірте арылып бөлінуі, қаһарманның хор тобынан алдыңғы қатарға шығуы және көпшілік мейрамдарын арнайы ұйымдастырылған ойын-сауыққа айналдыру әдеби драмалардың тууына қолайлы жағдай жасады. Актерлер мен көрермендерге жіктеліп бөліну театрдың аса маңызды қоғамдық қызметін айқындай түсті. Бұл процесс еуропалық театр өнерінің өркен жаюына зор ықпал жасаған Ежелгі Грекия театрында айқын көрініс тапты. Біздің заманымыздан бұрын бесінші ғасырдың өзінде-ақ ежелгі гректердің мемлекет-қалаларында театр қоғамдық өмірдің орталығына айналды. Бұларда ойын-сауықтар бүкіл халық мерекесі саналды. Аспан аясында, төбесі ашық алып амфитеатрларға он мыңдаған көрермендер жиналып, ойын-сауықты тамашалап отырды. Ал мұндай ойын-сауықтар маман актерлерден басқа хорға қатысатын барлық көрермен-азаматтардың өздерін де қамтитын болған.

Ежелгі грек драматургтері Эсхил, Софокл мен Еврипид трагедияларында аңыз құдайлары мен қаһармандарының тұлғасы жасалды, ал Аристофан комедияларында ежелгі дәуірдің саяси және әлеуметтік күресі бейнеленіп, қоғамда орын тепкен кемшіліктер мен орынсыз жайлар өткір күлкі отына ұшырады. Грек театр мәдениетінің дәстүрі жаңа қоғамдық өмірдің ерекшелігіне орай Ежелгі Рим театрында өзінің жаңа даму жолын тапты. Рим театрында (драматургтер Плавт, Сенека, Теренций, т.б.) спектакльді қою мен театр техникасы едәуір дамып, сахна түрлері өзгерді; ойын-сауықтың жаңа түрлері, оның ішінде мифологиялық сюжетке құрылған музыка-би сауығы – пантомима пайда болды. Ойын-сауықтың көптеген алуан түрлері Ежелгі Шығыс елдерінде де, соның ішінде Жапонияда, Индонезияда, Қытайда, Үндістанда, т.б. елдерде туып, өрістей бастады.

XX ғасыр басында алғашқы драматургиялық туындылар, пьесалар, спектакльдер, трагедиялық, комедиялық драмалар т.б. және әдеби сын, поэзиялық жанрлық түрлер пайда бола бастады. Осы кезеңдерде жан-жақты байытылып жатқан әдеби мұралар мен жаңа рухани құбылыстардың нәтижесінде олардың көркемдік ерекшеліктерін, стилдік ізденістерін, жанрлық өзгешеліктерін анықтау мақсатында әр алуан әдеби ағымдардың өріс алғаны да белгілі. Мәселен, романтизм, символизм, сыншыл және социалистік реализм т.б. Бұл ағымдар қазақ сөз өнері өрісіне мынадай жанрлық түрлерді өмірге әкелді: С. Сейфуллин – тарихи-ғұмырнамалық, С. Мұқанов – тарихи-әлеуметтік, Ж. Аймауытов – психологиялық, М. Әуезов – әлеуметтік-психологиялық, тарихи – философиялық роман жанрларының көш бастаушылары болды. Әдебиетті кезеңдеу мәселесінде 1922 жылы жарияланған М. Әуезовтің «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі» атты мақаласы алғашқы іргетасы болды.

Драматургия шығармалары қаламгерлердің тарихи кезеңдердегі халық тағдырын көркем шындық поэтикасы заңдылықтары аясында бейнелеуімен ерекшеленеді. Драматургия туындылары (пьесалар, спектакльдер, либреттолар) арқылы әдеби тек саласы драма жанрларының (драма, трагедия, комедия) теориялық ерекшеліктері саралана айқындалады. Драматургия ұғымының аясында театр сахналарындағы туындылар мен деректі, ғылыми-фантастикалық, көркем фильмдердің де қойылымдық-режиссуралық көркемдік шешім ерекшеліктері танылады. Драматургиядағы шығармалар – әдебиет оқырмандары мен театр, кино көрермендеріне арналған көркем өнерінің рухани құндылықтары.

Қазақ топырағында драматургияны дамытқандар қатарында Жүсіпбек Аймауытов, Сәкен Сейфуллин, Мұхтар Әуезов, Бейімбет Майлин, Илияс Жансүгіров, Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсірепов, Жұмат Шанин пьесалары ұлттық классикалық дәстүр жолын қалыптастырды және т.б. кейінгі толқын драматург-қаламгерлер шығармашылығы арқылы жалғасты. Драматургия саласындағы әдебиеттану мен театртану, өнертану тұрғысындағы егізделе, теориялық-тәжірибелік тұтастықпен өрілген зерттеулер, танымдық бағалаулар да үздіксіз жазылумен келеді.

Аристотельдің «Поэтика», Никола Буалоның (1636–1711), «Поэтикалық өнер» (1674), Дени Дидроның «Актер туралы парадокс» (1773–1778 жылы жазылып, 1830 ж. жарық көрген), «Драмалық поэзия туралы», Гаттохольд Эфраим Лессингтің «Гамбургтік драматургия» (1767–1769) атты еңбектерінде классикалық драматургияның поэтикалық табиғаты туралы бағалаулар жазылды.

Әдебиеттану, театртану-өнертану тұрғысында жазылған қазақ зерттеушілерінің (С. Сейфуллин, М. Әуезов, Ж. Шанин, А. Тоқпанов, Ә. Тәжібаев, С. Ордалиев, Б. Құндақбаев, Р. Нұрғалиев, Р. Рүстембекова, Ә. Сығабев, Ә. Бөпежанова және т.б.) еңбектері осы саладағы зерттеулер жүйесін құрайды. XX ғасырдағы әдеби үдерістегі ұлттық әдебиет алыптарының драматургияны құрайтын шығармашылығы көрнек өнері туындыларына тән ортақ көркемдік-эстетикалық дүниетаным болмысын дәлелдеді. Ахмет Байтұрсынұвтың «Әдебиет танытқыш» (1926) кітабында «Айтыс-тартыс» тақырыбымен берілген драматургияға байланысты айтылған бағалау да сахналық қойылымның көру, қабылдау аясындағы танымдық-эстетикалық табиғатын түсінуге бағдарлайды: «Уақиға көз алдымызда болып, адамдардың тіршілік жүзінде айтысып-тартысып өмір шеккенін көреміз. Тіршілік майданында адамдардың ақылы жеткенше амалдап, қайратына қарай қару қылып, алысқаны, арбағаны, қуанғаны, жылағаны, ойнағаны, күлгені, сүйінгені, күйінгені, жауласқаны, дауласқаны, бітискені, жарасқаны өмір жүзіндегідей көрініп, көз алдыңнан өтеді»

(Байтұрсынұв А. Әдебиет танытқыш: Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.; 175-бет). Қазіргі заманғы анықтама бойынша: «Драматургия (грек. Dramaturgia – 1. драмалық шығарманы құрудың теориясы; 2. белгілі бір халықтың я автордың драмалық шығармаларының жиынтығы)» (Орысша-қазақша сөздік: 70 000 сөз / Н. Т. Сауранбаев, Г. Г. Мұсабаев, Ш. Ш. Сарыбаевтың редакциялық басшылығымен, қайта өңдеген және толықтырылған үшінші басылымы. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 1152 б.; 227-б.).

Қазақ драматургиясы – әлем өркениетіндегі классикалық жанрлар үлгілерімен үндес туындыларымен өзіндік даму белестерінен өтіп келеді. XX ғасырдың басындағы қазақ драматургиясы К. Тоғысовтың «Надандық құрбаны» (1915), Ж. Аймауытовтың «Рәбиға», «Ескерту», «Ел қорғаны», «Мансапқорлар», «Қанапия мен Шәрбану», «Шернияз», Қошмұхаммед (Қошке) Кемеңгеровтің «Алтын сақина», «Парашылдар», «Ескі оқу», Мұхтар Әуезовтің «Еңлік-Кебек», «Ел ағасы», «Бәйбіше-тоқал», «Қарагөз», «Абай», «Хан Кене», «Қарақыпшақ Қобыланды», «Айман-Шолпан», «Тас түлек», «Шекарада», «Түнгі сарын», «Сын сағатта», «Намыс гвардиясы» (Ә. Әбішевпен бірігіп жазған), Сәкен Сейфуллиннің «Қызыл сұңқарлар», «Бақыт жолына», Бейімбет Майлиннің «Шаншар молда», «Ел мектебі», «Неке қияр», «Айша», «Сәлде», «Көзілдірік», «Майдан», «Аманкелді» (Ғ. Мүсіреповпен бірігіп жазған), Илияс Жансүгіровтің «Кек», «Түркісб», «Біздің жігіттер», «Исатай-Махамбет», Сәбит Мұқановтың «Шоқан Уәлиханов», «Күрес күндерінде», Ғабит Мүсіреповтің «Аманкелді» (Б. Майлинмен бірігіп жазған), «Ақан сері – Ақтоқты», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек» операсының либреттосы т.б. көрнекті драматург-қаламгерлердің (Ж. Шанин, Ә. Тәжібаев, Ә. Әбішев, М. Ақынжанов, т.б.) пьесалары-спектакльдері ұлттық әдебиет пен театр өнерін дамытуға мол үлес қосты.

Қазақ драматургиясының жаңа толқын қаламгерлермен толығу кезеңі – XX ғасырдың 60–70 жылдары. Бұл кезеңдегі қазақ драматургиясына қосылған қаламгерлер (Қалтай Мұхамеджанов, Қанабек Байсейітов, Қуандық Шаңғытбаев, Тахауи Ахтанов, Сәкен Жүнісов, Әкім Тарази (Әкім Әшімов), бұлармен ілесе Әбіш Кекілбаев, Оралхан Бөкеев, Қалихан Ысқақов, Баққожа Мұқаев, Оразбек Бодықов, Дулат Исабеков, Асқар Сүлейменов, Софы Сматаев, Төлен Әбдіков, Нұрлан Оразалин, Иранбек Оразбаев, Сұлтанәлі Балғабаев, Жолтай Әлмашұлы, Роза Мұқанова, т.б. қаламгерлер қазақ драматургиясының көркемдік-эстетикалық қазынасын байыта түсті.

Қазіргі қазақ драматургиясы әлемдік классикалық дәстүрді шығармашылықпен қабылдай отырып, ұлттық топырақтағы осы өнердің өркендеуіне жаңашылдықпен үлес қосып келеді. Қазақ Елі тәуелсіздігі салтанат құрған жылдары жазылып, бірқатары театр сахналарында қойылып

келе жатқан әртүрлі тақырыптардағы пьесалар классикалық драматургия жанрларының уақыт пен кеңістіктегі еміршең, ұлағатын айғақтайды.

Қалихан Ысқақовтың «Қараша қаздар қайтқанда», «Таңғы жаңғырық», «Есеней – Ұлпан», «Жан қимақ», «Сабатаж!», «Қылкөпір», «Мазар», «Ерліктің екі сағаты», «Апатай», «Жәке-Жәкетай», «Сайқының тұқымдары», «Қазақтар» барлығы жиырмаға жуық пьесасы бар.

Дулат Исабековтің пьесалары да әралуан тақырыптық, жанрлық ерекшеліктерімен әдебиетіміздің драматургия саласының даму қорын молайтты. Драматургтің «Ректордың қабылдау күндері» (1975), «Әпке» (1982), «Ертеңді күту» (1979), «Мұрагерлер» (1982), «Алыстан келген ананас» (1984), «Кішкентай ауыл» (1986), «Анасын аңсаған қыз», «Ескерткіш операциясы», «Алтын тордағы топты» («Актриса»), «Ескі үйдегі екі кездесу», «Тор» пьесалары театрлар сахналарында үздіксіз қойылуда. Қаламгердің «Жеті желкен» (1987) атты таңдаулы пьесалар жинағы жарық көрген.

Иранбек Оразбаевтың (Иранғайып) «Хайуандық комедия», «Алтын адам», «Естайдың Қорланы», «Қорқыттың көрі», «Махамбет», «Мауглидің оралуы», «Шоқан», «Мен ішпеген у бар ма?..», «Былыққа батқан қала» пьесалары бар.

Нұрлан Оразалиннің «Шырақ жанған түн», «Тас киіктер», «Ақ құс туралы аңыз», «Қара қазан ғасыры» пьесалары оның ақындық сыршылдығы ықпалындағы лирикалық, психологиялық сарындылығымен ерекшеленеді.

Сұлтанәлі Балғабаев – қазіргі қазақ әдебиетіндегі көрнекті драматург-қаламгер. Жазушының «Ғашықсыз ғасыр», «Тойдан қайтқан қазақтар», «Ең әдемі келіншек», «Қыз жиырмаға толғанда», «Қазақша күрес», «Жамбала, Мико және қасқыр», «Біз де ғашық болғанбыз», «Ғашықсыз ғасыр», «Әйелдер әлемі» пьесаларында өмір шындығының сан түрлі мәселелері камтылған. Жазушының пьесаларында қазіргі заманғы отбасылық-тұрмыстық өзекті мәселелер драмалық, трагедиялық, комедиялық сипаттар тұтастығымен бейнеленген. Мысалы, «Ең әдемі келіншек» лирикалық-психологиялық әуенді пьесасындағы кейіпкерлер тағдыры қайшылықты тіршілік келбетін, әралуан адамдар тағдырларын романтикалық және реалистік болмысымен көз алдымызға әкеледі.

Тәуелсіз Қазақ Елінің жаңа әдебиеті дамуының үдерісінде қазақ драматургиясы игерген өзекті мәселелердің бірі – ұлттық тарихымыздағы ақтандақ болып келген тақырыптарды көркем шындықпен жазу. Қазақтың ұлттық тарихындағы дербес мемлекеттік құрылыммен қалыптасуымызға, халық болып танылып, сақталуымызға қайраткерлікпен-көсемдікпен өмірін арнап, еңбек еткен хандарымыздың (Керей, Жәнібек, Абылай, Кенесары), би-шешендеріміздің (Төле, Қазыбек, Әйтеке, т.б.), ақын-жырауларымыздың (Асан Қайғы, Бұқар, Махамбет, т.б.), батырларымыздың (Қарасай, Қабанбай, Бөгенбай, Наурызбай, Сырым, Исатай, Жанқожа, т.б.), ғұлама-

ағартушыларымыздың, қоғам қайраткерлерінің (Әбунасыр әл-Фараби, хакім Абай Құнанбайұлы, Ыбырай Алтынсарин, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Ахмет Байтұрсынұлы, Сәкен Сейфуллин, Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов), т.б. ондаған тарихи тұлғаларымыздың сөз өнері туындыларындағы көркем бейнеленуі жаңаша серпінмен өркендеді. Әсіресе, XX ғасырдың 80-жылдарының ортасынан басталған ұлт тарихының бұрын әдейі назарға алынбай келген тұстары асқақ рухты романтизм мен сыншыл реализм көркемдік әдістері тұрғысынан мол қамтыла жазыла бастады.

Әдеби тек түрлері (эпос, лирика, драма) жанрларының барлық салаларында елеулі туындылар жазылып, оқырмандарға ұсынылды. Драматургия саласында да халық ықыласпен қабылдаған тың туындылар жазылып, республика театрларының сахналарында қойылумен келеді.

Сәкен Жүнісовтің «Кемеңгерлер мен көлеңкелер» (Мұхтар Әуезов, Ғабит Мүсірепов, Сәбит Мұқанов бейнелеріне арналған), Әбіш Кекілбаевтың «Абылай хан», М. Байсеркеұлының «Абылайханның ақырғы күндері», «Кек қылышы Кенесары», Жолтай Әлмашұлының «Сана дерті», «Абақты-ғұмыр», «Фрустракция» (Нәзір Төреқұлов, Мағжан Жұмабаев, Сұлтанбек Қожанов, Сәкен Сейфуллин туралы) пьесалары – қазақ тарихының ақтандақ беттерін көркем шындықпен өрнектеген туындылар.

Жолтай Әлмашұлының пьесаларындағы қазақ тарихының қайраткер тұлғаларының бейнеленуі – әдебиетіміздің өзекті тақырыпты игерудегі жаңашылдық. XX ғасырдың басындағы қазақ сөз өнеріндегі шығармашылықты мемлекеттік жауапты қызметтерімен сабақтастыра еңбек еткен қайраткерлердің саяси қуғын-сүргін жазалауларына ұшыраған – ұлттық трагедиямыз. Табиғи қабілеттерін туған халқына, ұлтына қызмет етуге арнаған дарынды тұлғалардың жазықсыз жазаланғаны – қазақ ұлтын әлсіретуге, тарих сахнасынан біржолата жоюға арналған зұлым саясаттың жендеттік ұстанымының нәтижелері.

Ж. Әлмашұлының «Сана дерті» (драма-элегия) пьесасындағы басты кейіпкер Төреқұлов Нәзір (1892–1937) – ғалым-ағартушы, мемлекет және қоғам қайраткері, публицист. XX ғасырдың басындағы қазақ халқының қоғамдық-әлеуметтік тұрмысындағы саясатқа, баспасөзге, мемлекетті басқару істеріне үлес қосқаны – тарихымыздың шындығы. Ислам дініне оң баға беру, түркі халықтарының әрқайсының мемлекеттік тілі колданысын жүзеге асыру, түркі тілдес халықтарға ортақ әліпбиін жасау ұсынысын қолдау, қазақ баспасөзінің қалыптасуына («Қазақ мұңы», «Халық газетасы» газеттерін, «Инқилоб» («Революция»), «Темірқазық» журналдарын шығаруға ат салысқан) үлес қосқаны – ұлттық мәдениет тарихындағы елеулі істер.

Төрт көріністі драма-элегияның сюжеттік-композициялық желісіндегі басты кейіпкер Нәзірдің монологтары, диалогтары арқылы тарихи тұлғаның

жан ділі әлемі дүниетаным кеңістігі, қызметін қазақ ұлтының және жалпы адамзаттың ортақ игілігіне арнаған гуманистік ойлары саралана танылады. Жазушы тарихи шындық деректерін негізге ала отырып, Нәзірдің көптеген тілдерді меңгерген қабілеттілігін, Алаш көсемдерімен (Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Мұстафа Шоқай, Тұрар Рысқұлов, т.б.) ниеттес болғанын, пьесаның идеялық желісінде айқындаған.

Жазушының үш актілі «Абақты-ғұмыр» атты поэтикалық драма-сұхбаты да жазықсыз жазаланған халқымыздың дарынды перзенттері Мағжан Жұмабаевтың, Нәзір Төрехұловтың, Сұлтанбек Қожановтың тарихи-көркем бейнелерін танытуға арналған. Пьесаның тақырыбы – қазақ халқының көрнекті қайраткерлерінің, дарынды перзенттерінің тарихи тұлғаларын таныту, идеясы – асыл адамдарын сақтай, қорғай алмайтын адамзат ұрпақтарына ортақ қасіретті қасиет сипатын әшкерелеу. Пьесаның үш актісіндегі көріністер Мағжанның түрмедегі, фәндегі соңғы түніндегі толғаныстары және Ташкентте Сұлтанбек Қожановтың, Мәскеуде Нәзір Төрехұловтың кабинеттеріндегі сұхбат сәттері бойынша бейнеленген. Алаштың үш қайраткері сұхбаттарының желісінде олардың қазақ халқының қазіргі және болашақ тағдыры, сөз өнері шығармаларының ұрпақ тәрбиелеудегі Алаш ұранды қазақ даласын, атамекенді, ұлттық ділді, тілді, дінді сақтаудағы эстетикалық ықпалды қызметі қамтылған. Тарихи деректер үйлесімді пайдаланылған.

Пьесаның психологиялық сипатын танытып тұрған поэтикалық тәсіл – тарихи кейіпкерлердің елес-келбеттерінің де шығарма құрылысын қолданылуы. Адамдар тағдарларының, жалпы тіршілік қозғалыстарының қарама-қайшылықтардың бірлігі мен күресіне құрылған қозғалыс әлемін таныту үшін Ақ Елес және Қара Елес келбеттерін де кейіпкерлік бейнелеулермен берген. Екеуін қайшылықтардың, қықтығыстардың шартты бейнеленуі келбеттерімен ала отырып, автор оларды кейде өзара, кейде Мағжанмен пікір таластырған қалыпты да көрсеткен. Сахналық шығармада осындай шартты психологиялық бейнелеулерді ала отырып, тарихтың барлық кезеңдерінде де адамдардың асылдарын ардақтайтындығы мен қорлайтындығы қатар жүретін қайшылықты жан ділі әлемі назарға алынған.

Ж. Әлмашұлының «Фрустракция» атты драма-элегиясында қазақ тарихындағы көрнекті ақын, прозашы, драматург, мемлекет қайраткері, ағартушы-ұстаз, ғалым Сәкен Сейфуллиннің жазықсыз қамауға алынарын алдындағы алаңжар көңіл-күйдегі хал-ахуалы бейнеленген. Тақырыбы – Қазақ халқының ұлттық мәдениетіне зор үлес қосқан С. Сейфуллиннің тарихи тұлғасын даралай бағалау, идеясы – адамгершілік-имандылық жолындағы адал қызметтің бағаланбауына күйзелген адам жан ділі әлемінің қасірет шеккен жағдайын таныту. Психология ғылымының анықтамасы бойынша: «Фрустракция (от лат. frustratio – обман, расстройство, разрушение планов) – психическое состояние

человека, вызываемое объективно непреодолимыми (или субъективно так воспринимаемыми) трудностями, возникающими на пути к достижению цели или к решению задачи; переживание неудачи. Фрустрацию можно рассматривать как одну из форм психологического стресса». (Психология: Словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с; С. 433–434).

Аталған пьесаға осы психологиялық анықтама-атаудың тақырып болып қойылып, туынды кейіпкері С. Сейфуллиннің, онымен тағдырлас қазақ зиялыларының жан әлемін аңғартқандай мағынаны байқатады. Қаламгерлік (ақын, прозашы, драматург, әдебиет зерттеушісі) және қоғамдық-әлеуметтік қайраткерлік-басшылық қызметтерімен халқына аянбай еңбек еткен адамдардың адал жолы арамдық, жаулық ретінде бағаланса, солар және жалпы халық қалай күйзелгенін бейнелейді. Екі көріністі пьесаның Сәкеннен басқа кейіпкерлері (Садықбек Сапарбеков – обком хатшысы, партиялық және мемлекеттік басшылық қызметтегі зиялы адам, Тасжан – партиялық кеңес аппарат қызметкері, солақай саясат идеологы, мінезі тік жігіт; Ұланбек – партиялық кеңес аппаратының идеологиялық қызметкері, мінезі жұмсақ жігіт) де өмір шындығына сай бейнеленген. Әсіресе, Сәкенді айрықша құрметтейтін Садықбек – қоғамды, мемлекетті басқарып отырған Коммунистік партияның ең озық ойлы өкілдерінің көркем шындықпен жинақтала бейнеленуі. Ол пьесадағы диалогтарымен де, Сәкенмен және аталған екі кейіпкермен диалогтарында да шыншыл ойлы, дарынды С. Сейфуллинді әділ бағалаушы халық ойын танытады. Оның диалогтарындағы Сәкен туралы бағалаулар – халық ықыласының көрінісі.

ҚОРЫТЫНДЫ

Пьесадағы Алаш зиялыларының әдеби-драмалық тұрғыда бейнеленуі – туындының тақырыптық атауына орай психологиялық сипатымен көрінеді. Оның диалогтарынан арман еткен жақсы тұрмысты қоғамның қайшылықтарына күйінген, бюрократтардан, опасыздардан беті қайта бастаған айтқан сөздері – оның ұлтын сүйген қайраткер, ойшыл тұлғасын даралай түскен. Пьесаның нысанына алынған кең ойлы кемеңгер жанның Алаш зиялылары (Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Мұстафа Шоқай, Сұлтанбек Қожанов, Тұрар Рысқұлов, т.б.), Қазақ Елінің болашақ Ел ордасы – Астанасы болатын атамекен, өзінің шығармашылығы және сан алуан мәселелер туралы толғаныстары оның туындыларындағы ойларының негізінде берілген. Пьесаның көркемдік шешімі – психологиялық дағдарыс көңіл-күйіндегі Сәкеннің жан әлемін ұрпақтарға аңғарту. Өзі және басқа да көрнекті қазақ қайраткерлерінің жазықсыз жазаланатынын түйсінуден, түс көрумен сезінген жай-күйін автор өмір шындығы сипатына сай аңдатқан.

Түйіндей келсек, тәуелсіз Қазақ Елінің жаңа әдебиетіндегі драматургия саласы әлем өркениетіндегі классикалық үрдістерді жаңғырта жалғастырған сипатымен байқалады. Көркем әдебиеттің байырғы салаларының бірі болып саналатын қазіргі қазақ драматургиясындағы туындыларды уақыт талабына орай ғылыми-теориялық зерттеулер аясында жаңаша зерделеп, жан-жақты қамтып қарастыру – өзекті мәселе.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Байтұрсынов, А.** Әдебиет танытқыш: Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы : Атамұра, 2003. – 208 б.; – 175 б.

2 **Әлмашұлы, Ж.** Тірі жан: үш бөлімді драма-дастан. – Алматы : Өлке, 2008. – 288 б.; – 25 б.

3 Қазақстан. Ұлттық энциклопедия /Бас ред. Б. Аяған. – Алматы : «Қазақ энциклопедиясының Бас редакциясы. – 2006. – 8-том. – 704 б.; Б. 475–476 б.

Материал 29.05.18 баспаға түсті.

A. T. Ibrayeva

Литературно-историческая личность в казахской драматургии

Факультет истории и филологии,
Павлодарский государственный педагогический университет,
г. Павлодар, 141001, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 29.05.18.

A. T. Ibrayeva

Literary-historical person in Kazakh dramatics

Faculty of History and Philology,
Pavlodar state pedagogical University,
Pavlodar, 141001, Republic of Kazakhstan.
Material received on 29.05.18.

Драматургические произведения писателя отличаются своеобразным изображением поэтических закономерностей художественной истины судьбы народа в исторических периодах. Драматургические произведения (пьесы, спектакли, либретты) дифференцированно группируются по теоретическим особенностям, как драматические жанры литературы (драма, трагедия, комедия). Познаются художественные решения документально – постановочной режиссуры, как театрально сценические

произведения литературы в драматургии. Произведения драматургии – это духовные ценности художественного искусства посвященные читателям литературы и зрителям театра и кино.

В данной статье рассматриваются особенности художественного описания и изображения на казахской сцене исторических личности современной казахской драматургии. Определена художественность и описательная сущность героев драматических произведений. Анализируются жанровые различия, стилевые поиски, особенности писательского художественного и сценического мастерства, жизни литературно-исторических героев, а также художественные образы драмы.

The dramatic works of the writer have their peculiar poetic image patterns of artistic truth, the fate of the people in the historical periods. Dramatic productions (plays, performances, libretti) differentially grouped according to the theoretical specifics of how dramatic genres of literature (drama, tragedy, comedy). The artistic solutions of documentary and production directing are learned, as well as theatrical stage works of literature in dramaturgy. Works of drama are the spiritual values of art dedicated to readers of literature and spectators of theater and cinema.

In this article there are considered peculiarities of the art description and representation at the kazakh stage of the historical persons of contemporary kazakh dramatics. There are defined artistry and descriptive essence of heroes of dramatic works. There are an analysis of genre differences, style search, peculiarities of writer's art and scenic literacy of literature of literature historic heroes and also artistic drams.

М. А. Канафина

к.ф.н., доцент, кафедра «Русской филологии», Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан
e-mail: miraka60@mail.ru

СВОЕОБРАЗИЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО МИРА МАЛЕНЬКОГО ЧЕЛОВЕКА В ТВОРЧЕСТВЕ В. ШУКШИНА

Статья посвящена исследованию «Маленького человека» как интересного психологического типа на материале рассказов В. Шукшина «Чудик», «Микроскоп», «Сельские жители», «Гринька Малюгин», «Срезал». Писатель, противопоставляя своих героев «большим людям», показывает, что именно маленький человек, проявляет такие ценные человеческие качества, как честность, порядочность, любовь к родине, заботу о судьбах государства.

Шукшин в изображении маленького человека показывает нравственные процессы, идущие в среде обыденного сознания, раскрывает жизнь, наполненную напряженными поисками смысла и цели бытия. Шукшин показывает своего героя как личность, достойную уважения, тем самым обогащая традиции русской гуманистической литературы.

Ключевые слова: маленький человек, необычные характеры, человеческое достоинство, личность, социальная проблема.

ВВЕДЕНИЕ

Одним из писателей, к творчеству которого не ослабевают интерес и по сей день, является Василий Макарович Шукшин.

Исследовательская литература о творчестве В. Шукшина очень разнообразна, существует множество монографий, очерков творчества, исследовательских статей. Творчеству В. Шукшина посвящены работы литературоведов и исследователей: Апухтиной В. А. «Проза В. Шукшина», Белой Г. А. «Парадоксы и открытия Василия Шукшина», Карпова В. «Талантливая жизнь», Черносвитова Е. В. «Народный характер В. Шукшина», «О «чудиках», чудачестве и русской традиции в произведениях В. Шукшина».

Герои деревенской прозы Шукшина часто относятся к известному литературному типу «маленького человека». Классики русской литературы – Гоголь, Пушкин, Достоевский – не раз выводили в своих произведениях подобные типажи. Остался актуальным образ и для деревенской прозы.

В 70-е годы к теме маленького человека обращались такие писатели, как Ф. Абрамов, С. Сартаков, С. Белов, и другие. Во всех произведениях этих писателей есть много общего: уважение к маленькому человеку, сочувствие его тяготам и повседневным заботам, глубокое проникновение во внутренний мир личности.

Особенно последовательно обращался к этой теме Шукшин, который показывал, что маленький человек – это, прежде всего очень интересный психологический тип. Зачастую противопоставляя своих героев «большим людям», Шукшин показывает, что именно маленький человек, как правило, и проявляет такие ценные человеческие качества, как честность, порядочность, любовь к родине, заботу о судьбах государства.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Самое же главное в шукшинском изображении маленького человека – это то, что он показывает нравственные процессы, идущие в среде обыденного сознания, раскрывает жизнь, наполненную напряженными поисками смысла и цели бытия. Шукшин показывает своего героя как личность, достойную уважения.

Шукшина привлекали обычные люди с необычными характерами. Именно такой характер Шукшин рисует в рассказе «Чудик». Чудиком «иногда ласково» называет главного героя жена. Весь рассказ – описание отпускной поездки Чудика к своему брату на Урал. Для него это становится большим, так долго ожидаемым событием – как-никак, с братом они не виделись целых 12 лет.

Чудик – типичный деревенский житель. Но он «обладал одной особенностью: с ним постоянно что-нибудь случалось. Он не хотел этого, страдал, но то и дело влипал в какие-нибудь истории – мелкие, впрочем, но досадные». Первое происшествие случается с героем еще по пути на Урал. В районном магазине, где Чудик покупает гостинцы племянникам, он случайно замечает на полу пятидесятирублевую бумажку: «Чудик даже задрожал от радости, глаза загорелись. Второпях, чтоб его не опередил кто-нибудь, стал быстро соображать, как бы повеселее, поостроумнее сказать этим, в очереди, про бумажку». Молча поднять ее у героя не хватает наглости... [1, 67].

Природная честность, зачастую присущая всем сельским жителям, толкает его на то, чтобы неудачно пошутить. Чудик совсем не умел острить, но ему ужасно хотелось. В этой ситуации герой, обратив на себя внимание

всех, оказался непонятым. Очередь молчала. Чудик положил деньги на прилавок и ушел. По дороге он обнаружил, что «бумажка» – то была его. Но он постеснялся вернуться и забрать ее. А ведь деньги были сняты с книжки, долго копилась, и их потеря – большой урон для героя. Настолько большой, что ему приходится вернуться домой. Хотел было Чудик возвратиться в магазин, объяснить очереди, оправдать как-то свою рассеянность. Но вместо этого он долго ругает себя: «Да почему же я такой есть-то?» Дома Чудик «получил по голове» от жены шумовкой, снял деньги снова и поехал к брату.

Главному герою странна и непонятна та реакция, которую он вызывает почти у всех людей, встречающихся на его жизненном пути. По его представлениям, он ведет себя естественно, так, как надо себя вести. Но люди не привыкли к такой открытости и искренности, поэтому смотрят на героя как на самого настоящего чудика [2, 45].

Знал Чудик, что есть у него брат, что есть племянники, а вот о том, что есть еще и сноха, и подумать не мог. Не мог он также подумать, что невзлюбит она его с первого же дня знакомства. Но герой не обижается. Он снова желает сделать доброе дело, да такое, чтобы понравилось негостеприимной родственнице. На следующий день после приезда Чудик расписывает детскую коляску. А потом, довольный собою, идет покупать подарок племяннику.

За это «чужачество» сноха выгоняет героя из дома. Ни ему самому, ни даже его брату Дмитрию непонятно, за что так зла Софья Ивановна на простых людей. Они приходят к выводу, что она «помешалась на своих ответственных». Похоже, это удел всех городских людей. Должность, положение в обществе – вот мерил человека человеческого достоинства для «образованных», а душевные качества стоят для них на последнем месте. Чудик уехал... Дмитрий ничего не сказал... [2, 58].

И лишь в самом конце рассказа Шукшин говорит, что Чудика зовут Василий Егорыч Князев, что работает он киномехаником в селе, что обожает сыщиков и собак, что в детстве мечтал быть шпионом. Да и не так это важно. Важно то, что поступает он так, как подсказывает ему сердце, ибо именно такое решение – единственно правильное и искреннее. Шукшин никогда не идеализирует своих героев. Он показывает человека таким, каков он есть [2].

В следующем рассказе «Микроскоп» – это изложенная в одном эпизоде, занимающем всего две недели, судьба человека.

Главный герой рассказа – Андрей Ерин, работавший столяром в маленькой мастерской в девяти километрах от села. Шукшин выделяет только две портретных черты героя: жёлтое лицо и краснеющий от волнения нос. Нос – характерная особенность героя. Он ломаный, кривой, с горбинкой. За это жена называет героя кривоносыком. Можно было бы подумать, что это

ласковое прозвище, но, несмотря на уменьшительный суффикс, кривоносык – это ругательство. Другие ругательства жены тоже обидные и меткие. Она называет мужа дятлом (из-за внешности) и скважиной (в которую утекают её деньги, счастье и жизнь). Жена презирает мужа, считает его ничтожеством и уверена, что он не умеет шутить.

Герой мягкий, нерешительный. Он покорно выносит ругань жены, не отвечает ей, когда она дерётся, а защищается подушкой и пытается её уговорить. Он согласен на все условия жены, потому что чувствует себя виноватым: готов пешком ходить на работу, работать месяц в две смены, не пить «читушечку» после бани [3, 17].

Андрей Ерин преображается, после того как приносит домой тайно купленный микроскоп, сказав, что получил его за ударную работу. Андрей был так счастлив, что «стоял и тихо светился». А жена сравнивает его с голым задом, который светится при луне. В момент исполнения мечты Андрей получает от автора имя и фамилию. Его характер меняется. Он суетится не виновато, как обычно, а снисходительно. Оказывается, он умеет шутить и смеяться. Став хозяином микроскопа, он чувствует себя удивительно смелым. Теперь Андрей грубит жене: «Оглазела!.. Сама ты жиринка. Ветчина целая». Он критикует её за то, что она найдёт в кармане любую копейку, а микробов не видит. Ерин стал «крикливым хозяином в доме». У него наладились отношения с женой, которая его зауважала, появилось общее дело с сыном-пятиклассником. Андрей перестал пить сам и даже брезговал пьяными [3, 22].

За ту неделю, пока у Андрея в доме был микроскоп, он стал главным человеком в доме. Он рассуждал о микробах, о науке, строил планы борьбы человечества с микробами. Андрей пережил потрясение, увидев в микроскоп, что микробы есть и в крови. Он пытался убивать их с помощью тонкой иглы, придумал, как уничтожить их током. Все его идеи были далеки от науки, но Андрей стал знаменитым в селе, так что односельчане говорили о его микроскопе и учёности [3, 36].

Когда работающий с Андреем Сергей Куликов проговорился жене Андрея Зое о том, что никакой премии им не давали, Андрей, лишённый своей мечты, превратился в прежнего пьющего, робкого, во всём зависящего от жены человека. Он снова стал несчастным.

Жена Андрея Зоя видит смысл жизни в благополучии семьи. Она держит и мужа, и детей в ежовых рукавицах. Жена не только обзывает мужа, но и бьёт его сковородником, чтобы «душеньку отвести». Зоя получила в рассказе имя (как бы вскользь, в скобках) только тогда, когда заинтересовалась микроскопом.

Микроскоп – смысл существования героя, он становится заголовком рассказа. Жизнь Ерина преображается благодаря микроскопу. Но читатель

понимает, что микроскоп в руках героя – просто игрушка. Ерин видит в микроскоп не больше, чем его сын-пятиклассник. Весь рассказ – это потерявшая образность метафора: Андрей буквально забивает гвозди микроскопом, просто играет с ним. Для него микроскоп – источник бурных эмоций и глубоких мыслей. Стоят ли самые важные моменты в жизни 120 рублей? [3, 38]. В рассказе поднимается философская проблема цели и смысла жизни. Основная мысль рассказа в том, что жизнь без цели пуста, это вообще не жизнь.

В рассказе «Сельские жители» Шукшин поднимает социальную проблему взаимоотношений между городом и деревней. Город для деревенских жителей – воплощение мечты, образец для подражания, символ прогресса, к которому надо стремиться. Но деревня – истоки города, как материальные, так и духовные. Именно выходцы из деревни становятся знаменитыми горожанами, героями, гордостью страны.

Сюжет рассказа «Сельские жители» помещается в одном предложении: бабка Маланья получает в письме приглашение от живущего в Москве сына погостить у него и собирается лететь с внуком Шуркой на зимних каникулах, но, узнав от бывшего соседа о тяготах и опасностях путешествия на самолёте, откладывает поездку до лучших времён.

Всё действие рассказа уместается в один день. Утром Маланья получает письмо, вечером под её диктовку Шурка составляет телеграмму, в 11 вечера после работы приходит сосед – школьный завхоз – и рассказывает о предстоящем путешествии. После рассказа бабка диктует Шурке письмо для сына о том, что она приедет летом. Ночью бабка и Шурка мечтают о будущем путешествии.

Рассказ «Сельские жители» – повествование о неслучившемся. Читатель подозревает, что бабка так и не найдёт в себе сил и смелости полететь к сыну в Москву, о которой мечтает и она, и внук. Это реминисценция чеховской пьесы «Три сестры», где лейтмотив «в Москву, в Москву!» не привёл к поездке. В отсутствии действия основная мысль рассказа, вынесенная в заглавие: инерция не позволяет сельским жителям вырваться из привычной среды (как бабке), но, если они вырвались – они достигают многого (как сын Маланьи и, очевидно, Шурка в будущем) [4, 78].

Бабка Маланья мыслит себя как единое целое со своими односельчанами, всем встречным рассказывает о приглашении, у каждого спрашивает совета. Совет «знающего человека» Егора Лизунова для неё неоспорим. Бабка не верит в прогресс. Она не только боится самолётов, но и составляет телеграмму как письмо. Егор Лизунов – сосед бабки Маланьи, школьный завхоз, авторитет в путешествиях: он много ездил и летал. Шукшин обращает внимание на такие детали, как заскорузлые ладони, седеющие потные (от тяжёлого труда) волосы. Другая характерная деталь портрета

героя – это запах. Егор пахнет сбруей и сеном. Для сельского жителя такой запах – это запах дороги. Запах Егора имеет объяснение, как и его позднее возвращение домой. Он с начальством вывозил стога сена в непогоду после бурана. Егор жалуется, что просил «деятели» вывести сено ещё летом. Он – хозяйственный, практичный человек.

Смысл названия одновременно и ироничен, и наполнен горечью. Герой Советского Союза – выходец из тех самых сельских жителей, о которых Шурка в письме говорит, что они не могут оторваться от своего села, потому что «тут огород пойдёт, свиннота разная, куры, гуси». Собираемый неологизм свиннота для Шурки символ всего сельского быта, мешающего увидеть общую с бабкой мечту – Москву, которую Шурка проходит в школе по географии и истории [4, 80].

Если в «Чудике» речь шла о нетипичном начале, то здесь автор даёт открытый финал, благодаря которому читатель сам может достроить и додумать сюжет, дать оценки и подвести итоги.

Шукшин пишет о подвиге жизни: даже если в ней ничего примечательного не происходит, каждый новый день прожить одинаково сложно.

Материалом для фильма «Живет такой парень» стал рассказ Шукшина «Гринька Малюгин». В нем молодой шофер совершает подвиг: увозит горящий грузовик в реку, чтобы не взорвались бочки с бензином. Когда к раненому герою в больницу приходит журналистка, Гринька стесняется слов о подвиге, долге, спасении людей. Поразительная скромность персонажа граничит со святостью [5, 87].

В рассказе «Срезал» главный герой Глеб Капустин – «толстогубый, белобрысый мужик сорока лет, начитанный и ехидный». Он прославился на всю деревню тем, что «когда знатные приезжали в деревню на побывку», он в числе прочих односельчан приходил и срезал знатного гостя. «Многие этим были недовольны, но многие, мужики особенно, просто ждали, когда Глеб Капустин срежет знатного» [5, 91]. Срезет – значит поставит в тупик при помощи каверзных вопросов.

И вот в отпуск к Агафье Журавлевой с женой и дочерью приехал сын Константин. Вскоре вся деревня знала, что «он сам – кандидат, жена тоже кандидат, дочь – школьница». Вечером в дом к знатному гостю пришли мужики, и с ними Глеб. После короткого разговора ни о чем он начинает задавать гостю свои знаменитые каверзные вопросы: «Ну, как насчет первичности?»; «Как сейчас философия определяет понятие невесомости?»; «Как вы лично относитесь к проблеме шаманизма в отдельных районах Севера?»; «Как вы относитесь к тому, что Луна тоже дело рук разума?» [5, 92].

Поставленные в тупик заковырыстыми вопросами Глеба, Константин и его жена Валя сначала пробовали отвечать, потом пытались отшучиваться,

потом просто смеялись. Но Глеб вполне серьезно продолжал напирать, пока на реплику Константина: «Типичный демагог-клязник» не объяснил: «Люблю по носу щелкнуть – не задирайся выше ватерлинии! Скромней, дорогие товарищи...» [5, 93].

В рассказе В. Шукшин очень точно раскрыл давнюю русскую проблему – отсутствие взаимопонимания между интеллигенцией и простым человеком.

ВЫВОДЫ

На основе вышеизложенного анализа произведений В. Шукшина можно смело утверждать, что он модифицирует тип маленького человека, вносит новые черты в понятие русского национального характера. Характерная для рассказов Шукшина коллизия – столкновение «городского» и «деревенского» – не столько выявляет социальные противоречия, сколько обнаруживает конфликтные отношения мечты и реальности в жизни «маленького человека». Исследование этих отношений и составляет содержание многих произведений писателя. Русский человек в изображении Шукшина – человек ищущий, задающий жизни неожиданные, странные вопросы, любящий удивляться и удивлять. Он не любит иерархию – ту условную житейскую «табель о рангах», согласно которой есть «знаменитые» герои и есть «скромные» труженики. Противясь этой иерархии, шукшинский герой может быть трогательно-наивным, как в рассказе «Чудик», невероятным выдумщиком, как в «Миль пардон, мадам!», или агрессивным спорщиком, как в рассказе «Срезал». Такие качества, как послушание и смирение, редко присутствуют у персонажей Шукшина. Скорее наоборот: им свойственны упрямство, своеволие, нелюбовь к пресному существованию, противление дистиллированному здравому смыслу. Они не могут жить, не «высовываясь». Замечательна финальная авторская характеристика героя «Чудика»: «Обожал сыщиков и собак. В детстве мечтал быть шпионом» [6, 47]. Шукшинский герой хотел бы придать своему быту праздничную украшенность, расцветить жизнь воображением; в нем – избыток чувств и стремлений, он любит зрелищные, театральные формы поведения. «Васятка» Князев, всем на диво разрисовавший у себя дома печь, и в гостях стремится сделать приятное снохе и раскрашивает детскую коляску, хотя, как выяснится, сноха не оценит его художественного таланта. Бронислав Пупков настолько входит в роль спецгента, стрелявшего в Гитлера, что искренне плачет, рассказав о роковом промахе. Высоким порывам шукшинских героев, увы, не дано реализоваться в жизни, и это придает воспроизведенным ситуациям трагикомическую тональность. Однако ни анекдотические случаи, ни эксцентричное поведение персонажей не мешают писателю разглядеть в них главное – народную жажду справедливости, заботу о человеческом достоинстве, тягу к наполненной

смыслом жизни. Шукшинский герой часто не знает, куда себя деть, как и на что использовать собственную душевную «широту», он мается от собственной бесполезности и бестолковости, он совестится, когда причиняет неудобство близким. Но именно это делает характеры героев живыми и устраняет дистанцию между читателем и персонажем: шукшинский герой безошибочно угадывается как человек «свой», «нашенский» [6, 51].

Герой Шукшина оказался не только незнакомым, а отчасти непонятым. Любители «дистиллированной» прозы требовали «красивого героя», требовали, чтобы писатель выдумывал, чтобы не дай бог не растревожить собственную душу. Полярность мнений, резкость оценок возникали, как не странно, именно потому, что герой не выдуман. А когда герой представляет собой реального человека, он не может быть только нравственным или только безнравственным. А когда герой выдуман в угоду кому-то, вот здесь полная безнравственность. Не отсюда ли, от непонимания творческой позиции Шукшина, идут творческие ошибки восприятия его героев. Ведь в его героях поражают непосредственность действия, логическая непредсказуемость поступка: то неожиданно подвиг совершит, то вдруг сбежит из лагеря за три месяца до окончания срока.

Сам Шукшин признавался: «Мне интереснее всего исследовать характер человека-недогматика, человека, не посаженного на науку поведения» [7, 101]. Такой человек импульсивен, поддается порывам, а следовательно, крайне естественен. Но у него всегда «разумная душа». Герои писателя действительно импульсивны и крайне естественны. И поступают так они в силу внутренних нравственных понятий, может ими самими еще не осознанных. У них обостренная реакция на унижение человека человеком.

Шукшин не идеализирует своих странных, непутевых героев. Идеализация вообще противоречит искусству писателя. Но в каждом из них он находит то, что близко ему самому. И вот, уже не разобрать, кто там вызывает к человечности – писатель Шукшин или Ванька Тепляшин? [7, 104]

Таким образом, основное направление в творчестве В. Шукшина – это русский национальный характер, русский народ в его историческом движении. В великом современном споре о человеке, писатель всегда на стороне оптимизма, но и не благоден, – он беспощаден ко всему злему, темному, что пятнает человеческую душу. Для его творчества характерна постановка сложных этических проблем. Что же такое счастье и как же оно достигается? Что дает человеку честный труд? Какова же та жизненная позиция, то миропонимание, тот кодекс нравственности, что помогает достигнуть высокого удовлетворения и подлинного счастья?

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Шукшин, В. М. Рассказы. – М., 1984. – 457с
- 2 Залыгин, С. Герой в кирзовых сапогах. (Предисловие) – В кн. Шукшина В. Избранные произведения в 2-х тт.: М., 1976. – 525 с.
- 3 Овчинникова, О. С. Народность прозы Шукшина. – Бийск, 1992. – 455 с.
- 4 Емельянов, Л. Василий Шукшин: Очерк творчества / Л. Емельянов. – СПб., 2007. – 152 с.
- 5 Биличенко, Н. А. Герои, В. Шукшина в оценках критики / Н. А. Биличенко // Русская литература. – 1980. – № 2. – С. 24–26.
- 6 Горн, В. Ф. Василий Шукшин. Барнаул, 1990. – 25 8с.
- 7 Шукшин, В. М. Нравственность есть Правда. – М., 1978. – 410 с.
- 8 Козлов, С. М. Поэтика рассказов В.М. Шукшина. Барнаул, 1992 с.
- 9 Тупичекова, М. П. Сказ в прозе В. Шукшина и В. Белова / М. П. Тупичекова // Вестник Московского университета. – Серия 9. Филология. – 1987. – № 2. – С. 34–36.
- 10 Быстров, В. Н. В. Шукшин и Достоевский (К проблеме гуманизма) / В Н Быстров // Русская литература. – 1984., – № 4.– С. 33–35.
- 11 Шукшин, В. М. Охота жить. Казань., 1977. – 467с.

Материал поступил в редакцию 29.05.18.

М. А. Канафина

В. Шукшиннің шығармашылығындағы көркемдік әлемдегі кішкентай адамның өзіндік ерекшелігі

Орыс филологиясы кафедрасы,
Л. Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті,
Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы.
Материал 29.05.18 баспаға түсті.

М. А. Канафина

Identity of little man's artistic world in works of V. Shukshin

L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, 010000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 29.05.18.

Мақала В. Шукшиннің «Кішкентай адам» атты қызықты психологиялық типтегі әңгімелері «Чудик», «Микроскоп», «Ауыл тұрғындары», «Гринька Малюгин», «Срезалды» зерттеуге арналған.

Жазушы өз кейіпкерлерін қарама-қарсы қоя отырып «үлкен адамдар» ретінде көрсетеді, бұл кішкентай адам құнды адамгершілік қасиеттерді, адалдық, парасаттылық, Отанға деген сүйіспеншілік және мемлекеттің қамқорлығын көрсетеді.

В. Шукшин кішкентай адам бейнесінде адамгершілік үрдістерді, шыққан ортасына байланысты сананы, өмірді, іздестіру мақсатындағы тұрмыстық жағдайларға толы болмысты көрсетеді. В. Шукшин өз кейіпкерін жеке тұлға, құрметке лайық, сол арқылы орыстың гуманистік әдебиетінің тұрмыс салтын байытады.

The article focuses on the problem of «little man» as an interesting psychological type, the material of study are short stories «The Oddball», «Microscope», «Villagers», «Grinka Malugin», «Cut off» by V. Shukshin. The writer opposes his heroes to «big people», he shows that «little man» demonstrates such valuable human qualities as fairness, decency, love for the homeland, concern for nation destiny.

In the image of little man Shukshin illustrated ethical processes, which are taking place in ordinary consciousness, disclose life, which is full of searching for life meaning and purpose. Shukshin shows his hero as person who deserves respect, thereby enriching the tradition of Russian literary humanistic tradition.

Д. Е. Капанова¹, Г. К. Исмагулова², Р. С. Амренова³

¹ф.ғ.к, қауымд. профессор, «Шетел тілдер» кафедрасы, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы;

²ф.ғ.к., қауымд. профессор, «Шетел тілдер» кафедрасы, Қостанай педагогикалық институты, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы;

³ф.ғ.к, доцент, декан, Филология-педагогикалық факультеті, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы

e-mail: damelia07@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ «КЕШІРІМ СҰРАУ, ҒАФУ ӨТІНУ» ТІЛДІК ЭТИКАСЫНА САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Мақала қазақ және ағылшын тілдеріндегі сыпайылық білдіретін қаратпа сөздер «кешірім сұрау мен ғафу өтірудің» зерттеуге арналған. Мақалада екі тілде «кешірім сұрау мен ғафу өтіну» сөздерінің этикет орны мен ролі анықталып, жүйелері әр түрлі қазақ және ағылшын тілдеріндегі әдеби шығармалардан алынған «кешірім сұрау және ғафу өтіну» сөйлеу этикетінің формулалары талданды. Салыстырмалы жоспардағы «кешірім сұрау, ғафу өтіну» коммуникативтік жағдайды зерттеу дискурс талдау әдісіне негізделген, ол адами қарым-қатынас процесін пәнаралық парадигмада және антропоцентризмнің векторын ескере отырып, талдау жасауға мүмкіндік береді. Авторлар бұл қаратпа сөз түрлері тұжырымдамасының негізгі прагматикалық мағынасы – ол адресатқа оны байқағанын, құрметтейтінін және олармен жанжалсыз қарым-қатынаста болғысы келетіндігін, яғни ол көңіл болу мен ақ ниеттіліктің белгісіне сендіру болғандықтан біз оны жақындасудың сыпайылық стратегиясына байланысты қарастыру керек деп есептейді.

Кілтті сөздер: тілдік этикет, қаратпа сөздің түрлері, салыстырмалы талдау, коммуникативтік, кешірім сұрау, ғафу өтіну.

КІРІСПЕ

Адамзат баласы қоғам ішінде өмір сүрген соң оның өзара тығыз қарым-қатынаста болуы және сыпайылықпен, құрметпен өзара байланыстарда

диалог құрып, көпір орнатуы бейбіт өмірдің негізгі кепілі болса керек. Қоғамда өзара түсіністік пен диалогтың негізі де осыдан бастау алары хақ.

Адам есейген сайын оның қоршаған ортасы да кеңейіп, ұлғая түседі. Күнделікті өмірде адамдар өзара қарым-қатынасқа түсуі барысында белгілі бір амалдарды қолданады. Соның бірі – сыпайылық қарым-қатынас. Ал, сыпайылықтың өзі – адам мінез-құлқына тән ізеттілік, инабаттылық, кішіпейілділік боып табылады.

Сыпайылық – философиялық, этикалық ұғым, белгілі бір ортадағы адамдардың бір-біріне деген байланысы, мейірімі, көзқарасы барысында жұмсалатын әрекеттер жиынтығы.

Сөз этикеті жалпы алғанда адамдар арасындағы байланыстың үзілмеуі, реттеліп отыруы, сондай-ақ, көңіл-күйге жағымды әсер ету үшін жұмсалуды. Міне, сондықтан оларды бір сөзбен айтқанда сөз этикетінің қызметі деп айтуға болады. Жалпы сөз этикеті дегеніміз – белгілі бір тарихи кезеңде, белгілі қоғамда қабылданған сөз әдебінде іске асатын моральдық-этикалық нормалардың тілдік бейнелеуі. Кең мағынасында сөз этикеті дегеніміз – бір ұлт өкілдері арасындағы нормативті сөз әдеби формасы. Ал, тар мағынасында сөз этикеті дегеніміз – белгілі бір тілдегі ұжымда, шартты әлеуметтік қарым-қатынас жағдайларында қолданып, ұлттық-мәдени және дәстүрмен негізделген типтік айтылымдар жиынтығы.

Сөз этикеті әлеуметтік – лингвистикалық құбылыс болғандықтан да, оның өзіне тән қызметі тіл табиғатынан, тілдің функцияларынан туындайды. Ал, жалпы тілдің ең басты қызметі – қарым-қатынас құралы болуы және танымдық мәні. Сөйлеу әдеби сыпайылықты білдіретін қосымшалардвн немесе тіркестен тұруы мүмкін. Әдетте сыпайылық білдіретін тілдік формулалар стандартталып көбінесе қаратпа сөздер, сәлемдесу, танысу, қоштасу, құттықтау, алғыс айту, *кешірім сұрау, ғафу өтіну т.б.* жиі кездеседі. Сөйлеу әдеби кезінде жиі қолданылатын бұл формулалар айтушы мен тыңдаушының, жасы, жынысы, қоғамдағы орны, қызметіне қарай тілдің бірнеше қызметін анықтап, атқарып отырады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазіргі тіл білімінде сөздік қатынас процесіндегі тілдік бірліктердің түрлі мағынасы мен қызметіне ерекше қызығушылық танытуда. Сөздік қатынастарды зерттеудегі ең өзекті бағыттардың бірі – сыпайылықтың сөйлеу мәдениеті, соның ішінде, *кешірім сұрау* жағдайында. *Кешірім сұрау, ғафу өтіну* және басқа да сыпайылық көріністері күнделікті тұлғааралық қарым-қатынаста маңызды рөл атқаратыны бәрімізге мәлім нәрсе. *Кешірім сұрау, ғафу өтіну* формулаларын қолдану – адамдар арасындағы үйлесімді қарым-қатынастарды сақтау және қолдаудың, жанжалсыз қарым-қатынастың негізгі

кілті. Сондай-ақ, *кешірім сұрау, гафу өтіну* формулаларын қолдану жалпы лингвистикалық мәдениеттің маңызды элементі және қоғамдағы адамның этикет мінез-құлқының белгісі болып табылады.

Байланыс мәдениеті адамзаттың мыңдаған жылдар бойы дамыған белгілі конвенцияларын, нормаларын, ережелерін, рәсімдерін сақтауға негізделген. Әлеуметтік-мәдени нормалардың бұзылуы адамдар арасындағы қарым-қатынаста қақтығыстар, сәтсіздіктер тудыруы мүмкін. Сонымен, біз осы мақаламызда ағылшын және қазақ тілдерінде «кешірім өтіну, кешірім сұрау» сөздік этикетінің нысандарын салыстырмалы талдауды ұсынамыз.

Кешірім сұрау, гафу өтіну – бұл біздің өміріміздегі өлшеудің моральдық орталық өлшеуіштері.

Кешірім сұрау, гафу өтіну – негізгі функциясы коммуниканттардың арасындағы қарым-қатынастың әлеуметтік тепе-теңдігін немесе үйлесімділігін қалпына келтіру болып табылатын экспрессивті сөйлеу актісі.

Кешірім сұрау, гафу өтіну сөйлеу акті өте қызықты, себебі қылмыс жасаған және күнәсін мойындаған адам бірден екі рөл атқарады: өзін кінәлі санайды және айыптайды. *Кешірім сұрау, гафу өтіну* сөйлеу актісінде бес типтік компонент бөлінеді: 1) қынжылысын білдіру 2) кінәсін мойындау 3) өзін-өзі айыптау 4) түзелуге уәде беру 5) кешіліктің орнын толтыру туралы ұсыныс. Екінші бір түсіндірмеде *кешірім* компоненттері 1) шын мәніндегі кешірім, 2) себебін түсіндіру, 3) жауапкершілікті мойындау, 4) келтірілген зиянды өтеу туралы ұсыныс, 5) түзелу туралы уәде. Байланыстағы қатысушылар арасындағы қашықтық неғұрлым көп болса, себептерді келтіріп, жауапкершілікті мойындай отырып, кешірім жасаудың егжей-тегжейлі схемасын қолданып, белгілі бір жағдайларда – өзін жақсы ұстау уәдесі бар.

Бұл сөйлеу актісінің концепті немесе тұжырымдамасы ара қашықтықты сақтаумен тікелей байланысты. Біз «*кешірім сұрау, гафу өтіну*» тұжырымдамасының негізгі прагматикалық мағынасы – ол адресатқа оны байқағанын, құрметтейтінін және олармен жанжалсыз қарым-қатынаста болғысы келетіндігін, яғни ол көңіл бөлу мен ақ ниеттіліктің белгісіне сендіру болғандықтан біз оны жақындасудың сыпайылық стратегиясына байланысты қарастыру керек деп есептейміз.

Салыстырмалы жоспардағы «*кешірім сұрау, гафу өтіну*» коммуникативтік жағдайды зерттеу дискурс талдау әдісіне негізделген, ол адами қарым-қатынас процесін пәнаралық парадигмада және антропоцентризмнің векторын ескере отырып талдау жасауға мүмкіндік береді.

М. Л. Макаров дискурс-талдауға «интегральную сферу изучения языкового общения с точки зрения его формы, функции и ситуативной, социально-культурной обусловленности» деп анықтама береді [1, 99 б.].

Дискурста талдау рәсімдерінің пәнаралық сипаты әлеуметтік және мәдени контекстте қамтылған коммуникативтік оқиғалар шеңберінде табиғи жағдайдағы тілдерді пайдалануды зерттеу міндеттеріне сәйкес келеді.

Зерттеу материалы және талдау объектісі ретінде табиғи сөйлеу жағдайлары мен сөйлеу оқиғалары (диалогтар) қорытындылардың дұрыстығын мен нақтылығын қамтамасыз етеді. Олар сөйлеу іс-шараларын, уақытша және кеңістіктік жағдайларды, қатысушылар құрамын, өзара әрекеттесудің мақсаты, сөйлеу мен қарым-қатынас стилін есепке алудың мәдени контекстін ескеретін өзара әрекеттесудің микро- және макро-контекстінде қарастырылады. [2, 110 б.]. Жоғарыда айтылғандай, кешірім қарым-қатынас моделі кешірімнің өзара әрекеттесуіне негізделеді және ол кемінде екі адаммен орындалады, олардың біреуі «өз әрекеттері (ауызша немесе жазбаша) арқылы екінші адамға зиян тигізетінін түсініп, өз кінәсін мойындап одан кешірім сұрайды» [3, 242 б.].

Енді жоспар бойынша қазақ және ағылшын тілдеріндегі *кешірім сұрау мен гафу өтіну*дің орны мен рөлін қарастырып талдаймыз. *Кешірім сұрау, гафу өтіну* әдетте тілдік қатынас жасауда адамдар бір-бірімен ағылшын тілінде әр түрлі формада қолданады. Ол қоғамда үлкен роль атқарады және әңгімелесу кезінде гармониялық, түсіністік жағдаяттары туындайды. Көптеген адамдар коммуникативті кешірім сұрау формуласын қарым-қатынас кезінде пайдаланады және әр түрлі жағдайларда, британдықтар бір-бірінен өтіну кезінде пайдаланады.

Егер де біреудің атына жағымсыз пікірлер айтылса, онда сол адамға психологиялық жағымсыз жағдай туғызып, қарым-қатынаста түсініспеушілік туындайды.

Ондай жағдайларда тек кешірім сұрау арқылы ғана тіл табысуға болады. Осы тіл табысу кезінде кешірім сұраудың алуан түрлі формалары бар. Қандай жағдай болмасын бір-бірінің пікірлерімен санаса отырып, бітімге келеді. З. Д. Попова мен И. А. Стернинаның пікірінше, дәстүрлі лингвистикалық талдаудың (мәтінді іріктеу) эксперименттік әдістері үйлесімімен ең жақсы нәтижелер береді – мұндай жағдай тұжырымдама үшін ең жарқын және маңызды әдістерді пайдаланудың нәтижесі арқылы айқын болатын белгілер [4, 57 б.].

Коммуникативтік жағдайдағы британдықтардың мінез-құлқының ерекшелігі олар тіпті кінәні мойындауға нақты себеп болмаған жағдайларда да кешірім сұрайды.

Ағылшын тілінде мағынасына қарай кешірім сұраудың бірнеше түрін ұсынады: (I'm sorry «Мен кешірім сұраймын!») / Excuse me «Мені кешіріңіз!» / Pardon (I beg your pardon) «Гафу етіңіз! (Мен кешірім сұраймын)», сондай-ақ, apology сөзінің тіркестері «кешірім», apologies «кешірім сұрау», apologize «кешірім өтіну», regret «өкінішті»: I owe you an apology «Кешірім сұраймын»

/ Please accept my apologies «Өтінемін, кешіріңіз мені» / I do apologize for... «Ғафу өтінемін...» / I (We) regret... «мен (біз) қынжылып тұрмын/мыз...».

Зерттеу көрсетіп отырғандай, осы формулаларды әртүрлі типтік жағдайларда пайдалану көлемі, олардың жиілігі мен функциялары әртүрлі реңктер мен мағыналарды беретін сөздердің семантикасына байланысты айтарлықтай ерекшеленеді.

«Кешіріңіз!», apologies «кешірім сұрау, ақталу», apologize «ресми кешірім сұрау» -logy (қысқартылған) компоненттері бар кешірім өтіну формулаларын британдықтар ауызекі тілде тіпті сирек қолданады. Олар «қарым-қатынастың ресмилігін ерекше атап өту қажет» болған жағдайда қолданылады [5, 63 б.].

Мәселен, мынандай жағдайда анасы apologize компонентімен баласының қылығына риза еместігін ерекше көрсетіп кешірім сұрайды, яғни, ашуланған білдіретін жоғары үнмен, ол баласына ескерту жасайды:

«Don't be so disgusting!» – shouted Collin! «Sit up properly! How dare you speak to your mother like that? Apologize!» «Ондай жиіркенішті болма!» – деп айқайлады Колин. – Дұрыстап отыр! Анаңмен солай сөйлесуге қалай дәтің барады? Кешірім сұра!» [6, 295 б.]. Британдық социолог К. Фокс pardon сөзінің қолданылуы туралы былай деп жазады: «Мұнда *кешірім сұрау* мен *ғафу өтіну* сөздері қалай және қандай өмірлік жағдайларда қолданылатыны туралы жалпы түсінік беретін кластық тест ұсынылған. Сіз саналы түрде есту үшін тым жай айтуға тура келеді, бірақ нақты емес, мысалы: төменгі немесе орта таптың адамдары: «Pardon?» «Ғафу етіңіз?» қоғамның жоғарғы– орта тобы: – «Sorry – what?» – «He – кешіріңіз?» немесе «What – sorry?» – «Кешіріңіз, не?», алайда жұмысшы топ жай ғана: «He?» «What?» дейді» [8, с. 76]. Кешірім сұрау сөйлеу актілерінің көмегімен, адресаттан кешірім сұраушы адам кінәсін мойындай отырып теріс эмоцияларды бұдан кейін бастан кешірмеуді сұрайды. *Кешірім сұрау*, *ғафу өтіну*, жағдайдың прагматикалық болжамына байланысты, эмоциялық-бағалау компоненттері бар лексикон міндетті түрде болатын лингвистикалық құралдардың көмегімен жүзеге асырылады.

Мысалы: Sorry for my late! «Кешіріңіз, кешігіп қалдым!». Келесі жағдайда адресант анасына ұлына мейірімсіздікпен қарағанын, оның өлімі туралы қайырымдылық постулаттары бұзылып еске салғаны үшін кешірім сұрап, жауап ретінде эмоционалды түрде кешірілген кешірім естиді:

– «I saw him», I told her. «Or at least, I thought I did...» «We all were», said Marlene. «But there was no Pinchbeck on any of the School records, or in the photo files, or even on the lists of applicants. Anyway, by then, it was all over. No one was interested. My son was dead. «I'm sorry», I said. «It wasn't your fault... Besides... being sorry won't bring Leon back, will it?»

– «Мен оны көрдім...» дедім мен оған. «Немесе, тым болмағанда, мен оны көрдім деп ойладым...» «Біз барлығымыз солай ойладық...» – деді Марлен. «Бірақ Пинчбек мектептегі жазбаларда да, фотосурет салынған папкаларда да, тіпті үміткерлердің тізімінде де болмады. Қалай болғанда да, бәрі бітті. Ешкім ізденген жоқ.. Менің ұлым өлді. – Мен өкініп тұрмын.» – дедім мен. – «Ол сіздің кінәңіз емес ... Содан кейін ...кешіріммен Леонды қайтара алмайсың, солай емес пе?» [7, 416 б.]. Әкелерін еске алуға арналған жақында болған жанжалдың арқасында ағасы інісін кешіреді: – Mr. Darcy has behaved wickedly towards me, but I could forgive him anything except he insult to his father's memory. – Мистер Дарси маған өте қатты дөрекілік көрсетті, бірақ мен оның әкемнің есімін қорлағанынан басқасын кешіремін [8, 31 б.].

Міне осы мысалдардан көріп отырғанымыздай, ағылшын тіліндегі кешірім формулаларының ерекшелігі олар тек кінәсін мойындау немесе өкініш білдіру үшін ғана емес, сондай-ақ сұхбаттасушыға назар аударудың формальды белгісін жиі ұсынады. Қазақ тілінде *кешірім сұрау мен ғафу өтіну* маңызды рөл атқарады, өйткені қазақтар бір-бірін қатты құрметтейді, мысалы: ерлер әйелдерді, әйелдер ерлерді, ересектер жасы кішілерді және жастар үлкен кісілерді. Қазақ халқының мәдениетаралық қарым-қатынасы ертеден келе жатқан және ұрпақтан ұрпаққа берілетін әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлерді қатаң сақтау арқылы жүзеге асады. Кешірім тұжырымдамасын мен олардың қазақ тілінде қолданылатын рөлін және жағдайын зерттеудің мына мысалдар арқылы қарастырамыз.

– Кешіріңіз, мен кешігіп қалдым! Осындай ұқсас жағдай ағылшын тілінің сөйлеу этикетінде көбірек көрініс табады. Коммуникант өзінің кешігіп қалғаны үшін кінәлі сезініп кешірім сұрайды, осылайша ол өзінің тәрбиелі екенін көрсетіп және оны эмоциялық жағын жағымды түрде бейнелейді. Қазақ тілінде кешіріңіз, ғафу етіңіз, айыпқа бұйырманыз деген қаратпа сөздер кешірім сұрау этикетінде қолданылады. Мұндай форма көбінесе өзінің кінәсін жеңілдету үшін, тәрбиелілігін, сыпайылығын көрсету үшін әр түрлі жағдайларда қолданылады (жұмыста, сабақта, көшеде және тағы басқа жерлерде).

Біз осы мақаламызда танымал жазушы Бердібек Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» атты повесіндегі басты кейіпкер Қожаның кешірім сұрау этикетінен мысалдар келтіреміз. Мәселен, Қожаның өзі ұнататын Жанар есімді кластас қызынан кешірім сұрауы: «–Кешірші, кешірші, Жанар, тұрпайылық істеппін. Кінә менде». Мектеп директоры Ахметов пен класс жетекшісі Сабира Майқанова апайының өзінен кешірім сұрағандарын елестетуі: «Жарайсың, Қожа. Жігіт-ақ екенсің. Біз сенің мұндай ер жүректігінді білмей, баяғыда бекер ұрсады екенбіз ғой. Кешір!» – дейді Ахметов. «Кешір, Қожа... Баяғыда мен саған пионер лагеріне жолдама

бермегенімді ұмытпаған боларсың». «Иә, ұмытқаным жоқ». «Кешір, кешір, айналайын Қожатай».

Ал мына бір көріністе бас кейіпкеріміз өзінің талқыға салынып отырған тәртіпсіздіктерін педсоветте, ұстаздарының алдында мойындауы. «Бәрін мойындадым. Бар айтқаным. – Кешіріңіздер. Соңғы рет тағы бір кешірім жасап, сынап көріңіздер. Бұдан былай тәртіпсіздік істейтін болсам, қандай жаза қолдансаңыздар да ризамын». Арып-талып жайлаудан жұмысын тастап келген анасының педсоветте мұғалімдерден кешірім сұрағанын көз алдына елестетуі: «Айналайындар, баламды оқудан шығара көрмендер, тағы бір жолға кешірім жасаңдар!» – деп жалбарына сөйлеп тұрған тәрізді. «–Ал, Қожатай, ақылың бар баласың. Бәрін өзің түсінуің керек. Егер сен тағы бір шулаған шығаратын болсаң, онда маған өкпелеме» деген анасынан кешірім сұрауы: «– Қойшы маматай... Ең соңғы рет кешіріші. Ант етемін!» [9].

Мұндағы келтірілген мысалдарда жалыну, өтіну, жұбату, жаны ашушылық, өкіну және тағы басқаларды білдіретін реңк бар. Біз келтірген мысалдарда қаратпа сөздер коммуниканттың жағдайына байланысты бір адамға, немесе белгілі бір әлеуметтік топтардың бірнеше адамдарына арналған.

Мұндай қаратпа сөз формулалары көбінесе достықты сақтауға, жақсы қарым-қатынастарды жалғастыруға және кінәсін мойындауға қатысты қолданылады, мүмкін, кей жағдайда коммуникатор кінәлі болмауы да мүмкін, сонымен қатар ол өзінің ризашылығын, жақсы қарым-қатынасын, сезімін білдіреді. Қазақ тілінде жекеше және көпше түрді көрсету үшін, көрсеткішті ауыстыру қажет, мысалы, жекеше түр, сыпай түрде: «Ғафу етіңіз!; Кешіріңіз!; Кінә менен!...», анайы түрі «Ғафу ет!; Кешір!; Кінә менен!...», ал көпше түрде «Ғафу етіңіздер!; Кешіріңіздер!; Кінә менен!...». Ал ағылшын тіліндегі айтылымда мұндай жекеше, көпше түрге байланысты ерекшеліктер жоқ: Excuse my omission! «Қателігімді кешіріңіз!». Кейбір жағдайларда мұндай қаратпа сөз түрлерінің семантикасы кінәсін мойындау, болған жағдайды қарастырмағанына кешірім сұрайды. Sorry for my fault! «Кешіріңіз, менің қателігім!», немесе жай ғана My fault! «Ғафу етіңіз!; кешіріңіз!; кінә менен!» It was my fault that Elizabeth looked surprised! «Ғафу етіңіз, Элизабеттің таң қалып қарағанына мен кінәлімін!». Сонымен «кешірім сұрау, ғафу өтіну» сыпайылық этикет түрлерін зерттей келе тілімізде күнделікті кешірім өтінем, кешіріңіз фразалары өте жиі қолданатынын салыстыра отырып анықтадық. Көріп отырғанымыздай, қазақ тілінде «кешірім сұрау, ғафу өтінуіңіз» тілдік әдістері әртүрлі және түрлі лексика-семантикалық бірліктерден тұратын формулалар пайдаланылады. Өзін-өзі жағымсыз бағалауды білдіретін тілдік талдаудың әдістері ағылшын және қазақ тілдерінде күнделікті қарым-қатынастарда «кешірім сұрау, ғафу өтінуіңіз» сценарийінің коммуникативті-прагматикалық жіктелуін вариативті алгоритм ретінде түсіндіруге мүмкіндік берді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Алдарыңызға ұсынылып отырған мақалада ағылшын тілді және қазақ тілді коммуникативтік қарым-қатынас мәдениетіндегі лингвистика мен лингвистикалық прагматиканың ережелеріне негізделген «кешірім сұрау, ғафу өтіну» сценарийін зерттеудің кешенді тәсілінің нәтижелері келтірілген.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі «кешірім сұрау, ғафу өтіну» мәдени сценарийінің коммуникативтік, прагматикалық, этномәдени және лингвистикалық ерекшеліктері анықталды. Тілдік материалды жүйелей келе біз кешірім сұраудың тілдік формулалары өтініштің семантикалық компонентін, құрылымы, морфологиясы жағынан әртүрлі стилистикалық бейтарап және стилистикалық оң беретін сөздік қорды қамтуы мүмкін деген тұжырымға келдік.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Макаров, М. Л.** Интерпретативный анализ дискурса в малой группе. – Тверь, 1998. – 200 с.
- 2 **Леонтович, О. А.** Методы коммуникативных исследований. – М. : Гнозис, 2011. – 224 с.
- 3 **Формановская, Н. И.** Речевой этикет. Русско-английские соответствия: справочник. – М. : Высшая школа, 1990. – 95 с.
- 4 **Формановская, Н. И.** Коммуникативно-прагматические аспекты единиц общения. – М. : ИКАР, 1998. – 291 с.
- 5 **Оуэн, М.** Извинения и корректные обращения: Изучение использования языка в социальном взаимодействии. – Берлин; Нью-Йорк; Амстердам : Mouton Publishers, 1983. – 250 с.
- 6 **Роулинг, Ж. К.** Случайная Вакансия. – Лондон : Brown Book Group, 2012. – 503 с.
- 7 **Харрис, Д.** Джентльмены и игроки. – Лондон : Черный Лебедь, 2006. – 507 с.
- 8 **Остин, Дж.** Гордость и предубеждение. – Лондон : Оксфордская университетская пресса, 2008. – 31 с.
- 9 **Б. Соқпақбаев.** Менің атым Қожа. – Алматы, 1957. – 157 б.

Д. Е. Капанова¹, Г. К. Исмагулова², Р. С. Амренова³

Сопоставительный анализ речевого этикета «извинение и прощение» казахском и английском языках

¹Казахский агротехнический университет
имени С. Сейфуллина,

г. Астана, 010000, Республика Казахстан;

²Костанайский педагогический институт,
г. Костанай, 110000, Республика Казахстан;

³Филолого-педагогический факультет,
Кокшетауский государственный университета имени Ш. Уалиханова,
г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 29.05.18.

D. E. Kapanova¹, G. K. Ismagulova², R. S. Amrenova³

The comparative analysis of speech etiquette of «apology and forgiveness» in Kazakh and English

¹S. Seifullin Kazakh AgroTechnical University,
Astana, 010000, Republic of Kazakhstan;

²Kostanay Pedagogical Institute,
Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan;

³Philological and Pedagogical Faculty,
Kokshetau State University named after Sh. Ualikhanov,
Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 29.05.18.

Статья посвящена исследованию форм обращения «извинение и прощение» в казахском и английском языках. В статье определяется роль и место речевого этикета «извинение и прощение» в двух разносистемных языках, проанализированы формулы речевого этикета «извинение и прощение», извлеченные из художественной литературы на казахском и английском языках. Сравнительное планирование «извинение и прощение» основано на методе анализа дискурса, который позволяет анализировать процесс взаимоотношений человека в междисциплинарной парадигме и векторе антропоцентризма. Авторы считают, что его следует рассматривать в связи со стратегиями вежливости сближения, поскольку основное прагматическое значение концепта «извинения и прощения» – заверить адресата в том, что его заметили, его

уважают, и хотят поддерживать с ним бесконфликтные отношения, то есть это знак внимания и доброжелательности.

The article is devoted to the study of the forms of treatment «apology and forgiveness» in Kazakh and English. The article defines the role and place of speech etiquette «apology and forgiveness» in two different-system languages, analyzed the formulas of speech etiquette «apology and forgiveness», extracted from fiction in Kazakh and English. Comparative planning «apology and forgiveness» is based on the discourse analysis method, which allows to analyze the process of human relationships in the interdisciplinary paradigm and the vector of anthropocentrism. The authors believe that it should be considered in connection with strategies of courtesy of rapprochement, because the main pragmatic meaning of the concept of «apology and forgiveness» is to assure the addressee that he has been noticed, respected, and want to maintain a conflict-free relationship.

Б. Н. Кикенова¹, Н. Т. Бозтекеева²

¹м.пед.н., преподаватель, Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан;

²м.пед.н., преподаватель, Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан
e-mail: ¹zvezd.vrat@mail.ru; ²narizza@list.ru

ОБРАЗНАЯ СИСТЕМА ПОВЕСТИ АРКАДИЯ И БОРИСА СТРУГАЦКИХ «МАЛЫШ»

Данная статья посвящена изучению образной системы повести Аркадия и Бориса Стругацких «Малыш». Художественный мир в целом и образы, в частности фантастические или реалистические, создаются авторами по одним и тем же законам. Фантастика, подобно реализму, может рассматриваться как метод, способный породить альтернативную реальность, возможный мир, чьему составлению составляют его компоненты, в том числе образная система.

Актуальность исследования обусловлена необходимостью всестороннего анализа образов как важной составляющей художественного мира писателей. Задача исследования состоит в изучении образного строя повести как основного средства выражения авторских идей и идеалов. Достоверная картина мира в научно-фантастическом произведении может быть достигнута достаточной проработкой образной системы, что наглядно продемонстрировали Аркадий и Борис Стругацкие в повести «Малыш».

Ключевые слова: художественный образ, образная система, художественный мир.

ВВЕДЕНИЕ

Повесть Бориса и Аркадия Стругацких «Малыш», впервые опубликованная в 1971 году в сборнике «Незначенные встречи», входит в литературный цикл писателей «Мир Полудня».

По замыслу авторов, действие повести происходит в XXII веке, на планете «Ковчег», поэтому мир произведения конструируется как светлое общество будущего, в котором человечеству удалось разрешить основные экономические, социальные и экологические проблемы. Успехи

биоинженерии обеспечили материальное изобилие без перепроизводства и загрязнения окружающей среды. Появились технологии межзвездных перелётов, освоение далеких планет перестало восприниматься как нечто невозможное. Установлены контакты с внеземными цивилизациями. Мировоззрение людей изменилось кардинальным образом. Труд на благо общества считается естественной обязанностью и потребностью каждого. Жизнь разумного существа признана безусловной и высшей ценностью, проявление агрессии и недоброжелательства по отношению к ближнему стало вопиющим исключением. Наука об обществе сделала качественный скачок: созданы теории исторических последовательностей и «вертикального прогресса», сторонником которого является Геннадий Комов, один из героев произведения.

В произведении изображена типичная для фантастики ситуация – попытка контакта с инопланетной цивилизацией. Сюжет контакта строится на архетипическом противопоставлении «своего» – человеческого – и «чужого» – нечеловеческого – миров.

В повести фигурируют обычные для Стругацких герои, некоторых из них мы уже встречали в других произведениях писателей. К примеру, Комов, Горбовский, Майя Глумова – герои многих повестей и рассказов писателей, относящихся к Миру Полудня.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Анализируя образную систему повести, целесообразно разделить все образы-персонажи на две группы, противопоставленные друг другу. К первой группе относятся люди, участники гуманитарной миссии «Ковчег», непосредственные действующие лица повести. Это Геннадий Комов, Яков Вандерхузе, Майя Глумова и кибертехник Стась Попов, для которого миссия «Ковчег» является первой серьезной работой («двадцати лет, стаж практической работы шесть с половиной суток...» – [53, с. 131]). От лица Попова и ведется повествование.

Глазами кибертехника мы наблюдаем странные события, происходящие на корабле и вокруг него в те часы, когда он остается один. Загадочное поведение роботов, подопечных Попова, таинственные голоса и звуки – «Какое-то шуршание, будто ящерица пробежала» [53, с. 17]; «плакал ребенок. Где-то далеко, на другом конце корабля, за многими дверями отчаянно плакал, надрываясь и захлебываясь, какой-то ребенок. Маленький, совсем маленький» [53, с. 22].; «Шура... – простонал совсем рядом хриплый женский голос...» [53, с. 25], – все это создает достаточно жуткую, пугающую атмосферу. Напряжение усиливается, когда экспедиция обнаруживает старый разбитый корабль с погибшими землянами-космонавтами; Комов начинает

расспрашивать Попова о подозрительных происшествиях на корабле; Майя принимает рассуждать о некротической активности на планете. Эта атмосфера точно отражается в названиях первых трех глав повести: «Пустота и тишина» – «Пустота и голоса» – «Голоса и призраки».

Необходимо отметить, что подобные, на первый взгляд почти мистические явления, гнетуще действовали на всех членов экипажа без исключения. Но тот факт, что именно Попову ежедневно приходилось оставаться на корабле в полном одиночестве объясняет, почему Стась находится в настоящем смятении и начинает сомневаться в собственном психическом здоровье; герой даже подумывает покинуть состав экспедиции, считая себя негодным для подобной работы.

Ковчег-1, блестящий ксенопсихолог Геннадий Комов, который первым разобрался в происходящем, понял, что Малыш – человек. Впервые появившийся в романе «Полдень, XXII век», Комов играл ключевую роль во многих произведениях Мира Полудня. Хладнокровный и собранный, Геннадий, по мнению писателей, один из лучших представителей человечества. Хотя особой любовью молодых членов экспедиции, Попова и Майи, не пользуется. «...последние дни я все чаще и чаще с удивлением и горечью вспоминал восторженные рассказы Татьяны, которая проработала с Комовым целый год, была, по-моему, в него влюблена и отзывалась о нем как о человеке редкостной общительности, тончайшего остроумия и все такое прочее. Она прямо так и называла его: душа общества. Что это за общество, у которого такая душа, я представить себе не могу», – думает о командире Стась [53, с. 235]. Майя Глумова выражает свое отношение к Комову гораздо более откровенно: «Мне просто не нравится как Комов себя ведет. Не понимаю я его. И вообще он мне не нравится! Мне о нем все уши прожужжали, а я теперь хожу и считаю дни, сколько мне с ним работать осталось...» [53, с. 247].

Сама Глумова, которая также неоднократно фигурирует в произведениях Стругацких, сыграет очень важную роль в судьбе Малыша. Писатели создали образ очень эмоциональной, прямолинейной и равнодушной девушки, чей темперамент и личные качества повлияют на ее поведение.

Самый старший и опытный член экспедиции Яков Вандерхузе, лично знавший родителей Малыша Марию-Луизу и Александра Семеновых, в ходе событий проявляет себя заботливым и очень деликатным человеком.

Ко второй группе образов можно отнести загадочных аборигенов планеты. Неподобные на землян настолько насколько это вообще возможно, аборигены намеренно противопоставляются людям. В повести «Малыш» противостояние «своего» и «чужого» миров осознается именно как противостояние человеческого нечеловеческому. Стругацкие умело создают

в повести это ощущение «чуждости», используя самые различные способы. К примеру, в момент появления Малыша на борту корабля землян, наши герои с удивлением и страхом замечают, как над горным хребтом появляются невероятные сооружения, «усы» – непонятные, похожие на антенны хлысты высотой почти в километр. «...Это было так, будто чудовищный таракан прячется за горами и высунул оттуда усы» [53, с. 287].

Сравнение с тараканом, позволяя, с одной стороны, наглядно представить фантастическую сцену, с другой, – несет в себе внутреннюю оценку, почти подсознательно создает ощущение непроходимой дистанции между встречающимися сторонами, дистанции не меньшей, чем та, что разделяет человека и насекомое.

«Все известные разумные негуманоиды отстояли от человека гораздо дальше, чем волки или даже осьминоги. Утверждал же такой серьезный специалист, как Крюгер, что разумные слизни Гарроты рассматривают человека со всей его техникой не как явление реального мира, а как плод своего невообразимого воображения...» [53, с. 284], – размышляет Стась Попов.

Кульминация начальных событий повести, связанных с созданием страшной атмосферы, – это первое полноценное появление Малыша перед людьми. Рассказ об этом приобретает психоделические, онейрические черты. Не случайно Малыш приходит к Попову, когда тот находится в лихорадочном состоянии полусна, полуяви: «Глаза у меня были открыты, и в свете ночника я сразу увидел перед собой человека. Он стоял возле самой койки и, наклонившись, внимательно смотрел мне прямо в лицо. В слабом свете он казался темным, почти черным – бредовая скособоченная фигура без лица, зыбкая, без четких очертаний, и такой же зыбкий, нечеткий отблеск лежал у него на груди и на плече. Уже точно зная, чем это кончится, я протянул к нему руку, и моя рука прошла сквозь него...» [53, с. 251].

В повести кульминация всех страхов, загадочных звуков, видений – это появление Малыша в каюте Попова. Она одновременно выступает и как их благополучное разрешение: на следующее утро выясняется, что Малыш (и даже «призраки», а точнее «фантомы», которые он умеет создавать) существует реально. «Я испытывал только безмерное облегчение, уже понимая, что с этой минуты бесповоротно кончились все мои кошмары и страхи», с облегчением размышляет Стась [53, с. 261].

Момент этого переключения отмечен в четвертой главе повести, когда кибертехник, убедившись, что его ночные страхи беспочвенны (после публичного появления Малыша на корабле и погони за ним), окидывает взглядом давно привычный и прежде унылый пейзаж: «Планета казалась мне теперь какой-то другой. Что-то в ней изменилось. Появился какой-то смысл в этом тумане, в карликовых зарослях, в скалистых отрогах, покрытых

лиловатыми пятнами снега. Тишина осталась, конечно, но пустоты уже не было, и это было хорошо» [53, с. 261]. Герои повести быстро разбираются в обстановке. Малыш оказывается человеком, ребенком, которого спасли загадочные и могущественные обитатели планеты, но Контакт с ними не просто нежелателен для аборигенов, он невозможен в силу непреодолимых различий между людьми и негуманоидами. Однако именно этого Kontakта страстно жаждут Комов и его единомышленники.

Малыш, родители которого погибли на планете Ковчег, оказался единственным связующим звеном между совершенно различными цивилизациями, одна из которых принципиально замкнута, «свернута» на себе и не желает вступать в контакт с землянами.

Практически ничего не узнаем о его спасителях, представителях неведомой цивилизации. Нам не рассказывают о том, как Малыш вырос, – только отрывочные, неполные сведения. Стругацкие, писатели которые могут придумать и обосновать любую фантастическую гипотезу, намерено оставляют многое в тайне.

Центральное противопоставление «свой/чужой», образующее картину мира в повести, по мере развития действия перемещается из внешней сферы в сферу внутреннюю, душевную, становится тем стержнем, на котором будут строиться и внутренний мир Малыша, и сам образ персонажа в целом.

Особенности картины мира, тип сюжета и характер персонажа в художественном тексте взаимообусловлены. Эта обусловленность как раз и обнаруживается в «Малыше» и создает предпосылки для возникновения психологического конфликта. Этот психологический конфликт развивается во второй части повести в двух планах. Его, с одной стороны, образуют позиции землян – прежде всего Комова, Майки и Горбовского – в споре о судьбе Малыша, споре, теряющем постепенно черты сугубо специальной научной дискуссии и приобретающем ярко выраженный нравственный характер. С другой стороны, постепенно проявляется сам образ Малыша, в котором «чужое» борется со «своим», что привносит в этот образ психологическое напряжение и драматизм.

Позиции героев поначалу, обусловленные научными взглядами Комова, едины: «Я был в восторге. Майка тоже была в восторге. Перспективы ослепляли нас. Туманные, неясные, но ослепительно радужные. Дело было не только в том, что впервые в истории становился возможным контакт с негуманоидами. Человечество получало уникальнейшее зеркало, перед человечеством открывалась дверь в совершенно недоступный ранее, непостижимый мир иной психологии, и смутные комовские идеи вертикального прогресса обретали, наконец, экспериментальный фундамент...» [53, с. 283].

Но скоро эйфория проходит, и позиции персонажей меняются. Именно отношение героев к Малышу, степень их вовлеченности в его судьбу, способствуют более глубокому пониманию каждого из персонажей. Комов, всеми силами стремящийся вступить в контакт с аборигенами Ковчег, по сути, не слишком обеспокоен индивидуальной судьбой Малыша. Этот маленький пришелец испытывает огромные муки от присутствия людей на планете. Можно предположить, что таинственная цивилизация каким-то образом проецирует свое отношение к незванным гостям на Малыша. «Люди уйдут, и будет хорошо», – говорит Малыш Комову [53, с. 296].

Попов поначалу принимает позицию Геннадия, он захвачен идеями контакта и «вертикального прогресса». Но к финалу повести, проникнувшись к Малышу неподдельной симпатией, и находясь под впечатлением от поступка Майи, Попов меняет свое мнение. «Ведь нельзя же ставить вопрос: будущее Малыша или вертикальный прогресс человечества. Тут какая-то логическая каверза...» [53, с. 342]. В глубине души Стась понимает, что каверза это скорее нравственная, этическая.

Наибольшее участие в судьбе Малыша принимают Вандерхузе и Майя. Глумова откровенно возмущена поведением Комова и его отношением к маленькому пришельцу: «Что бы Комов ни говорил, как бы он ни поступал, сразу чувствуется: его интересует только одно – контакт. Все для великой идеи вертикального прогресса!» [53, с. 302]. А нужно, по ее мнению, «как Яков... Во всяком случае, он, единственный из вас, говорил с Малышом по-человечески» [53, с. 303]. Потому девушка решается на отчаянные действия и срывает Комову контакт, чем вызывает осуждение со стороны Геннадия и Попова. Вандерхузе же придерживается нейтральной позиции. Отвратительным и бесчеловечным называет Глумова поведение Комова, а его самого – «фанатиком абстрактных идей». В споре с Поповым в сердцах восклицает: «...я не могла сидеть сложа руки и наблюдать, как гнусная комедия превращается в трагедию...» [53, с. 332].

Для Майки Малыш – это нечто единичное и конкретное, для Комова же он – общее и абстрактное. Для Майки он, прежде всего, – живой маленький человек, для Комова – научная проблема огромной важности, тот единственный случай, которого он ждал всю жизнь. Противоречивость позиций героев и невозможность их однозначной оценки обусловлены также и сложностью образа Малыша, который в повести претерпевает определенную эволюцию. Во всем облике Малыша, его поведении первоначально резко проступают черты нечеловеческие.

Малыш обладает невероятными способностями, умеет создавать фантомов-призраков, умеет летать и дышать под водой, он в состоянии различными способами подчинять своей воле окружающую среду, а человеческой речью он овладел за несколько часов.

Команда космического корабля готовится к встрече с Малышом так, как могла бы готовиться команда какого-либо парусника эпохи великих географических открытий к встрече с аборигенами тропических островов. И Стругацкие, как можно понять, сознательно актуализируют в восприятии читателя соответствующие ассоциации, связанные с традиционной приключенческой литературой.

Давая портрет Малыша, Стругацкие не раз подчеркивают именно нечеловеческую сторону маленького пришельца: «Кожа у него была темная, почти черная, и блестела, словно покрытая маслом» [53, с. 253]; «Жуткое, неприятное лицо, и вдобавок – мертвенного, синевато-зеленоватого оттенка, лоснящееся, словно смазанное каким-то жиром» [53, с. 283].

Однако по мере реализации программы Комова человеческие и детские черты в Малыше начинают усиливаться. Он поразительно быстро овладевает земными играми, его восхищают мяч и шахматы, в нем бурлит неумное детское любопытство, которое, соединяясь с фантастической способностью героя усваивать информацию, делает его очень скоро своеобразным маленьким ученым. И наступает момент, когда Малыш говорит: «Это было хорошо. Я никогда не знал, что бывает так хорошо» [53, с. 322]. Но тут же оказывается, что то новое «хорошо» лишь усиливает прежнее «плохо»: «Не могу забыть, – продолжает Малыш. – Не помогает. Никакое удовольствие не помогает. Больше не зови меня играть. Мне плохо, а сейчас еще хуже. Скажи ему (Комову), чтобы он думал скорее. Я разорвусь пополам, если он не придумает. У меня внутри все болит. Я хочу разорваться, но боюсь. Поэтому не могу» [53, с. 322].

Малыш – дитя двух цивилизаций – непонятным образом уцелевший в этом холодном, враждебном пространстве, притягателен своей таинственностью. Писатели смогли создать удивительно обаятельный образ, совместить в нем обыкновенного земного мальчика с порождением неведомой цивилизации. Все, что касается аборигенов планеты Ковчег, загадочно и непонятно, оттого и образ Малыша приобретает оттенок поэтической недосказанности. «Человеческий детеныш, воспитанный волками, – размышляет Стась, – вырастает волком. Медведями – медведем. А если бы человеческого детеныша взялся воспитывать спрут? Не съел бы, а стал бы воспитывать... Дело даже не в этом. И волк, и медведь, и спрут – все они лишены разума. Во всяком случае того, что ксенологи называют разумом. А вот если нашего Маугли воспитали существа разумные, но в то же время в некотором роде спруты?.. И даже еще более чужие, чем спруты... А ведь это они научили его выбрасывать защитные фантомы, научили мимикрии, – в человеческом организме нет ничего для таких штучек...» [53, с. 223].

Вопрос о том, кто же прав в этом споре – Комов, который, как он сам признается, стремится «превратить Малыша в орудие Земли», чтобы

вступить в контакт с замкнутым негуманоидным миром, и для этого «всеми доступными средствами и совершенно беспощадно» старается «восстановить в нем человека», или Майка, ломающая эту программу, писатели оставляют в произведении без однозначного ответа.

В конечном итоге авторы предлагают один из вариантов решения всей этой нравственной проблемы, связанной с судьбой Малыша. Леонид Андреевич Горбовский (известный читателям по многим произведениям Стругацких), пользуясь своим авторитетом, запрещает контакт. «Пора взять отбой», – заявляет он, выйдя на связь с командой Комова. Геннадий пытается возражать, но Горбовский говорит о том, что речь идет совсем не об отношениях землян с замкнутой цивилизацией негуманоидов. Речь идет о Малыше: «Дело в том, что между двумя нашими цивилизациями, как между молотом и наковальней, оказалась сейчас третья, и за эту третью, Геннадий, за единственного ее представителя, Малыша, мы вот уже несколько суток несем всю полноту ответственности» [53, с. 338]. Эта позиция Горбовского, на которую Комов может ответить лишь «долгим молчанием», иная, чем прежние. В ней сливаются, преодолевая свою противоположность, позиции Комова и Майки. Малыш, оказывается, равен целой цивилизации – вот в чем суть этой новой позиции.

Признание Малыша равным целой цивилизации есть признание абсолютной нравственной ценности его личности, человеческой или нечеловеческой – теперь уже совсем не важно. И это означает признание за самим Малышом права выбора. Так и получается в эпилоге. Земляне покидают планету, оставив, однако, для Малыша канал связи со спутником, на котором находятся Стась и целый отряд специалистов. И Малыш, выбрав Стася в друзья, вызывает его «всякий раз, когда ему хочется побеседовать» [53, с. 343].

ВЫВОДЫ

Основная задача, которую А. и Б. Стругацкие ставят при создании своих произведений – это исследование человека, его внутреннего мира, психологии поступков. И фантастическая условность выполняет здесь функцию расширения возможностей, при изображении, к примеру, проблемы выбора, конфликта прошлого и будущего, проходящих через все их творчество, каких невозможно достичь в жестких рамках реалистической традиции.

Образы-персонажи фантастического мира братьев Стругацких являются основным средством выражения авторского мировоззрения, а также идеи о том, что всякое вмешательство в жизнь другой цивилизации должно быть тщательнейшим образом обосновано. Возможно и допустимо ли подобное вмешательство – вопрос, которым авторы задаются во многих своих произведениях.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Стругацкий, А. и Б. Собрание сочинений в 11 томах. – М. : Сталкер, 2003. – 288 с.

Материал поступил в редакцию 29.05.18.

Б. Н. Кикенова¹, Н. Т. Бозтекеева²

Аркадий және Борис Стругацкийлердің «Малыш» повестінің образдық жүйесі

^{1,2}Филология факультеті,

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы.

Материал 29.05.18 баспаға түсті.

B. N. Kikenova¹, N. T. Boztekееva²

The image system in the novel «The Kid» by Arkady and Boris Strugatsky

^{1,2}Faculty of Philology,

L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, 010000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 29.05.18.

Мақала ағайынды Аркадий және Борис Стругацкийлердің «Малыш» повестінің образдық жүйесін зерттеуге арналған. Жалпылап алғанда, шығарманың көркемдік әлемі, ал жекелеп алғанда, фантастикалық және реалистік әлемдерді авторлар бірдей заңдылықтарға бағындырған. Реализм секілді фантастика да оның құрамдас бөліктері, атап айтқанда, образдар жүйесінің әсерінен альтернативті шынайылық тудыратын әдіс ретінде қарастырылады.

Жазушылардың көркемдік әлемінің маңызды бөлігі саналатын образдардың жан-жақты анализінің қажеттілігі зерттеу өзектілігін айқындайды. Зерттеу міндеті – авторлардың идеясы мен идеалдары көрінісінің негізгі құралы болып табылатын образдарды талдау. Аркадий және Борис Стругацкийлер «Малыш» повестінде сипаттағандай, ғылыми-фантастикалық шығармадағы әлемнің шынайы бейнесі образдық жүйенің жеткілікті түрде жасалуына байланысты.

This article is devoted to the study of the image system of a novel «The Kid» by Arkady and Boris Strugatsky. The artistic world in general and images, in particular fantastic or realistic, are created by the authors according to the same laws. Fantastic fiction, like realism, can be viewed as a method capable of engendering an alternative reality, a possible world, constructing by its constituent components, including the image system.

The relevance of the study is due to the need for a comprehensive analysis of images as an important component of the artistic world of writers. The objective of the research is to study the structure of images of the story as the main mean of expressing authors' ideas and ideals. A reliable world picture in a science-fiction work can be achieved by a sufficient study of images system, which was clearly demonstrated by Arkady and Boris Strugatsky in the novel «The Kid».

А. А. Көшекова

ф.ғ.к., қауымд. профессор м.а., Қазақ филологиясы және әлем тілдері факультеті, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы
e-mail: Kosheкова71@mail.ru

«АЙМАН-ШОЛПАН» ЖЫРЫНЫҢ ТАРИХИ НЕГІЗДЕРІ

«Айман-Шолпан» жанры жағынан эпикалық поэмалар тобына жатады. Бұл поэма лиро-эпос пен тарихи поэманың түйіскен, екеуінің де элементі табылатын жырдың жаңа бір түрі. Поэманың оқиғасы өмірде болған, кейіпкерлерінің бірқатары елге мәлім адамдар. Бұл туралы бірнеше деректер де бар. Поэманың тууына негіз болған – XIX ғасырдың бірінші жартысындағы оқиғалар. «Айман-Шолпан», драмалық комедия. «Айман-Шолпан» жырларының он бойында әдемі юмор жатыр. Осы ерекшелікті терең ұққан Әуезов халық жырларының материалын комедия жазу үшін сәтімен пайдаланды. Қазақтың тұңғыш музыкалық театрының шымылдығы «Айман-Шолпан» комедиясымен ашылды. Пьесадағы сюжет жыр сюжетінің негізінен ауытқымайды. Драматург тартысты тереңдетіп, образдарды айқындап, идеяны ұштап, жаңа бояулар, соны өрнектер қосқан. Құрылысы, бейнелер жасау әдісі, тіл ерекшеліктері жырдың ескі поэтикалық дәстүрде туғанын көрсетеді. Ежелгі жыр, айтыс үлгілері кеңінен пайдаланылады. Эпикалық ұзақ дастандардағыдай, оқиғалар арасын қарасөзбен жалғап отыру үрдісі, жазба әдебиет дәстүріне тән белгілер де кездеседі.

«Айман-Шолпан» – реалистік мәнерде шығарылған, аса көркем жырлардың бірі. Мұхтар Әуезовтің «Айман-Шолпан» жыр бойынша жазған музыка драмасы Қазақтың мемлекеттік академиялық опера және балет театрының репертуарынан көп жылдар бойы түспей келді. 1960 жылдан драмалық театрлар сахналарында қойыла бастады.

Кілтті сөздер: жанр, эпикалық поэма, лиро-эпостық поэма, дерек, кейіпкерлер, оқиға.

КІРІСПЕ

Халық аңыз-әңгімелері мен жырларының әдебиеттік сипатымен қоса тарихи рөлін де кеңінен бағалай білген ғалым ретінде Ш. Уәлиханов көшпелі

тайпалар тарихының белгісіз, күнгірт кезеңдерін айқындауда халық әдебиетін пайдаланудың аса қажеттігіне, олардың тек халық тарихын анықтауда ғана емес, сонымен бірге халықтың өмір шежіресін негіздеуде де басты мұра болып есептелетіндігіне айырықша назар аударуды жөн деп есептеген.

Қазақ халқының ежелгі рухани мұраларын кеңінен зерттеген, мол жырлар, сан әңгіме-аңыздар тудырған халқымыздың ақынгер дарыны, қазақ ауыз әдебиетінің аса сұлулығы мен өнердің болмыс-бітімі жайында кесек ой-пікірлер білдірген ғалымдарымыз лиро-эпостық жырлардың, соның ішінде «Айман-Шолпан» жырларының да туу тарихы, оның тарихи негіздері турасында құнды тұжырымдар жасап отырған.

«Айман-Шолпан» жанры жағынан эпикалық поэмалар тобына жатады. Бұл поэма лиро-эпос пен тарихи поэманың түйіскен, екеуінің де элементі табылатын жырдың жаңа бір түрі. Поэманың оқиғасы өмірде болған, кейіпкерлерінің бірқатары елге мәлім адамдар. Бұл туралы бірнеше деректер де бар. Поэманың тууына негіз болған – XIX ғасырдың бірінші жартысындағы оқиғалар.

Поэмада эпостық элементтер де жоқ емес. Көбінесе ол поэмада елдің салт, тұрмысын суреттеумен байланысты көрініп отырады. Сонымен қатар тарихи поэмаларға тән элементтер де анағұрлым басым.

«Айман-Шолпан» поэмасында басқа лиро-эпостық жырлардағыдай сүйіспеншілік, махаббат мәселесі бірінші орында тұрмайды. Мұнда Әлібек пен Айман, Арыстан мен Шолпан арасындағы махаббат, олардың жүрек лүпілі, алуан сезім дүниесі онша көрінбейді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

«Қазақ халқының көп ғасырдан бері мұра болып келе жатқан ғажайып аңыздарды, мазмұны ертегіге айналған терең мифтерді, жан күйін көкке сермейтін асқақ ерлік жырларын, фәлсафалық қария сөздерін тереңнен алып қарасақ, онда бүкіл дүние мәдениетіне қосылатын бір үлкен сәулетті сыр бар екені көрінеді. Бұл жойқын шығармалардың ту баста келіп шығуының өзі бір – жарқын дүние» [1, 5].

«Кезінде тарихи жазылып сақталмаған халықтың өмір шежіресін жасауда зерттеушілер ең алдымен сол елдің өзі тудырған аңыз-әңгімелеріне, жыр-дастандарына сүйенетіндігі анық. Екінші жағынан ондай әдебиет үлгілері ежелгі жырларымыздың шыққан дәуірі мен оны тудырған мотивтерін анықтауға да орасан зор рөл атқарады. Мысалы, түркі тектес халықтардың көбіне бірдей әңгімеленіп-жырланатын «Алпамыс», эпосымен сюжеттес, төркіндес: Қырғыздың «Жаныш пен Байыш», «Манас», қазақтың «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Алпамыс», «Желкілдек», алтайдың «Алып Мамыш», «Қозын Еркеш», башқұрттың «Алпамыша минән Барсын хылыуу», «Құзый

Курпяс минян Маян хылыуу» татардың «Алпамша» тәрізді ертегі-жырларына желі болған басты фабуланы көпкем дейін анықтай алмай әуреге түскені мәлім. Мұның түпкілікті жауабын халық аңызынан табылды.

Академик В. М. Жирмунскийдің айтуынша, жоғарыда аталған ерлік ертегі-жырларына VI–VII ғасырларда туып, түркі тайпаларының арасына түгел жайылған Алып (ер) жайындағы аңыз негіз болғанға ұқсайды. Бұл аңыздар түркі халықтары ішінде, әсіресе оғыз-қыпшақ (қазақ халқы осы тапқа жатады) тобындағы халықтар арасында мол әңгімеленген» [2, 299].

Қазақ халқының бостандығы мен тәуелсіздігіне зор қауіп төндірген дәуірдің бірі – XVIII–XIX ғасыр.

XVIII ғасырдың 30-жылдары (1731 жылы) Қазақстанның кіші жүз елі Ресей империясының бағынышты отарына айналды. Саяси-әлеуметтік жағдай бірден өзгерді: деспотизм мен мейірімсіздік, зорлық-зомбылық өріс алды. Тарихи қалыптасқан көшіп-қону жолдары бұзыла бастады. Еділ мен Жайықтың арасындағы кең байтақ жерлерді патша үкіметі бай-құлақтармен мен помещиктерге бөліп берді. Мал жайылымдары тарылды, қамал, горнизондар күшейтілді, қазақ сұлтандары мен хандары патша үкіметінің агентурасына айналды, рулық байланыстар мен ұлттық дәстүрлерге шек қойылды, ақша қатынасы қалыптасты, әртүрлі алым-салық көбейді, бейбіт алымдарға сұлтандар мен төленгіттердің барымталары ұйымдастырылды, керуен сарайларына шабуыл жасады, феодалдық-монархиялық тәртіптер орнатылды. Ол ол ма, орыстың бай-құлақтары кедей балаларын сатып алып, оларды орта азия мен Европа базарларына құл есебінде сатты, қазақтарды христиан дініне шоқындыру саясаты жүргізілді, жерге жеке меншіктік қожалықтар заңдастырылды, әскери шекаралық бекіністерге жақын тұратын еңбекші-шаруалар амалсыздың күйінен патшалық Ресейдің әскери жанұяларына малайлыққа орналасты. Кіші жүз елінің бар байлығын шикізат ретінде Ресейдің орталық аудандарына жөнелтті. Қарапайым халық екі жақты қанауға ұшырады.

Қорлаудың да қорланудың да шегі болады, қарап отырып қор болғанша, алысып-арпалысып, айқасып өлейік деген сертпен, 1853 жылы Есет Көтібаров бастаған кіші жүздің Шекті тайпасының патшалы Ресейдің отарлау саясатына қарсы шаруалар көтерілісін бастады. Бұл көтеріліс XVIII ғасырдың соңында (1783–1797 жж.) 14 жылға созылған Сырым мен Барақ батырдың 1836–1837 жылдары Бөкей ордасында болған Исатай Тайманов пен Махамбет Өтемісовтің және Сырдария егіншілері мен XIX ғасырдың 30–40 жылдары Орта жүзде болған шаруалар қозғалысының заңды жалғасы еді. Бәрі де патшаның самодержавиялық үстемдігіне қарсы шыққан шаруалардың ұлт-азаттық қарулы көтерілісі болып саналады.

XIX ғасырдың бірінші жартысында қазақ даласында үлкен саяси-әлеуметтік өзгерістер болып жатты. Қазақстанның Ресейге қосылуы

әкімшілік-басқару ісіне де (бұрынғы хандық жолымен ел билеу тәртібі өзгеріп, «сайлау», жоғарыдан тағайындау тәртібі енгізіледі), экономикалық-мәдени қатынастарға да бірталай жаңалық әкелді. Мұның өзі ескі феодалдық қарым-қатынастардың іргесін шайқады. Әдет-ғұрып, салт-санаға әсерін тигізді. «Айман-Шолпан» поэмасында қазақ елінің сол кездегі өмірі реалистікпен бейнеленген. «Барсаң, сәлем айта бар жездең сорға. Қой айдап кетіп еді Орынборға», – деген жолдардан қазақ тіршілігінің енді базармен, қаламен байланысты екенін байқаймыз. Ендігі өмір тіршілігі аталы бай мен қара күш иесі батыр да емес, өмірдің, жаңа қоғамдық қатынастардың байыбына барып, соны түсіне бастаған, жаңаны сезген жастар жағында екенін көреміз. Күні өтіп бара жатқан ескі мен жаңаның арасындағы тартыс – поэманың негізгі тақырыбы. Сюжеттік-композициялық желісіндегі негізгі ой соған кеп тіреледі.

«Айман-Шолпан» жырының XIX ғасырда туғандығы туралы тұжырым көпшілік ғалымдарымыздың тарапынан айтылған екен. М. Әуезов жыр жөнінде: «Жырдың Көтібар, Есет сияқты кейіпкерлері өткен ғасырдың орта шенінде өмір сүрген адамдар екендігіне қарап дастан сол тұста немесе содан кейінгі кезеңде туған деп байлам жасауға болады», – дейді [3, 45]. Сонымен қатар, М. Әуезов жырдың халық арасына көп таралуының сыры оның образдық-сюжеттік негізінің өмірден алынған шынайылығында, реалистік ерекшелігінде деп көрсетеді: «Көркемдік қасиеті жағынан қазақ эпосының үздік үлгілері саналатын «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» немесе «Қыз Жібек» жырындай болмағанымен, «Айман-Шолпан» – халық арасына ең көп таралған дастандардың бірі. Сірә, мұның сыры жырдың образдық-сюжеттік негізінің өмірден алынған шынайылығында, реалистік ерекшелігінде болса керек» [3, 45].

Әдебиетші – ғалым Қ.Жұмалиев «Айман-Шолпан» жырының оқиғасы Исатай мен Махамбет бастаған халық көтерілісінен кейін туған, – дейді. Ал белгілі әдебиеттанушы ғалым Ә. Қоңыратбаев «Қазақ әдебиетінің тарихына» [4, 207] жазған еңбегінде бұл жырдың XIX ғасырдың орта шенінде туғандығын айтады. М. Ақынжановтың айтуына қарағанда, бұл жыр өткен ғасырдың екінші жартысының бас шенінде, яғни Қазақстанның Россияға қосылуы аяқталған кезде туған. Бұлардың қайсысы болса да жырдың нақтылы шыққан мезгілін дәлдеп айтпағанымен де, оқиғасы шындық өмірден алынғандығын анықтайды.

Жалпы жырдың туындау кезеңі XIX ғасыр деген тұжырыммен М. Ғабдуллин де келіседі. «Айман-Шолпан» халықтық жыр және ол XIX ғасырдың 70 жылдарында шығарылған секілді. Ал «Айман-Шолпан» жырын Ы. Дүйсенбаев XIX ғасырда пайда болған, онда XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ болмысы суреттелген деп тұжырымдайды. Ойының бір дәлелі ретінде жырда Көтібар, Арыстан секілді тарихи тұлғалардың бейнеленуін келтіреді. Зерттеуші дұрыс айтады: Көтібар мен Арыстанның образы – өздерінің прототиптерінен мүлде алшақ. Мұның себебін Ысқақ

Тәкімұлы жырдың мақсаты тарихи адамдарды бейнелеу емес, сол дәуірдегі рулардың алауыздығын, ескіліктің зиянын әшкерелеу болғандығынан деп түсіндіреді. Сол себепті де Көтібар мен Маман күлкілі жағдайда көрсетіледі де, оларға Айман, Шолпан Әлібектер жаңа лектің өкілі ретінде қарсы қойылады. Осы кейіпкерлердің іс-әрекеті ескі мен жаңаның күресі болып суреттеледі. Мұның өзі қазақ тұрмыс-салт жырының жаңа бағытқа, жаңа өреге көтерілгенінің айғағы деп жазады ғалым. Және мұнда әдебиетке жақындық байқалады деп қорытады ол ойын.

«Айман-Шолпан» жыры Ысқақ Дүйсенбаевқа дейін де зерттеу объектісі болған. Мәселен, Ә. Қоңыратбаевтың 1948 жылғы, «Қазақ әдебиетінің тарихына» жазған тарауын айтуға болады [5, 207–217]. Мұнда автор аталмыш жырды біршама кең қарастырған. Ол жырдың шығу мезгілін, тарихқа қатысын, кейіпкерлердің тарихтағы рөлін және жырдағы бейнесін, эпостың композициясын, тілін сөз етеді. Зерттеушінің ойынша, «Айман-Шолпан» жыры XIX ғасырдың орта шенінде туған. Хатқа түскен жылы 1896 жыл.

«Айман-Шолпан» жырындағы, – деп жазады автор, – Маман байды шауып алатын Көтібар мен Арыстан тарихта болған адамдар. Көтібардың әкесі – Берсен, Арыстанның әкесі – Тінәлі. Берсен мен Тінәлі бір кісінің баласы. Бұлардың руы Шекті, оның ішінде Тілеуқабақ, мекені қазіргі Ақтөбе облысының Шалқар ауданының маңы. Көтібар мен Арыстан XIX ғасырдың алғашқы жартысында өмір сүрген адамдар [5, 127 б.]. Бұдан әры қарай Ә. Қоңыратбаев тарихтағы Көтібар мен Арыстанның өмірі мен іс-әрекеттерінен мәлімет береді де, жырдағы олардың бейнесін талдайды, өмірдегі Көтібар мен эпостағы Көтібар алшақ деп есептейді. Ғалым жырдың басты кейіпкерлерінің образын жақсы талдай алған, әсіресе Айман бейнесін Көтібарға қарсы қойып, қыздың мінезін, қайсарлығын, ақылдығын аша білген.

«Айман-Шолпан» жырын екінші болып арнайы зерттеген адам – Ысқақ Дүйсенбаев. Ол алғаш рет 1957 жылы «Айман-Шолпан» жырын жариялап, соған шағын мақала және түсінік жазған [6, 44 б.]. Содан соң 1960 жылғы «Қазақ әдебиетінің тарихына» арнайы тарау жазған [7, 568–578]. Осы тарауды аздаған редакция жасап, 1973 жылғы «Қазақтың миро-эпосы» атты монографиясына енгізген [8, 107–121]. Біз осы үш мәтінді салыстыра отырып, Ысқақ Тәкімұлының бір жырды зерттегендегі ғылыми ізденісін, кейбір ой-пікірлерінің, өзгеру барысын қарастырдық және 1973 жылғы зерттеуіне арнайы тоқталдық.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытындылай келе, 1957 жылғы мақалада Ы. Дүйсенбаев мынандай ойлар айтады. Жыр ескілікті сөз етпейді, XIX ғасырдың орта шеніндегі қазақ өміріне арналған. Ол бірден баспадан шыққан, сол себепті варианттары жоқ.

Бір мәтін бірнеше рет (1896, 1898, 1901, 1910) жарияланған, сондықтан тек сол нұсқа ғана ел ішіне тараған. Жырдың сюжеті өмір шындығынан алынған, бастан-аяқ реалистік мәнерде, ешбір әсірелеусіз орындалған. Көтібар мен Арыстан – әдеби кейіпкер болып бейнеленген, соған байланысты олар тарихи прототиптерінен мүлде алшақ. Мұнда фольклорға тән он бір буынды өлең түрі үнемі сақталмаған.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Марғұлан, Ә.** Ежелгі жыр-аңыздар. – Алматы : Жазушы, 1985. – 368 б.
- 2 **Жолдасбеков, М.** Асыл арналар. – Алматы : Жазушы, 1993. – 348 б.
- 3 **Әуезов, М.** Әр жылдар ойлары. – Алматы, 1959.
- 4 **Дүйсенбаев, Ы.** Қазақтың лиро-эпосы. – Алматы : Ғылым, А., 1973. – 149 б.
- 5 **Қаскабасов, С. Әзібаева Б.** «Қазақ дастандары»/Кітапта. Бабалар сөзі. Жүз томдық. – Астана., 2014. Т-1. – Б. 18–19.
- 6 **Сейтжанұлы, З.** Тарихи эпос. – Алматы, 1997. – 245 б.
- 7 **Қазақ әдебиетінің тарихы I том.** – Алматы 1960. – 567 б.
- 8 **Сыздықов, К.** Қазақ халқының эпосы мен фольклоры. – Алматы, 1997.

Материал 29.05.18 баспаға түсті.

А. А. Кошекова

Исторические основы поэмы «Айман-Шолпан»

Факультет казахской филологии и мировых языков,
Казахский государственный женский педагогический университет,
г. Алматы, 050000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 29.05.18.

A. A. Kosheikova

Historical foundations of «Aiman-Sholpan» poem

Faculty of Kazakh Philology and World Languages,
Kazakh State Women's Teacher Training University,
Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 29.05.18.

«Айман-Шолпан» – жанровая эпическая поэма. Это новый тип поэзии, который является лирико-эпическим и историческим стихотворением, элементом обоих. История стихотворения в жизни, некоторые из героев известны стране. Об этом есть

несколько фактов. Основа рождения поэмы – события первой половины XIX века. «Айман-Шолпан» драматическая комедия. «Айман-Шолпан» – прекрасный юмор. Ауэзов, который глубоко осознает это явление, успешно использовал народные стихи для написания комедии. Открылась комедия казахского музыкального театра «Айман-Шолпан». Сюжет в пьесе во многом лишен загадки. Драматург углубил скандал, определил персонажей, обнял идею и добавил новые краски и выражения. Структура, техника создания образов и особенности языка показывают, что стихотворение родилось в древней поэтической традиции. Широко используются древние псалмы, образцы айтыса. Как и в эпических долгих историях, есть тенденция взаимодействовать друг с другом через события и признаки традиции письма.

«Айман-Шолпан» – один из самых красивых пьес, созданных в реалистическом смысле. Музыкальная драма Мухтара Ауэзова «Айман-Шолпан» уже много лет отсутствует в репертуаре Казахского государственного академического театра оперы и балета. С 1960 года на сцене драматических театров начали появляться.

Aiman-Sholpan is a genre epic poem. This is a new type of poetry, which is a lyric-epic and historical poem, an element of both. The history of the poem in life, some of the heroes are known to the country. There are several facts about this. The basis for the birth of the poem is the events of the first half of the 19th century. «Aiman-Sholpan», drama comedy. Aiman-Sholpan is a beautiful humor. Auezov, who is deeply aware of this phenomenon, has successfully used the folk poems to write comedy. The show of the Kazakh musical theater «Aiman-Sholpan» comedy was opened. The plot in the play is largely devoid of puzzle. The playwright deepened the scandal, defined the characters, embraced the idea and added new paints and expressions. The structure, the technique of creating images, and the peculiarities of language show that the poem was born in ancient poetic tradition. Ancient psalms, aytys samples are widely used. As in epic long stories, there is a tendency to interact with each other through the events, and the signs of the tradition of writing.

«Aiman-Sholpan» is one of the most beautiful plays produced in realistic sense. The music drama by Mukhtar Auezov «Aiman-Sholpan» (1934) has been missing from the repertoire of the Kazakh State Academic Opera and Ballet Theater for many years. From 1960 it began to appear again on the stage of dramatic theaters.

FTAMP 17.82.32.

А. А. Көшекова¹, Л. Әділбекова²

¹Қазақ филологиясы және әлем тілдері факультеті, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы; ²Қазақ филологиясы және әлем тілдері факультеті, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы e-mail: ²kuralay_zhanuzak@mail.ru

АЙТЫС ӨНЕРІ ЖАЙЛЫ

Айтыс – халық ауыз әдебиетінің ерекше бір түрі. Қазақтың ауыз әдебиетінде ерте заманнан келе жатқан айтыс жанрының туу негіздері мен өзіне тән ерекшеліктері, даму тарихы бар. Айтыс – ақындық тәрбие мектебі. Айтыс – синкреттік жанр, ол тұрмыс-салт жырларынан бастау алып, келе-келе ақындар айтысына ұласқан. Айтыста осыған орай лирикалық, эпикалық, драмалық сипаттар мол ұшырасады. Сол арқылы бұл жанр ауыз әдебиетінің өзге түрлерімен қанаттаса дамып, бір-біріне елеулі әсер-ықпал жасап отырған. Батыр және лиро-эпос жырларына да әсерін тигізіп, өзі де арнасы кең мол салаға айналған. Сөз сайысы үстінде оның ақындық өнері шыңдала береді. Қазақтың ауыз әдебиетінде ерте заманнан келе жатқан айтыс жанрының туу негіздері мен өзіне тән ерекшеліктері, даму тарихы бар. Айтыс – халық ауыз әдебиетінің ерекше бір түрі. Айтыс қазақтан басқа арабтың бәдеушлер тайпасында және түрік тілдес елдердің бірқатарында, ірі ақындар айтысы Үндістан халықтарында бар. Кейбір зерттеушілер айтыстың алғашқы шығу тегі өте ерте заманнан келе жатқанын айтады. Оның әуелгі элементі көркемөнердің түрлері сараланып, бір-бірінен әлі ажырамай, бәрі бірігіп бір бүтін өнер саналып, өні де, өлеңі де, оны шығару да, орындау да, қимыл, бет құбылысы, тағы басқалары да қосыла жүрген дәуірде туса керек деп топшылайды. Айтыстың алғашқы адымы осы кезеңде басталса керек.

Кілтті сөздер: халық ауыз әдебиеті, ерекшеліктер, даму тарихы, ақындық өнер, лиро-эпос жырлары.

КІРІСПЕ

Рухани қазынамыздың ішіндегі ең бір елеулісі, халық ауыз әдебиетінің әлеуметтік жүгі мол, кең өрісті үлкен бір саласы – айтыс өнері. Бұл туралы С. Мұқанов: «Қазақ халқының ауыз әдебиетінің батырлар жырынан соңғы

көлем жағынан көбі де, әлеуметтік шындықты терең ашу жағынан көрнектісі де айтыс өнері», – деп жоғары баға берген. Айтыс – қарсылас екі ақынның топ алдында өлең, өнер жарыстырып, кезекпен қолма қол суырып салып айтқан ұйқасты өлеңіне құрылады. Айтыстың түп мақсаты – ұту, қарсыласын қисынды да уәжді сөзбен қапысын тауып тосып, еріксіз тізе бүктіру. Осы талаптарға сәйкес әріптес екі ақында айтыс үстінде жеңуді сан алуан айла шарғы, амал жолдарын қарастырады. Бұл ақындық дарын, төселген қабілеттен тыс, кәнігі шеберлік, қалт жібермес алғырлықты талап етеді. Міне, осындай тосындық сын-сипаттар айтысты ежелден тыңдаушысын бірден баурап алатын пәрменді ой-толғам таласына, қызықты сөз жарысына айналдырып отырған.

«Айтыс» – қазақтың байырғы төл сөзі, ежелден айтысу, сөз жарысы, өнер бәсекесі ұғымында қолданып келген. Екі адамның бетпе-бет келіп өнер жарыстырып, бәсекеге түсуі қарасөз арқылы да «шешендік дау-дамай», белгілі бір аспапты кезектесіп күй тартылуымен де, қолма-қол шығарып отыратын өлең де болуы мүмкін.

Мұның бәрі «қиыннан қиыстыратын» кәнігі шеберлік, алғырлық пен тапқырлықты керек етеді. Ерте заманнан-ақ «өнер алды қызыл тіл» деп сөз өнерін қадір тұтып, қастерлеген қазақ халқы жалпы әдеби мұраға, оның ішінде, айшықты сөз өрнегі мол ақындар айтысына ерекше мән беріп, соны өзінің рухани өмірінің жарқын көрінісі ретінде ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырып отырған.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Айтыс өнерінің біздің халқымызда сақталып қалуының да басты себебі сол – онда айтылған әрбір сөзге ел қонақ бере бермеген, жадында сақтап, әкеден балаға мирас етіп, атын өшірмеуге жан салған. Елдің айтысқа ерекше ықыласты болуы себептерін белгілі фольклоршы ғалым Р. Бердібаев былай ашып көрсетеді: «Ақындар айтысының жұртшылыққа аса сүйікті болуының біршама себептері бар. Қоғамдық өмірдің де, жеке адам тағдырларының да алуын түрлі сырлары мен сырқаттары терең ашылуы, әлеуметтік өмірдің қайшылықтарымен қалыптастыратын кең қамтылуы, халықтың көркем сөзден, ұтымды ойлардан эстетикалық ләззат алуы – міне, мұның бәрі айтыстың әсері кемімес, қызығы солғындамас қырлары болып табылады. Сонда да болса бұл жанрдың ең басты да жақсы сипаты сөз өнеріне жетілдіретін теңдесі жоқ мектеп болуында» [1, 25].

Бір ескере кететін жайт, диалог түрінде келетін өлеңнің бәрі бірдей айтыс емес. Тіпті, екі ақынның тұтқиылдан тап болып, бір-біріне сын-сынақ, әжуә-мін ретінде айтқан ұшқыр жауаптасулары да қалыпты айтысқа жатпайды. Бұларды екі ақынның кездесу сәтіндегі бір-біріне сынап ырғасу,

шама-шарқын біліп байқасуы дер едік. Мұны ақындар айтысы мен үнемі қатар жүретін қағысу деп атаған жөн.

Шынында, ақындар айтысы әлеуметтік мәні бар оқиғаларды тартыс арқауы ете отырып, қарсыласына мін тағу арқылы өз елінің мерейін үстем етуді көздейтін белгілі бір көркемдік деңгейден суырып салып айтылған поэзиялық туынды. Ал, енді қағысуға келсек, бұл әр кез тапқырлық, ақындықты ұштап жетілдірудің, келелі де кемел айтысқа көтерілудің қажетті бір тәсілі, соған алып барар жаттығу мектебі іспетті, алайда, мұнда халық тапқырлық пен шеберліктің көрінісі ретінде айырықша қастерлеп, ауыздан-ауызға айтып, таратып отырған.

Қағысу мен шешендік сөздің болмыс, бітімінде де өзара бірлік-ұқсастықтар мол. Мұның екеуі де қолма-қол айтылатын шеберлік пен алғырлық, тапқырлыққа құрылып отырады, алайда, жеңіске жетудің амал-жол, айла-тәсілдері екеуінде екі түрлі болып келеді. Ақындар айтысында талас-тартыс түйдек-түйдегімен ағытылып ұзын сүре дәлел, бұлтартпас уәжге құрылса, шешендік сөздерде дау түйіні көбіне көп жұмбақ аралас келетін жүйелі бір сөзбен шешіліп отырады. Егіздің сыңарындай бұл екі өнерге де, ең алдымен, ойдағы алғырлық пен қалт жібермес көрегендік, қырағылық құрылыс бітімі жағынан айтысқа тонның ішкі бауындай жақын тұрған шешендік дау туралы фольклорист Б. Адамбаевтың: «шешендік дау ұзын сүре айтыс немесе төрелік сөз болуы шарт емес. Әдетте, билер айтыс-дауда ұзақ сөзбен ұтпайды, оймен ұтады», [2, 24] – деген байсалды пікір ойға оралады.

Ақындар айтысының бәрі дерлік жұрт бас қосқан ойын-сауық, үлкен жиын, ас тойларда өтетін болған. Шаршы топта бәсеке сайысына түскен екі ақынның өзін сарапқа салып, әділ төрелік айтушы да көпшілік, сөз мәнісін білетін көшелі би, абыройлы ақсақалдар. Сол билік айтушылармен тыңдаушы жұрттың өзі екі дай болып, жарылып, іштей өз елінің намысын қорғаушы ақынның жеңіп шығуын тілеп отырса да, төрешілердің қай ақынның болмаса да тапқырлық пен тауып айтқан уәжді де аталы сөзін мойындамауға не билікті көрер көзге бұрын айтуға ешбір хақы жоқ.

Сол себепті екі жақтан: «аталы сөзге арсыз жауап қайтарады», «сөз тапқанға қолқа жоқ» деген ұлағатты принципті ұстанады. Осы талапқа сай дүбірлі ірі айтыстарға бұрын топтан озып сыналған танымал ақындармен қатар жаңа талап жас ақындар да қатынасатын болған. Осындай жекпе-жек сөз сайысы үстінде ақындар бір-бірін аяусыз сынап, мінеп, шарқ ұрып, сан қилы әдіс-айла қолдану арқылы жеңіске жетудің жолын қарастырады, қапысын тауып қарсыласының ең бір әлсіз, жанды жеріне тиіп, сөзбен буып бұлтартпай тізе бүктіруді көздейді. Бұл жайт бетпе-бет келіп бәсекелі айтысқа түскен екі ақынның да суырып салма өлеңге жүйрік, ақпа-төкпе дарынымен

қатар, өз заманының тоқығаны мол, зерделі де зерек адамдары болуын талап етеді. Сондай-ақ, қазақ тұрмысының жағдайында, жазба әдебиет тумаған кезде, ақынға «ақын» деген атақ әпертетін ең басты поэзия – «айтыс» болған. Ақын болу үшін ақынға өзінің ақындық күшін көп алдында таныту керек: ақындығын жарастырып, көптің сынына түседі. Егер осы жарыста көптің сынына толса, оған көпшілік ақындық атақ тағы да, бәйге тігіп, бәйгені қай жеңгені алған. Тіпті, жаңа талап жас ақынның өзі аты әйгілі жүйрік ақыннан тосылып жеңілсе де, сол оқиғадан соң оның аты көпке жайылып танылатын болған.

Қазақтың ескі әдетінде жарысқа түскен жүйрік те, айтысқа түскен ақын да өз намысы үшін емес, ел намысы үшін түседі. Бәйгеге шапқан аттың озғанын ат иесі ғана емес, сол ат иесінің елі болып тегіс тілейді. Бәйгеге озған атқа мінеп шапқан бала қарақшыға жақындағанда ұранға ат иесінің есімін шақырмайды, рухының есімін шақырады.

Ақын да солай. Бір елеулі жайт: қай ақынның қай жерде, кіммен айтысатынын айтыстың қай тақырыпқа, қалайша өрбіп дамитынын ешкім алдын ала болжап білмеген. Сондықтан айтыстан талапкер ақын болашақ қарсыласы – сол кездегі аты шулы ақындардың өмірі мен айтыс тәсілдерін, олардың осал жерлері мен мықты жақтарын, жалпы ел өміріндегі, ру ішіндегі елеулі де ірі оқиғаларды үнемі есепке алып, соған іштей дайындалып жүреді. Қазақ даласына аты айтыспен танылған Жанақ, Түбек, Сарыбай, Орынбай, Шөже, Кемпірбай, Әсет, Ырысжан, Ақсұлу, Майсаты, Жамбыл, Құлманбет тәрізді майталман жүйріктердің өз дәуірінің білікті де білгір, ұшқыр қиялды адамдары болғаны сөзсіз.

Әйгілі айтыстардың ел арасында лезде тарап кетуіне жер шалғайлығы әсте кедергі бола алмаған. Бұларды алғаш елге жайып тарату міндеті негізімен сол айтысы ақындар үлесіне енген. Қайта жырлану кезінде айтыстар көп өзгерістерге ұшырайтын болған. Әсіресе, айтыстың кейінірек дәуір талабына орай өңделіп, өзгеріп, түрленіп отырады да сол айтысушылардың жатқа айту дарыны мен көздеген мақсат-мүддесіне байланысты нақты көрініс тауып отырған.

Қазақ еліндегі тікелей айтыс ақындарға тән өнер түрі болуымен қатар, оның алғаш қанат жайып өркендеуіне бүкіл халық болып ат салысқан. Бұл мақсатта ел-жұрттың бастан кешкен қоғамдық-әлеуметтік өмір салты мен әдет-ғұрып, сенім-наным дәстүрі де шешуші мәселеге ие болып келген.

Импровизация дәстүрінің көшпелі өмірі мен тікелей байланысты екенін дәлелдеп берген қазақтың ұлы демократ ғалымы Ш. Уәлиханов еді. Ол сахардағы мал баққан көшпелі қазақ және араб поэзияларының өзара табиғат ұқсастығын айта келіп: «Поэзияға, әсіресе суырып салмалық өнерге деген бейімділік барлық көшпелі халықтарға тән». Бәдәуилердің ұшқыр қиялды

суырып салма ақындары еуропалықтарға қашаннан жақсы таныс. Арабтың шетсіз шөлдері мен ондағы жұрттың күйкі баспана шатырларын өз көзімен көрген саяхатшылардың бәрі де жартылай жалаңаш араб балаларының өздеріне қойылған сұрақтарға 4 тақтасы жатық өлеңмен мүдірмей жауап беретінін сұқтана жазып тұр. Бұл монғол-түрік ұрпақтарына да тән қасиет. Бұған олардың көпшілігі бейғам өмірі себепкер ме, яки үнемі әсем табиғаттың құшағында жүріп, көгілдір ашық аспан мен шет қиыры жоқ құлпырған жасыл даланы сезінудің әсерінен бе, келе білсем, дала көшпенділері ақындық пен сезімталдыққа жан-тәнімен бейім тұрады», [3] – деп жазды және осы ойын жинақтай отырып тағы да: «Ақындық қабілеті жағынан қазақтар бірінші орын алады. Дала поэзиясы ретінде ол араб поэзиясына ұқсас. Сюжеттің үндестігі мен сахардағы көшпелі өмір көріністерін, сондай-ақ ру арасындағы бітпес жаугершілікпен қиянқескі тартысты бейнелеу – бұл ұқсастықты тіпті жақындата түседі», – дейді. Ал, академик В. В. Радлов қазақтардың өзі тектес басқа халықтардан айрықша сөз мәнерлілігі, ғажайып шешендік, тапқырлығы мен дараланып көзге түсетінін айта келіп: «Қазақтар қашан да мүдірмей, кідірмей ерекше екпінмен сөйлейді... Тіпті ауыз екі сөйлеп отырғанның өзінде оның сөйлемі мен жолдары мен шумақтары ұйқасып, үйлесіп кететіндігі сонша, нағыз өлең екен деп таң қалысқан», [4, 87] – деп көрсетеді. М. О. Әуезов өз еңбегіндегі айтыс жанры туралы: «Халық әдебиетінің өркендік дәуірленген шағы халықтың шаруасы, күйлі, жері кең, үдере көшіп ен жайлап, сауық-сайран, мереке-қызықпен күнелткен көшпелі тұрмыста болған шақтарында болды. Егер халық көшпелі тұрмыстан қалып, отырықшы халықтың кәсібіне кіріп, еңбек пен күнелтіп, бос жүретін іссіздікті тастаса, бұрынғы ойын-той, сауық-сайран сиреп жоғала бастайды», [5, 432] – дейді.

Айтыс жанры ерте замандар да бір қазақ емес, дүние жүзіндегі көп елдердің тарихында болған. Мысалы, арабта жәрмеңкелерге жиналған ақындардың айтысқан жарыс өлеңдері қос қағазға жазылып, көпшілік оқуына, сынауына қолайлы етіп, жәрмеңке ортасына ілініп қойылатын болған. Ол айтыс өлеңдерін арабтар «мұғалима қат» деген. Сол алуандас айтыс өлең Батыс Еуропаның орта ғасырында: Келттерде – Филдер деген ақындарды туғызған. Терістік Францияда труверлер, орталық еуропадағы Мейстерзингерлер және Скандинавий елдерінде жырлайтын скальдлер бәрі де айтысқан жүйрік ақындар. Олар өз өмірінде, бірімен бірі жиі айтысып жүретін болған. Орыс халқының ескілігінде, әрі күлдіргі әртістер қызметін атқаратын, әрі ақын – скоморохтар өнері де сол айтыстың талай үлгілерін тудырған. Алайда, бұл жанр біздегідей жетіліп, кемелдене қоймаған.

Айтыс – халық ауыз әдебиетінің ерекше бір түрі. Айтыс қазақтан басқа арабтың бәдеуилер тайпасында және түркі тілдес елдердің бірқатарында, ірі ақындар айтысы Үндістан халықтарында бар.

Кейбір зерттеушілер айтыстың алғашқы шығу тегі өте ерте заманнан келе жатқанын айтады. Оның әуелгі элементі көркемөнердің түрлері сараланып, бір-бірінен әлі ажырамай, бәрі бірігіп, бір бүтін өнер саналып, әні де, өлеңі де, оны шығару да, орындау да, кимыл, бет құбылысы, тағы басқалары да қосыла жүрген дәуірде туса керек деп топшылайды. Айтыстың алғашқы адымы осы кезеңде басталса керек.

Айтыстың ескі түрі деп есептелетін бәдік айтысының негізінде адам баласының табиғатқа әсер ету мақсаты жатса, басқа айтыстардың ішінде қайсысы ерте, қайсысы кеш туды, оны айту қиын.

Дегенмен, кейбір айтыстардың мазмұнына, лексикасына, сөйлем құрылыстарына қарап, қай заманда пайда болғанын топшылауға болады. Мысалы, жануарлар айтысына, өлі мен тірінің айтысына қарағанда, жұмбақ айтысының анағұрлым кеш туғандығы анық.

Салт айтысының ескі түрі қыз бен жігіт айтысында негізгі тақырып – жастық көңіл күйі мен өнер сынасу болса, ақындар айтысында өнер салыстыру, сөз сынсаудың үстіне әр ақын өз руын дәріптей жырлаушылық келіп қосылғанын көреміз. Әсіресе, бұл XIX ғ. етегін кеңірек жайған. Осы дәуірде өмір сүрген атақты ақындар: Шөже, Балта, Орынбай, Кемпірбай, Тезекбай, Сүйінбай, Түбек, Омарқұл, Тәбия, Мұрат, Сүгір, Жаскілең, Бала Омар, Біржан, Сара т.б. түрлі тақырыпта шығарған қысқа өлеңдерімен қатар, айтысқа түсіп, сан алуан сөз тартыстарын бастарынан кешірген және тарихта көпшілігінің аттары осы айтыс арқылы сақталған.

Айтыс жанры қазақ ауыз әдебиетінде саны жағынан да, сапасы жағынан да айрықша орын алады. Тек қазақта ғана емес, бүкіл Шығыс елінде бар айтыс қазір өзінің жанрлық қасиетін, түрін қазақ әдебиетінде ғана сақтап қалып отыр.

Ақындар айтысында «жаттама (трафарет) өлеңдер аз болады» (С. Мұқанов). Олар өлеңді табан астында шығарады, тосыннан айтысады. Айтыс үстінде талай күтпеген жайлар кездеседі. Айтысар тақырыбы белгісіз, тосын сұрауларға тап болады. Екі ақын да бірін-бірі тығырыққа қамау үшін, бірін-бірі сүріндіру үшін, өмір құбылыстарын жұмбақ етіп те тартады. Соның бәріне ақындар жөпелдемеде жауап беруге, дәлел айтуға әзір болуы керек. Мұның бәрі ақындардан сөзге жүйріктікті, білгірлікті, тапқырлықты, ұсталықты қажетсінумен қатар, ел-елдің шежіресін, тарихын, жер жайын, этнографиялық ерекшеліктерін білуді керек етеді. Олай болмаған күнде құр ділмарлықпен ештеңе өндіре алмайды, сайыста дәрменсіз болып қала береді. Жаттанды сөз өрнегін қолдану ақынға абырой әпермейді.

Ақындар айтыстың бас кезінде асқақ әуенге басады, өздерінің мойны озық сөз жүйрігі екенін таныта, қарсылас ақынын тұқырта, кеміте, үркіте сөйлейді. Әсет пен Ырысжан айтысында Ырысжан:

Дау айтып күні бұрын көрсетпелік,
Майданда озса жүйрікке есептелік.
Орта жүз түгел білген Ырысжанмын
Үш кессе қауқарым бар кесірткелік, –
деп, Әсетті ықтыра сөз тастайды, ал Әсет оған:
Айыр көмей, жез таңдай, қаусырма жақ,
Алты арысқа білінген екен менмін, –
деп, асқақ жауап қатады.

Ақындардың бірден асқақ кетуі тек бірін-бірі ығыстырып үркіту, тұқырту ниетін көздемейді, олар сонымен қатар бір-бірінің аяқ алысына, сөз саптасына, өнерлілігіне барлау да жасау мақсатын көздеген. Сөз майданында тосын кездескен, бір-біріне танымал емес ақындардың мұндай барлау жасауы табиғи да.

Ақындар айтысының тағы бір ерекшелігі «ойында өрелік жоқ» дегендей, айтысқа үлкен де, кіші де, еркек те, әйел де қатынаса береді. Тек талант-дарыны болса, бәйгеге түсер шамасы болса болғаны. Майталман ақынның жарыста таныла бастаған балаң ақынмен, ұлғайған ақынның жас қыз, келіншекпен айтысуы, сөзбен сілкілесуі шам емес. Сонымен қатар, айтысып отырғанда, ақын өзінің жеңілгенін білу де айтыстың негізгі шартының бірі болып саналады.

Сөзге сөз табу, орынды жерінде ұтымды сөз айту сияқты өзінің жеңілгендігін білу де жоғары бағаланады. Жеңілгеніне қарамай, құр босқа төпей беруді көпшілік дарындылық, ақындық деп танымайды. Ауыз әдебиетінің басқа жанрларына қарағанда, айтыстың ерекшелігі – оған көптеген әйел ақындар қатынасқан. Қазақ ақындар айтысында талантымен танылып, бүкіл елге аты жайылған әйгілі ақындар аз емес. Сара мен Ырысжан, Ақбала мен Күнбала, Тоғжан мен Тәбия сияқты ақындар – топтан озған жүйріктер. Осындай аяулы өнер иелерін халық қатты ардақтаған.

Ақындар айтысының ендігі бір ерекшелігі – онда «Халық театрының анық, дәл ұрығы бар» (М. Әуезов), айтыс әсерлі болуы үшін ақындар домбыраның не сырнайдың, қобыздың сүйемелдеуімен, әнмен айтады. Театр актерлеріндей олар сан алуан құбылыс жасайды.

Өлшеусіз талант әрі әнші екі саңлақтың шешен сөздері – өзінің көркемдік жағынан күні бүгінге дейін үлгі. Бұл айтыстың сөздері анықтық, тазалық, дәлдік жағынан болсын, көркемдік, сұлулық жағынан болсын, қазақ поэзиясының төрінен орын алады.

Үздік теңеу, эпитет, жалпы троп пен фигураның бұл айтыстан небір шұрайлылары табылады. Ақиық, мұзбалақпын жерге түспес, Кең қолтық арғымақпын алқымы іспес, – деген жолдардағы эпитеттік метафоралар, «қырандай желді күнгі аспандаймын» деген жолдағы теңеу үздік образдар екені сөзсіз. Көрнекті әдебиеттанушы ғалым Е. Ысмайылов өзінің «Ақындар»

атты монографиясында ақындық орта, ақындық мектеп туралы, оның қалыптасуы мен ерекшеліктері жайлы жан-жақты айта келіп, XIX ғасырдың 60–70 жылдарында Жетісу өңірінде Сүйінбай, Жамбыл бастаған ақындық мектептің болғандығын айтады [6, 70].

Ақын – қоғамдық тұлға. Ақынның әдебиеттен алатын орны ақынның өмір сүрген қоғамдық ортасымен, заманымен тығыз байланысты. Ақын шығармаларының құны өзі өмір сүрген замандағы қоғам мен өмір шындығын қаншалықты көрсете білді, қоғамға қаншалықты әсер ете алды, сонымен өлшенсе керек. Жетісу ақындық мектебінің қалыптасу кезеңін сөз еткенде алдымен сол дәуірдегі қоғамдық-тарихи, саяси-әлеуметтік жағдайға тоқталып өткен жөн.

XIX ғасырдың екінші жартысында ерекше қоғамдық құбылыстар мен қайшылықтарға тап болған қазақ елінің ұлттық руханияты да жаңа тарихи және көркем ойлау сатысына көтерілді. Көшпелі өмір мен қатал да тегеурінді тарихи уақыттың арасындағы өмір қақтығыстары заманалар бойы қалыптасқан дәстүрлі көркем ойлау жүйесін тосын арна мен өзгеше сарынға бұрып жіберді. Бір жарым ғасырға созылған отарлану кезеңі өзінің шешуші және түпкі мақсатына жетті. «Темір нокта да, қайыс нокта да» еркін елді шермеулі қыспағына алып, елі мен жерін ғана емес, жаны мен рухын да тәуелді ете бастады [7, 47].

Ақындар айтысының маңыздылығы сол, ол күнделікті өміріміздегі табыстарымызды дер кезінде көріп, дәріптеуде және олқылықтарымызды сын семсеріне алып жоюда әдеби қандай бір жанр түрі де пара-пар келмейтін алымды да өткір жанр. Айтыс ақыны былайғы жұрттың өзі абайлай бермейтін, жай көзге елеусіз көрінгенімен шын мәнінде күресу үшін көп күш, уақыт талап ететін олқылықтарды көре алады. Оны сол күйінде емес ақындық ой елегінен өткізіп, тек солар ғана қиыстыра алатын қиюлы да мәнерлі тіл өрнегімен - поэзия тілі мен жұртқа оңай, ұғымды етіп жеткізіп береді. Қазір ақындардың арнайы немесе жол-жөнекей туған айтыстарында дәріптеліп жататын қоғамдық қыруар табыстарымызбен қатар, солар сөз қозғағандықтан жөнге қойылып жатқан талай олқылықтарды да жұрт жақсы біледі.

Айтысқа яғни өнер сайысына түскен ақын жыр өлең құрылысы ма, соны іштей таңдап, ашық айтып көріп, жаттығуға тиіс. Не өзінің сыннан өткен әуезін таңдап жаттығады. Ән сазы мен өлең құрылысы осылайша келіп өзара тығыз органикалық байланыс түзуге тиіс. Онсыз ақын айтыс үстінде әнінен жаңылғыш, я шумақ, өлең құрылысын құбылтқыш, ұйқасынан айрылғыш бола береді де, айтыс әлсіз жүріледі. Ол жалғаса берсе ақынның «сөз таппай жеңілуі де» кәдік.

Бұл әзірлігі тыңғылықты болған ақынға айтыстың енділігі басты шарты өлеңді шешен де өрнекті тілмен беруі, яғни көркем айтыс жасауы ғана қалады.

Мұның баршасы келіп айтыс ақынының алғырлығы, тапқырлығы деген сынға жұртты ой бәрекедді! – дегізетін сүйіспеншілікке әкеп салуға тиіс.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытындылай келе, айтыс ақынның тапқырлығы да ақын өнерін танытатын әрі жеңісіне кепілдік бере алатын қасиет. Тапқыр ақын қиыннан қиыстырып «ой, сөз, қиыс, ұйқас» қана тауып қоймайды, ол қарсыласының қандай бір бас көтермес ауыр соққысынан амал тауып шыға алады. Жайшылықтағыдай айтсақ, ақынды ұтылыстан аман алып шығатын айлалылық, «сөзге ұста» шеберлік болып шығады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Бердібаев, Р.** Айтыс әлемі. – Алматы, 2000. – 25 б.
- 2 **Адамбаев, Б.** Алтын сандық. – Алматы, 1989. – 24 б.
- 3 **Уәлиханов, Ш.** Таңдамалы. – Алматы : Жазушы, 1985. – 396 б.
- 4 **Долгат, У.** Литература и фольклор. – М. 1981. – 87 с.
- 5 **Әуезов, М.** Әр жылдар ойлары. – Алматы : Мектеп, 1959. – 432 б.
- 6 **Қаратаев, М.** Таңдамалы шығармалар. – Алматы : Жазушы. - т. 3. 1974. – 368 б.
- 7 **Жұртбай, Т.** Сүрең сөз. – Астана : Күлтегін, 2010. – 159 б.

Материал 29.05.18 баспаға түсті.

А. А. Кошекova¹, Л. Адильбекова²

Об искусстве айтыс

^{1,2}Факультет казахской филологии и мировых языков,
Казахский государственный женский педагогический университет,
г. Алматы, 050000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 29.05.18.

A. A. Koshekova¹, L. Adilbekova²

About the art of aitys

^{1,2}Faculty of Kazakh Philology and World Languages,
Kazakh State Women's Teacher Training University,
Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 29.05.18.

Айтыс – особый тип фольклора. Казахский фольклор имеет историю арий, относящихся к старому жанру «Айтыс», и обладает

уникальными особенностями и историей развития. Айтыс – поэтическая школа образования. Айтыс – это синкретичный жанр, который начинается с ритуалов жизни. В этом контексте лирические, эпические и драматические особенности встречаются очень много. Затем жанр развился с другими формами устной литературы и оказал большое влияние друг на друга. На героя и лирический эпос также влияет большое количество каналов. Его поэзия набирает обороты. Казахский фольклор имеет историю арий, относящихся к старому жанру «Айтыс», и обладает уникальными особенностями и историей развития. Айтыс – особый тип фольклора. Айтыс кроме казахов, находятся в арабских племенах и в ряде тюркоязычных стран, великие поэты существуют в Индии. Некоторые исследователи говорят, что первый айтыс происходил из очень ранних времен. Его основной элемент состоит в том, что типы искусства отличаются друг от друга, и все они объединены в целом, пение и пение, а также освобождение и исполнение, движение, явление лица и т.д. Первый этап айтыс начался на этом этапе.

Aitys is a special type of folklore. The Kazakh folklore has a history of the aitys dating back to the old Aitys genre and features unique features and history of development. Aitys is a poetic school of education. Aitys is a syncret genre, which begins with the rituals of life and rituals. In this context, lyric, epic and dramatic features are often present. The genre then developed with other forms of oral literature, and had a great influence on one another. The hero and the lyric epus are also influenced by a large number of channels. Its poetry art is gaining momentum. The Kazakh folklore has a history of the aitys dating back to the old Aitys genre and features unique features and history of development. Aitys is a special type of folklore. Aitys besides the Kazakhs is in the Arab tribes and in a number of Turkic-speaking countries, the great poets of aitys exist in India. Some researchers say that the first aitys originated from very early times. Its primary element is that the types of art are differentiated from each other, and they are all united as a whole, singing and singing, as well as the release and execution, the motion, the face phenomenon, and so on. The first step of the Aitys began at this stage.

FTAMP:14.01.17

3. К. Курманова

ф.ғ.к., аға оқытушы, Гуманитарлық факультеті, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы
e-mail: zauresh.k@mail.ru

КӨПТІЛДІЛІК БІЛІМ БЕРУДІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ (ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ТЕЛЕБАҒДАРЛАМАЛАР НЕГІЗІНДЕ)

Бұл мақалада көптілділік білім беру мәселелерін қарастыру барысында қазақ телеарналары бағдарламаларындағы көптілдіктің қалыптасуының тәрбиелік мәні талданған. Қазақстандық телебағдарламалардың қоғамдағы көптілділіктің алар орнын айқындау, білім мен ғылым жетістіктерін насихаттау арқылы еліміздегі адам капиталының сапалы дамуына үлес қосу телеарнаның басты мақсаты болғандықтан, мәдени-ағартушылық ақпарат кеңістігін құруы жөнінде сөз етеді.

Сонымен қатар, көптілділікті дамыту арқылы қоғамдағы мәдениеттің, білім мен ғылым жетістіктерін насихаттау арқылы еліміздегі адам капиталының сапалы дамуына үлес қосу телеарнаның басты мақсаты екені жарияланады. Автор «Білім және мәдениет» телеарнасында арна туындылары Қазақстанның тарихы мен мәдени мұрасын сақтау, тілдік ортаны дамыту, білімі мен дүниетанымын арттыруына басты назар аударады.

Кілтті сөздер: көптілділік, мәдени-ағартушылық ақпарат, ақпарат кеңістігі, үш тілде ақпарат тарату, телебағдарламалардың көптілділігі.

КІРІСПЕ

Көптілділік білім беру елімізде ең маңызды бағыттардың бірі болғандықтан, жоғары оқу орындарындағы оқу үрдісіне көптілділік бағдарламалар енгізіліп, курстар мен семинарлар, конференциялар өткізуде. Көптілділік мәселесі – Қазақстан үшін ғана емес, бүкіл әлемнің алдында тұрған көкейкесті мәселелердің бірі, себебі, жаһандандыру және киберкеңестістікке шыққан заман тілдерді талап етеді [1, 3 б.].

Сонымен қатар қазір әлемде, қоғамда болып жатқан қарқынды өзгерістерді студенттерімізге жеткізу үшін және нарықтық қарым-қатынастарды дамыту, мемлекеттің оң саясатын насихаттау – ұлттық, мемлекеттік және жекеменшік телеарналарында мемлекеттік тіл мен орыс, ағылшын тілдері арқылы да жүзеге асуда. Бүгінгі өзгерістер талабына сәйкес студенттердің саяси санасы мен мәдениетін қалыптастыруға көмектесетін құрал бұқаралық ақпарат құралдары. Уақыт өткен сайын телеарналардың мазмұны, пішіні, техникасы, форматы т.б. өзгеріп жетілуде. Телеарналардың басты міндеттерінің бірі, мемлекеттік тілде қоғамдағы болып жатқан шаттықты және келеңсіз жағдайларды әділ және жан-жақты қамти отырып объективті ақпарат тарату» болып саналады. Сонымен қатар, өз қазақ тілімізде соңғы он-он бес жылдар арасында саяси трансформацияның орын алуы еліміздің саяси өмірінде телеарналардың сапасы арта түскені де бізге мәлім.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Соңғы жылдарда ғана заң тарапынан елуде елу нормасы белгіленіп, мемлекеттік тіл ресми тілмен теңесіп, қазақ тілінде хабарлар мен бағдарламалардың саны көбейе түсті. Телеарналарға қатысты соңғы он жыл аралығындағы «Қазақстан» ұлттық телеарнасының толықтай қазақ тіліне көшіп, қазақша хабарлар мен бағдарламалар көрсетілуінде. Тіл жанашыры, ақын Мырзан Кенжебай телеарналарды сынға алған мақаласында: «Бұл қазақ деген тұтас бір ұлтты ішкен-жегеніне ғана маз санасыз, ойсыз, ұлттық намысы жоқ үлкен бір дүбәра тобырға айналдырудың ең оңай жолы ма деп қорқамыз. Баяғыда Рим билеушілері «Халықты басқарудың ең оңай жолы қолына нан беріп, сосын әртүрлі көрсетілімдер қойып отыру»,– дейді екен. Біз телеарналарымызды бұлай бұйдасыз жібере берсек, бүкіл ұрпағымыз көп ұзамай ешнәрсе ойламайтын жәй бір тірі жан боларына күмән жоқ. Естеріңізде болса, бұған дейін «Демократиялық үрдістерді мұрат тұтқан шақта эфирді жайлаған көрерменді рухани аздыратын, зиянкес мазмұнмен ұлттық болмысымызға қауіп төндіріп тұрған «КТК», «НТК», «31 Арна» т.б. орыстілді телеарналар тілді келеке қыла бастады» [2] деп тілшілер тарапынан талай дабыл қағылған болатын. Дегенмен де, «Қазақстан», «Балапан», «Kazsport», «Хабар», «Kazakh TV», «Білім және Мәдениет», «Хабар 24», «Астана», «КТК», «МИР», «31», «НТК», «СТВ», «ОН-ТВ», «Алматы», «Асыл арна», «Жетісу», «MuzZone», «Hit TV», «ТДК42», «Алау-ТВ», сонымен қатар «Қазақстан» ұлттық арнасының аймақтық филиалдары («Қазақстан-Шымкент», «Қазақстан-Павлодар», «Қазақстан-Астана» т.б.) телеарналардың мемлекеттік тілі мен мемлекеттік, орыс, ағылшын тілдеріндегі хабарлардың сапасы мен санын осы күні көтерген телеарналар халыққа қызмет етуде.

«Қазақстан» қазақ мемлекетінің ақпараттық саясатын жүзеге асыратын еліміздегі мемлекеттік тілде ақпарат тарататын телеарна. Қазақ тіліне толықтай көрермендерді қамту жағынан алдыңғы орындардың бірінде. Қазақстан халқының 98,63 пайызы ұлттық арнаның хабарлары мен бағдарламаларын көруде. Сонымен қатар, «Қазақстан» ұлттық арнасының он төрт облысында филиалдары қызмет етіп келеді. Бұл телеарнаның хабар тарату саясаты ақпараттық, ағартушылық, ойын-сауықтық, ұлттық және әлемдік мәдениеттің құндылықтарын, гуманизм идеяларын және Қазақстан халықтары арасындағы достықты насихаттауымен сипатталады. Бүгінгі таңда Ұлттық арна эфирінде көрермендерге арналған жаңалықтар мен ерекше тоқшоу жанры («Айтуға оңай», «Алаң», «Арнайы репортаж», «Жаңалықтар», «Апта.кз», т.б.), ойын-сауық және танымдық бағдарламалары («Жайдарман», «Қазақстан дауысы», «Таңшолпан» т.б.), қоғамдық-саяси және экономикалық хабарлар («Заң және біз», «Парламент», «Қылмыс пен жаза», «Агробизнес», «Ұлттық өнім» т.б.), сондай-ақ, мемлекеттік тілді дамытуға арналған хабарлар баршылық. Жалпы, TNS Гэллуп Медиа Азия зерттеу компаниясының 2013 жылдың 1 қаңтары мен 10 ақпаны аралығында жүргізген зерттеуінің нәтижесінде «Қазақстан» ұлттық телеарнасы тұрғындары жүз мыңнан аспайтын елді-мекендер арасында 23,3 пайыз орташа тәуліктік үлес көрсеткішімен белгіленді. Осылайша, алты жастан жоғары қазақ және орыстілді көрермендер арасында Ұлттық арна қазақтілді аудиторияда ғана емес, барлық телевизиялық аудитория бойынша да үздік [3].

Сонымен қатар, зерттеу басталғалы (2012 жылдың сәуір айынан бері) алты жастан жоғары тек қазақтілді көрермендер саны бойынша, «Қазақстан» ұлттық телеарнасы 30,6 пайыздық орташа тәуліктік үлес көрсеткішімен бірінші орында келеді.

Айта келе, 2014 жылдың басынан «Қазақстан» ұлттық арнасы жүз мыңнан төмен тұрғындары бар елді-мекендердегі алты жастан жоғары қазақ және орыстілді көрермендер арасында да 23,2 пайызын құрды. Аталмыш зерттеу компаниясының мәліметтері 100 пайыз мемлекеттік тілде хабар тарататын «Қазақстан» телеарнасының өзге ұлттар арасында да үлкен сұранысқа ие болды. Жалпы, Ұлттық арнаның өнімдерінің рейтингі жоғары деген бағаға ие болып отыр.

Сонымен қатар көптілділікті орындау барысында «Қазақстан» ұлттық арнасының құрамына кіретін «Балапан» телеарнасының балалардың білімін жетілдіруге арналған мультфильмдер кез келген уақытта осы арнадан табуға болады. «Балапан» телеарнасының негізгі мақсаты да сол – келешек ұрпағымыздың тамырына рухани нәр беріп, «интеллект» иесі, білім мен ғылымның шыңына шығар азамат болып және дені сау, рухани ойлау дәрежесі биік, мәдениетті, парасатты, ар-ұжданы мол, еңбексүйгіш, іскер,

игі қасиеттері қалыптасқан ұрпақ тәрбиелеу. Жүз пайыз қазақ тілінде өнім беретін бұл арнадан да балаларға арналған көптеген сапалы бағдарламалар жеткілікті.

Яғни, «Баламен бетпе-бет», «Ғажайыпстанға саяхат», «Он саусақ», «Сен білесің бе?», «Әйгөлек» балалар байқауы, «Дәмді», «Балапаннан базарлық», «Қолөнер», «Балапанның қонағы» т.б. бағдарламалар қызмет етеді.

«Қазақстанның» тағы бір қамқорлығындағы Kazsport телеарнасы 2013 жылдың 1 шілдесінен бастап хабарлардың 70 пайызын тікелей және түпнұсқа трансляциялау арқылы жүзеге асырады. «Спорт әліппесі», «Тоғызқұмалақ», «Сіз қайда жүрсіз?», «Шахмат әлемі», «Деректі фильм» т.б. сапалы бағдарламалар жасай алған бұл арнаның рейтингтік дәрежесі күннен-күнге өсіп, жас ұрпақтарымызды салауатты өмір салтын насихаттап келеді. Қазақстанда ашылған тұңғыш мемлекеттік спорт телеарнасының эфирге шығып, спорттық трансляция осы қысқа уақыт аралығында телеарна спортсүйер қауымға ел аумағындағы жарыстарды, әлемдік дүбірлі додалар көрсетілімін тікелей эфирде және мемлекеттік тілде сапалы ұсына алуда.

Атап айтқанда, «Жазғы Универсиада», теннистен әлемнің жас шеберлері жиналатын «Australian Open», «Roland Garros» турнирлері, дзюдодан өткен әлемдік Гран-при турнирлері, Бразилияда өткен футболдан әлем чемпионаты, Сочиде өткен қысқы олимпиада, Алматыда өткен бокстан әлем чемпионаты т.б. тікелей эфирлер арқылы болашақ жастарымызды тәрбиелеуге жол ашқаны рас. Бұған дейін талай сынға ұшырап жүрген спорт комментаторлары дәл осы телеарна ашылғалы мемлекеттік тілде сапалы хабар жүргізуде және спорт журналистерінің шеберліктерін арттыруда.

Қазір ең ірі арналардың бірі «Хабар» агенттігі қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде хабар тарататын төрт телеарнаның («Хабар», «Хабар 24», «Kazakh TV», «Білім және Мәдениет») тоғысқан орталығы болып отырған агенттік Қазақстан бойынша 99 % телекөрсермендер аудиториясын қамтиды. Жер шарының бұрыш-бұрышында агенттік тілшілер қызмет етуде. Эфирдің жетпіс бес пайызы телеарнаның төл туындыларынан құралады. Телеарна тарапынан түсірілген бағдарламалар, деректі фильмдер, көркем фильмдер мен телехикаялар. Көрсетілімдегі бағдарламалардың тоқсан пайызы әлеуметтік маңызды тақырыпты қамтиды және орыс-қазақ тілдерінде араласқан (55% мемлекеттік тілде). «Хабар» агенттігі жиырма-жиырма бес жыл ішінде әртүрлі жетістіктерге жетіп отыр. Ақпараттық бағдарламалар дирекциясы тілшілерінің жұмыстары ЕММУ телевизиялық сыйлығының номинанты атанса, сондай-ақ Ресейде өткен «Золотой глагол» сайысының бас жүлдесін иеленген. «Город будущего» жастар бағдарламасы Жапонияда өткен халықаралық фестивальде әлемнің үздік ондығына енді (екеуі де орыстiлдi бағдарлама). Ал, Севастополь қаласында өткен халықаралық

байқауда «Хабар» агенттігінің бастамасымен түсірілген қазақтiлдi «Бауыржан Момышұлы» фильмі тарихи туындылардың ішінде лауреат атанды. «Хабар» агенттігі Азия Тынық мұхиты хабар тарату одағына (ABU), Азия және Тынық мұхиты жаңалықтар агенттігі ұйымына (OANA), Азия және Тынық мұхиты Хабар таратуды дамыту институтына (AIBD), Телевизия мен радионың Еуразиялық академиясына (EATP) мүше [4].

«Kazakh TV» Қазақстан Республикасындағы тұңғыш жерсерік телевизиялық телеарнасы vtu «Хабар» Агенттігі АҚ медиахолдингі құрамында. «Kazakh TV» арнасы алғаш рет 2002 жылы 25 қазанда «Caspionet» атауымен хабар таратуда. Ал, бүгінде «Kazakh TV» атауымен тәулік бойы қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде хабар тарататын ақпараттық танымдық арна. Eutelsat және GlobeCast ірі спутниктік операторларымен әріптестік келісімге отырған арна жаһанның тоқсан үш елінде көрсетіледі (Солтүстік және Орталық Американы, Батыс және Шығыс Еуропаны, Солтүстік Африка, Таяу Шығыс, Орталық Азия мен Оңтүстік Кавказ елдері) [5]. «Kazakh TV» – Қазақстан туралы жаңалықтар мен ақпаратты ұсына отырып, әлемде орын алған оқиғаларға ел көрсермендерінің көзқарасын көрсетеді. Арна эфирінде отандық деректі фильм жауһарлары, классикалық және заманауи көркем фильмдердің, балалар киносы мен тарихи этнографиялық бағыттағы бағдарламалар, театрлық қойылымдар мен көрсетілімдер көрсермендер назарына ұсынылып келеді. Телеарнаның басты міндеті – отандық және шетел аудиториясында, ел өмірінде болып жатқан оқиғалар туралы, сондай-ақ әлем саясатындағы маңызды мәселелерге қазақстандықтардың көзқарасы жөнінде жедел және әділ ақпарат тарату. Хабарлар мен бағдарламалардың басым бөлігі ағылшын тілінде таралады. National Cuisine», «Steppe Tales», «The real economy», «Kazakhstan: a recipe for friendship», «Persona Grata», сондай-ақ, «Reflections on history», «Faces», «East or west home is best», «Accent», «Spirit of the wild», «Aghain», «The color of the day», «Business solutions», «Connecting cultures KazApt», «Sounds of the great steppe», «Bolashak», «ModernNomads», «Infinite science», «Within the process», «The Central», «Asian Report», «Atameken», «Selfmade», «Discovering», «Kazakhstan Art Focus», «Sports report» секілді бағдарламаларымен әлем халқына Қазақстанды таныстыруда [6].

Ал, көптілділікті әрі қарай дамыту арқылы қоғамдағы мәдениеттің алар орнын айқындау, білім мен ғылым жетістіктерін насихаттау арқылы еліміздегі адам капиталының сапалы дамуына үлес қосу телеарнаның басты мақсаты болса, мәдени-ағартушылық ақпарат кеңістігін құру, қоғамдағы адами құндылықтарды насихаттау, эстетикалық талғам мен зияткерлік қабілеттері арқылы адамдардың жалпы мәдени деңгейін көтеру, отандық мәдениеттің рухани адамгершілік дәстүрлерін дамыту арқылы жаһандану

үрдісінде халықтың өзіндік бет-бейнесін сақтау, ғылыми-танымдық ақпаратты ұсыну арқылы білімді игерудің жаңа формаларын ұсыну «Білім және мәдениет» телеарнасының басты міндеті болып табылады. Арна туындылары Қазақстанның тарихы мен мәдени мұрасын сақтау, тілдік ортаны дамыту, рухани құндылықтарды насихаттау, көрерменнің талғамын тереңдету, білімі мен дүниетанымын арттыруын басты назарда ұстайды [6].

Сонымен қатар, арна таным көкжиегін кеңейту мақсатына әзірленген отандық және шетелдік үздік телехабарлар мен деректі фильмдерді халыққа ұсынуда. Арна тәулігіне он сегіз сағат мемлекеттік тілде хабар таратады. Елімізде тұңғыш рет «Хабар 24» арнасы 2012 жылдың 1 қыркүйегінен бері тәулік бойына ақпарат таратуда. Сандық және спутниктік «Otau TV» ұлттық желілері арқылы жаңа арна өз өнімімен Қазақстан Республикасының барлық аумағын қамтып келеді. Көрермен жаңа арна арқылы мемлекеттік және ресми тілде елімізде және әлемде болып жатқан жайттармен танысуға толық мүмкіндік алды. Арнада әрбір отыз минут сайын жаңалықтар легі мемлекеттік және ресми тілде (50/50) эфирге жіберіліп отырады.

Яғни, телекөрермендер үшін еліміздің ақпараттық саяси, экономикалық және мәдени, рухани тыныс тіршілігінен толық хабардар ететін түрлі бағдарламалары өзіндік салмақты аудитория қалыптастырған «Хабар 24» арнасының басты мақсаты ақпараттық нарықта нақты, әрі шынайы ақпарат таратады.

«Астана» телеарнасы Қазақстан Республикасының «НұрМедиа» ақпараттық холдингіне енген республикалық телеарна. Астана телеарнасы алғаш рет «Цесна» арнасы деген атпен 1993 жылы эфирге шықты. Арнаның атауы 2000 жылдың қарашасында «Астана қаласы телевидениесі» (қысқартып айтқанда «AcTV») деп өзгертілді [7]. Телеарнаның эфирлік таралымы ел аумағының елу екі пайызын құрды. Сондай-ақ, «ASTANA TV» телеарнасы Қазақстанның барлық қалаларына кабельдік желілерде хабар таратады. Телеарна эфирінің алпыс пайызы мемлекеттік тілден және қырық пайызы ресми тілден тұрады. Ақпарат тарату саясаты, өзінің қызықты жобаларын жасап шығару және сапалы шетелдік телеөнімдерді сатып алу негізінде құрылған [7]. «ASTANA TV» телеарнасының негізгі тақырыптық бағыты ақпараттық сараптамалық, танымдық және ойын-сауық бағдарламаларды дайындау, Қазақстан Республикасының әлеуметтік экономикалық және мәдени тұрмысын баяндау. Телеарнаның негізгі өнімдері «Жаңалықтар», «20:30. Новости», «Біздің уақыт», «Избранное за неделю», «Арнайы репортаж», «Кеш емес», «Открытая студия», «Репортер представляет», «Громкое дело», «Біз біргеміз», «Мы вместе», «Берегей», «Мемуары», «Сырласу», «Скустудия», «Ел аузында», «Супер папа», «Такси», «KazNet», «Астана кеші көңілді» концерттік шоуы, «Тамаша», «Национальная лига

КВН» және т.б. ақпараттық сараптамалық, танымдық және ойын-сауық бағдарламаларынан құралады [7]. Телеарна түрлі жастағы көрермендердің ықыласын ескере отырып, отандық классикалық кинодан бастап, танымал дүниежүзілік бестселлерлерге дейін әртүрлі жанрадағы фильмдерді көрсетуде.

Ресейдің, түрік пен корейдің және американың телехикаялары үзбей беріліп келеді, сондай-ақ, мұнда мемлекеттік тілдегі бағдарламалар қарқынды дамуда.

«Жетісу» телеарнасы алғашында «Жерұйық» атымен жұмыс бастаған телеарна бүгінде қарқынды дамып келеді [8]. 2003 жылдан бастап эфирде өз өнімдерін отандық және шетел телекөрермендері Ресей, Иран, Түркия, Пәкістан, Моңғолия, Қытайдағы қандастарға ұсынады. Телеарнаның жиырмадан астам бағдарламасы баршылық, басымдығы мемлекеттік тілде көрсетеді. Қырық бес бағдарламасы ғана ресми тілде жүрсе, қалған он бесі тек қана мемлекеттік тілде хабар таратады. Осы телеарнада «Тіл сақшысы» бағдарламасы да қызмет етеді [8].

«КТК» коммерциялық арнасында тұңғыш қазақ тіліндегі ақпараттық бағдарламасы «Бір күн» деген атпен 1998 жылдың тамыз айында шыға бастады. Кейін бұл бағдарлама «Күндерек» деп аталды. 2000 жылдан бастап «Күндеректің» сапасы арта түсіп, телекөрсетіске жаңадан «Шарайна» ақпараттық-сараптамалық бағдарламасы ашылылып, сараптамалық телебағдарламалар арасында өзіндік ерекшелігімен көрінді. 2002 жылы тамыз айынан бастаған апталық сараптамалық «Елжұрт» бағдарламасында халық өз жағдайын өз аузымен еш боямасыз айтып беруге мүмкіндік алды. Ал, 2003 жылдың наурыз айынан «Елжұртты» Оразәлі Баймұрат жүргізе бастады. Қазақтілді бұл бағдарлама 2006 жылы «Алтын жұлдыз» сыйлығына иеленді. Қазақ тіліндегі «Қоғамдық қабылдау», «Қылмыс ақпарат», «Алақан» бағдарламалары да көрерменнің ерекше ықыласына бөленді. «Миллион кімге бұйырады?» хабары арқылы танымал болған Ескендір Сергебаев түнгі «Шамшырақ» бағдарламасын қазақ тілінде жүргізілді. Қазіргі тележұлдыз Нұрлан Қоянбаевтың қатысуымен «Қызық радио» әзіл-сықақ хабары да шығып тұрды. Одан кейін Қазақстан КВН одағының президенті Есен Елеукең «Jclub», әзіл-сықақ бағдарламаларын шығарып, қазақтілді ойын-сауық бағдарламаларының сапасын арттырды. 2007 жылғы жаңа телемаусымда Срайыл Смайылдың жетекшілігімен жаңа бағдарламалар: «Алаңжұрт» ақпараттық сараптамалық, «Өз сөзім» авторлық хабары шықты [9]. Бірегей жоба – «Репортер» 2008 жылдың наурыз айында жарық көрді. Бағдарлама жүргізушілері – Гүлмира Әбіқай және Асқар Махмұтұлы 2008 жылы қазақтілді бағдарламасы үшін Қазақстан Журналистер одағының сыйлығына ие болды. КТК-ның бірнеше жыл қатарынан «Жыл телеарнасы» атануына қазақтілді бағдарламалардың қосқан үлесі зор. «Күндерек»

ақпараттық бағдарламасы 2009 жылдың басынан «Жаңалықтар» деп аталды [7]. Ал, дәл «КТК» телеарнасында қазақтілді «Жүрекжарды», «Қыз қылығы», «Мәссаған», «Қазақстан барысы», «Жаңалықтар: Астарлы ақиқат», «Қаражорға», «Япырай» бағдарламалары көрермендердің көңіліне жол табауда [7].

Қазіргі уақытта бұл арнада да қазақ тілінің даму үдерісі қарқындай түскен сайын, қазақтілді бағдарламалардың саны мен сапасы артып келеді. Өйткені, «31» телеарнадағы бағдарламалардың беті де қазақ тілі – мемлекеттік тілге бұрылып келе жатқан сыңайлы. Бұған дейін Берік Уәли көрігін қыздырған «Дода», ақпаратты шынайы, әрі өткір жеткізетіндігімен көрермен ықыласына бөленген. «Информбюро» ақпараттық сараптамалық бағдарламасы сынды көрсетілімдерімен саяси-қоғамдық мазмұнда қалыптасып келе жатқан бұл арнаны 2008 жылдың наурыз айында Ресейдің СТС телекомпаниясы ойын-сауықтық форматында көрсете бастаған [7]. Жылдық бюджеті 68 миллион теңгені құрайтын, жаңарған «Информбюро» бағдарламасының эфирдегі орны ерекше. Қазақ тіліне қатысты үлес салмағын арна жоғарыда аталған ойын-сауықтық бағдарламалармен қатар, СТС-тің арна жаңалықтарын, дайын өнімдерін, балаларға арналған түрлі мультфильмдерді, телехикаялар қазақ тіліне аударылып, эфирде өз үлесін арттыруда. Жалпы, «31» арнада әзіл-сықақ театрларынан құралған («Шаншар», «Нысана», «Шымкент шоу», «Алдараспан» т.б. күнделігі) бағдарламалар да арнаның рейтингін көтеріп келеді.

Қазақстан телеарналары мемлекеттік, сонымен қатар көптілдікті дамыту барысында көрермендерге арнап жаңалықтар, қоғамдық-саясат, экономикалық хабарлар мен ойын-сауық, танымдық бағдарламалардың көптеген жобаларын жасауда.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келе, Елбасы жыл сайын Қазақстан халқына жолдауында тіл саясаты, оның ішінде қоғамдағы мемлекеттік тілдің мәртебесін көтеру мәселесіне тоқталып, «Қазақстан халқы бүкіл әлемде үш тілді пайдаланатын жоғары білімді ел ретінде танылуға тиіс» [10] – деген болатын. Жалпы көптілділіктің қажеттілігі бүгінгі технология және жаһандану заманында тұлғаны көпмәдениеттілікке тәрбиелеу үрдісін байқауға болады. Ал, ұрпақтың ана тілінен бөлек, орыс және ағылшын тілін меңгеруі маңызды. Осыған орай, елбасымыздың бастамасын іске асыру – телевидениенің құзыреттілігінде.

Жалпы қысқаша зерттеу қорытындысы бойынша айтсақ, хабар тарату көбінесе екі тілде жүзеге асып келеді. Соңғы онжылдықта қазақ телевизиясының қазақ тілінде хабар таратуына қол жеткізіліп отыр.

Осыған орай, жас тілшілерді үш тілді меңгерген білікті маман ретінде дайындау жоғары оқу орындарының міндеттеріне айналып отыр.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Көптілділік жоғары білім беру контекстінде//Республикалық ғылыми-практикалық конференцияның материалдарынан. – Қарағанды. – 2015, 27 ақпан. – Б. 3.

2 **Тұрсын, Қ., Нұрайдар, Ә.** Қазақ телевизиясы. Энциклопедия. – Алматы, 2009.

3 http://www.tns-global.kz/ru/project/media_researche.php

4 <http://khabar.kz/kz/agency/biz-turaly>

5 <http://kazakh-tv.kz/ru/mainpage/>

6 <https://www.amazon.com/>

7 <https://kk.wikipedia.org/wiki/Astana>

8 <http://zhetysutv.kz/>

9 <http://old.el.kz/m/articles/view/content>

10 <https://www.google.kz>

Материал 29.05.18 баспаға түсті.

3. *К. Курманова*

Проблемы полиязычного образования (на примере казахстанских телепрограмм)

Гуманитарный факультет,

Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина,

г. Астана, 010000, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 29.05.18.

Z. K. Kurmanova

On the state of multilingualism (for example, Kazakh TV)

Faculty of Humanities,

S. Seifullin Kazakh AgroTechnical University,

Astana, 010000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 29.05.18.

В данной статье затрагиваются проблемы реализации полиязычия в телевизионных программах на примере отечественного телевидения.

Наряду с этим определяется место и значение реализации полиязычия на казахстанском телевидении, ставящего целью пропаганду достижения знаний и науки для расширения пространства культурно-просветительской информации через телевизионные каналы.

В соответствии с задачами, поставленными президентом РК в государственной программе функционирования и развития языков на 2011–2020 гг. и культурной программе «триединство языков» к 2020 году все казахстанцы должны овладеть казахским, русским, английским языками. Реализация полиязычного образования требует расширения образовательного пространства, обмена опытом, увеличения лингвистических знаний казахстанцев и формирования поликультурной личности.

В этой связи приводятся примеры из казахстанских телеканалов и уделяется особое внимание развитию языковой среды, сохранению истории и культурной наследия Казахстана. Также автором предпринята попытка представить обзорный анализ реализации полиязычного образования на примере работы журналистов, работающих над созданием телевизионных программ.

The given research deals with the problem of multilingualism in television programs. The importance of multilingualism in Kazakhstani TV channels is considered. It aims at science and knowledge popularization as well as creation of cultural and educational area.

According to the tasks of the State program for the development and functioning of languages in the Republic of Kazakhstan for 2011–2020 and the cultural program on trinity of languages by 2020, all the Kazakhstanis should master Kazakh, Russian and English. The implementation of multilingual education requires widening of educational area, experience exchange, accumulation of linguistic knowledge and formation of multicultural personalities. The author gives some examples that focus much attention on the conservation of the history and cultural heritage of the Republic of Kazakhstan. The author also attempted to give a general review of the implementation of multilingual education in Kazakhstani programs.

SRSTI 16.01.45

O. E. Li

2 year graduate student, Pedagogical Faculty of Foreign Languages, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan
e-mail: li.olya.1995@mail.ru

TEACHING OF WRITTEN SPEECH AS A MEANS OF INTERCULTURAL COMMUNICATION

The purpose of this study was to explore the effectiveness of developed complex of exercises for teaching of written speech as a means of intercultural communication and the formation of students' intercultural written competence. The paper first describes the characteristics of the concept of written speech, from the point of view of linguistics and methodology. It then discusses the experiment conducted in the framework of this study and gives the description of stages and methods of research. The indicator of the effectiveness of the developed exercises is the communicative correctness of the written works of students, which were collected at the end of each stage. The article describes the following criteria for assessing the correctness of written works: compositional-semantic correctness, structural-semantic correctness and linguacultural correctness. Third, it reports on the results of a study which proved the effectiveness of the developed set of exercises.

Keywords: intercultural communication, written speech, written communication, text.

INTRODUCTION

The requirements of the world community to the individual are so high that education becomes continuous and the role of self-education increases. The awareness of the role of written speech begins from the ability to express thoughts, feelings, emotions with the help of graphic signs and written speech activity. The percentage of international information exchange, working cooperation with foreign colleagues and even the establishment of personal contacts through written communication is growing rapidly [1]. One possession of oral speech is clearly not enough for self-actualization of the individual. The acquiring of the written speech is a characteristic feature of the intellectually developed person of the new generation.

MAIN PART

There are different approaches to the interpretation of written speech. In the linguistic dictionary, edited by O. S. Ahmanova written speech is defined in the first sense as a speech, fixed on a letter, and in the second – as a stylistic variety of speech, characterized by a more strict observance of the literary norm of the language [2]. In the methodological literature, written speech is the ability to express an idea in written form [3].

It should be also noted the features of written speech:

1 conceptualization of knowledge, a means of recording intellectual achievements, source of information;

2 remote communication / auto communication;

3 self-expression, independent complex ability to produce written statements / texts [4]. The last point often provokes a difficulty for communicants and is the cause of misunderstanding in situations of intercultural communication. Since there is an incorrect use of language facilities in terms of lexicogrammatical and sometimes punctuation of the written text. It may also happen because of the misuse of linguistic means and ethno-sociocultural norms of written communication. So, present study aimed to investigate the effectiveness of developed complex of exercises for teaching of written speech as a means of intercultural communication.

The participants of our experiment were 2 groups of 1st year student of specialty foreign language: two foreign languages. The first group was experimental group, which used the developed complex of exercises for teaching the written speech as mean of intercultural communication. The second group was control group, students of which learned the standard program. All the students participating in the experiment were in equal conditions: they studied English as the first language and the same amount of time was spent for training by them.

The experiment consists of 3 stages. The first stage was represented by a pre-experimental section, within which the determining and diagnostic sections were performed. In the second stage, an intermediate section was performed. The third stage was represented by post-experimental control section. During the experiment, the following methods of experimental research were used:

– questionnaire;

– testing;

– analysis of the results of questionnaire and testing;

– analysis of written work of students;

The correctness of written works of the students was the main indicator of the level of intercultural written speech competence. To determine the degree of communicative correctness of the text, we have developed a system of text requirements. Texts which best meet these requirements should be recognized as communicative and correct. Communicative correctness of the text was evaluated according to three criteria;

– compositional-semantic correctness;

– structural and semantic correctness;

– linguacultural correctness.

The text was evaluated according to these criteria based on a number of characteristics that determine its communicative correctness. The compositional-semantic correctness was evaluated according to the following parameters:

1) presence / absence of a clear text structure;

2) presence / absence of sentences, phrases, words expressing the communicative intent of the author;

3) presence / absence of the key sentence introducing the subject of the text (paragraph);

4) presence / absence of a rhetorical structure that ensures the development of the topic of the text;

5) presence / absence of a phrase that ensures the correct completion of the text.

Structural-semantic correctness was evaluated according to the following parameters::

1) correct / incorrect use of speech tools activated at this stage of learning, developing the subject of the text;

2) correct / incorrect use of logical and grammatical means of providing cohesion – unions, allied words and adverbs, expressing the semantic relationship between sentences.

Linguacultural correctness was evaluated according to the following parameters:

1) presence / absence of linguistic means that distort the ethno-sociocultural background of a specific situation of intercultural communication,

2) presence / absence of language facilities reflecting the correct / incorrect attitude to the values of culture, the representative of which is the addressee;

3) correct / incorrect adherence to communicative and verbal etiquette of written communication;

4) correct / incorrect use of lexical and syntactic lingua cultures for describing the ethno-sociocultural realities of the native country and the target language .

In the pre-experimental stage, students of both groups were asked to write an informal letter, according to the assignment, it was a response to a letter from a foreign friend in which he talks about his dog. In the second stage students wrote about «The World around us». The final written assignment was to create a text about the pet that lives in the family of the student, relatives or friends. As a sample, it was suggested to use excerpts from DK Jerome's book «Three Men in a Boat Excluding a Dog».

Analysis of written texts created by students in the first stage showed the following results:

– students have certain written skills that enabled them to create the text of an informal letter. Students of both groups were able to convey the semantic contents of the text in basic terms, using the «narrative» composition-speech form. Some students were able to clearly enter the topic of their statement, for example: / would like (want) to write a few words about...

– students were not able to provide sufficient compositional and semantic correctness of the text. Nobody received a higher score for providing the compositional and semantic unity of the text.

– students showed a low level of compositional-speech form «description». The low level of correctness of texts was also due to insufficient skills to ensure the coherence of the text. A major shortcoming of most of the texts was the lack of knowledge of linguacultural features of the structure of English-language informal writing.

The final task was to create an artistic work of the small form. In fulfilling this task, students tried their hand at literary creation. The results of the pre-experimental section showed the interest of a number of students in the creation of artistic texts. In addition, this task made it possible to compare the results of the pre-experimental and intermediate sections, since in the pre-experimental stage students were also asked to write a story about a domestic pet, but in another context in the form of a letter to a foreign friend.

The results of the post-experimental section show that the experimental group experienced positive changes in all indicators that were chosen to determine the level of intercultural written speech competence. At the same time, the qualitative gap between the parameters of the pre-experimental and post-experimental sections is very significant. In the same control group, the indicators either stayed at the same level, or slightly improved. Only one student has reached a low degree of communicatively-sufficient level. The intercultural written speech competence did not reach the creative level in the control group. In the experimental group, 60 % of the participants in the experiment achieved a communicative-sufficient level of the intercultural written speech competence, 40 % of them achieved an average degree and 20 % – a low communicative-sufficient level.

CONCLUSION

The practical goal of teaching written speech as a means of the Intercultural communicative competence should be a step-by-step formation of intercultural written speech competence of students, in the structure of which it is expedient to single out four interrelated components: linguacultural, discursive, strategic and methodological competence. In accordance with the levels of possession of written speech and the gradual mastery of the communicative skills of creating a written text, it is expedient to distinguish three levels of intercultural written

speech competence: communicatively-limited, communicative-sufficient and communicative-creative, which are formed in the course of carrying out the corresponding set of exercises. The achievement of a communicatively sufficient level of IWSC allows students to use English written language to create written texts of informal, official, business English styles within the framework of such genre forms as business and personal letters, a newspaper article, a review, a literary sketch, an essay. Experimental verification of the proposed set of exercises has shown its effectiveness in the teaching of written speech as a means of ICC.

REFERENCES

- 1 **Kunanbayeva, S. S.** Theory and practice of modern foreign language education. – Almaty : Edelveiss Printing House, 2010. – P. 94–160.
- 2 **Ahmanova O. S.** Dictionary of linguistic terms (4th ed.). – M. : KomKniga, 2007. – P. 67–75.
- 3 **Harmer, J.** How to teach writing. – England : Pearson Education Limited, 2004. – P. 29–33.
- 4 **Passov, E. I.** Basis of communicative methods of teaching foreign-language communication. – M. : Russian language, 2001. – P. 104–112.

Material received on 29.05.18.

O. E. Lu

Жазбаша сөйлеу құрал ретінде мәдениетаралық қарым-қатынасқа оқыту

Педагогикалық шет тілдері факультеті,
Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар
және әлем тілдері университеті,
Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы.
Материал 29.05.18 баспаға түсті.

O. E. Lu

Обучение письменной речи как средству межкультурной коммуникации

Педагогический факультет иностранных языков,
Казахский университет международных отношений и
мировых языков имени Абылай хана,
г. Алматы, 050000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 29.05.18.

Осы зерттеу жұмысының мақсаты – жазбаша сөйлеу құралы ретінде мәдениетаралық қарым-қатынасқа оқыту және мәдениетаралық жазбаша құзыреті қалыптастыру үшін әзірленген жаттығулардың тиімділігін зерттеу болып табылады. Біріншіден, мақалада лингвистика және әдіснамасы тұрғысынан жазбаша сөйлеу ұғымының сипаттамалары беріледі. Содан кейін өткізілген зерттеудің эксперименті қаралады, және оның кезеңдерінің сипаттамасы мен қолданылатын зерттеу әдістері беріледі. Әрбір кезеңінің соңында жинап алынған студенттердің жазбаша жұмыстардың коммуникативтік дұрыстығы дайындалған жаттығулардың тиімділік көрсеткіші болып табылады. Мақалада жазбаша жұмыстардың дұрыстығын бағалайтын келесі критерийлер сипатталады: композициялық-семантикалық дұрыстығы, құрылымдық-семантикалық дұрыстығы және лингво-мәденилік дұрыстығы. Үшіншіден, әзірленген жаттығулардың тиімділігін дәлелдеген, зерттеу жұмысының нәтижелері талқыланады.

Целью этого исследования является изучение эффективности разработанного комплекса упражнений для обучения письменной речи как средству межкультурной коммуникации и формирования межкультурной письменной компетенции студентов. Во-первых, в статье описываются характеристики понятия письменная речь, с точки зрения лингвистики и методологии. Затем, рассматривается эксперимент, проведенный в рамках этого исследования, и дается описание его этапов и используемых методов исследования. Показателем эффективности разработанных упражнений является коммуникативная корректность письменных работ студентов, которые были собраны в конце каждого этапа. В статье описываются следующие критерии для оценивания корректности письменных работ: композиционно-семантическая корректность, структурно-семантическая корректность и лингвокультурная корректность. В третьих, обсуждаются результаты исследования, которые доказали эффективность разработанного комплекса упражнений.

ГРНТИ 17.82.20

Е. М. Лулудова

к.ф.н., профессор, кафедра «Социально-культурных технологий», Алматинский филиал Санкт-Петербургского Гуманитарного университета профсоюзов, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан
e-mail: eluludova@mail.ru

ДУАЛЬНАЯ МОДЕЛЬ ПОКОЙ / ДВИЖЕНИЕ КАК КРЕАТИВНО-РЕЦЕПТИВНАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ ГЕРОЕВ ПЬЕСЫ ЧЕХОВА «ТРИ СЕСТРЫ»

В статье рассматривается семантико-синтаксическая организация пьесы Чехова «Три сестры». В ходе анализа было установлено, что и в интерьере, и в событийном повествовании, поданных через сферу сознания героя, через его креативно-рецептивную компетенцию, объединяются явления, разнородные совершенно. Они объединяются в единое целое и включаются в единообразную прозаическую лексико-синтаксическую мелодику. Рассмотрение минимального контекста (словосочетание), развернутого контекста, организованного по определенным ассоциативно-смысловым связям (предложение), максимального контекста, в котором актуализируется смысл всего произведения в целом (лексема «Москва» и сложное синтаксическое целое с ним связанное), – всё служит подтверждением главной мысли, выражает основную идею героев, подчеркивает дуальность модели покой / движение, основанную на желании героев уехать и невозможности это сделать.

Ключевые слова: картина мира, диалогическое единство, интонационно-смысловое выделение, семантический анализ.

ВВЕДЕНИЕ

Картина мира и языковая картина могут быть охарактеризованы как единое целое. Библейское выражение «в начале было Слово» было попыткой создать форму мира, задать пространственные и временные векторы мироздания. Однако слово в контексте как бы перестает быть равным самому себе, взятому изолированно. В связи с этим Ю. Н. Тынянов, например, вводит термин «колеблющиеся признаки значения». Он считает, что они вызваны особенностями словоупотребления и являются неустойчивыми, так как «слово

не имеет одного определенного значения. Оно хамелеон, в котором каждый раз возникают не только разные оттенки, но иногда и разные краски <...> Абстракция «слово», собственно, является как бы кружком, заполняемым каждый раз по-новому в зависимости от того лексического строя, в который оно попадает, и от функций, которые несет речевая стихия» [1, 77]. Б. А. Ларин предлагает семантическую осложненность рассматривать как общее свойство художественной речи, а отличительным признаком художественной речи считать наличие «семантических обертонов» (добавочных смысловых элементов), «образующихся при взаимодейственной совокупности слов» [2, 34]. Об этом же писали Г. О. Винокур [3], А. П. Пешковский [4], В. В. Виноградов [5], Б. М. Гаспаров [6], Д. М. Поцепня [7], Х. Х. Махмудов [8], М. Г. Алдамжарова [9] и т.д.

Задача современного исследователя заключается в том, чтобы «вычитать» картину мира личности и по ее следам в его речи. Наше внимание остановилось на пьесе «Три сестры» А. П. Чехова. В этой пьесе все герои, пытаясь с максимальной ясностью для собеседника и самого себя выразить свою мысль, бессознательно, но удивительно точно выбирают из имеющихся в языке семантических вариантов те, которые являются самыми точными. Весь общенародный язык как бы опрокинут в их личную тему и идею, подчеркивает устремленность вперед и вывод о невозможности сдвинуться с места, указывает не на наличие самостоятельных моделей «покой» и «движение», а на единственную дуальную модель «покой / движение».

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Пьеса открывается темой ожидания счастья, мечтой о Москве. Но **почти в каждой реплике** сочетаются два плана: с субъективной модальностью (со словом «вероятно») и с объективной модальностью (поддерживаемой сочетанием «всё равно» в значении «в любом случае, при любом условии»). На первый план выступает оценка персонажей, уверенных, что они вернутся в Москву, а Москва для них – светлое будущее, надежда на счастье, взаимную любовь. Кроме того, на основе синтагматических связей создаются две противоположные линии контекста – позитивная: «В Москве уже всё в цвету, тепло, всё залито солнцем... радость заволновалась в моей душе, - захотелось на родину страстно» (в начале пьесы) и негативная: «никогда, никогда мы не уедем в Москву» (в финале пьесы).

Безличная конструкция «захотелось на родину страстно» соединена внутренней смысловой связью с предшествующей «в Москве уже всё в цвету, тепло...» и с последующей частью реплики Ольги: «И только растет и крепнет одна мечта». Она же перекликается с репликой Ирины: «Уехать в Москву. Продать дом, покончить здесь всё и – в Москву». Характерной

особенностью этого диалогического единства является наличие ряда определенных инфинитивов с градационным нарастанием: «мечта – уехать, продать, покончить всё». Его позитивная линия – стремление сестер к мечте, к возвышенному – поддерживается в реплике Ирины сравнительным оборотом «точно я на парусах» и упоминанием о больших белых птицах. Но появление «переплетных птиц» подчеркивает контраст – уезжает Вершинин, улетают птицы, а сестры остаются. Он же усиливает приземленность героев, их неспособность бороться за реальное осуществление своей мечты, их стремление покончить всё и со всем. А эксплицитно номинативная конструкция «лебеди или гуси» перекликаясь с репликой Соленого: «Мысль эту можно б боле пояснить, да боюсь, как бы гусей не раздражить», отменяет даже намек на право выбора, утверждает, что сестры – не лебеди, а гуси, указывает на невозможность их «перелета».

Конечно, пространство в художественном мире Чехова может быть представлено различными средствами языка: существительными (они называют пространство – дом, сад, терраса, комната), наречиями и предлогами (они дают представление о направлении и местонахождении – дальше, близко, только на дворе, около двери, в конце), глаголами (они характеризуют движение в пространстве – пошел, пришел, вышел, закрыл, отошел). Постоянное стремление героев – это стремление пересечь некую черту, преграду, как будто бы за ней находится всё хорошее, радостное, счастливое. Причем, в связи с этим используются глаголы несовершенного вида, у которых есть только начало и как бы отсутствует временной потенциал. Обычно это приставочные начинательные глаголы, выражающие только что стартовавшие и одновременно достигшие пределы действия («*по*шла бы *за* кого-нибудь», «*вы*ходят *сил*ь», «*вы*ходи *заму*ж», «*под*нимают на смех», «*зак*рывает *лицо* руками»), тогда как аналитические формы выражения начала действия фиксируют направленность определенного действия к развертыванию («растет мечта») и почти не употребляются.

Встречающиеся в речи героев глаголы совершенного вида – это средство подчеркнуть и усилить некую неполноту, незавершенность, начало неуверенности и невозможности получить желаемое. Но в итоге анализа получается, что глаголы, обозначающие уход и приход, употреблены почти в равном количестве (ср. также с подсчетом частотного словаря рассказов А. П. Чехова, где «бежать» употреблено 68 раз, «приходить» – 63, «поехать» – 89, «остаться» – 88, «уходить» – 65, «приходить» – 63, «войти» – 102, «уйти» – 98, «выходить» – 87, «прийти» – 66 [10]). Таким образом, во-первых, автор и герои не дают право на безоговорочно положительный или отрицательный вывод. Но, во-вторых, так как наше внимание невольно обращается на то, что речь героев полна сравнительными частицами

(«будто», «как бы», «словно») и ограничительными («хоть», «лишь», «только»), а также частицами, выражающими сомнение («вряд ли», «едва ли»), сочетающимися или соседствующими с частицами «если бы» и «только бы», то уничтожаются скрывающиеся там последние искорки надежды (так как выражается нереальное условие). И в связи с этим, обычная схема мысли героев Чехова («Если бы совершилось (произошло), то мы бы уехали в Москву») корректируется («нет! Не уедете!»).

Многие мысли героев нелогичны. Например, Тузенбах говорит: «Тоска о труде, о боже мой, как она мне понятна! Я не работал ни разу в жизни». По его же словам, Вершинин интересный человек, «ничего себе, только жена, теща и две девочки». Или Ирина: «Хорошая погода сегодня. Я не знаю, отчего у меня на душе так светло!», «Дома нет никого – все ушли домой». Но это лишь на первый взгляд, так как они имеют внутреннюю, глубинную логику. Герои пьесы стремятся усилить бег времени, быстрее достичь результата, воплотить мечту. Именно из-за этого они пропускают «незначительные», «общеизвестные» слова, не останавливаются для пояснений, опускают комментарии. Так, Ирина убеждена, что «Андрей будет профессором, он всё равно не станет жить здесь». То есть, по ее мнению, Москва и профессорство – это единое целое.

Но креативно-рецептивная компетенция героев не допускает «случайностей» и «потерь». Например, живя в своем мире, невольно «проговаривается» Наташа. Сравним ее реплики: 1) (во 2 действии после слов Андрея, что «сестры тут хозяйки») «И *они тоже*, я им скажу. Они добрые <...> к ужину *я велела* простокваши <...> Надо ей сказать, что она *пока может* с Ольгой в одной комнате <...> Всё равно днем дома не бывает, только ночует...»; 2) «Милая, родная, *переберись пока* к Оле! Ты будешь с Олей в одной комнате, *пока что*, а твою комнату Бобику...» (она говорит это Ирине во 2 действии. Она уверена, что «через полчаса будет *дома*, только проедется немножко»); 3) В 3 действии ее недовольство няней: «*Я люблю* в доме порядок! *Лишних не должно быть в доме*» – это гнев на сестер: «Нам нужно уговориться Оля. Ты в гимназии, *я – дома*, у тебя учеба, *у меня – хозяйство*... И *если я говорю* что насчет прислуги, *то знаю*, что говорю; я знаю, что го-во-рю... И чтоб завтра же не было здесь этой старой воровки, старой хрычовки... (стучит ногами) этой ведьмы!... *Не смей меня раздражать!* Не смей! (спохватившись). Право, *если ты не переберешься вниз*, то мы всегда будем ссориться»; 4) в 4 действии Ирине: «Я к тебе привыкла, и *расставаться с тобой* ты думаешь мне будет легко? В твою комнату *я велю переселить* Андрея с его скрипкой, – пусть там пилит! – а в его комнату *мы поместим* Софочку. <...> Значит, *завтра я уже одна тут*. (Вздыхает). *Велю* прежде всего *срубить* эту еловую аллею, потом вот этот клен...».

Вершинин говорит, что «через двести, триста лет жизнь на земле *будет* невообразимо прекрасной, изумительной. Человеку нужна такая жизнь, и если ее нет пока, то он должен предчувствовать ее, ждать, мечтать, готовиться к ней, он должен для этого видеть и знать больше, чем видели и знали его дед и отец». Но в его рассуждениях есть и знание того, что этого *никогда* не будет, что эта мечта несбыточна, невообразима. Он продолжает свою мысль: «Я часто думаю: что если бы начать жить снова, притом сознательно? Если бы жизнь одна, которая уже прожита, была, как говорится, начерно, другая – начисто! Тогда бы каждый из нас, я думаю, постарался прежде всего не повторять самого себя, по крайней мере создал бы себе иную обстановку жизни, устроил бы себе такую квартиру с цветами, массой света <...> а если бы начинать жизнь сначала, то я не женился бы...». В 4-х предложениях Вершининым 8 раз используется частица «бы» (3 раза – «если бы», по 1 разу – «постарался бы», «тогда бы», «создал бы», «устроил бы», «не женился бы»). Если судить по вводным словам, которые он употребляет, Вершинин колеблется не только между своим и чужим мнением, но и между тем, что говорится, тем, что лишь думается (хоть часто), и тем, что уже хорошо обдуманно («я часто думаю» - «как говорится» - «я думаю»). Абстрактное понятие «начать жить снова» материализуется в необходимость создать некую «обстановку жизни», а потом в устройство конкретной, такой же как у сестер Прозоровых, квартиры с цветами. Высокие и будничные мысли тесно переплетаются, но опять не доходят до конечности, теряют результат действия, сопровождаются ирреальным наклоном («устроил бы», «создал бы», «тогда бы постарался») и заключены в грамматическое кольцо между настоящим временем («если бы *начать* жить») и будущим («если бы *начинать* жить»), между тем, что уже началось, и тем, что может никогда и не начнется.

Таким образом, в пьесе Чехова каждое слово является необходимой частью структуры и видения его произведения, способствуя раскрытию позиции автора или сферы персонажа, может определять всю композицию произведения, выступает как его художественный синтез или обобщающий символ.

Кроме того, в пьесе «Три сестры» на срезе синтагматических связей варьируются несколько способов интонационно-смыслового выделения компонентов художественно-речевой семантики единиц в сфере персонажа. Постепенно формируется идейно-образное содержание стилемы «Москва». Причем чаще всего используются конструкции с повторами, активно применяемые Чеховым как стилистический прием синтаксической экспрессии. Например, с появлением Вершинина у сестер снова затеплилась надежда на возвращение в Москву. Чехов в диалектическое единство вводит

сквозной синтаксический повтор – локальное обстоятельство «Из Москвы», удачно передающее чрезмерную взволнованность сестер неожиданным приходом Вершинина, который им дорог своей мечтой о светлом будущем. Он «человек с их улицы»: «Александр Игнатьевич из Москвы» (Тузенбах) → «Вы из Москвы? Из Москвы?» (Ирина) → «Оля! Оля! Полковник Вершинин оказывается из Москвы» (Ирина) → «Вы из Москвы?» (Ольга) → «Александр Игнатьевич, вы из Москвы. Вот неожиданность» (Ирина). Сквозной повтор синтаксической формы «из Москвы» выступает здесь функционально значимым структурно-грамматическим и семантическим стержнем всего диалогического единства, причиной движения и возможным результатом остановки всякого движения (как будто сделан вывод: Пока мы собирались, Вы приехали? Ну и нечего, значит, и ездить).

Маша потеряла веру в счастье и поэтому скептически относится к мечтам Ольги и Ирины. Однако она говорит: «Мне кажется, если бы я была в Москве, то относилась бы к погоде равнодушно». Отметим, что в данном контексте средством передачи субъективного отношения Маши к образу «Москва» служит повторяющаяся синтаксическая форма ирреального наклонения «была бы», «относилась бы», значение которой акцентируется модально-оценочной конструкцией «мне кажется».

Заслуживает рассмотрения диалог Андрея и Феропонта. Чувство одиночества и ощущение своей беспомощности и никчемности не покидает Андрея. Женившись на Наташе, он «предал» сестер. Для него Москва – это прошлое, это неосуществимая мечта о любимой науке: «Милый дед, как странно меняется, как обманывает жизнь!.. Боже мой, я секретарь земской управы... я секретарь, и самое большее, на что я могу надеяться – это быть членом земской управы! Мне быть членом здешней земской управы, мне, которому снится каждую ночь, что я профессор Московского университета, знаменитый ученый, которым гордится русская земля!» (Андрей) → «Не могу знать... Слышу-то плохо» (Феропонт) → «Если бы ты слышал как следует, то я, быть может, и не говорил бы с тобой. Мне нужно говорить с кем-нибудь, а жена меня не понимает, сестер я боюсь почему-то, боюсь, что они засмеют меня, застыдят... Я не пью, трактиров не люблю, но с каким удовольствием я посидел бы теперь в Москве у Тестова <...> Сидишь в Москве, в громадной зале ресторана, никого не знаешь и никто тебя не знает, и в то же время не чувствуешь себя чужим. А здесь ты всех знаешь и тебя все знают, но чужой, чужой... Чужой и одинокий».

Анализ этого диалогического единства показывает, что прием синтаксического повтора с формами ирреальности («сидел бы в Москве», «если бы» и т.д.), актуализация отдельных частей реплик Андрея («мне быть...», «мне, которому», «мне нужно» и т.д.) в условиях данного

контекста несут характеризующую функцию, являясь средством обрисовки психологического облика Андрея-мечтателя. Таким образом, художественно-речевая семантика синтаксической формы «в Москве» в этом фрагменте пьесы создается в совокупности с разными средствами языка. Усилительно-экспрессивная функция повтора-предиката подчеркивается бессоюзной парцелляцией «чужой и одинокий», выражая внутреннее состояние Андрея – бессилие человека, примирившегося с «пошлой» жизнью.

Особое художественно-речевое значение приобретает слово «Москва» в неполных восклицательных предложениях. Здесь смысловое и эмоциональное напряжение достигает кульминационного накала. Ирина верит, что счастливая жизнь начнется в Москве. «В Москву! В Москву! В Москву!» – тоскует Ирина. Тройной повтор синтаксической формы «В Москву!» особенно динамичен и эмоционален, так как усиливает драматическое поведение Ирины. Констатация компенсирует имплицитность, а повторяющиеся эллиптические предложения семантически и синтаксически обусловлены в диалогическом единстве.

Кроме того, в структуре реплик Ирины варьируются сочетания вопросительных и восклицательных предложений, повторы синтаксических форм, осложненных экспрессивностью, и подчеркивается художественно-речевая семантика этих средств в сфере персонажа: постепенно Ирина осмысливает сложившуюся реальную ситуацию – в прозе жизни навсегда погибает мечта о Москве, о любви. Словесный образ состояния взволнованности, растерянности и смятения Ирины построен на одних повторах синтаксических форм. Тройной повтор усилительного наречия «никогда» отражает негативную линию контекста пьесы: сестры теперь не вернутся в Москву, их мечты нереальны. Не случайно действие 3 акта происходит на фоне «громадного» пожара: «сгорела» мечта о Москве и надежда на счастье («Я всё ждала переселимся в Москву, там мне встретится мой настоящий, я мечтала о нем, любила... Но оказалось, всё вздор, всё вздор», – говорит Ирина). А повторяющаяся оценочная конструкция «всё вздор» в реплике отчаявшейся Ирины, переключается с репликами Чебутыкина и Тузенбаха, которые уже в 1 акте, говоря между собой: «Черта с два», «Конечно, вздор», сменяли ее иллюзорные, несбыточные надежды.

ВЫВОДЫ

Таким образом, всё вышесказанное позволяет сделать вывод о том, что компоненты со стилемой «Москва» являются семантической доминантой в определенном отрезке диалогического единства, соотносясь с темой и идеей пьесы. Образ «Москва» выдвигается в контексте на первый план, является его тематическим стержнем, своего рода «точкой отсчета», опорной

частью художественно-речевой структуры макротекста в целом, а в ряду синтаксических форм «в Москву» – «в Москве» – «из Москвы» формируется и выражается с помощью целого комплекса средств.

На уровне парадигматических и синтагматических связей и отношений определяются две линии контекста, которые отражаются в динамике от конкретного значения эллиптического предложения, конситуативно обусловленного «в Москву» к противоположному семантическому звучанию «мы никогда, никогда не уедем в Москву». Наконец, одним из «секретов эстетического эффекта» в диалогическом контексте с лексемой «Москва», выступает повтор синтаксической формы как проявления внутреннего психологического состояния персонажа. Благодаря своей синтаксической вариативности повтор в пьесе Чехова становится стилистически «достаточной художественно-речевой единицей» способствующей раскрытию творческого замысла писателя.

Более того, семантико-синтаксическая организация пьесы Чехова «Три сестры» подтверждает психологически достоверный и эмоционально убедительный образ переживаний внутреннего мира героев, ассоциативно-тесно связано с основной темой произведения, формируя его подтекст, «подводное течение». Все объекты равны как сегменты единого предлежащего мира. В интерьере и событийном повествовании, поданных через сферу сознания героя, через его креативно-рецептивную компетенцию, объединяются явления, разнородные совершенно. Они обволакиваются общей эмоциональной пеленой и включаются в единообразную прозаическую лексико-синтаксическую мелодику. Рассмотрение минимального контекста (словосочетание), развернутого контекста, организованного по определенным ассоциативно-смысловым связям (предложение), максимального контекста, в котором актуализируется смысл всего произведения в целом (лексема «Москва» и сложное синтаксическое целое с ним связанное), – всё служит подтверждением главной мысли, выражает основную идею героев, подчеркивает дуальность модели покой / движение, основанную на желании героев уехать и невозможности это сделать.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Тынянов, Ю. Н.** Проблемы стихотворного языка. Статьи. – М. : Сов. писатель, 1965. – 301 с.
- 2 **Ларин, Б. А.** Эстетика слова и язык писателя. Избранные статьи. – Л. : Художественная лит.-ра. Ленинградское отд.-ние, 1974. – 284 с.
- 3 **Винокур, Г. О.** О языке художественной литературы. – М. : Высш. шк., 1991. – 390 с.

4 **Пешковский, А. М.** Принципы и приемы стилистического анализа и оценки художественной прозы. // Пешковский, А. М. Вопросы методики родного языка, лингвистики и стилистики. – М. – Л., 1930.

5 **Виноградов, В. В.** Избранные труды. О языке художественной прозы. – М. : Наука, 1980. – 360 с.

6 **Гаспаров, Б. М.** Язык, память, образ: Лингвистика языкового существования. – М. : Аграф, 1996. – 608 с.

7 **Поцепня, Д. М.** Образ мира в слове писателя. – СПб. : Изд.-во СПб. ун-та, 1997. – 260 с.

8 **Махмудов, Х. Х.** Лингвостилистический анализ текста. – Алма-Ата : Изд. КазГУ, 1982. – 223 с.

9 **Алдамжарова, М. Г.** Теоретическая стилистика Х. Х. Махмудова и современные лингвистические теории о понятии «конспект». // Наука, новые технологии и инновации. – 2016. – № 3. – С. 221–225.

10 Частотный словарь рассказов А. П. Чехова. Под ред. А. О. Гребенникова. – СПб. : Алфавит, 1999. – 190 с.

Материал поступил в редакцию 29.05.18.

Е. М. Лулудова

Чеховтың «Үш апалы-сіңілі» пьесасы кейіпкерлерінің креативті-рецептивті құзырет ретіндегі тыныштық/қозғалыс дуалді моделі

Санкт-Петербург Гуманитарлық Кәсіподақтар
Университеті Алматы филиалы,
Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы.
Материал 29.05.18 баспаға түсті.

E. M. Luludova

The dual model of rest/movement as a creative and receptive competence of the characters of the Chekhov's play «Three sisters»

Almaty branch of St. Petersburg Humanitarian
University of Trade Unions,
Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 29.05.18.

Мақалада Чеховтың «Үш апалы-сіңілі» пьесасындағы семантика-синтаксистік ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеу барысында кейіпкердің сана-сезімі мен оның креативті-рецептивті құзыреті арқылы берілген оқиғаны сипаттауда әртүрлі деңгейдегі құбылыстардың өзара бірігуі анықталады. Олар өзара бірігіп,

біртұтас прозалық лексика-семантикалық әуен құрайды. Мақалада минималды (сөз тіркесі), белгілі бір ассоциативтік-мәндік байланысы бар (сөйлем) кең көлемді, шығарманың негізгі ұғымын түсіндіретін («Мәскеу» лексемасы мен онымен байланысатын күрделі синтаксистік құрылымдар) максималды мәнін түрлері қарастырылады. Бұны барлығы шығармадағы негізгі ойды, кейіпкерлердің басты идеяларын көрсетеді. Сондай-ақ, мақалада кейіпкерлердің кетіп қалуды иет еткені, бірақ оны орындауға мүмкін емес екендігіне негізделген тыныштық/қозғалыс дуалді моделіне баса назар аударылады.

The article considers the semantic and syntactic organization of the Chekhov's play «Three sisters». During the analysis it was found out that in the interior, and in the event narrative, taken through the sphere of consciousness of the hero, through his creative and receptive competence the totally heterogeneous phenomena are combined. They are combined into the comprehensive whole and are included into a homogeneous prose lexical-syntactic melodic pattern. The consideration of minimal context (word combination), detailed context, organized according to the certain associative and semantic relations (a sentence), the maximum context in which the meaning of the work as a whole is actualized (lexeme Moskva and a complex syntactic whole associated with it) – all of it confirms the chief thought, expresses the main idea of the characters and stresses the duality of the model rest / movement based on the desire of the heroes to leave and the impossibility to do it.

FTAMP 16.31.02

Қ. Б. Молдабаева¹, А. Б. Нургазина²

¹қазақ тілі мен әдебиет пәннің мұғалімі, Новомир жалпы білім беру негізгі мектебі, Железин ауданы, Павлодар облысы, 140410, Қазақстан Республикасы;

²аға оқытушы, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы
e-mail: ²v-taisova@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІН ЛАТЫН ӘЛІПБИІНЕ КӨШІРУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бұл мақалада қазақ әліпбиін латынға көшірудің маңызды мәселелері қарастырылады. Осы латын әліпбиіне көшу үшін емле ережесінің сақталуына баса мән берілетін болады. Оған қоса, латын қарпін оқытатын мамандарды дайындау қажетті болады. Латынға көшу қазіргі заманғы технологиялық ортаның, коммуникацияның, XXI ғасырдағы ғылым мен білім беру үрдісінің ерекшеліктеріне байланысты. Кез келген мемлекеттің ұлттық білім беру жүйесінің ауқымы, негізгі құрылымы және экономикасы, ғылымы, мәдениетінің өзара әсері әртүрлі болғандықтан, білім беру жүйесінің де шығу түрі әртүрлі болады. XXI ғасыр – ақпараттық технологиялар ғасыры, адам денсаулығы мен қоршаған ортаны қорғау ғасыры, сондықтан да адамзат дамуының жаңа жүйесі кезеңіне білім берудің де жаңаша модельдері сәйкес келуі қажет.

Кілтті сөздер: әліпби, жүйе, қолдану, жаңғырту, үрдіс, қадам, тіл үйрету, маман.

КІРІСПЕ

Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың 2017 жылы 12 сәуірде «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында: «Біріншіден, қазақ тілін біртіндеп латын әліпбиіне көшіру жұмыстарын бастауымыз керек. Біз бұл мәселеге неғұрлым дәйектілік қажеттігін терең түсініп, байыппен қарап келеміз және оған кірісуге Тәуелсіздік алғаннан бері мұқият дайындалдық» деп айтқан. Бұл бағдарламада Н. Ә. Назарбаев 2025 жылдан бастап латын әліпбиіне көшуге кірісуіміз керектігін және болашақта барлық саладағы іс-қағаздар мен оқулықтар да осы қаріппен жазылуы тиіс екенін нақты айтқан [1].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Бұл өзекті мәселелердің бірі екені мәлім. 1929 жылғы 7 тамызда КСРО Орталық Атқару Комитеті мен КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің Президиумы латындандырылған жаңа әліпбиді – «Біртұтас түркі алфавитін» – енгізу жөнінде қаулы қабылдаған болатын. Латын әліпбиінің негізінде жасалған жазу үлгісі 1929 жылдан бастап 1940 жылға дейін қолданылды да, кейін кириллицаға ауыстырылды. Ал, 1940 жылдың 13 қарашасында «Қазақ жазуын латындандырылған әліпбиден орыс графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру туралы» заң қабылданды.

Еске түсірейік: Елбасы 2012 жылғы 14 желтоқсандағы «Қазақстан–2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Мемлекет өз тарапынан мемлекеттік тілдің позициясын нығайту үшін көп жұмыс атқарып келеді. Қазақ тілін кеңінен қолдану жөніндегі кешенді шараларды жүзеге асыруды жалғастыру керек. Біз 2025 жылдан бастап әліпбиімізді латын қарпіне, латын әліпбиіне көшіруге кірісуіміз керек. Бұл – ұлт болып шешуге тиіс принципті мәселе. Бір кезде тарих бедерінде біз мұндай қадамды жасағанбыз. Балаларымыздың болашағы үшін осындай шешім қабылдауға тиіспіз және бұл әлеммен бірлесе түсуімізге, балаларымыздың ағылшын тілі мен интернет тілін жетік игеруіне, ең бастысы – қазақ тілін жаңғыртуға жағдай туғызады» – деп латын әліпбиіне көшудің қажеттілігін атап өтті.

Кез келген мемлекеттің ұлттық білім беру жүйесінің ауқымы, құрылымы және экономикасы, ғылымы, мәдениетінің өзара әсері әртүрлі болғандықтан, білім беру жүйесінің шығу түрі әртүрлі болады. ХХІ ғасыр – ақпараттық технологиялар ғасыры, адам денсаулығы мен қоршаған ортаны қорғау ғасыры, сондықтан да адамзат дамуының жаңа жүйесі кезеңіне білім берудің де жаңаша модельдері сәйкес келуі қажет.

Латын жазуына көшу деген – күрделі мәселе, оны жүзеге асыру үшін нақты іс-шараларды орындау қажет. Осыған байланысты, латын графикасына өтудің оңы мен солын анықтап алу дұрыс болады. Мәселеге талдау жасап, мәтіннің оқу әуезін, әдісін, заңдылығын меңгеріп алу керек. Тағыда айтылып жүрген ұсыныстар компьютердің көмегімен барлық дүниені латын әліпбиіне көшіре салуға болатынын айтады. Қазақ тілінің қолдану аясы кеңейіп, өнеркәсіп, техника-технология, ғылым мен мәдениеттің және қоғамдық саяси өмірдің барлық саласын қамтып көрсететін лексикалық өрнегімен және өзіндік *жүйесі бар*, белгілі бір нұсқалы стильдік тұрғыда топтанған тіл ретінде танылып келгені белгілі.

А. Байтұрсынұлының ағарту, сауат ашу төңірегінде атқарған қызметі айрықша. Оның әліппелері мектепте жасаған көп жылдық педагогикалық еңбектерінің нәтижесі. 1912 жылы Орынбор қаласында басылған «Оқу

құралдарында» ғалым қазақ тіліндегі дауысты, дауыссыз дыбыстарды, олардың негізделген әріптерімен меңгеруді көздеген. Әліпбиді қазақтың төл дыбыстық артикуляциясына дәл келтіре отырып, меңгеруді нысана еткен [2].

Ең бастысы, латын әліпбиіне көшу үшін емле ережесінің сақталуына баса мән берген жөн болады. Балабақшаларда, оқу орындарында - мектептерде, колледждерде, жоғары оқу орындарында, жалпы оқу үрдісінде латын әріптерін жазуды үйрететін пән – каллиграфия, басқаша айтқанда – жазуды үйрету пәнін енгізуге болады. Осы латын қарпін сауатты жазатын, дұрыс оқитын оқытушыларды дайындау қажетті болады.

Латын әрпі мен ағылшын тілінің әріптері ұқсас, бұл оқыту үшін өте тиімді болады. Президент айтқандай, «Латыншаға көшудің терең логикасы бар. Бұл қазіргі заманғы технологиялық ортаның, коммуникацияның, сондай-ақ, ХХІ ғасырдағы ғылыми және білім беру процесінің ерекшеліктеріне байланысты. Мектеп қабырғасында балаларымыз ағылшын тілін оқып, латын әріптерін онсыз да үйреніп жатыр. Сондықтан, жас буын үшін ешқандай қиындық, кедергілер болмақ емес» [1].

Латын графикасын қолданатын барлық елдердің әліпбиіндегі әріп саны тілдегі фонемалар санынан аз болады – мұны оның бір үлкен жетістігі деп есептеуге болады, өйткені тіл үйрету ісінде бұл бір белгілі жеңілдік туғызады. Тіл білімінде сөздің мағынасын өзгерте алатын, сол мағынаға қатысты дыбысты фонема деп атайды, ал оның сөйлеу барысындағы естілетін әртүрлі реңдері дыбыс болып шығады [3]. Бір фонеманың құрамында бірнеше дыбыс, әр фонеманың нұсқалары да бар болады.

Әрбір фонеманың реңін ерекше әріптермен белгілейтін болсақ, оған таңба да жетпес еді. Осындай жағдай қазіргі графикамызда орын алады. Мысалы, «к» фонемасының реңдеріне х, һ дыбыстары жатады, қабар-хабар, қахарман-қаһарман, Гауқар-Гауһар деген сөздерде қай дыбысты алсақта, мағынасы өзгермеген, бір фонеманы үш әріппен таңбалаудан туындаған ережеге сәйкес келмейді. Осы қазақ тілінің «к» фонемасымен айтылатын сөздер әліпбиімізге қазақ тілінде жоқ, орыстың «х» фонемасы енгізілуіне байланысты, бірде қазақтың «к» фонемасымен, кейде орыс тіліндегі «х» фонемасымен, ал кейде араб сөздеріндегі «һ» фонемасымен түрлі жазылып, тіл үйренушілерді қатты ойландырады.

Қазіргі уақытта тіл үйрету саласының білікті маман-ғалымдары латын қарпіне негізделген қазақ әліпбиінің жобаларын жасауда. Белгілі ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Ә. Жүнісбек былай дейді: «Латын әліпбиіне көшудің қиыншылығы қазіргі біздің қолданып жүрген әліпбиіміз қазақтың төл әліпбиі емес, орыс тілімен араласып кеткені, бізге өзге тілден енген дыбыстар араласып кетсе онда кедергілер туындайтынын, латын әліпбиіне төл дыбыстарымызды баптап, соның аясында көшуін және

қазақ жазуына тек әліпби ауыстыру ғана емес, түбегейлі реформа керек екенін, ол реформа үш мәселені дыбыс, әліпби және емле ережені бірдей қамтиды».

Қазіргі таңда Тіл білімі институтында қазақ латын графикасының төрт нұсқасы бар. Көпшілік көбінесе екі нұсқаны қолдайды. Бірінші нұсқа – шартты түрдегі лингвистикалық нұсқа, екінші нұсқа – интернет нұсқасы. Нұсқалардың әрқайсысының өзіндік дұрыс жақтары мен кемшіліктері бар деуге болады. Лингвистикалық жобада дыбыстарымызды диакритикалық таңбалар арқылы береміз. Мысалы, дауысты дыбыстар «үмлаут» таңбалармен беріледі (мысалы, ол неміс тілінде болған). Мына «ә, ү, ө» жіңішке дыбыстары жоғарғы жағына екі нүкте қою арқылы таңбалады. Мұндай дыбыстар неміс, түрік тілдерінде кездеседі. Дауыссыз дыбыстар әріп үсті және әріп асты диакритикалық таңбалар арқылы жазылады. Сөйтіп, әріптердің саны 31-ге жететін болды. Ал қазір кириллицада негізіндегі графикада 42 әріп, ал дыбыстардың саны – 28, олар бір-біріне сәйкес келмейді. Дыбыстар көп болып, әріптердің саны аз болғаны оқып-үйретуге жеңілдік береді. Осы жобаның кемшілігі – біз диакритикалық таңбаларды – екі нүкте, үтір – таңбаларды қойып жазу керектігіне байланысты.

Тағы бір жайт – содан соң компьютердің пернетақтасы өзгеретін болады. Осыған байланысты мәселе – интернет жобасы. Бұл жоба компьютердің пернетақтасына негізделген. Ондағы әріптің саны 26, сонда ағылшын тіліндегі 26 әріп түрінде қалады. Ал қазақ тіліндегі «ә, ө, ү» жіңішке дауыстылары ілмекше – ‘ – арқылы беріледі де, дауыссыздар екі әріптің қосылуымен беріледі (f-gh, n-ng, sh-sh, zh-zh). Бір дыбыстың бұлай диграфпен таңбалануы Еуропалық тілдерде жиі орын алады. Ғалымдар осы жоба қазіргі заманның сұранысына ие болады деген сенімде. Бір жағынан, бұл ағылшын тілін меңгеруді де оңайға түсіреді, әлемдік ақпараттық кеңістікте online кіруге мүмкіндік туғызады, ал сонда компьютердің пернетақтасы да өзгермейді [4].

ҚОРЫТЫНДЫ

Латын әліпбиіне көшкен уақытта оның іске асуында көп қиыншылықтар болатыны мәлім. Бұл заңды құбылыс деуге де болады. Қазіргі уақытта интернет жүйесінде, Қазақстанның латынға көшу жайында шешімі әлі қабылданмаған уақытта да кейбір адамдар латын әріптерімен қазақша жазып жүр. Қазір де шешілмеген мәселелер аз емес, бірақ Қазақстанның латын графикасына көшуі – мемлекеттің аса маңызды қадамдарының бірі.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Назарбаев, Н. Ә.** Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру. – Астана, 2017 : [Электронды ресурс]. – <https://egemen.kz/article/nursultan-nazarbaev-bolashaqqa-baghdar-rukhani-zhanhghyru>

2 **Байтұрсынов, Ә.** Тіл тағылымы. – Алматы : Ана тілі, 1992. – 446 б.

3 **Күдерінова, К.** Қазақ жазуының теориялық негіздері. – Алматы, 2010.

4 **Хасанов, Ғ. К.** Латын әліпбиіне көшу – тіл реформасының бір сатысы: <http://e-history.kz/kz/contents/view/68007>.

Материал 29.05.18 баспаға түсті.

К. Б. Молдабаева¹, А. Б. Нургазина²

Актуальные проблемы перехода казахского языка на латинскую графику

¹Новомирская средняя школа, Железинский район, Павлодарская область, 140410, Республика Казахстан;

²Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан. Материал поступил в редакцию 29.05.18.

К. В. Moldabaeva¹, А. В. Nurgazina²

Actual problems of transition of the Kazakh language to Latin script

¹Novomir secondary school, Zhelezinka district, Pavlodar oblast, 140410, Republic of Kazakhstan;

²S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan. Material received on 29.05.18.

В статье раскрываются важные проблемы перехода на латиницу. При переходе на латинскую графику особое внимание надо уделять правописанию. Также будет необходимо подготовить специалистов для обучения латинской графике. Переход на латинскую графику связан с особенностями современной технологической среды, коммуникации, науки и образования XXI века. Взаимовлияние потенциала национального образования, основной структуры и экономики, науки, культуры любого государства может быть различным, поэтому и источники, происхождение системы образования могут быть разными. XXI век – век информационных

технологий, век охраны здоровья и окружающей среды, поэтому этапу новой системы развития человечества должны соответствовать и новейшие модели образования.

The article reveals important problems of transition to the Latin alphabet. When switching to Latin graphics, special attention should be paid to spelling. It will also be necessary to train specialists for teaching Latin graphics. The transition to Latin graphics is associated with the features of the modern technological environment, communication, science and education of the 21st century. The interrelation of the potential of national education, the basic structure and economy, science, culture of any state can be different, and therefore the sources, the origin of the education system can be different. The 21st century is the age of information technology, the century of health and environment protection, therefore the newest models of education must also correspond to the stage of the new system of human development.

ГРНТИ 17.01.11

К. Р. Нурғали¹, К. Е. Мораши²

¹д.ф.н., профессор, Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан; ²м.п.н., преподаватель, Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан
e-mail: ¹nurgalik1@mail.ru; ²Kristina_morash@mail.ru

ПОЭТИКА ИЗБРАННЫХ МОСКОВСКИХ ВНУТРЕННИХ ЗАГЛАВИЙ РОМАНА М. А. БУЛГАКОВА «МАСТЕР И МАРГАРИТА»

Работа посвящена проблеме изучения внутренних заглавий в целом. Литературоведов проблемы заглавия до сих пор занимали меньше, чем лингвистов. Что касается многообразных лингвистических трудов, то они были обращены к выполнению двух важнейших задач: установить грамматический статус заглавия и определить его основные функции. Предметом исследования является проблема изучения внутренних заглавий в романе М. А. Булгакова «Мастер и Маргарита». В предлагаемой статье имеются в виду внутренние заглавия, которые предшествуют различным главам булгаковского сочинения и обосновывают, в конечном итоге, тот основной корпус, который и определяет полный текст романа. Рассмотренные в настоящей работе внутренние заглавия романа М. А. Булгакова «Мастер и Маргарита» являются не только графически выделенными названиями повествовательного корпуса той или иной главы. В качестве внешних микротекстов-заголовков они представляют собой сюжетообразующий и персонажный порог вступления в текст.

Ключевые слова: литературные связи, творчество, творческий процесс, поэтика М. А. Булгакова.

ВВЕДЕНИЕ

Заглавие – графически выделенное слово автора литературного произведения в диалоге с читателем. Разнообразие заглавий вряд ли может уступить разножанровости и тематическому разнообразию самих произведений. Заглавие не только помогает постичь поэтический пафос изначальных обращений к собеседнику, но и является концентрированным

воплощением-вопрошением авторской программы, с первых слов и букв объясняющих ее смысл.

А. В. Ламзина выделяет следующие типы заглавий:

1) Заглавия, представляющие основную тему или проблему, отображенные автором в произведении.

2) Заглавие, задающие сюжетные перспективы произведения.

3) Персональные заглавия, значительная часть которых – антропонимы, сообщающие о национальности, родовой принадлежности и социальном статусе главного героя.

4) Заглавие, обозначающее время и пространство [1].

В описании Москвы М. А. Булгаков использует различные приемы. Москва у него то прекрасный город, то город полный жуликов, жадных и беспринципных деятелей различных комиссий и комитетов. Самые фантастические сцены связаны не с евангельской историей Иисуса Христа, а с обыденной жизнью большого города. Именно здесь происходят чудеса, здесь бесчинствует свита дьявола, соблазняя людей деньгами, показывает людям их собственные пороки.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

С 1 главы романа Булгакова «Никогда не разговаривайте с неизвестными» до 8 «Поединок между профессором и поэтом» и с 19 «Маргарита» по 32 «Прощание и вечный приют» (исключая ершалаимские главы) повествование имеет целью доказать верность высказывания Воланда о том, что событиями жизни управляют таинственные, непознанные силы.

«Никогда не разговаривайте с неизвестными» – первая глава, в которой перед читателем возникают три главных героя произведения: председатель МАССОЛИТа Михаил Берлиоз, поэт Иван Бездомный и неизвестный в сером, оказавшийся впоследствии профессором черной магии Воландом. Нельзя не заметить, что в названии данной главы содержится посыл от автора к читателю.

По результатам исследования данной главы сделаны следующие выводы:

1 Внутреннее заглавие «Никогда не разговаривайте с неизвестными» является экспрессивно-апеллятивным.

2 М. А. Булгаков в первой главе использует образы-символы, которые непосредственно влияют на поэтику внутреннего заглавия. Таково число «три». Три – первое совершенное, сильное число, поскольку при его разделении сохраняется центр. Символ обновления, движения вперед. Три – наиболее часто встречающееся число в Евангелиях. В первой главе мы замечаем трех действующих лиц и три странности, произошедшие с одним из них. председателем МАССОЛИТа Берлиозом:

1) на Патриарших прудах не оказалось ни одного человека, даже под липами, дающими прохладу в жаркий день;

2) «галлюцинация», когда в воздухе показался человек в клетчатом костюме;

3) непосредственное возникновение иностранного консультанта, предрекшего Берлиозу: «Вам отрежут голову!». «Сегодня вечером на Патриарших будет интересная история!» [2].

Следовательно, символика числа «три» для атеиста Берлиоза – «движение вперед» к вере. Ведь, когда он умирал «в мозгу его кто-то отчаянно крикнул – «Неужели?..». А для его спутника. Ивана Бездомного, символизирует «обновление»: 1) он понимает, что всегда верил в существование Бога: 2) к нему приходит осознание того, что его творчество бессмысленно: 3) он решает больше никогда не писать стихи. В главе «Седьмое доказательство» события происходят очень спешно, что ярко выражено в тексте: «а я только что сию минуту приехал в Москву», «Берлиоз тотчас сообразил, что следует делать», «а где же ваши вещи, профессор? – вкрадчиво спрашивал Берлиоз», «он перестал хохотать внезапно», «устремился к тому выходу с Патриарших, что находится на углу Бронной и Ермолаевского переулка», «Берлиоз побежал дальше», «нога неудержимо, как по льду, поехала по бульжнику, откосом сходящему к рельсам, другую ногу подбросило, и Берлиоза выбросило на рельсы», «бешеным движением в тот же миг, подтянув ноги к животу», «вожатая рванула электрический тормоз», «в мозгу у Берлиоза кто-то отчаянно крикнул – «Неужели?..» «, «под решетку Патриаршей аллеи выбросило на бульжний откос круглый темный предмет» [2]. Данная спешка может означать только одно, что «представление окончено» и вскоре должен быть впечатляющий финал. Это напрямую связано с названием данной главы, которое имеет интригующий характер. В третьей главе существует два седьмых доказательства: одно заключено в событии, которое произошло с Берлиозом: слова Воланда сбылись, о том, что первому на Патриарших отрежут голову. Второе же доказательство преподносит нам сам автор и оно крайне простое: если существует дьявол (а в существовании его сомневаться нет причины, после истории на Патриарших прудах), то существует и Бог. Исходя из этого, рассмотрим символику числа 7 – священное, мистическое, волшебное число пожалуй, самое распространённое (наряду с тройкой) мистическое число общий символ для всех религий. $7=3+4$ – соединение Неба и Земли или души и тела [3]. Данный символ не случаен, ведь в тот вечер в Москве действительно соединились земля и небо: сатана берет на себя роль Бога, является народу и проповедует смирение. А также утверждает бессмертие души. Делая вывод, название третьей главы романа «Мастер и Маргарита» – заглавие, представляющее основную тему текста, т. е., информативное.

Глава «Погоня» имеет пародийную основу во всем: в действиях и в поступках главного персонажа – Бездомного и даже в самом его образе. Прежде чем приступить к поэтике данного заглавия, рассмотрим образ поэта Ивана Бездомного. Исследователи отмечают, что Михаил Афанасьевич Булгаков не любил поэзию. И, конечно, нам известны точки зрения разных ученых о том, что Бездомный списан с реально существующих персонажей. Мариэтта Чудакова, например, упоминает Ивана Старцева, Ивана Приблудного и Ивана Безыменского. Но мы больше склоняемся к точке зрения Мешкова о том, что Бездомный списан с Сергея Александровича Есенина больше, чем с остальных. Бездомный, как утверждает В. Мешков, – фамилия-пародия на то, что у Сергея Александровича Есенина всю жизнь не было своего жилья. Эта версия довольно реальна, если учитывать стремление самого Булгакова к расширению жилья. Следующий факт: когда Бездомный встречается с Воландом, тот достает газету с изображением Ивана («Помилуйте! Кто же не знает поэта Ивана Бездомного!»). Сергей Есенин был очень популярен в те времена, когда Булгаков только начинал свою карьеру на литературном поприще. Он не мог не заметить этой популярности человека, пишущего стихами. Следующее сходство: Бездомный пишет поэму, где высмеивает Иисуса Христа. Сергей Есенин, как и многие другие поэты, в том числе и имажинисты, отдал дань богоборческой теме. Кульминацией была акция имажинистов, когда в мае 1919-го антирелигиозными стихами ночью в Москве был разрисован Страстной монастырь. В 1920-м году на Пасху, Есенина чуть не избили (спасли матросы) в Харькове, когда он стал читать свои поэмы перед праздничной толпой: «Не молиться тебе, а лаяться / Научил ты меня, Господь», «Тело, Христово тело, / Выплюываю изо рта!» [4]. Слово «Погоня» созвучно со словом «Агония» (последняя стадия умирания). Словно в агонии поэт бежит по Москве, находит икону, свечу, подсознательно ища защиту у высших сил. Бездомный доживает последние дни своей прежней жизни и начинает новую, в которой ему ставят диагноз «Шизофрения», в которой он верит в существование дьявола и в которой, сам того не осознавая, становится проповедником. Недаром, Иван Николаевич, «крестится» в черной воде Москвы-реки, таинственный «крестный» Ивана, «приятный бородач», похитивший Иванову одежду, оставил ему взамен «рваную белую толстовку и полосатые кальсоны». Белая толстовка – пародия на белую новую одежду новообращенного христианина. Сохранен цвет, но подчеркнута ветхость оставленной одежды. Причем, вещь белого верха и низа, определенного «полосатые кальсоны», создают мотив антитезы, снижение элемента сакральности. (Заметим, по этимологическому словарю Семенова А. В. лексема «кальсоны», пришедшие из французского языка, обозначают «штаны» [5]). Однако в подтексте этой сцены «кальсоны»

предстают как нижнее белье и явление в них на публике - равно осмеянию. Данные символические образы подчеркивают гротескность повествования данной главы. Автор не забывает показать читателю, что, даже если Иван Бездомный и обращен в веру, то сделал он это не с помощью Бога, а побужденный к этому дьяволом. Из нашего исследования можно сделать вывод: что та Погоня, которая указывается автором в заглавии на самом деле не за Воландом, а направленная в сторону Воланда. Во время своей погони Иван «крестится», «проповедует», становясь при этом другим человеком. Сразу вспоминаются строчки из стихотворения Сергея Есенина: «Стыдно мне, что я в Бога не верил, горько мне, что не верю теперь». Эти признания как бы характеризуют повествование данной главы, где Иван укрепляется в вере, но еще не до конца осознает это. Заглавие «Погоня» – задающее сюжетные перспективы произведения экспрессивно-апеллятивной функцией.

«Было дело в Грибоедове» – глава, в которой М. А. Булгаков описывает дом литераторов, который те, в свою очередь, именовали «Грибоедов». В главе изображено заседание литераторов, которых ровно 12, что создает аллюзию на новозаветную «тайную вечерю». Тайная вечеря – событие последних дней земной жизни Иисуса Христа. Евангелия указывают на то, что Иисус отправил двух учеников Петра и Иоанна, в Иерусалим, приготовить пасхальную трапезу. Вечером Иисус с двенадцатью учениками принял трапезу, во время которой тот предсказал предательство одного из них [6]. Но у Грибоедова сидели 12 литераторов не с Богом, а дьяволом, т.к. они томились от жары, а после спустились в сам «ад», куда и является «проповедник» Иван в кальсонах и со свечой. Но Бездомному не верят, что он видел самого дьявола, более того обвиняют его в пьянстве. Эти «мертвые души» Булгакова в лице видных литературных деятелей Москвы реагируют на смерть человека логичными, но повергающими читателя в шок словами: «да, погиб, погиб... Но мы то ведь живы!» [2]. Исходя из анализа данной главы, заглавие «Дело было в Грибоедове» заглавие, обозначающее время и пространство носит рекламную функцию.

Чтобы понять поэтику заглавия седьмой главы романа «Нехорошая квартира», надо обратиться к истории. В квартире номер 50 в доме 302-бис по Садовой селится Воланд со своей свитой, там проживают какое-то время М. А. Берлиоз и С. Б. Лиходеев, там же происходят странности с исчезновением людей. Б. В. Соколов в своей энциклопедии утверждает, что прообразом квартиры в романе послужила квартира, где проживал сам М. А. Булгаков. Первая жена Булгакова Т. Н. Лаппа вспоминала квартиру № 50 и прототипа погубившей Берлиоза Аннушки Чумы: «Эта квартира не такая, как остальные, была. Это бывшее общежитие, и была коридорная система: комнаты направо и налево. По-моему, комнат семь было и кухня.

Ванной, конечно, никакой не было, и черного хода тоже. Хорошая у нас комната была, светлая, два окна. От входа четвертая, предпоследняя, потому что в первой коммунист один жил, потом милиционер с женой, потом Дуся рядом с нами, у нее одно окно было, а потом уже мы, и после нас еще одна комната была. В основном, в квартире рабочие жили. А на той стороне коридора, напротив, жила такая Горячева Аннушка. У нее был сын, и она все время его била, а он орал. И вообще, там невообразимо что творилось. Купят самогону, напьются, обязательно начинают драться, женщины орут: «Спасите! Помогите!». Булгаков, конечно, выскакивает, бежит вызывать милицию. А милиция приходит – они закрываются на ключ и сидят тихо. Его даже оштрафовать хотели» [7]. Булгаков в главе показывает то, что квартира № 50 давно уже пользуется, если не плохой, то странной репутацией. Он указывает на исчезновение шестерых людей из нее, которые жили до Берлиоза и Лиходеева. В день, когда Воланд впервые появился в квартире номер 50, начали происходить странности со Степой. Оказывается накануне он заключил контракт с профессором черной магии о чем не помнил. Затем в зеркале он увидел странного человека в пенсне, того же, которого видел Берлиоз на Патриарших прудах, а еще позднее огромного кота, который свободно мог пить водку из рюмки. После этого произошла самая главная странность со Степой: Азazelло отправляет его в Ялту одним щелчком. Таким образом, заглавие «Нехорошая квартира» заглавие, обозначающее время и пространство оно является информативным. Во-первых, автор говорит читателю, что далее повествование пойдет именно о квартире № 50 со странной историей. Во-вторых, данное название отсылает читателя к биографии М. А. Булгакова.

В 19 главе автор знакомит нас с героиней романа – Маргаритой. Любовь, верность и преданность – все эти замечательные качества объединил Булгаков в своей героине. «За мной, читатель! Кто сказал тебе, что нет на свете настоящей, верной, вечной любви?» [2] Такую любовь испытывает к Мастеру его возлюбленная. Автор ведаёт нам о красоте и уме этой женщине и о ее завидной доле: Маргарита имела все, о чем могла мечтать женщина – красота, благосостояние, любящего мужа. Однако она была не из тех женщин, которых могло бы удовлетворить мещанское благополучие, она жаждала любить, она была способна на поступок. Имя, выбранное Булгаковым для его героини, напоминает Гретхен (уменьшительное от немецкого имени «Margarete») – девушку, погубленную Фаустом в драме Иоганна Вольфганга Гете. Здесь опять вспоминается эпитафия к роману, имеющему отсылку к Фаусту. В самом романе также есть упоминания Маргариты де Валуа, супруги французского короля Генриха IV, также известной как королева Марго. Маргарита укоряла себя в том, что потеряла Мастера, здесь автор

продолжает ершалаимскую, божественную тематику, Мастер сравнивается с Иешуа Га-Ноцри, Маргарита же видит себя Левием Матвеем: «Зачем я той ночью ушла от него?», «Да, я вернулась, как несчастный Левий Матвей, слишком поздно!» [2]. Автор подчеркивает сверхъестественную природу Маргариты, намекает на ее ближайшее будущее: «Боги, боги мои! Что же нужно было этой женщине? Что нужно было этой женщине, в глазах которой всегда горел какой-то непонятный огонечек, что нужно было этой чуть косящей на один глаз ведьме, украсившей себя тогда мимозами?» [2] Сама Маргарита с самого начала дня, чувствует: что-то должно произойти. Именно это предчувствие заставляет ее выйти из дома. Ее ожидания оправдались: она встречает загадочного незнакомца, который выглядит диковинно: рыжий, с бельмом на глазу, с куриной костью в кармане, но его вид не удивляет Маргариту, как не удивляет уже ничто – вспомним рассказ Наташи, горничной Маргариты о чудесах в Варьете, где женщины сначала получали шикарные наряды и чулки, но вдруг оказывались совершенно голыми. Маргарита смеется над ней и показывает, что такие фокусы и в ее власти и дарит горничной духи и чулки. Однако когда незнакомец предлагает ей встречу с загадочным иностранцем, и обещает ей встречу с Мастером, Маргарита соглашается на все и верит в долгожданную встречу. И опять Сатана исполняет божественную роль, дарует «чудо» и заставляет поверить. Заглавие «Маргарита» является антропонимом, но в тоже время оно имеет рекламную функцию, ведь наконец читатель знакомится с той, чье имя указано в названии романа.

Великий бал у Сатаны – кульминация в романе. Все, что происходит после этой главы, имеет свое завершение. При подробном изучении было выявлено, что данное заглавие отражает идею всего романа о том, что «каждому будет дано по его вере», ведь рядом с обычными убийцами шли и известные исторические личности, снискавшие славу при жизни и ставшие для кого-то кумирами. Воланд берет на себя смелость провести «страшный суд», хотя это обычно делает Бог. Но, народ, распявший Христа много веков назад, вряд ли бы внял словам смиренного святого в Москве 1930-х годов. Чему Булгаков, в свойственной для него манере, придает пародийный характер. Данное заглавие является определяющим тему и рекламным по функции.

Очень странное название главы «Извлечение мастера», имеет при этом глубинный смысл: по просьбе Маргариты мастер извлечен Воландом из сумасшедшего дома, из застенков секретной полиции, и, в конце концов, из его повседневной жизни в Москве. Глагол «извлечь» обычно употребляется в других словосочетаниях, таких, например, как извлечь (или вытащить) занозу, извлечь (или добыть) руду и извлечь корень квадратный. Мастер

предстает перед подругой «в своем больничном одеянии»: халат, туфли и неизменная черная шапочка. «Небритое лицо его дергалось гримасой, он сумасшедше-пугливо косился на огни свечей, а лунный поток кипел вокруг него». Мастер не верит своим глаза, продолжая думать, что Маргарита и все происходящее одна из его галлюцинаций, навеянных светом луны: «И ночью при луне мне нет покоя» [2]. Перед читателем предстает символ луны, красной нитью, проходящий через все пространственные и временные ответвления романа. По словарю Д. Трессидера Луна представляется в виде дурного глаза, наблюдающего за происходящим, что было вызвано ассоциациями луны со смертью и зловещей ночной темнотой. Психологи связывают луну с субъективизмом, интуицией эмоциями, а также с изменениями настроения, что совпадает с основны символизмом ночного светила. Мастер, герой романа, цитирует его собственного героя – Пилата и повторяет его жест: он обращается «далекая луна и выкручивает его руки». Это одна из ключевых позиций сходства этих двух героев. Ни один из них не является «героическим» в традиционном смысле, и оба они расценивают себя трусливыми людьми. Дьявол предлагает Маргарите выполнить любое их желание. Воланд дорого бы заплатил за самую малую просьбу мастера. Однако художник ничего не просит. Он сохраняет свою духовную свободу, и сатана вынужден вернуть героев в подвал на Арбате. Но, как сказал мастер, «не бывает так, чтобы все стало, как было». В окончании в руках у Воланда появляется рукопись романа Мастера. Рукописи не горят – эта фраза стала популярной в Советском Союзе после первой публикации «Мастера и Маргариты». Это выражение использовалось в отношении тех писателей, чьи произведения рассматривались как опасные для властей. Заглавие «Извлечение мастера» является антропонимичным и задающим сюжет. По функции заглавие является информативным.

Следующая глава данного раздела «Судьба Мастера и Маргариты определена». В то же самое время, когда в маленьком подвале Мастер окончательно просыпается от свой болезни, делает вывод, что его его возлюбленная – ведьма и «черт знает что творится», происходит один из важнейших диалогов в романе, между Воландом и Левием Матвеем. Сатана не отпускает Мастера к Иешуа в свет, потому что сам Га-Ноцри через своего верного ученика Левия Матвея попросил Воланда наградить создателя романа о Понтии Пилате не светом, а покоем, так как тот не заслужил света. Не заслужил, потому что был готов отказаться от борьбы за свой роман и от самого творчества, удовлетвориться жизнью страдающего «маленького человека» в Москве, в условиях духовной несвободы. А Воланду, как он сам говорил, «ничего не трудно сделать». Он убеждает Мастера не следовать за Пилатом навстречу Иешуа: «...Зачем же гнаться по следам того, что уже

окончено?» [2]. Но и в Москву ему возвращаться не следует – что делать ему в тесном арбатском подвальчике, где и «романтический мастер» обречен либо на гибель, либо на жалкое существование. Исходя из анализа данной главы, заглавие «Судьба мастера и Маргариты определена» является определяющим сюжет и информативным.

В главе «Пора! Пора!» герои обретают долгожданный тесный подвальчик, Мастер и Маргарита кажется остаются совсем одни, однако прошлое напоминает о себе: неизвестный ищет Алоизия Могарыча, но Маргарита прогоняет незваного гостя. Мастер убеждается: Маргарита изменилась, действительно ведьма, но его не пугает этот факт. Следующим гостем оказывается демон Азazelло, которому Маргарита предлагает коньяк. Гость принимает напиток и преподносит в подарок Мастеру и Маргарите фалернское вино, который пил сам пятый прокуратор Иудеи, тем самым отсылая нас к ершалаимскому времени и диалогу прокуратора со своим гостем: «Превосходная лоза, прокуратор, но это – не «Фалерно»? «Цекуба», тридцатилетнее, – любезно отозвался прокуратор» [2]. Изначально Булгаков считал, что Фалерно – это красное вино. Когда он узнал, что это вино темно янтарного цвета, то в большинстве мест он заменил его на Цекуба. Булгаков хотел использовать вино с цветом крови. К сожалению, Булгаков умер до того, как он успел внести эти изменения во всем тексте. В этой главе он нашел текстовое решение в виде этого диалога, однако в главе 30, где действительно важен цвет вина, текст не был изменен. Древнее название «Цекуба» ассоциативно напоминает о знаменитом яде античности цикуте. Неизвестно, как оно действует на простых смертных, зато «Фалерно» от мессира – необычное вино. Отметим попутно, что коньяк, который мастер и Маргарита обнаружили утром на столе, явно не отравлен, от него слегка пьянеет Маргарита, а на Азazelло он вообще «не производил никакого действия» [2]. «Гробовая парча», в которую завернут совершенно заплесневевший кувшин фалернского вина, производит зловещее впечатление. При взгляде на свет сквозь стекло стаканов «все окрашивается в цвет крови». Этот кровавый отсвет возвращает читателя к луже у ног Понтия Пилата. Неслучайно на балу (т. е. во внеземном пространстве) Воланд категорически запрещает Маргарите пить (коньяк, шампанское – вина виноградные). Последний бокал шампанского барона Майгеля – это шаг к смерти, за которым следует его пролитая кровь. После бала Воланд поит Маргариту не вином, а «чистым спиртом». Булгаков по-разному освещает мотив вина, винограда и волшебного напитка. Так, сожжению рукописи мастера предшествовало несколько глотков белого вина: «Я кинулся в переднюю и там зажег свет, нашел бутылку белого вина, откупорил ее и стал пить вино из горлышка. От этого страх притушился...» [2]. Ритуальное сожжение рукописи сопоставимо с ритуальной смертью барона Майгеля, тело которого Воланд предал огню.

Сожжению рукописи, как и смерти барона, предшествует последний глоток вина. Далее мастер пьет у Воланда только «лекарство» – во вневременном плане, а потом – странное вино прокуратора, которое воскрешает мастера во всеведении и умудренности. Отравление с последующим воскрешением – своеобразная инициация, переводящая героев на качественно иную ступень духовной жизни, в результате которой изменяются их душа и облик. Маргарита становится «непомерной красоты женщиной» [2], мастер тоже меняется – его волосы собираются в косу, что свидетельствует о древних корнях этого образа, лишь временно принявшего облик москвича – человека без имени – мастера. Возрожденные после отравления Мастер и Маргарита, решают все покончить огнем, поджечь свой подвал, и опять огонь выступает символом очищения.

Заглавие «Пора! Пора!» по функции является экспрессивно-апеллятивным, а в судьбе Мастера и Маргариты – завершающим.

Вчитаемся внимательно в финальные страницы романа. Его завершают исполненная в возвышенно-романтическом ключе глава «Прощение и вечный приют» и строго реалистический «Эпилог». Кому даровано прощение и кем? Воланд здесь говорит Мастеру, что его роман о Пилате прочитали «и сказали только одно, что он, к сожалению, не окончен». И он, Воланд, желает показать автору его героя Пилата. Уже тысячу девятьсот лет сидит он в каменной пустыне в «тяжелом каменном кресле» и видит один и тот же сон, когда спит, что хочет пойти по лунной дороге с арестантом Га-Ноцри и договорить то, что «не договорил тогда, давно, четырнадцатого числа весеннего месяца нисана. Но, увы, на эту дорогу ему выйти почему-то не удастся и к нему никто не приходит». В такие моменты он «более всего в мире ненавидит свое бессмертие и неслыханную славу». Сострадательная Маргарита требует у Воланда отпустить его, не мучить больше на этой «каменистой безрадостной плоской вершине». «Вам не надо просить за него, Маргарита, потому что за него уже попросил тот, с кем он так стремится разговаривать», то есть Сын Божий. И Воланд здесь – всего лишь орудие Его воли, Его желания. И все же... Скалистые стены вокруг Пилата рушатся не по мановению руки Воланда, а от голоса Мастера, который «сложил руки рупором и крикнул так, что эхо запрыгало по безлюдным и безлесым горам:

«– Свободен! Свободен! Он ждет тебя!» «Горы превратили голос мастера в гром, и этот гром их разрушил» [2].

Такова сила искусства, сила таланта – и всеильному Воланду здесь делать нечего больше. Заглавие «Прощение и вечный приют» является рекламным.

С 9 главы «Нехорошая квартира» по 18-ю главу «Неудачные визитеры» усиливается философский план. Остро звучат нравственные проблемы. В центре оказывается сцена в Варьете, противоречия обнажаются. Булгаков фиксирует внимание на проблеме, для него внутренне очень важной,

проходящей через все его творчество, – прогресс бессилён изменить натуру людей. А через все главы этой части повествования властно звучит фаустовская тема о пагубной страсти к наживе: «Люди гибнут за металл...» Все повествование проникнуто болью автора, вызванной сознанием, что человечество никак не может избавиться от пагубных пороков. Нравственный аспект в осмыслении вечных истин возрастает.

ВЫВОДЫ

Размышляя над заглавием, писатель чаще всего учитывает интересы своей читательской публики. Мы можем с уверенностью сказать, что, если для образованного человека определяющим при выборе книги является имя автора, то для публики посредственной заглавие является маяком. Очень часто читатель в поисках нужной книги выбирает вариант с интересным, таинственным или необычным заглавием.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Ламзина, А. В. Заглавие литературного произведения / А. В. Ламзина // Русская словесность. – 1997.
- 2 Булгаков, М. А. Мастер и Маргарита. – М. : «Художественная литература», 1988. – 389 с.
- 3 Мифы народов мира. Энциклопедический словарь// [Электронный ресурс], – Режим доступа: <http://www.mifinarodov.com>.
- 4 Мешков, В. Сергей Есенин и Михаил Булгаков // [Электронный ресурс], – Режим доступа: <http://esenin.ru/stati/meshkov-v-sergey-esenin-i-mikhail-bulgakov.html>
- 5 Семенов, А. В. Этимологический словарь// [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://evartist.narod.ru/text15/001.htm>
- 6 Библия. – М. : «Российское библейское сообщество», 2011. – 1248 с.
- 7 Соколов, Б. В. Энциклопедия булгаковская. – М. : Локид; Миф, 1996. – 479 с.

Материал поступил в редакцию 29.05.18.

Қ. Р. Нұрғали¹, К. Е. Мораи²

М. А. Булгаковтың «Мастер и Маргарита» романындағы таңдаулы мәскеулік атаулардың поэтикасы

^{1,2}Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы.

Материал 29.05.18 баспаға түсті.

K. R. Nurgali¹, K. E. Morash²**Poetics of the chosen Moscow internal titles of the M. A. Bulgakov's novel «Master and Margarita»**^{1,2}L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, 010000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 29.05.18.

Мақала Мәскеулік ішкі атаулардың зерделуіне арналған. Атау мәселелері тіл мамандарға қарағанда әдебиеттанушыларды азырақ қызықтырған еді. Көптеген лингвистикалық еңбектер екі маңызды міндеттерді орындалуын көздеген: ол атаулардың грамматикалық мәртебені орнату және олардың негізгі қызметтерді анықтау. Зерттеу тақырыбы – М. А. Булгаковтың «Мастер и Маргарита» атты романындағы ішкі атаулардың поэтикасын анықтау.

The work is devoted to the problem of studying internal titles in general.

Literary critics of the title problem so far occupied less than linguists. As for the various linguistic works, they were directed to the fulfillment of two most important tasks: to establish the grammatical status of the title and to determine its basic functions. The subject of the study is the problem of studying internal titles in M. Bulgakov's novel «Master and Margarita». The proposed article refers to the internal titles that precede the various chapters of Bulgakov's work and substantiate, ultimately, the main body that determines the full text of the novel. The internal titles of M. A. Bulgakov's novel «Master and Margarita» considered in this paper are not only graphically distinguished names of the narrative body of a chapter. As external microtext headings, they represent a plot-forming and a personal threshold of entry into the text.

ГРНТИ 17.07.41

K. R. NurgaliDoctor of philological sciences, professor, Russian Philology Department,
L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010005, the Republic of
Kazakhstan

e-mail: nurgalik1@mail.ru

**LITERARY MYTHOLOGISM AS A PHENOMENON
OF THE KAZAKH PROSE**

This article is devoted to the study of one of the most important problems of contemporary literary criticism – the interaction of myth and modern literature, where the poetics of modern Kazakh prose is viewed through the prism of mythological representations and influences. In modern literary science, the literary process of the late XX and early XXI centuries is viewed in conjunction with artistic and aesthetic searches of men of letters. In their attempts to create a cultural model, many authors study national fiction in a mythological context. The author of the article traces a special attraction to the myth and myth creation of the prose of the Kazakh writer, famous publicist and public figure Anuar Alimzhanov. Such important features of the world view and artistic style of Anuar Alimzhanov, as mythology and folklore, can be traced in many works written by the writer, which have become the material of research in this research paper.

Keywords: mythologism, mythic poetry, mythologization.

INTRODUCTION

Recently, the interest of Russian literary critics in the literary process of the end of the XX and beginning of the XXI century has increased as a separate significant problem, which is concerned with the literary and aesthetic searches for word artists. The world model, which was discovered in the belles-letters of the late XX century, differs markedly from the spiritual and aesthetic worlds of the preceding literary epochs. The desire of modern authors to bring harmony to the chaotic nature of the world results in the search for or the creation of a cultural model that is based on mythological structures that allow authors to go beyond the socio-historical and space-time framework in order to reveal the universal content and comprehend the general laws of existence; therefore, the study of national literature in a mythological context becomes one of the most important tasks of contemporary literary criticism.

MAIN BODY

At the end of the XX century, the Kazakh literature started searching for new forms of artistry. The beginning of socio-political reforms that changed the cultural orientations of society was accompanied by a subconscious approximation of the Kazakh art literature to the national cultural tradition, which revived interest in the archaic layers of spiritual culture, mythopoeic universals and archetypes, i.e. eternal cultural values. Changes in the literary life did not go unnoticed by scientists, and therefore in the modern Russian literary criticism attempts were made to classify the variety of literary trends and trends that exist in the national literature. The question of the literary trends of the modern Kazakh literature is solved in different ways: in the literature of the 1960's there is an increase in psychologism while the 1980's are characterized by a synthesis of psychological, lyrical, critical, conditional-metaphorical and philosophical-journalistic principles.

In the Kazakh prose of 1990–2004 modern researchers reveal innovative elements of poetics, relating them to postmodernism. B. Maitanov [1] points to the features of modernist poetics. G. Shainova [2], Zh. Aimukhambetova [3] and others, investigating the poetics of the Kazakh prose of the XX century, write about its mythological orientation.

One of the most important problems of modern literary criticism is the interaction of myth and modern literature in the theoretical and historical literary aspects, the consideration of the poetics of the modern Kazakh prose through the prism of mythological representations and influences. Mythopoetics studies the ways of artistic assimilation and transformation of myth, mythological images and motifs as well as considers various principles of introducing archaic-mythological elements into the text.

The term «imagery mythology» to some extent correlates with the definition of «literary mythology» or simply «mythology» which is mentioned by E. M. Meletinsky in his work «Poetics of the Myth». In the literary mythology, the idea of the eternal cyclic repeatability of primary mythological prototypes under different «masks» and the original substitution of literary and mythological characters come to the fore, and there are attempts made to mythologize everyday prose by writers and reveal the hidden mythological foundations of realism by literary critics. The importance of imagery mythology, in contrast to the literary, is narrower, since it is a method of creating a literary convention in prose, and it is focused specifically on functioning in belles-letters text. Imagery mythology originated in antiquity and reached its heyday in the XX century. In the process of genesis of the mythocentric work, the author's thinking and mythopoetic thinking appear in a certain synthesis, giving rise to a mythological phenomenon which is different from the original one. The variety of these phenomena is determined by the number of authors who have resorted to imagery mythology in their works and have creatively reworked the myth for their works.

Mythopoetics, as is known, studies the ways of literary assimilation and transformation of the myth, mythological images and motifs as well as considers various principles of introducing archaic and mythological elements into the text and their functioning in the work of different men of letters.

The German philosopher E. Cassirer considered myth creation as the leading manifestation of people's spiritual activity. Myth acts as a closed symbolic system, united by the nature of functioning and the way of modeling the surrounding world. Refusal from the traditional plot, the use of the spirit instead of the form of the myth acquired the nature of independent myth-making, which became a characteristic feature of the literature of the XX century.

Mythopoetic approach is aimed at revealing the archetypal plot. K. Jung called archetypes something collective and unconscious that generates elementary ideas. Other scholars, like M. Eliade, define archetypes as «prototypes», «paradigms», rooted in mythological consciousness. S. S. Averintsev writes that archetypes are «primary image patterns reproduced unconsciously». In other words, archetypes are not images themselves, but their schemes, which are replenished with material of conscious experience, and myth-making in the concretization of these schemes. The archetype of E. Meletinsky is the oldest unit of the language of world literature. So, we call an archetype something primordial, primary, in relation to which the image is secondary. Archetype is a prototype, and the image is somewhat of a trace, an imprint.

A.F. Losev, who made a great contribution to the study of the symbol, believes that «myth is neither a scheme nor an allegory, but a symbol.» The specific character of a symbol contained in any literary image consists in the fact that every literary image is an image of something, and the subject of this image is the very image. Therefore, symbolism is an object, the image of which is the image. In an artwork an idea is a symbol of a well-known image, and an image is a symbol of an idea, whereby this ideological imagery or imaginative ideology is given as a single and inseparable whole. Jaspers called the symbol as the code of being, the language of the unconscious. Thus, a symbol is a definite being that contains a developed and organized sense, a generalization and an ideological imagery that denotes not only itself but also, beyond its scope, points to something more, is the law of construction for these other objects. The study of the mythopoetic content of the work will not be complete without considering such an element of the narrative as a motive. A. Veselovskaya defined the motive as «the simplest narrative unit». Continuation of the study of the motive became the development of V. Propp, who investigated the structural and historical features of fairy tales. The motive for the scientist is a substantial element of the structure of the fairy tale, while, without using the term «motive», V. Propp introduces the concept of «function», a close motive. B. Putilov speaks about the double semantic layer

of the motive content of the text. The researcher defines it as a hidden meaning, a «subtext». Thus, we can formulate an approximate definition: the motive is a relatively independent element of the plot system, which has a typical and formulaic character in the epic work.

The 1960's–1970's of the development of the Kazakh literature are marked by a new phenomenon – the phenomenon of a new mythological prose. It is associated with the work of such writers as I. Yessenberlin, M. Magauin, A. Alimzhanov, A. Kekilbayev, O. Bokeyev. The phenomena of «myth-making» and «myth-seeking» occupy an important place here.

The views of the ancient Kazakhs about the world and the originality of their worldview reflect mythology. Mythological thinking is an early stage in the aesthetic attitude to the world. Mythologems about the construction of the world (the beautiful, the harmonious or the ugly, the sublime or the ordinary) are embodied in the Kazakh folklore and are closely related to the living conditions of the inhabitants of the steppes. Myths, legends, historical legends and parables introduced into the canvas by works by these writers are most often not related to the plot and are in fact «false novels». Such «insertions» were perceived as the author's «lyrical» digressions that did not affect the structure of the work of literature.

The peculiarity of Anuar Alimzhanov's prose is distinguished by gravitation towards myth and myth creation. Anuar Alimzhanov started his career as a journalist. Each sphere where Alimzhanov worked was one of the facets of a common whole, one of the threads of a multi-colored carpet, which he weaved, obsessed with one great philosophical idea, subordinating everything to this idea, as a historian, an archaeologist, a publicist, an art critic and a humanist. When the first books of the author «Eternal Roots», «Fifty Thousand Miles in Water and Land» and «The Caravan Goes to the Sun» were published, there was no critic or reader, with the possible exception of Mukhtar Auezov, who could realize that a new Kazakh writer had appeared and who conceived to create the broadest canvas of life for the native people, from the depths of time to the present day. Already the names of those works conclude the idea of the people's road. «The Caravan Goes to the Sun» narrates about the path of the caravan – Aktum aul, or Karlygash aul into the future.

«The Caravan Goes to the Sun», «Blue Mountains», «Souvenir from Otrar» are associated with «Dear People» in the same way as with «Gonts» and «Mambet's Arrows». Each work seems to be an autonomous formation, but this deceptive impression is destroyed when all the things are gathered together and put in the required composition series. The literary thinking of the writer is directed towards understanding the meaning of being, revealing spirituality, the content of human life, and is overwhelmed with anxiety for the fate of the nation, its culture and language. The central questions that the writer asks and which return to him

constantly from book to book («The Caravan Goes to the Sun», «Blue Mountains», «Souvenir from Otrar», «People's Road», «The Messenger» and «The Arrow of Makhambet») are as follows: Who am I? Who are our ancestors? What awaits us? Who is the creator of history? How is history made? What is the theological basis of the annals, the chronicles of the annals?, – all these questions are adjacent to the central ones. Anuar Alimzhanov's answers are the truth gained by the personal experience and experience of the characters of his books – the distant ancestors of the Kazakh people.

Anuar Alimzhanov's interest as a writer was formed during his university studies and focused on topics that later became permanent. These topics are interrelated, first, with such personalities as Kozha-Ahmet Yassavi, al-Farabi, Makhambet, Kurmangazy, Chokan Valikhanov, Mustafa Shokai and other outstanding representatives of the Kazakh people, the theme of the disappeared cities, the themes of depopulated territories, and the deceased cultural oases. Thirdly, this is the theme of independence and statehood of the Kazakh people, the theme of fatal years in the history of the Kazakh people.

Mythologism and folklorism become important features of Anuar Alimzhanov's worldview and literary style. In the novel «The Messenger» we meet Taban, the enemy scout who tells tales and legends, where Love goes hand in hand with Death, in some fatal and accursed circle, where there is no way out in life. Here is one of them about a selfless female princess who sacrifices herself for the salvation of her people. «I accepted you, O great and sacred Shiva! I accept death! I die under the claws of a tiger, let it tear me apart with fangs, but give life to my people!» By her death, the young girl returned water, the source of life and saved her people. «In the early morning, when mothers with withered chests, barely moving from thirst, dragging echoing jugs that had not had water for the past time, before dying, went to the stone box, when they suddenly saw blue, clear, transparent and cool water. She filled a huge bedding, pouring over the edges, and there was green grass around, roses blooming and the birds singing their songs again. The gardens came to life. And in the center of the bed there was a scarlet lotus. People looked at the sparkling magic lotus, and no one knew that it was the smile of their young queen, whose love restored life to them. Nobody knew that today at dawn she filled the hot floor of the stone bedding with her blood...»

He dedicates all his tales to one goal – to destroy: whether they are Kazakh batyrs or Djungarian hutaji who have crossed his road.

The identity and originality of the people's life require from the writer immense research work, penetration into the mass of details of everyday life, customs, traditions, beliefs, the biography of characters, the state of science, culture, art, material and spiritual, ethnographic and administrative-legal status of the people being studied. The stream of details that give rise to everyday life

of people develops, and this stream turns into a movement of time, a full-flowing river... Myth-creation has expanded the aesthetic and cognitive possibilities of literature, thereby creating new conditions for the development of subjects and genre transformations. Myth, because of its primordial symbolism, is a convenient language for describing the eternal models of personal and social behavior, the essential laws of social and natural space, it allows us to «go out» for socio-historical and space-time frames for the sake of revealing some «universal» content. It is such attention to the myth that gave rise to a natural interest of researchers in the issue of the features of its functioning in the literature.

As is known, the interaction of myth and literature throughout the history of mankind has developed according to the principle of «attraction – repulsion». Mythological motives have played a big role in the genesis of literary subjects; mythological themes, images, characters are used and reinterpreted in literature almost throughout its history.

In the Kazakh literature, mythological tendencies began to manifest at the turn of the 1960's and 1970's. The literature of these years begins to acquire a new quality. Writers look at the depths of time and turn to myth and folklore.

CONCLUSION

The mythological basis allowed the man of letters to enter broad generalizing spaces. That is, literature has started talking not only about the problems of today, but about such problems that are important for all mankind – problems that are eternal, where the very fact of reference speaks about the degree of spiritual maturity of society.

But the mythologization of creativity is not only a way of spiritualizing the aesthetic world and reaching the level of solutions to universal eternal questions of life. Appeal to the myth complicates the literary structure of the work, contributes to the emergence of various forms of allegory and deepens the semantic variety of the work.

Mythologicalism and folklore are becoming important features of the worldview and literary style of the Kazakh writers of the last third of the XX century.

REFERENCES

- 1 **Maytanov, B. Q.** Soz sini (XX gasir adebiyetinin korinisteri): Zertteuler, maqalalar, portretter. – Almati : «Gylım», 2002. – 344 b.
- 2 **Shainova, G. B.** Mifologizm prozi R. Seysenbayeva: avtoreferat diss... kand.filologich.nauk: 10.01.08 / G. B. Shainova. – Almati, 2008. – 24 s.
- 3 **Aimukhambetova Zh. A.** Miftin poetikadagy qyzmeti (qazirgi qazaq poeziyasi arqauynda). Fil. gyl. dokt... diss. avtoref. – Almati, 2010. – 46 b.

Қ. Р. Нұрғали

Қазақ прозасындағы көркем мифологизм құбылысы

Орыс филологиясы кафедрасы,
Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана қ., 010005, Қазақстан Республикасы.
Материал 29.05.18 баспаға түсті.

К. Р. Нурғали

Художественный мифологизм как явление казахской прозы

Кафедра русской филологии,
Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
г. Астана, 010005, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 29.05.18.

Бұл мақала қазіргі әдебиеттанудағы маңызды мәселелердің бірі – миф пен заманауи әдебиеттің өзара байланысын қазіргі қазақ прозасындағы көркемдік болмысы арқауында мифологиялық көріністер және оның ықпал-әсері призмасы арқылы қарастыруға бағытталған. Заманауи әдебиеттану ғылымында ХХ ғасырдың соңы мен ХХІ ғасырдың басы әдебиет үдерісінде көркем әдебиетпен әдебиетшінің эстетикалық ізденісі бір-біріне тығыз байланысты болып қарастырылады. Мәдени моделді қалыптастыру талпынысында көптеген авторлар ұлттық көркемәдеби әдебиеттерді мифологиялық контексте зерттейді. Автор қазақ жазушысы Әнуар Әлімжанов прозасындағы миф пен мифо-шығармашылыққа ерекше жақындықты зерделейді. Осындай Әнуар Әлімжановтың дүшекөзқарасы мен көркем әдеби стилінің маңызды қырлары мифологизммен фолклоризм автордың көптеген шығармашылығында байқалады. Сонымен қатар, аталған ғылыми мақаланың дәйек көзіне айналған.

Данная статья посвящена изучению одной из важнейших проблем современного литературоведения – взаимодействие мифа и современной литературы, где поэтика современной казахской прозы рассматривается сквозь призму мифологических представлений и влияний. В современной литературоведческой науке литературный процесс позднего ХХ и раннего ХХІ веков рассматривается во взаимосвязи с художественными и эстетическими поисками

художников слова. В попытках создания культурной модели, многие авторы изучают национальную художественную литературу в мифологическом контексте. Автор статьи прослеживает особое тяготение к мифу и мифотворчеству прозы казахского писателя, известного публициста и общественного деятеля Ануара Алимжанова. Такие важные черты мировоззрения и художественного стиля Ануара Алимжанова, как мифологизм и фольклоризм, прослеживаются во многих написанных писателем произведениях, ставших материалом исследования в данной научной статье.

ГРНТИ 18.07.65

Н. С. Оразбаева

магистр, преподаватель, кафедра «Русской филологии», Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан
e-mail: narkes_orazbaeva@mail.ru

**ДЕКОНСТРУКЦИЯ ПРОСТРАНСТВЕННЫХ
БИНАРНЫХ ОППОЗИЦИЙ В ТВОРЧЕСТВЕ
ОЛЖАСА СУЛЕЙМЕНОВА**

В данной статье изучаются способы художественной трансформации бинарных оппозиций в творчестве Олжаса Сулейменова. Пространственные оппозиции «верх-низ», «степь-горы», «суша-море» соотносятся с натурфилософскими представлениями поэта и объясняются размытанием пространственных и культурных границ.

Анализ бинарных оппозиций отражает некоторые элементы мифологии и архетипические установки, репрезентирующие культурное пространство. Деконструкция бинарных оппозиций характеризуется в первую очередь нарушением условия репрезентации верхнего слоя как положительного и нижнего – как отрицательного. Следующие за этим изменения смыслового наполнения бинарной пары соответствуют основным характеристикам изображаемого культурного пространства. В творчестве Олжаса Сулейменова анализируемые особенности отражают стремление автора к поиску гармоничной организации пространства художественного текста.

Ключевые слова: бинарные оппозиции, пространственные оппозиции, Олжас Сулейменов, трансформация.

ВВЕДЕНИЕ

Натурфилософия является важной частью художественного мира как отражение национального через восприятие, основанное на космогонических представлениях, связях элементов природы, построении бинарных конструкций, определении места человека в этой системе. Бинарные оппозиции не только помогают отразить мировоззрение и натурфилософские представления автора, но и позволяют приблизиться к гармонии художественной организации времени и пространства, существенно важной

для определения художественного мира произведений. Топос в лирике Олжаса Сулейменова, а именно пространственные оппозиции, включает в себя не только пространственные и ландшафтные, но и культурные характеристики в силу биментального мышления автора, объединяющего казахскую и русскую культуры. Трансформация некоторых элементов пространства приводит к нарушению архетипических установок и устойчивых бинарных оппозиций.

Анализ бинарных оппозиций в художественных текстах ценен, в первую очередь, мифологическим материалом, заложенным в противопоставление элементов. Во-вторых, данные представления, которые также зависят от натурфилософских представлений и ментальных характеристик определенного культурного пространства, репрезентируют мировосприятие народа. В-третьих, художественные тексты некоторых авторов XX века демонстрируют ту или иную степень деконструкции бинаризм, что позволяет соотносить выявленную степень деконструкции с нарушениями границ культурного пространства, заимствованиями и комбинированиями ментальных установок нескольких народов.

С одной стороны, бинарные пары всегда основывались на строгом контрасте, при котором такая оппозиция, как «суша-море», противопоставлена по принципам «борьба стихий», «верх и низ», «жизнь и смерть» и другим. С другой стороны, гармония, необходимая для сохранения мироздания в представлении наших предков, заложила в основе бинарных оппозиций также принцип взаимосвязанности. Нагляднее всего он виден в мифах многих народов о создании суши и, соответственно, появлении жизни из глубин моря, что находит отражение в мифологии огромного количества народов [1].

Исследование трансформации бинарных оппозиций становится все более актуальным с середины XX века, когда очевидными становятся перемены в их восприятии. Высокий уровень межкультурного взаимодействия и разрушения стереотипов способствовал тому, что в настоящее время «многие бинарные оппозиции утрачивают либо теряют свою категоричность» [2, с. 67]. Современным исследователям, например, Уруковой Л. А., подобные тенденции позволяют сделать выводы, что «тексты писателей построены на принципе снятия бинарных оппозиций и размывания классических границ, им характерно стремление к слиянию, переплетению пространственных и временных характеристик» [3].

Бинарные элементы в творчестве Олжаса Сулейменова, несомненно, ярчайшего представителя родства казахской и русской культур, служат категориями, отражающими реалии данных культур. В соответствии с этой культурной репрезентацией элементы бинарных пар наделяются художественно-языковыми и семантическими характеристиками, которые помогают в определении описываемого культурного пространства.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Бинарные оппозиции в творчестве Сулейменова – это, в первую очередь, архетипы, представляющие общечеловеческие символы. Во-вторых, элементы системы «верх-низ» служат «формой», внутри которой можно найти оппозиции «земля-небо», «степь-горы» – элементы, приобретающие зачастую в поэзии национальную специфику. В-третьих, философская природа творчества поэта добавляет в данные оппозиции второй пласт, преимущественно несущий исторический или мифологический смысл.

Отрывок из стихотворения «Вы меня любите, горы...», написанное между 1970 и 1973 гг., позволит нам представить восприятие Сулейменовым оппозиций «верх-низ» и «степь-горы» и их деконструкцию:

Горным рейсфедером
 правлю равнинную былль <...>.
 Вас не исправить,
 не превратить в плоскость,
 ваши изломы,
 горы,
 неизгладимы,
 Вы так неправильны,
 горы,
 правильность – пошлость,
 вас не сравнивать, горы,
 вы – несравнимы [4].

Бинарная оппозиция «степь-горы» противопоставляется у Сулейменова по признаку «правильности /неправильности», где второе значение несут горы. Автор разрушает свойственный оппозиции «верх-низ» принцип положительной оценки элементов верхнего слоя. Следует принять во внимание общечеловеческие представления о данных бинарных элементах, рассматривающие «верх» как исключительно положительный элемент. Ярчайшим примером является греческий миф о проживании всего «высшего» и сверхъестественного на горе Олимп. Подобные верования отражены и в тюркской мифологии, согласно которой божество Тенгри обитало в горах, что олицетворяло его могущество [5].

Историк А. К. Бисенбаев в труде «Мифы древних тюрков» приводит многочисленные примеры поклонения тюркских народов горам с постоянным упоминанием эпитетов «священный» и «сакральный». В подразделе «Священные горы» он пишет, что «горы были для тюрков сосредоточием силы, богатства и духа» [6]. Стремление к возвышению проявляется и в

способе захоронения, традиционного для казахской культуры, – кургане. Строя курган над могилой умершего, его приближали к небу, к «верху» и соотносили с местом обитания Тенгри – горами.

С учетом данных общемировых представлений путь разрушения общего восприятия в поэзии Сулейменова очевиден. «Горы», ставшие деконструктивным элементом, вносят хаос в «правильность» земли, «низа». Кроме того, вопреки сложившейся системе противопоставления бинарных элементов, деконструктивная составляющая не несет негативной коннотации, а превозносится над низом. Это иллюстрируют и следующие примеры.

Из стихотворения Сулейменова: «восхищаюсь Килиманджаро, всеми горбами земного шара» [4]. Здесь элементы «степь-горы» являются составляющими общей оппозиции «верх-низ». В отрывке употреблена нераспространенная метафора «горбы», которую Сулейменов использует как сопоставление с плоскостью Земли. Горы с такой метафорой ассоциируются с горбами верблюда, иначе говоря, поэт для создания правдоподобного описания гор отталкивается от образов, характерных для степи. Стремление Сулейменова к образам, демонстрирующим реалии казахской культуры, показательно и в следующем отрывке из стихотворения «Эмильхан Хазбулатов» (1967–1969 гг.): «Холмы, холмы, // о горы моей родины, // как опрокинутые казаны...» [4].

Интересную трансформацию приобретает рассматриваемая нами оппозиция и в стихотворении «Спи спокойно, дада. Спи спокойно, отец...» (1963):

Спи спокойно, дада. Спи спокойно, отец.
Я бодрствую.
Меня слушают дети с открытыми ртами
от гордости.
Все равно, что взлететь,
что на камни слететь водопадом.
Я богат, все мне – дорого.
Ты хотел меня видеть богатым?
Я иду через робость в ночи
по тропе овечьей,
в темноту руки всунув
и голову подняв, как горб.
Что-то мутит меня,
я-то знаю, что степь бесконечна.
Но предчувствие!
Брат, что мне делать с предчувствием
гор?... [4]

Снова перед нами метафора «горб» – характерная для поэзии Сулейменова и соотносящая лирического героя не только с верблюдом, но и со стремлением вверх. В общекультурных представлениях голова, как замечено в исследованиях по бинарным оппозициям, соотносится именно с элементом «верх». Например, в индийской мифологии человеческое тело является антропоморфным образом мира, так как «из головы возникло небо. Из ног – земля» [1].

Поднимая голову и сравнивая ее с горбом, автор усиливает стремление своего лирического героя вверх. При этом низ – степь – снова характеризуется постоянством, «правильностью», бесконечностью и соотносится с жизнью героя, наделенного талантом и богатством внутреннего мира. Эту правильность снова нарушают горы, предчувствуемые героем в ровной, бесконечной степи и олицетворяющие, с одной стороны, высоту, к которой стремится герой, с другой стороны – нарушение правильности, устойчивого восприятия верха и низа и, таким образом, наступление перемен.

Аналогично в стихотворении «Звезда» (1962–1963):

Под круглой плоскостью степи
углами дыбятся породы.
Над равнодушием степи
встают взволнованные руды,
как над поклоном –
голова,
как стих,
изломанный углами [4].

Породы и руды составляют неровности степи в виде холмов, гор и других возвышенностей. При этом степи свойственны правильность и постоянство («круглая плоскость», «равнодушие»), а возвышенностям – нарушение порядка, что отражено в глагольных метафорах (породы «дыбятся», «взволнованные руды» «встают»). Завершает цепочку аллегорий голова, снова олицетворяющая верх в сравнении со словом «поклон», и стих, упорядоченность которого способно нарушить несоблюдение ритмической или композиционной организации.

Бинарная оппозиция «суша-море» также имеет интересную трансформацию и частичную деконструкцию в поэзии Сулейменова. Анализируя эту бинарную пару, в первую очередь стоит обратиться к исходным космогоническим концепциям, которые «во всех древних мифологиях соответствуют глобальным представлениям о первичности мирового океана, из недр которого поднимается земная суша, и об отделении первоначально слитых земли и неба» [1].

Отрывок из стихотворения Сулейменова: «Торчат прямые сосны над песками, // как мачты затонувших кораблей. // Хлестнем коней! // Пусть взвихрится за нами // багровая листва календарей» [7]. Присутствие моря не очевидно на первый взгляд, но к нему отсылает сравнение сосен с мачтами, которые олицетворяют степь как дно моря. Последующие строки указывают на причину – время, обозначенное календарем.

Интересное продолжение эта тема получает в стихотворении Сулейменова «Париж!» (1961–1962):

Париж!..
 Три часа от Москвы – не поверишь!
 «Каравелла» парит,
 словно голая ходит по берегу.
 Пальцем трогает море – холодное,
 а под волнами –
 древний остров,
 рыбы плавают вдоль колонн
 острые.
 Атлантида моя, Париж.
 Я увижу себя в Париже,
 водолазом пройду по улицам,
 где-то амфору подниму,
 буду гостем твоим – наилучшим,
 хочешь, буду счастливым случаем
 или тысячным – потому!
 Архитектором добрых знаний,
 археологом древних ребусов,
 я, любовник, иду на свидание,
 не скрывая веселой ревности.
 В Лувре – лучшим твоим художником,
 острым вдохом твоим табачным,
 в душный полдень – дешевым дождиком,
 я ведь знаю, как это важно... [4]

Итак, мир в данном стихотворении представлен триадой: элементами «небо», «земля» и «суша». Во-первых, деконструкция заключается в том, что мифологический пласт уходит на второй план, когда в стихотворении появляется «Каравелла» – первый тип самолетов, осуществлявших регулярные пассажирские рейсы между Москвой и Парижем с 1960 года. Таким образом, элемент верха частично утрачивает свое мифологическое

значение, становясь одним из элементов, освоенных человеком и таким образом войдя в один ряд с уровнями суши и моря.

Во-вторых, все три элемента образно соотношены между собой, снова демонстрируя нарушение мифологического осмысления и внося новый философский и художественный план. «Каравелла», олицетворяющая верх – небо, «ходит по берегу» (который представляет собой границу), «пальцем» (крылом) «трогает море» (небо). «Волны» также метафорически означают небо и облака, в которых летит самолет «Каравелла». Перед нами трансформация элементов триады, основанная на «переворачивании» мифологических значений, так как не случайно для описания верха подобраны метафоры, отсылающие читателя к морской стихии и способные запутать представление читателя о художественной картине, созданной автором.

«Древний остров» – место назначения самолета, остров Сите, на котором расположен Париж, скрытый под «волнами» – облаками. Как видим, элемент «море» представлен в этом стихотворении не фактически, а образно, соотносясь метафорически с небом, и буквально – как стихия, рождающая остров. Смысловой пласт, заложенный в этих элементах, отсылающий читателя к категории времени – от настоящего к прошлому, от образа самолета к образу города, выросшего на острове, возникшего, в свою очередь, из стихии воды. Небо и самолет означают будущее и прогресс, суша (Париж) – настоящее, море – прошлое. Атлантида имеет символику рая и колыбели цивилизации.

В качестве последнего примера деконструкции бинарных оппозиций в поэзии Сулейменова приведем строки из стихотворения «Бетпак-Дала...»: «Над головою // Раскаленный камень, // Пустыня взбешена, // Копыта высекают желтый пламень // Из белой глины» [4]. Мы снова наблюдаем нарушение универсального восприятия, так как поэт использует явления, свойственные небу и земле, наоборот: солнце названо раскаленным камнем, песок – желтым пламенем. Так поэт переворачивает привычные явления, так как подобная деконструкция сближает привычную бинарную пару с образом степи, бесконечной, однообразной и сливающейся с небом.

ВЫВОДЫ

Бинарные оппозиции в художественном тексте часто становятся не только способом передачи символичности мира и отражения общечеловеческих представлений, но и точкой, от которой отталкивается автор для выражения собственного восприятия. Деконструкция бинарных оппозиций, которую мы рассматривали на примерах выше, можно объяснить двумя причинами: во-первых – высоким уровнем межкультурной интеграции, приводящем

к размыванию любых границ, освоению новых культурных констант, нарушающих свои национальные стереотипы; во-вторых – мышлением, сформированным на основе двух культур и называемым нами биментальным мышлением.

Именно природа биментального мышления предопределяет наиболее глубокое понимание бинарности и возможности ее трансформации, создания художественной игры. Биментальное мышление способно нарушить общие представления об элементах бинарных пар, вложив в их традиционное понимание художественное отражение не только личного восприятия, но и представлений культурного пространства автора. Это проявляется и в обогащении бинарных пар другими философскими, историческими, эстетическими значениями. По словам Е. В. Казаковой, «смена культурной парадигмы в начале XXI века, «размывание границ» влекут за собой еще более высокую коммуникативность, преодоление замкнутости культур и многочисленных традиционных стереотипов. Именно в этот период зарождается научный интерес к Другому. <...> Тем не менее деконструкция бинаризов не означает отказ от бинарности» [2].

Бинарные пары «верх-низ», «степь-горы», «суша-море» в творчестве Олжаса Сулейменова последовательно соотносятся с общепринятыми в мировой мифологии представлениями об элементах данных пар, что дает возможность проследить пути трансформации и их причины. Деконструкция характеризуется нарушением условия репрезентации верхнего слоя как положительного и нижнего – как отрицательного. Художественный анализ текста определяет дополнительные значения, продиктованные мировосприятием автора и основными тенденциями в мировом сообществе. Кроме этого, в статье при помощи бинарных оппозиций выявляется степень представления в тексте культурного пространства, определяемого реалиями и характерными образами казахской культуры.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Мелетинский, Е. М.** Мифы древнего мира в сравнительном освещении / В кн.: Фольклор и постфольклор: структура, типология, семиотика. «Ruthenia»: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ruthenia.ru/folklore/meletinsky9.htm> (Дата обращения 01.02.2016).

2 **Казакова, Е. В.** Реализация бинарной оппозиции «свой/ чужой» на материале современной анималистической литературы Франции // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2013. – № 4–2. – С. 67–72.

3 **Урукова, Л. А.** Художественное пространство и время в произведениях П. А. Егорова и В. Н. Захарова: дисс. ... канд. фил. наук: 10.01.02. – Чебоксары, 2003 / «disserCat – электронная библиотека диссертаций» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/khudozhestvennoe-prostranstvo-i-vremya-v-proizvedeniyakh-p-egorova-i-v-n-zakharova> (Дата обращения 20.01.2017).

4 **Сулейменов, О. О.** Определение берега / «Электронная библиотека RuLit» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rulit.me/books/opredelenie-berega-read-455292-1.html> (Дата обращения 10.11.2016).

5 **Досымбаева, А.** Тюркский мир казахских степей // Жамбылская областная газета «Знамя труда» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ztgzt.kz/recent-publications/tyurkskij-mir-kazahskix-stepej.html> (Дата обращения 04.02.2016).

6 **Бисенбаев, А. К.** Мифы древних тюрков / «Eurasica: Евразийский исторический сервер»: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.eurasica.ru/articles/library/ak_bisenbaev_mify_drevnih_tyurkov/2/ (Дата обращения 03.02.2016).

7 **Сулейменов, О. О.** Стихотворения // «Журнал поэзии Плавающий мост»: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.plavmost.org/?p=4725> (Дата обращения 05.09.2017).

Материал поступил в редакцию 29.05.18.

Н. С. Оразбаева

Олжас Сүлейменов шығармашылығындағы кеңістіктік бинарлық оппозициялардың деконструкциясы

Орыс филология кафедрасы,
Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы.
Материал 29.05.18 баспаға түсті.

N. S. Orazbayeva

Deconstruction of spatial binary oppositions in Olzhas Suleimenov's works

Russian Philology Department,
L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, 010000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 29.05.18.

Мақалада Олжас Сүлейменов шығармашылығындағы бинарлық оппозицияның көркемдік түрлену әдістері қарастырылған. «Жоғары-төмен», «жазықтық-тау», «құрлық-теңіз» сынды кеңістіктік оппозициялары ақынның табиғи философиялық түсінігімен сәйкес, әрі кеңістік және мәдениет шекараларының бұзылуымен түсіндіріледі.

Бинарлық оппозицияның анализі мәдени кеңістіктің көрсеткіші болып табылатын мифология мен архетиптік құрылымның кейбір элементтерін көрсетеді. Бинарлық оппозицияның деконструкциясы жоғарғы қабаттың жағымды, ал төменгінің жағымсыз ретінде қабылдануының бұзылуымен сипатталады. Бинарлық жұптың семантикалық мазмұнының осыдан туындайтын өзгерістері суреттелген мәдени кеңістіктің негізгі сипаттамасына сәйкес келеді. Олжас Сүлейменов шығармашылығында талданған ерекшеліктер автордың көркемдік кеңістікті үйлесімді құруға талпынысын көрсетеді.

This article studies ways of artistic transformation of binary oppositions in Olzhas Suleimenov's works. The spatial oppositions «top-bottom», «steppe-mountains», «land-sea» correspond with the poet's nature philosophical views and are explained by the erosion of spatial and cultural boundaries.

The analysis of binary oppositions reflects some elements of mythology and archetypal attitudes that represent cultural space. Deconstruction of binary oppositions is characterized, first of all, by the violation of the system representing the upper layer as positive and the lower one as negative. The following changes in the semantic content of binary pairs correspond to the basic characteristics of the represented cultural space. In Olzhas Suleimenov's works the analyzed features reflect the author's desire to search for a harmonious organization of artistic space.

ГРНТИ 16.41.21

М. А. Рамазанова¹, М. С. Кулахметова²

¹магистр социологии, Факультет филологии и истории, Павлодарский государственный педагогический университет, г. Павлодар, 140005, Республика Казахстан;

²к.ф.н., ассоц. профессор, Гуманитарно-педагогический факультет, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан
e-mail: ¹soehne@mail.ru; ²kmergul@yandex.ru

СЛОВАРЬ СОВРЕМЕННОГО НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА КАК ОТРАЖЕНИЕ СОЦИОКУЛЬТУРНЫХ АСПЕКТОВ ПРОЦЕССА МИГРАЦИИ

В статье рассматриваются актуальные вопросы современной немецкой лингвистики, связанные с процессом интенсивной миграции последних лет в Германию. Также, рассматриваются факторы, делаются попытки проанализировать и выявить причины и последствия процесса миграции, имеющие отражение на лексическом составе современного немецкого языка. Особое внимание в статье уделяется лингво-культурному влиянию мигрантов из стран Ближнего Востока. В статье приводятся статистические данные исследований немецких ученых-лингвистов ведущих языковых институтов за последнее десятилетие. Авторами приводятся и анализируются языковые явления, возникшие в свете миграционных процессов, а также конкретные лексические примеры, связанные с ними. В статье освещаются грамматические тенденции, и их возможное влияние на дальнейшее развитие современного немецкого языка.

Ключевые слова: миграция, Kurzdeutsch, сленг, социолект, этнолект, полиэтнолект, мультикультурное общество.

ВВЕДЕНИЕ

Миграция, на сегодняшний день, является одной из актуальных проблем человечества и одним из факторов глобализации. Она может быть связана с политической, экономической, социальной и, реже, с климатической точки зрения. Миграция может быть как вынужденной, так и по собственной воле (желанию). Например, война в Сирии – это вынужденная миграция людей

из данной страны. Возвращение на историческую Родину – это уже желание человека. Миграционные массы людей, перемещаясь в другие государства, приходят со своими взглядами и мировоззрением на окружающий их мир, приносят свою культуру, традиции и обычаи, а также язык, отдельные слова и выражения, которые, со временем, могут войти в повседневные реалии языка государства, в которые переселились мигранты. Наиболее приемлемыми миграционными странами на сегодняшний день являются: США, Канада, Австралия, Новая Зеландия и страны Евросоюза, куда входит и Германия. А Германия, в свою очередь является одним из лидеров по иммиграции в мире (на втором месте после США). Около 20 % населения в Германии является мигрантами или их потомками.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В настоящее время миграционные потоки достигли такой интенсивности, что связанные с ними перемены можно характеризовать как самую настоящую проблему. После нескольких лет интенсивных волн миграций, связанных с войной на Ближнем Востоке, которые все еще продолжаются, в разной степени начал меняться разговорный немецкий язык. Мигранты, проживающие в так называемых гетто, стали оказывать влияние на речь коренных немцев. Гетто – особые кварталы и улицы крупных городов для принудительного поселения людей, дискредитируемых по национальному, расовому или религиозному признакам. Как известно, изначально слово употреблялось к еврейской национальности. Термин берет свое начало в 1516 году в Венеции. Такой ограниченный немецкий язык называют *Kurzdeutsch*. Многие языковеды и ученые пытаются понять, насколько так называемый «краткий немецкий», проник в немецкую бытовую речь [29].

Берлинский языковед, Диана Марссек исследовала частотность употребления немцами выражений из *Kurzdeutsch*. *Kurzdeutsch* (*Kiezdeutsch*) – или «укороченный немецкий», тенденция к употреблению существительного без артикля. Активно употребляется турецкой молодежью и молодежью мигрантского происхождения в целом. Такое употребление искаженного немецкого послужило поводом издания одноименной книги «*Kommst du Bahnhof oder hast du Auto?*» Языковед пишет: «Предложения сокращаются путем выбрасывания артиклей или сочетаний артиклей с предлогами. Возникают такие фразы, как «*Ich bin noch Büro*» или «*Er hat Tor geschossen*», которые никто не исправляет, поскольку смысл фразы понятен» [1].

Необходимо стало выявить причины данного распространения *Kurzdeutsch* среди населения Германии, так как такие ошибки делают не только мигранты, которые практически не знают языка, но и сами немцы. В одной из статей приводятся слова профессора Берлинского института языка

Людвига Айхингера, который объясняет, что так выражаются не только молодые люди с иммигрантским прошлым, но и коренные немцы, которые хотят казаться молодыми, хотят показать, что им не чужд молодежный сленг. По мнению Айхингера следующей из причин сокращений являются СМИ, потому что речь идет о дорогом времени, скорой передаче информации и о количестве печатных знаков. Существуют формальный и неформальный языки. В социальных сетях каждый выражается, как ему угодно. И бывает так, что начинают переписываться с родной матерью, как с близким другом. Даже академик может выражаться в некоторых ситуациях на сленге из мест проживания мигрантов. Предполагается, что стратегия *Kurzdeutsch* пришла из турецкого, так как в турецком языке отсутствуют артикли и предлоги. Упрощение в рамках национальных групп перенимается молодежью Германии, как сленг и молодежный жаргон [1].

В данном исследовании не исключают того факта, что *Kurzdeutsch* может снова исчезнуть, оставшись феноменом одного поколения или его большая часть осядет в разговорном языке. Последнее кажется берлинским исследователям наиболее вероятным. Они считают также, что нет нужды опасаться, что в школах детям будут прививаться неправильные знания по грамматике немецкого языка. «Большинство людей, пользующихся таким сленгом, прекрасно осознают, что это сленг, и в состоянии построить фразу грамматически правильно», – считают языковеды [1].

Это все ведет к тому, что в Германии растет число людей с миграционными корнями. Они не только учат немецкий язык, но и влияют на его развитие: путаются падежи, исчезают артикли, благодаря этим факторам немецкий язык становится проще [30].

Профессор славистики Лейпцигского университета Уве Хинрихс (*Uwe Hinrichs*) долгое время исследует влияние мигрантов на развитие немецкого языка. Свои исследования профессор Хинрихс проводил в Лейпциге и в Берлине. «Мигранты, даже если они старательно учат немецкий язык, делают ошибки. Ничего удивительного: ведь немецкий – язык не простой. Но самые расхожие ошибки постепенно перенимают и носители языка – коренные немцы», к такому выводу приходит профессор Хинрихс, поясняя, что речь идет, прежде всего, об устной речи [2].

Одной из первых проблем профессор Хинрихс считает артикли. В русском и турецком их нет. И мигрантам из этих стран трудно приучиться различать определенный и неопределенный артикли, при этом еще следует знать, какого рода артикль употреблять в том или ином случае. Например, слово «солнце» по-русски – среднего рода, а по-немецки – женского. А «луна» по-немецки – мужского рода. Поэтому мигранты постоянно путают эти артикли или вовсе их опускают. Также существует язык SMS и

социальных сетей. Там и немцы уже сознательно опускают артикли – ради краткости [2].

Следующей проблемой выступают падежи. В немецком языке их четыре: именительный, родительный, дательный и винительный. В русском – шесть, польском или хорватском – семь. Однако, в английском или французском они вообще никакой роли не играют. Профессор Хинрихс констатирует, что мигранты путают падежи или вообще опускают падежные окончания, поэтому падежи теряют значение и, следовательно, употребляются все реже. Например, мигранты из Турции часто употребляют дательный вместо родительного [2].

Другой проблемой является резкий переход с одного языка на другой. Например, «Du Reisu schon sabuchen?» Reise – это «поездка», buchen – «заказать». Так зачастую говорят мигранты из России. Берут немецкий корень, приставляют к нему русские суффиксы и окончания. Так и получается вместо «Hast du die Reise schon gebucht?» немецкий с элементами русской грамматики [2].

Профессор Хинрихс отметил, что подобная путаница типична для молодежных групп в таких крупных городах, как Франкфурт-на-Майне или Дюссельдорф. Они перепрыгивают из турецкого или русского на немецкий язык и обратно. Чем больше смешения языков, тем больше грамматических ошибок [2].

Другой лингвист и культуролог Харальд Харман (Harald Naarmann) считает, что вполне логично искать корни перемен в речевых навыках мигрантов. Они по определенным каналам попадают и в обиходный немецкий язык. Возникает вопрос: Что это за каналы? Харман утверждает, что, прежде всего, это школы, особенно в тех районах, где проживают преимущественно мигранты. Учителя могут с этим бороться, но школьный двор и улица оказываются сильнее. Так и начинают молодые немцы опускать артикли, путать падежи, вставлять турецкие или русские слова в место немецких [2].

Все языковеды и профессора Германии задаются такими вопросами, как – Почему бы не рассматривать перемены в языке как потенциал для творчества? Почему не рассматривать структурные изменения языка в сторону упрощения как преимущество? Профессор Хинрихс утверждает, что те, кто лет через 30 или 40 будут учить немецкий язык, скорее всего, будут иметь дело с меньшим количеством падежей. Это перспектива, которая возможно порадует не только мигрантов, но и немецких школьников [2].

Изучив различные материалы о данных событиях, в ФРГ, за период 2015 по 2017 годы в сумме, въехало более 1 миллиона беженцев. Самый большой поток беженцев был осенью 2015 года, когда их впустили в

ночь с 3 на 4 сентября из Венгрии через Австрию в Германию. С начала 2016 года показатели по данным EASY (Erstverteilung Asylbegehrenden) начали снижаться. Все это является важными изменениями политической жизни Германии, которые знаменуют собой долгий процесс по делам беженцев. Около 80 % мигрантов не имеют никакой квалификации. Для этого требуются курсы языка и профессиональная подготовка, которую большинство европейских стран пока обеспечить не может. Проблемы, возникшие в Германии в результате притока мигрантов и беженцев, – не только экономические. Это проблема адаптации, и способности к адаптации у разных этнических групп различны. Некоторые адаптируются легко, а другие нет. Возникает также опасная тенденция, когда люди, адаптировавшиеся и выросшие в Европе, становятся легкой добычей разного рода экстремистских группировок, становятся террористами. Такая масса не может не повлиять на внутреннюю часть общества и на язык.

В институте немецкого языка города Мангейм ученые-лингвисты обсудили такие противоречивые вопросы, как социолект Kanak Sprak (социолект – групповые речевые особенности, характерные для какой-либо социальной группы: профессиональной, возрастной, субкультуры), множественное число существительного «Erdbeere» и другие феномены, характерные для речи мигрантов. Тогда обсудить немецкий язык мигрантов в город Мангейм приехало почти 500 лингвистов из 27 стран. Большинство из них были уверены изначально в одном: профессор с турецким гражданством, только что переехавший в Германию, имеет точно такое миграционное прошлое, как девочка из семьи российских немцев и мальчик из семьи итальянцев, получивших немецкое гражданство много лет назад. Выходит так, что люди, которых в Германии называют мигрантами, отличаются по уровню образования, длительности пребывания в Германии и языкам, на которых говорят в их семьях и родных странах. И потому не существует и единой языковой формы: никакого реального немецкого языка мигрантов [5].

Но даже если многие мигранты в повседневной жизни говорят на чистейшем классическом немецком или на его региональном диалекте, термин «немецкий для мигрантов» не теряет своей актуальности. Он употребляется для описания определенных новых форм в немецком языке, появившихся в последние годы вследствие миграции. Его также называют «Türkendeutsch» («турецким немецким»), «Kanak Sprak» («канакским языком»), «Kiezsprache» (или Kurzdeutsch), а также «этнолектом». *Kanak Sprak* – это неофициальное название немецкого жаргона. Другое название его Kanakisch. Широко используется среди мигрантов молодежи. *Этнолект* – это лингвистический термин, обозначающий разновидность языка по национальной принадлежности. Среди немецких ученых лингвистов

в Мангейме «немецкий для мигрантов» стал одной из главных тем многочисленных дискуссий. Таким образом, выражения вроде «!Schwör!» (от «ich schwöre» – «клянусь») и «Morgen ich gehe Kino» («я иду библиотека») характерны только для определенной группы мигрантов, а не для всех мигрантов в целом [5].

Арнульф Депперманн, руководитель кафедры прагматики в Институте немецкого языка и главный организатор заседания в Мангейме, выразил мнение о том, что это является типичными словоупотреблениями для молодых людей с миграционным прошлым и низким уровнем образования, живущих в мультикультурных кварталах. Депперманн предположил, что единой манеры речи не существует: в каждом отдельном случае прослеживается влияние языка, на котором говорят в родной стране или семье носителя. Поэтому ученые поставили под сомнение уместность термина «этнолект». В данном случае, данное понятие означает наличие этнической группы в качестве носителя языка и дело идет скорее о полиэтнолекте, который используют люди с различным этническим прошлым, и в котором содержатся элементы молодежного жаргона. Употребление данного полиэтнолекта неоднозначно, идет ли речь о стиле, которого молодые люди придерживаются намеренно, с определенной целью, или о коверкании языка, связанном с неумением выражать свои мысли, недостатком образования или профессиональной несостоятельностью? Молодые люди с миграционными корнями говорят так потому, что таким образом проявляется их языковое творчество и вырабатывается групповое «мы-чувство» или потому, что они не владеют правильным разговорным немецким языком? Обогащают или обедняют немецкий язык эти языковые формы? Депперманн считает, что этот вопрос нуждается в дополнительных исследованиях: «Известно, что есть примеры, подтверждающие обе точки зрения. Но как нам оценить это явление в большем масштабе и какая его сторона имеет большее отражение в общественной реальности – об этом пока известно немного». Однако, в другом вопросе лингвисты полностью единодушны: если дети будут с раннего детства учить два языка и в достаточном объеме объясняться на нем, то в итоге будут хорошо владеть обоими языками. Поэтому детям, которые дома говорят на родном языке, нужно начинать знакомиться с немецким как можно раньше. Для того чтобы ни один ребенок не остался в стороне, необходима речевая диагностика и программы по поддержке. «Пока в работе над программами чаще всего задействованы психологи, которые не очень хорошо разбираются в лингвистических структурах и, как следствие, время от времени допускают ошибки». Например: «Ребенок может показать на картинку и сказать «Da sind viele Erdbeere» («тут много клубника»). Из этого можно заключить, что он не знает форму множественного числа.

Однако это также может означать, что он говорит на диалекте. В частности, в регионе Пфальц форма множественного числа существительного «Erdbeere» совпадает с формой единственного числа. Если человек знает об этом, он не станет делать поспешных выводов, а проверит результат на других примерах».

ВЫВОДЫ

Исследуя влияние миграции на немецкий язык в различных статьях от политики до искусства, и из различных интернет-ресурсов, мы выяснили, что иммигрировавшие мусульманские беженцы упоминаются в статьях о политике чаще, чем в любой другой тематике. Однако, несмотря на это, преобладание арабских лексических единиц среди общего количества иностранных слов, в данном случае преобладание над английским, французским и латинским, не может подняться выше 4 места от общего количества слов. При этом слова, в большинстве своем, связаны с мусульманской религией. В остальных тематиках слова, заимствованные у иммигрантов ни разу не были выявлены. Это позволяет сделать вывод, что создание мультикультурного общества развивается очень медленно, а появление каких-либо заимствований из языков иммигрантов, имеющие в большинстве своем арабское происхождение, в повседневной жизни Германии не сильно влияет на язык, или вообще никак не влияет.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 <http://ru-deutsch.livejournal.com/1248050.html>
- 2 <http://www.dw.com/ru>
- 3 <http://www.dw.com/ru/беженцы-в-германии-цифры-суммы-факты/a-19510550>
- 4 <http://www.bbc.com/russian/features-37177070>
- 5 <http://www.goethe.de/ins/ru/lp/prj/dtj/arc/012/ru10195792.htm>
- 6 **Кузнецов, С. А.** Большой толковый словарь русского языка. – СПб. : Норинт, 1–е изд–е, 1998.
- 7 **Михальченко, В. Ю.** Словарь социолингвистических терминов. – М. : Институт языкознания РАН, 2006.

Материал поступил в редакцию 29.05.18.

*М. А. Рамазанова¹, М. С. Құлахметова²***Заманауи неміс тілінің сөздігі миграция процесінің әлеуметтік және мәдени аспектілерінің бейнесі ретінде**¹Филология және тарих факультеті,
Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті,
Павлодар қ., 140005, Қазақстан Республикасы;²Гуманитарлық-педагогикалық факультеті,
С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы.
Материал 29.05.18 баспаға түсті.*М. А. Ramazanova¹, M. S. Kulakhmetova²***Dictionary of the contemporary German language as the reflection of socio-cultural aspects of the migration process**¹Faculty of Philology and History,
Pavlodar State Pedagogical University,
Pavlodar, 140005, Republic of Kazakhstan;²Faculty of Humanities and Education,
S.Toraighyrov Pavlodar State University,
Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan.
Material received on 29.05.18.

Мақалада соңғы жылдары Германияға қарқынды миграция процесіне байланысты қазіргі заманғы неміс тілінің лингвистикасының өзекті мәселелері талқыланады. Сондай-ақ, қазіргі заманғы неміс тілінің лексикалық құрамы туралы көрініс отырып, миграция процесінің себептері мен салдарын талдау және анықтау үшін факторлар, әрекет талқылайды. Таяу Шығыстағы елдерден келген мигранттардың лингвистикалық және мәдени әсеріне ерекше көңіл бөлінеді. Осы мақалада соңғы онжылдықта жетекші тіл институттарының неміс лингвистика саласындағы ғалымдарының зерттеу туралы статистикалық деректер берілген. Миграция үдерістерінің аясында туындаған тілдік құбылыстарды, сондай-ақ олармен байланысты нақты лексикалық мысалдар келтіреді және талдайды. Мақалада грамматикалық үрдістер және олардың қазіргі заманғы неміс тілін одан әрі дамытуға ықпалы туралы айтылады.

The article deals with topical issues of modern German linguistics related to the process of intensive migration to Germany of recent years. Also, discusses the factors, attempt to analyze and identify the causes and consequences of the migration process, having reflected on the lexical composition of the modern German. Particular attention is paid to the linguistic and cultural influence of migrants from the countries of the Middle East. The article provides statistical data on the research of German linguistic scientists of leading language institutes in the last decade. It cites and analyzes the language phenomena that arose in the light of migration processes, as well as specific lexical examples related to them. The article highlights grammatical trends, and their possible influence on the further development of modern German.

Н. М. Рахманова

ф.ғ.к., профессор м.а., Педагогикалық мамандықтар факультеті, Алматы университеті, Алматы қ., 050031, Қазақстан Республикасы
e-mail: 55rnm@mail.ru

АДАМ МЕН ӘЛЕМ АРАСЫНДАҒЫ ТҮЙІННІҢ А.АЛТАЙДЫҢ «КӨЗЖЕНДЕТ» ӘҢГІМЕСІНДЕГІ КӨРІНІСТЕРІ

Мақалада А. Алтайдың әңгімелеріндегі сюжет құру ерекшелігі сөз болады. Автордың идея мен образ жасау шеберлігі зерделенеді. «Көзжендет» әңгімесінің басты тақырыбы адам мен қоғам, адам мен әлем арасындағы қарым-қатынасқа құрылғаны талданады. Ұлттық мінез-құлықтың сырттан келген әсермен өзгеруі жазушыны алаңдатады. Біреуге істеген қастандығың, тіпті аңға жасаған қатыгездігің өз алдыңнан шығады деген философиялық түйін шығарма өзегі екені айтылады. Әңгіме адам болмысының мәнін, өмірдегі орнын бағамдауға арналғаны парықталады.

Талай аң-жануарды көзсіз қалдырған «көзжендет» сауысқанның иесінің немересі көзсіз туады. Әңгіме соңы адамға ой салады. Көзсіз ұрпақ ұлт үшін, қоғам үшін қатер екені астарлы мәнде жеткізіледі. Жазушының өткен күндер оқиғасын суреттеу арқылы бүгінгі өмірде де өз мәнін жоғалтпаған өзекті әлеуметтік-философиялық мәселелерді қозғандығы ашып талданады.

Жазушының тақырып, идея, көркемдік қарым-қатынастарын тең ұстап, характер сомдауда өзіндік, құбылыстық ерекшелікке барғаны мақалаға арқау болған.

Кілтті сөздер: әдеби даму, авторлық түйіндеу, соқыр ұрпақ, рухани дүние, көркемдік-эстетикалық шешімдер, ұлттық дәстүр, деталь, штрих, этномәдени құндылықтар, жатсыну.

КІРІСПЕ

Әдеби дамуда өзіндік жазу стилімен, сөз өнеріндегі дара болмысымен танылған дарынды жазушы Асқар Алтай шығармалары өмірдің өзінен алынып, айналадағы күнде көріп жүрген құбылысты өзіндік шұрайлы да құнарлы тілімен, оңтайлы тәсілдерімен тамаша бейнелеген шыншыл туындылар. Асқар Алтай рухани дүниелердің тереңіне бойлап, ерекше

көркемдік-эстетикалық шешімдер табуда сонылығымен көрінген суреткер.

Жазушы Асқар Алтай – шағын жанрдың шебері. Көп қатпарлы мәселені нәзік суреттей біледі. Суреткер Асқар Алтай әр әңгімесінде қазіргі қоғамымыздағы келеңсіз көріністерді терең ашып көрсете алды. Жазушының «Көзжендет» әңгімесі де қазіргі қоғам басындағы дертті ашына жазған шығарма.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Асқар Алтайдың «Көзжендет» әңгімесіндегі басты кейіпкер Қараш елден өзін ерекшелеп, ел аузына ілігу үшін, тіпті маңайын таң қалдыру мақсатында елде жоқ өнер үйренеді.

Қараш Памир тауының етегінде тұратын Қосман деген біреуден бұл төңірекке таң өзінше бір кәсіп үйренеді. Қосман деген кім? Авторға сөз берелік: «Зәу-заты белгісіз... Өзі не қазақ, не қырғыз емес, не тәжік, не бадахшандық, не ауғандық, тіпті парсылық та емес, әлде бір ежелгі ұлттың, бәлкім ұлыстың өкілі... Осы өлкеге аталары әлдеқайдан ауып келген келімсек көрінеді. Жұрт оны орыс жерінен қаңғып келген «сібірлік», қытай жағынан кашқан «хансулық», иран даласынан безінген «парсылық» екен десіп сансаққа да жүгіртетін-ді... Ал ақиқатында Қосманның сайда сайғақсыз, құмда ізсіз біреу екені ғана белгілі еді. Адам екені анық, кім екені жұмбақ?!».

Тексіз адамның, тегі жоқ адамның біреуге текті өнер үйретуі мүмкін бе? Әрине, мүмкін емес. Қосман да біздің Қараш байғұсқа қайдағы бір тексіз өнерді үйретеді. Бұл қандай өнер? Сауысқанмен аң аулау өнері. Кәдімгі ала қанат сумақай сауысқанмен аң аулау. Қосман сауысқанды тұғырға байлап қояды да әбден ашықтырады. Содан кейін өзі атып алған аң-құстың (бөрінің, барыстың, арқардың, еліктің) басын кесіп, екі көзін ояды да, сауысқанды тек осы ойылған екі көздің ұясына сықай толтырылған жеммен ғана қоректендіреді. Тіпті, су екеш суды да ойылған көздің ұясына құйып береді. Содан бірер айдан кейін әлгі сауысқанымыз «көзжендет» болып шыға келеді. Аңға алып шығып, балақ бауын босаттың-ақ, сумақай сауысқан әдеттегідей шықылық қағып, жебелей ұшып, жақын маңда жүрген аңның (еліктік түлкінің, таутекенің, бөрінің, барыстың, арқардың) басына қонады да (ал аң байғұс сауысқаннан онша қауіптен қоймайды), екі-ақ шұқып, әлгі аңның көзін ойып алады. Жанарынан айырылып, су қараңғы күйге түскен аң байғұс тау-тасқа ұрынып, бұтаға камалып, орға түсіп, жарға құлап, әбден қиналып өледі. Кейбірі аңшыдан құтылып кеткенімен, тентіреп жүріп опат болады.

Қансонарда бүркітпен аң аулайтын ұлттық дәстүрді бұзған Қараш Қосманнан осындай тексіз, тамырсыз, өріссіз өнерді үйреніп алып, сауысқанмен саятшылық құрып, туған жердің аң-құсын қынадай қырады.

Автор осы жерде өз әңгімесіне мынадай бір аса маңызды детальды енгізеді. Сауысқанмен саятшылық құруды Қараштың аталары білген бе? Білген, естіген, көрген. Бірақ, қазақтар бұл «өнерге» жоламаған. «Обалы да, зауалы да ауыр күнәлі іс! Өлсеңдер де бұл «өнерге» жоламандар!» деп кейінгі ұрпағына аманаттап кеткен. Бірақ Қараш «Апыр-ай, қыран бүркіт тұрғанда, қаршыға, ителгі, бидайық, лашын, қырғи секілді алмастай алғыр құстар тұрғанда, сауысқанмен құрғаным, қай қылығым?!», – деп ойлана алмайды. Қараш осы бір опасыз ғұмырда талай қырағы көз, қанды тұмсық сауысқанды асырап, бағып, баулып, талай қансоқта саятқа салған. Олар да мұның бетін қайтарып, көңілін қалдырған жері жоқ. Жалмауыздай жалмаңдап, жезтырнақтай біздеңдеп талай тағы аң мен жан-жануардың көзін ойып, миын көз алмасы қуысынан сорып алды. Тіпті, кейбір қолға түспей кеткен жемі жапанда көрсоқыр күйде қалып, қамауқөз атанып, тентіреп жүріп опат болды. Сыңар көзбен кеткеннің аңның жанарының орнына қамау ет біткен-ді.

Косман қарақшы: «Сендер сауысқанмен аңшылық құра алмайсыңдар. Оған тек-тағайларың жібермейді, тым тектісіңдер, намысқойсыңдар. Бұл – біздің дәстүр... Мұнымен біз аң түгіл адамның да көзін ойып, миын сорып аламыз! – деп зілденетін. Ұлы бабаларың «қамауқөз – сұмдық іс, обал-сауабы ауыр» деп тыйым салған» дейтін-ді.

Сол сұмның айтқаны ақиқат болды-ау! Мұның мұндар қылығынан мұңсыз ұрпағы қамауқөз, тіпті қамаубас боп туыпты. Тәңірі жер бетіндегі өзі секілді пайғамбар мен құдайды ойламайтын қуқұлқын пендесіне ұрпағының жанарын жалмап қоя беріпті. Жұдырықтай бас жып-жылмағай жұмық бет боп дүниеге келіпті.

Құдай-ау, мұның немересі ғана қамауқөз емес, өзі де қамауқөз өмір сүріпті-ау! Қамаубас тірлік кешіп, жер бетінде адамнан өткен хикметші жоқ екенін дәлелдепті. Мынау дүниенің өзі қамаубас, көкірегі қамауқөз екен.

Тап қазір өзінің зеңген зіл басы да сауысқанның жемі... Көзін шел қаптап, танымын тұман тұтып тұрған жоқ па? Сауысқан саусоқыр қылған жарық дүние бұл үшін тас-түнек. Көзін бір-ақ сәтте көр қараңғылық жауып қалған аңнан мұның айырмасы қанша?! Бүкіл болашағы бұлыңғыр тартып қалған жоқ па?!

Қараштың тұла бойынан күш-қайраты кеміп, ерік-жігері мұқалып сала берді. Маңайын қара көлеңке күргейледі. Кенет қолбала сауысқаны шықылық қақты. Қара шал оқыс есін жиып алды.

Арба айналар ауланың темір қақпасы ашылып, ұлы ақ көрпеге орап алған қамауқөз немересін көтеріп келеді екен. Қараш орнынан тұруға ишарат жасады. Қара шал бірақ екі ұмтылып, орнынан тұра алмады. Көзінен жас парлап қоя берді.

Молақ бетінде алатаңнан қарауылдаған ашөзек сауысқан ғана ашқарақтана шықылықтады...

Ойлана алмаудың аяғы немен бітуші еді? Әрине, қасіретпен ойлана алмауы, оның обал мен зауалды, сауап пен залалды ажырата алмауы, қысқаша қайырып айтқанда, парықсыздығы мен тыраштығы оның отбасына да үлкен қасірет әкеледі. Адам баласының қолы да батып бара алмайтын, дәті де шыдап тұра алмайтын өте азапты, аса қорлықты, айрықша зұлым «тәсілмен» опат етілген жазықсыз аң-құстың обалы қайдан жібере қойсын-ау, Қараштың келіні, яки Қараштың жар дегенде жалғыз ұлының әйелі босанып... соқыр ұл туады: «Сәби көзсіз туылыпты. Көзсіз, қассыз нәрестенің бет-жүзі жып-жылмағай... Жұдырықтай бас... жып-жұмыр бет...» [1, 4 б.].

Сонымен, парықсыз тыраштықтың аяғы неге әкеліп соқты? Соқыр ұрпақтың дүниеге келуіне әкеп соқты.

Әңгіме мынадай авторлық түйіндеумен аяқталады: «Соқыр сәби – соқыр адам. Соқыр адам жарық дүние есігін ашыпты. Соқыр ұрпақ қоғамға келіпті. Ұрпақ соқыр болса, қоғам да соқыр. Ал соқыр қоғам, соқыр адам жай дүниеден не күтуге болады? Мүгедек адам да бір мүсәпір. Мүгедек қоғам бір мүсәпір. Мүсәпір қоғам не істемейді, не дегізбейді?! ...» [1, 5 б.].

Асқар Алтайдың әңгімесіндегі Қараштың тірлігі елден асу үшін барын салған, ата салт дәстүрді аяқ асты еткен тыраш қоғамның тыраш адамын елестеді. Тыраш Қараштың бейнесі де – дәл біздің арамызда жүр. Тыраштығы да, парықсыздығы да, пәруайсыздығы да кейбір жандарды еске салады. Тіпті қала берді бүкіл қазақтың болмысын еске салады.

Біз де тыраш Қараш секілді қоймай тыраштыңды қой. Үздіксіз, үзіліссіз тыраштыңды. Тоқтаусыз, тоқтай алмай, өзімізді өзіміз тоқтата алмай тыраштыңды... Ең әуелі ұл-қызымызды жаппай, жабыла орысша оқыттық. «Мұнымыз қалай болар екен?..» деп ойлана да алмадық, өзімізге өзіміз тоқтау да сала алмадық. Содан кейін Қазақстанды «халықтар достығының лабораториясына» айналдырдық. «Қазақтардың мемлекеті, білдей бір мемлекет неге лаборатория болуға тиісті? Мұнымыз тыраштық емес пе?..», тағы да ойлана алмадық. Бұдан кейін (тыраштанатын түк таппаған соң!) «Грузиндер, өзбектер, латыштар, түрікмендер, литвандар, әзірбайжандар орыс тілінде акцентпен сөйлейді. Ұят-ай! Ал біздің қазақтар орыс тілінде акцентсіз сөйлегенде мәскеулік орыстардың өзін таңғалдырады! Бұл ғажайып жетістік емес пе?!» деп мақтандық. Онымызды өзгелерден озған жетістік деп бағаладық.

Осы әңгімеге байланысты Әмірхан Меңдекенің де мақаласы баспасөз жүзінде жарияланған болатын. Ол: «Асқар Алтайдың әңгімесінде атын «соқыр ұрпақ» (соқыр ұл, соқыр немере, соқыр шөбере), яғни ұлттық топырақтан ажыраған, ұлттық болмыстан алыстаған, ұлттың мүддесін

білмейтін, ұлттың мұңын түсінбейтін ұрпақ бүгінгі күні билікті де жаулап алды. Тағы да ресми емес деректерге жүгінсек, бізде жоғары биліктің 80 пайызы қазақша білмейтін шенеуніктерден жасақталған.

Біздің қоғамды қазір неге ашкөздік, жемқорлық, шенқұмарлық, паракорлық, қатыгездік, мәңгүрттік жаулап алды? Тыраштыққа ұрынған, тыраштыққа ұрыну арқылы ұлттық топырақтан ажыраған, ұлттық топырақтан ажырау арқылы өмірге соқыр ұрпақ әкелген қауым әманда осындай дертке ұрынады. Өйткені, ұлттық топырақтан ажырау – өте қасіретті құбылыс. Бұл ешуақытта із-түссіз кетпейді. Халықты ауыр қасіреттерге душар етеді. Ұлттық топырақты нық басып тұрған кезде халық алдыңғы планға дәйім ұлттық мүдде мен ұлттық мақсатты шығарады. Ал енді ұлттық топырақ аяғының астынан сусып шығып кеткен кезде, халық абдырап, әбіржіп, жүнжіп қалады. Майдаланып, ұсақтап, күйкіленіп кетеді. Енді ұлттық мүдде мен ұлттық мақсат кейінге ысырылады да, алдыңғы планға жеке адамдардың мүдделері шығады. Мүдде болғанда да, соқыр ұрпақтың (соқыр ұл, соқыр қыз, соқыр күйеу бала, соқыр немере, соқыр шөберенің) жеке бастарының мүдделері!» - деп бізге тек ресми деректерден бөлек қазіргі қазақ халқының ұлттық рухының жоғалып бара жатуын, санасының төмендеуін сөз етеді [2, 5 б.].

Жазушы Асқар Алтай «Көзжендет» әңгімесінде көкірегі қырағы оқырманға осы мәселені аңдатады. Адамзат баласың басынан небір қилы кезеңдер өтіп, ұрпақтар ауысып жатса да Асқар Алтай қаламынан туған әңгімелер қашан да кеңістікті кезіп, мәңгілік рухани мұра болып қала бермек.

«Құрлымы да бөлек, сюжеті, оқиға желісі де өзгеше болып келген бұл әңгіменің басын біріктіріп тұрған ол – авторлық танымның фантастикалық антропологияға құрылуы болса, екіншісі – жоғарыда талданған шығармалардың негізгі өзегі обал, сауап, киеге әкеліп тірелетіні, үшіншіден – суреткер кейіпкерлерінің жан жалғыздығы мен жатсыну мәселесі» деп ой түйеді Г. Балтабаева [3].

Әңгімеде А. Алтай оқырманын адам тағдыры әлеуметтік мәселеден көрі адам бойындағы құштарлықтардың үлесіне байланысты деген ойға жетелейді.

Заманға төнген нәубет, қоғамға төнген тауқыметті әр адам өз басындағы рухани дағдарыстардан іздеуге, табуға, тануға үйренуін мансұқтайды шығарма. Тіршілік атаулыға деген өшпенді әулекілік, сырты бүтін, іші түтін жауыздық, жаттекті әрекеттерді төркінін байыптамай еңсеру – қазақ ұлты үшін зауалдың басы екенін автор астарлап жеткізеді. Жалпыадамзаттық болмыстың шайқалуының басы өркениеттік түзілімнің бұзылуы екенін автор аңғартады. Табиғи тамырдан ажыраған қауым өз өз бақытын өзі тебеді. Өзін өзі жатсынған Қараш басындағы қайғы ұлттық зұлматқа айналмауын шығарма мансұқтайды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Асқар Алтай шағын жанр өрісіндегі өзіне ғана тән ерекшеліктері мен шығармашылық жолындағы идеялық-көркемдік ізденістерін саралай келе, «Кентавр», «Лайбаран», «Балақ бау», «Түсік», «Көзжендет», «Сібір офицері» және тағы басқа әңгімелерінде жазушы ұлттық дәстүрді, этномәдени құндылықтарды биік қойып, көркемдікпен бейнелейді. Көтеретін проблемалары батыл да өткір, ашық та нақты қойылуымен ерекшеленеді. Адамның өмірдегі орны, ісі мен табиғатына үңілуге бетбұрыс жасалды. Осының нәтижесінде лиризм мен психологизм күшейе бастады. Жазушы алған тақырыбын тереңнен ашуға ұмтылады. Ол нақтылыққа, аз сөзділікке, дәлдікке бет бұруда көркем деталь мен штрихқа көп көңіл бөлді. Жазушы әңгімелерінің жанрындағы негізгі ерекшеліктер символдық, лирикалық, проблемалық, әлеуметтік талдаумен көрінді. Асқар Алтай адам табиғатын психологиялық тұрғыда тануға ұмтылды. Қазақ халқының тарихынан орын алған өмір шындығы Асқар Алтайдың шағын жанрында шынайы да шымыр бейнеленген.

Әдебиетте өзіндік өрнек-айшығы, оқшау тәсілімен дараланған жазушы сөз өнерін жаңа образдар мен соны ізденістермен байытты. Оның сомдаған кейіпкерлері оқырман есінде ұзақ сақталады. Өйткені, олардың қай-қайсысы да күнделікті өмірде кездесетін, өмір шындығынан жаратылған шыншыл бейнелер. Автор шығармашылығының барлығы дерлік тақырыптық-идеялық, проблематикалық мәселелерден туындайтын автордың ізденіс жүйесін танытады, қаламгердің стильдік даралығын айқындайды.

Қазақтардың өзін-өзі жатсынуын, өз қақтарынан өздері жерінуін, өз болмысын өзі менсінбей, өз қалпындағы өзі болып көрінуден арланып, өзге біреу болып көрінгісі келетін әсіреңкі тыраштығын, ұлттың іштей құнарсызданып, іштей жемірілуін А.Алтай бірнеше шығармасының өзегі етеді. Ұлттық психологиядағы өзгерістер, рухани саяздық төл дәстүрлердің жұтылуы жазушыны алаңдатады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Алтай, А.** Киллер сауысқан [Мәтін] : повестер мен әңгімелер / А. Алтай. – Алматы : Арда+7, 2013. – 400 б.

2 **Мендеке, Ә.** Соқыр қоғам, соқыр ұрпақ, соқыр... // Жас Алаш. – 2008. – 17 сәуір (№ 31). – 5 б.

3 www.google.kz

H. M. Рахманова

Картины узла между человеком и миром в рассказе А. Алтая «Көзжендет»

Факультет педагогических специальностей,
Университет Алматы,
г. Алматы, 050031, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 29.05.18.

N. M. Rakhmanova

Pictures of the node between man and the world in the story of A. Altay «Kozzhendet»

Faculty of Pedagogy,
Almaty University,
Almaty6 050031, Republic of Kazakhstan.
Material received on 29.05.18.

В статье рассматриваются об особенностях построения сюжета в рассказах А. Алтая. Происходит процесс вникания с суть мастерства автора в создании идеи и образа. В рассказе «Көзжендет» проанализировано то, что главная тема сформировалась на отношениях между человеком и обществом, человеком и миром. Писателя беспокоят изменения в национальном поведении из-за внешнего влияния. Основой произведения является философский смысл, который излагается следующим образом: Покушение совершенное на кого-либо, даже применение жестокости по отношению к животным обернется против самого человека. Проанализировано то, что рассказ посвящен сути человеческого бытия и предположению места человека в жизни. Внук хозяина сороки «Көзжендет», способствовавшего потере зрения многих животных, рождается без глаз. Рассказ заставляет человека задуматься об этом. Открывается смысл того, что слепое потомство является угрозой для нации и общества. Было проанализировано то, что писатель при описании событий былых дней затрагивал актуальные социально-философские вопросы, которые не потеряли свой смысл и на сегодняшний день. Писатель, сохраняя равновесие между темой, идеей и художественными взаимоотношениями и при этом, создавая образ характера использовал уникальные и явленческие особенности – это и стало стержнем статьи.

The article will deal with the features of plotting in the stories of A. Altai. There is a process of understanding the essence of the author's skill in creating an idea and image. In the story «Kozzhendet» it was analyzed that the main theme was formed on the relationship between man and society, man and the world. The writer is concerned about changes in national behavior due to external influences. The basis of the work is a philosophical meaning, which is set out as follows: An attempt committed against anyone, even the application of cruelty to animals, will turn against the person himself. Analyzed is the fact that the story is devoted to the essence of human being and to the assumption of the place of man in life. The grandson of the owner of the magpie «kozzhendet», contributing to the loss of sight of many animals, is born without eyes. The story makes a person think about it. It opens the sense that blind offspring is a threat to the nation and society. It was analyzed that the writer, in describing the events of the past days, was concerned with pressing social and philosophical questions that have not lost their meaning to this day. The writer kept the balance between the theme, the idea and the artistic relationships and at the same time, creating a character image used unique and phenomenal features – this became the core of the article.

Э. С. Сейсенбиева¹, Б. Ш. Қожекеева²

¹гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға оқытушы, Қазақ филологиясы және әлем тілдері факультеті, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы;

²ф.ғ.к., қауымд. профессор, Қазақ филологиясы және әлем тілдері факультет, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы
e-mail: ²elka1975@inbox.ru

**АҚЫТ ҮЛІМЖІҰЛЫНЫҢ «АХИРЕТБАЯН»
ДАСТАНЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ**

Мақалада араб әдебиетінің XIX ғасырдағы қазақ кітаби ақындар шығармашылығына ықпалы айтылады. Ақыт Үлімжіұлының шығармашылығына анықтама беріліп және ақынның «Ахиретбаян» дастанына тереңірек тоқталып, талдау жасалады. «Ахиретбаян» дастанына Ислам дінінің, Құранның әсері туралы айтылады. Ондағы араб сөздерінің аудармасы беріліп, олардың мағынасына автор тарапынан талдау жасалды. Араб әдебиеті шығыстағы ең бай, әлемдегі ең көне әдебиеттердің бірі болып саналады. Араб әдебиетінің алғашқы жанры поэзия, оның мазмұны ислам дінінің негізін қалаушы Мұхаммед пайғамбардың өсиет, насихат сөздері, яғни хадистер мен діни аңыздар. Арабтың «Мың бір түн» ертегісі баршамызға бала кезімізден танымал болған. Араб әдебиетінің «Мың бір түн», «Калила мен Димна», «Антараның ерлік істері», «Ләйлі-Мәжнүн» және т.б. шоқтығы биік шығармаларының бірі болып табылады.

Кілтті сөздер: араб және қазақ әдебиеті, ислам діні, хадистер мен діни аңыздар, нәзира жанры.

КІРІСПЕ

Орталық Азиядағы өзге халықтармен қатар, қазақ халқы да араб әдебиетінің жоғарыда аталған інжу маржандарымен таныс болып, сол шығармаларға еліктеуден жаңа шығармалар туындаған. Қазақ әдебиетінің тарихында кітаби ақындар аталған авторлардың шығармалары осындай еліктеуден пайда болған. Қазақ әдебиетінің тарихында Шығыс әдебиетінің озық үлгілерінен, діни кітаптардан үлгі, нәр алған, онда суреттелген негізгі мәселелерді қазақ тілінде қайта жырлауға тырысқан кітаби ақындар аз болмаған. Төл әдебиетімізде

XIX ғасырда ғұмыр кешкен Ақыт Үлімжіұлы, Ғұмар Қарашұлы, Шәді Жәңгірұлы, Тұрмағанбет Ізтілеуов, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Нұржан Наушабаев, Әбубәкір Кердері, Жүсіпбек Шайхисламұлы, Ораз молла сияқты діни медреселерде білім алып, қасиетті Құранды жетік білген ақындардың ең басты тақырыптары – ислам дінінің адамгершілік, имандылық тұстарын дәріптеу болды. Кітаби ақындар ақиқатты, хақ дінді өз шығармаларында жырлау арқылы, ислам дінінің қазақ жерінде тарауына зор ықпал етті.

«Кітаби ақындар – шығыс әдебиетінің араб, парсы, түркі тілдес халықтарында бар поэзияның озық үлгілерін өзінше жырлап, қазақ арасына таратып, шығыс тілінде шыққан кітаптар сюжетін қайта өңдеп, қисса-дастандар шығарған бір топ ақындар. Шығыс поэзиясының көрнекті ескерткіштерімен түпнұсқада танысты. Олар Шығыс поэзиясының көркемдік құралдарын өз шығармаларында орынды пайдалана білді» – [1, 281 б.].

Кітаби ақындар XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында өмір сүріп, белгілі бір бағытты нысана етіп, шығыстың әйгілі шығармаларын насихаттаған. Кітаби ақындар романтикалық, батырлық, ғашықтық, діни дастандар мен діни өсиет-нақылдарды дәріптеуші. Арабтың ертегі, аңыз, діни дастандарын қазақ ортасына лайықтап, шығысқа кең тараған «нәзирагөйлік» үлгіні қазақ жерінде дамытты.

Араб әдебиетінің әйгілі шығармаларын қазақ әдебиетінде насихаттаған кітаби ақындар. Кітаби ақындар романтикалық, батырлық, ғашықтық, діни дастандар жазды. Кітаби ақындар араб ертегі, қисса-дастан, аңыздарының үлгісінде қазақ ортасына лайықтап, үндестіріп, өз ортасының, уақытының әдеби-эстетикалық талғам-тілектеріне қарап, шығыста кең тараған «назирашылық» дәстүрді қазақ әдебиетінде кеңінен дамытқан.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті орта ғасырда негізі қаланған классикалық араб мұсылман әдебиетімен тығыз байланысты болды. Қазақ әдебиеті тарихына «кітаби ақындар» деген атпен кірген XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында қазақ ақындарының үлкен шоғыры болғаны белгілі. «Кітаби» сөзі шартты түрде болса да, термин ретінде қалыптасқанын әдебиетші ғалымдардың зерттеулерінен көруге болады. Олар Бұхара, Ташкент, Самарқан, Қазан, Уфа сияқты қалалардағы мектептер мен медреселерде білім алып, өз шығармашылықтарында ағартушылық идеяларымен ерекшеленді. Араб, парсы, түрік тілдерін жетік меңгерген кітаби ақындар Шығыс әдебиетінің классикалық үлгілерін қазақ даласында насихаттап, жырлауда айрықша танылады. Б. Кенжебаев кітаби ақындар жайында: «Олар екі түрлі мәдениетпен танысып, екі түрлі әдеби дәстүрден нәр алған. Бірі қазақ халқының бұрынғы мәдени байлығы мен әдеби қазынасы, екіншісі мұсылмандық Шығыстың ертедегі әдебиеті», – деп тұжырым жасайды [2, 11 б.].

Қазақ әдебиетінде шығыстық сюжетке шығарма жазып, шығыс тілдеріндегі яғни, араб, парсы әдебиетінің құнды шығармаларын аударушы, байланыстырушы ақындар, «нәзирагөйлiк» тәсiлдi жетiк меңгергiн кiтаби ақындар болды. Кiтаби ақындар дiни оқуды жетiк меңгерген, шығыстың классикалық әдебиетiне қанық, шығармаларында араб, парсы, түрiк сөздерiн жиi қолданған.

Академик З. Ахметов қисса, хикаяларды әлеуметтік бағыты, мазмұны, идеялық көркемдік құндылығы жағынан саралап, үш топқа бөлген болатын:

Бiрiншi негiзiнен дiндi уағыздайтын, исламның қағидаларын, дiни ұғым нанымдарды насихаттауға бағытталған: «Сал сал», «Зарқұм», «Сейiтбаттал» сияқты шығармалар;

Екiншi көршiлес елдер мен басқа шығыс халықтарының ежелгi аңыз әңгiмелерi, халық романдары мен поэмалары және классикалық әдебиет өкiлдерiнiң дастандары: «Шаһмаран», «Сейфүлмәлiк», «Бозжiгiт», араб елiнiң ертегiсi «Мың бiр түн».

Үшiншi шығыс сюжетiне құрылған, бiрақ қазақ әдебиетiне сiңiстi болып кеткен «Мұңлық Зарлық» сияқты шығармалар [3, 35 б.].

«Кiтаби» деген атау ертедегi христиан дiндарлары арасында дiни кiтап – «Инжiл» ережелерiн бұлжытпай орындауды жақтаған, уағыздаған, адамдар жөнiнде қолданылған. Оны бiздiң XX ғасыр басындағы ақындарымыз жөнiнде қолдану мүлде орынсыз. Кiтаби ақындарды дiншiл, жазған шығармаларының көркемдiк жағы әлсiз, сапасыз деген пiкiр үстем болып, бiраз уақыт зерттеу нысанына алынбағаны белгiлi. Кеңес заманында ғасыр басындағы ақындарды менсiнбеушiлiк, жете бағаламаушылық болғандығын, тiптi, шын мәнiнде әдебиет болған жоқ деген секiлдi ұшқары пiкiрлердiң өрiс алғанын ғалым Б. Кенжебаев орынды атап өтедi [2, 186 б.].

Осы өтпелi кезеңде өмiр сүрген қазақ кiтаби ақындар араб тiлiн жетiк меңгергендiкден де, араб мұсылман шайырларының еңбектерiмен түпнұсқа танысып, онда сомдалған жарқын образдар мен сюжеттердi қазақ тiлiнде қайта жырлап, әдеби байланыстың өркендеуiне, жандануына өзiндiк үлестерiн қосты. Осы әдеби байланыс туралы қалам тербеген орыстың белгiлi шығыстанушы ғалымы Н. И. Конрад әдеби байланыстың негiзгi үш түрiн саралап, былай дейдi: «Не следует думать, что существуют только две формы проникновения литературы одного народа в литературный мир другого народа – проинвновение в подлиннике и в переводе. История мировых литературных связей свидетельствует о наличии и других форм. Одна их таких форм – воспроизведение в творчестве писателя одного народа содержания и мотивов произведения, созданного писателем другого народа. Эта форма получила особое распространение в литературе народов Средней Азии, Ирана и Передней Азии в средние века» [4, 324–325 б.].

Кiтаби ақын-жазушы деген атау бiздiң ғалымдарымыз бұл топқа жатқызып жүрген ақын-жазушылардың не идеялық көзқарастарын, не көркем әдебиеттiк бағыт-әдiсiн аңғартпайды, кәсiбiн, кiтап бастырып шығарумен айналысқанын ғана аңғартады. Бiздiң ойымызша, ұлы Абай негiзiн қалаған жазба әдебиеттi дамытушы ақындар: Ақыт Үлiмжiұлы, Ғұмар Қараш, Ақмолла Мұхамедияров, Шәңгерей Бөкеев, Жүсiпбек Шайхысламов, Ақылбек Сабалұлы, Шәдi Жәңгiров, Ораз молда, Молда Мұса, Мақыш Қалтаев, Нұржан Наушабаев, Мәделi кожа, Әсет Найманбаев, Тұрмағамбет Iзтiлеуов, Шораяқтың Омары және т.б. қазақ әдебиетiн жанрлық, тақырыптық тұрғыдан байыта отырып, адал махаббат пен адамгершiлiк идеясын уағыздайтын, халықтың мақсаты мен мүддесiн көрсететiн шығармаларды дүниеге әкелдi. Бұл ақындардың шығармашылығын саралай отырып, профессор Ө. Күмiсбаев оларды «кiтабилық» сатыда қалып қоймай, өзiндiк көркемдiк iзденiстерiмен туындыларын жоғары сапаға көтерiле бiлген және кiтаби ақын деген аясы тарлау терминге тықпалауға болар ма екен деп, бұл ақындардың өлеңдерi мен көркем дастандарын «кiтабилық» деңгейден анағұрлым жоғары екенiн айтып өтедi [5, 58 б.].

Кiтаби ақындардың арасында Қазақстаннан шет жатса да, осы бағытта қарымды еңбек еткен үлкен шығармашылық тұлғалардың бiрi – Ақыт Үлiмжiұлы. Ақын Ақыт Үлiмжiұлы Қытайдың Алтай аймағының Көктоғай ауданында 1869 жылы дүниеге келген. Ауыл молдасынан сауат ашып, зеректiгiнiң арқасында араб, парсы тiлдерiн жетiк меңгерген. Қазан, Стамбул баспаларынан шығатын әдеби кiтаптармен танысып, қазақ әдеби мұраларын зерттеуге, дамытуға күш салады. Ақыт Үлiмжiұлы Ислам тарихын, мәдениетiн жетiк меңгерген ақын. Ақын 1907 жылы Алтай және Жайық төңiрегiндегi Қажыларға аудармашы болып, Мекке Мәдiнеге қажылыққа барады. Меккеге қажылыққа барған ақын сапарластарынан қалып қойып, Арабия, Түркия елдерiн бiр жылдай аралап дiни бiлiмiн жетiлдiрiп қайтады. Сөйтiп, 1908–1910 жылдар аралығында ақын араб елдерiнде екi жарым жыл тұрып араб әлемi мәдениетi, әдебиетiмен кеңiнен танысып өз бiлiмiн одан ары жетiлдiрiп, әлемдегi ең сирек және құнды кiтаптарды жинастырып, ғылымға деген қызығушылығы арта түседi. Қытай өкiметi аз ұлттарға қысым көрсетiп, қазақтың бетке ұстар азаматтарын түрмеге қамайды. Сондай ауыр азап пен қысымды Алтай қазақтарының аяулы ақыны, ағартушысы, дiн ғұламасы Ақыт қажы да бастан өткередi. Ақыры Ақыт Үлiмжiұлы 1940 жылы Шыңжаң билеушiсi Шың Шысайдың қатал әмiрiмен Үрiмжi түрмесiнде азаптап өлтiрiлiп, көптеген кiтаптары мен қолжазбалары өртелген.

НЕГIЗГI БӨЛIМ

Ғалым Р. Бердiбаев: Түркiстан, Бұхара, Самарқанд секiлдi шаһарларда оқып бiлiп алған, араб, арсы, түркi әдебиеттерiнен терең тәлiм көрген, өздерi

күні бүгінге дейін «кітаби ақындар» деп аталып келген сөз зергерлерінің творчествосы – қазақ әдебиетінің шығыс әдебиетімен терең тамырлы байланысы барлығын көрсетеді»

Шығыста бір классик жырлаған тақырыпты келесі бір буында тағы бір ақынның қайталап, тың дастан туғызатын дәстүрі, бір тақырыпты бірнеше ақын жырлап өзара шабыт санасуы, жырмен жарысуы, яғни назирагөйлік салты ғасырлар бойы өмір сүріп келгенін, ал назирамен жазылған шығармалар аударма да емес, еліктеу де емес, нағыз қолтума, тың туынды екенін Е. Э. Бертельс пен М. О. Әуезов айтқан.

Көркем әдебиеттегі еліктеу құбылысы туралы шығыстанушы ғалым Е. Э. Бертельс мынандай құнды пікір айтқан болатын: «Разбор этой поэмы убедительно показывает, как неправильно называть назира подражением, ибо самая сущность этого явления отнюдь не в подражании, а в том новом, что поэт выносит тему, причем эти изменения приводят сплошь и рядом изменению всей концепции» – [6, 115 б.].

Ал, ғалым М. Әуезов: «Олар біреуінің тақырыбын біреуі алуды заңды жол еткен. Тек алдыңғының өлеңін алмай және көбінесе алдыңғы айтқан оқиғалары негізінде пайдаланса да, көп жерде өз еркімен өзгертіп отырып, тыңнан жырлап шығаратыны болады. Бұлайша, бір тақырыптың әр ақында қайталануы ешуақытта аударма деп танылу керек емес. Ол өзінше бір қайта жырлау, тыңнан толғау немесе ақындық шабыт-шалым сынасып, жырмен жарысу есепті бір салт еді.

Шығыс поэзиясы бұл салтты заңды деп біліп, осы дәстүрге «Назира», «назирагөйлік» – деп атау да берген» – деп назира дәстүрінің шығыс бастау алып, қазақ ақындарының да еліктегенін айта кетеді [7, 150 б.]. Жалпы назирагөйлік дәстүрі бойынша шығарманың жанрлық түрі, мазмұны мен желісін сақтау шарт болмаған.

Шығыс әдебиетінде дәстүрлі тақырыптар бойынша шығарма жазудың өзі екі түрлі жолмен іске асқан:

- а) көркем аударма әдісі;
- ә) назирагөйлік.

Ал, Ақыт шығармашылығының ауқымды саласы – назирагөйлік дәстүр бойынша жазған қисса-дастандары. Ақыт Үлімжіұлы кітаби ақын. Оған дәлел ақынның 1891–1914 жылдар аралығында Санкт-Петербург, Қазан баспаларынан жарық көрген діни қиссалары. Ақыт Үлімжіұлы жиырма жасында тұңғыш назиралық «Қисами Жиһаншаһ Тамұзшаһұғылы» дастанын одан кейін, «Сейфұл-Мәлік», «Бәдіғұл-Жамал», «Сейітбаттал қазы», «Ахуал қиямет», «Қисами Ғабдүлмүлік» қиса-дастандарымен араб әдебиетін жетік меңгергендігі мен насихаттаушы екендігін де көрсетеді. Ақыт «Қисами жиһаншаһ тамұзшаһұғылы» дастанын арабтың әлемге әйгілі «Мың бір түн»

ертегісінің ішіндегі «Жиһаншаның өмірі туралы» ертегінің желісі бойынша жазған.

Ш. Рахметұлының жазуы бойынша Ақыт араб аңыздарының ізімен «Жиһаншаһ» дастанын 18 жасында жазған деседі. Сонда Ақыт қажылыққа бармай тұрып діни сауатының белгілі деңгейге жеткендігін танытып тұр. Ақыт Үлімжіұлы осы сапарында жүріп «Ахиретбаян» («Ахуал-и-қиямет») атты дидактикалық дастанын жазады. Ақынның бұл насихат дастаны Алланың қасиетті кітабы Құран кәріммен, Мұхаммед (с.ғ.с.) хадистерінің желісіне құрылған.

Ақыт қажы Үлімжіұлының «Ахиретбаян» («Ахуал-и-Қиямет») атты дастаны исламдық-ағартушылық шығарма болып табылады. Дастанның нұсқаларын жинақтап, оны жариялаған Кәкей Жаңжұңұлы шығарма туралы былай деген: «Ғұлама ақын, дін ғалымы Ақыт қажы Үлімжіұлының халыққа кең таралған насихаттық жырларының бірі – «Ахиретбаян». Жырдың екі дүниелікте танымдық және тәрбиелік ғибраты зор» [12, 31 б.].

«Ахирет – бұл араб сөзі – ахирәт». Қазақша мағынасы – «соңы», «ақыры», «ол дүниелік өмір» дегенді білдіреді. Ақынның дидактикалық, насихаттық толғау-дастанының идеялық-композициялық желісінде бес мәселені қарастырғанын көруге болады. Олар: біріншісі – ақынның жырды әуелі Аллаға сиынып, оқырмандарына арнайы жырлауы; екіншісі – Алла жаратқан Адам Атадан басталған адамзаттың, пайғамбардың жалғасқан тарихи жолы; үшіншісі – он сегіз мың ғаламның ахирет күні кезеңін, о дүниеге барғандардың фәнидегі іс-әрекетіне қарай тозаққа немесе жұмаққа баруын суреттеу; төртіншісі – тозақ пен жұмаққа жеке-жеке сипаттама; бесіншісі – ахиреттің сараптамасына адамдардың дайын болуына арналған ақынның насихаттық өсиет-уағызы. Ақыт ақын дастанын «Бисмиллә» деп бастайды:

«Биссимиллә, ал қолыма тұттым қалам,
Жаратқан Рахым-Мәуләм өзің панам.
...Жол салған әуел баста хазірет Адам.
Құлшылық мирас тастап кетпеді ме?...
...Өтіпті әуел баста Адам ата.
Пәндің Хақтан өзге бәрі қата.
Айдаған сан түмен мал бай болсаң да,
Бойыңа жапсырасың жалғыз мата.
Қиямет ахуалынан сөз сөйлейін... [13, 507 б.]

– деп дастанды бастаған ақын адамдардың Аллаға құлшылық етуден еш жаңылмауын айтады, себебі фәнидің, яғни бұл өмірдің өткінші екендігін, бакилық, о дүниелік өмірдің ақиқат, шындық екендігін суреттейді.

Махшарда дәптеріңіз солдан келсе,
 Қайғының сарғаясың дәмін тата.
 Сол күнде, ей, жаранлар, халің нешік,
 Ісіңнің қолдан келер атын ата.
 Ғылыми «фикһиядан» оқып көрсек,
 Сөзінде біз пақырдың болмас қата.
 Адамзат жанған отқа өзі түсер,
 Күнәға оны біле жүрміз бата.
 Пенделік күштілігін мұнан байқа,
 Намазға ерінеміз ояу жата [13, 507–508 б.].

Ақын бұл шығармасында адамның бұл жалған дүниеден өткеннен кейінгі, о дүниелік яғни, бақилық өмірге өту кезеңін сөз етеді. Шығармадағы діни сауаттылығын ақын «Фикһия» тұжырымдарынан яғни, мұндағы «фикһ – ғылым мен діни білімдердің негізі жинақталған тұжырымдардан алғанын айтады.

Құрылар сират көпір үш мың жылдық,
 Болады жуандыға жалғыз қылдық.
 Астында қараңғылық жеті тозақ,
 Адамзат ақыл таппай болар мұңлық.
 ...Өтеді пайғамбарлар атқан оқтай,
 Тозақта адам тұрар неге тоқтай.
 Сиратты көп адамдар көрген шақта,
 Тұрады жүруіне көңілі соқпай [13, 538 б.].

Ақыт ақын дастанда фәниден бақиға барғандардың ахиретте «Тозақ» тұңғығының үстіндегі сират (арабша – «жол») көпірінің үстінен өтіп жатқан кезеңді Алланың кітабы Құран аяттарына сүйене жырлайды яғни, біз одан ақынның араб тілі мен Құранды жетік білгенін аңғарамыз. Сонымен қатар, сират діни ұғым бойынша күнәлілер мен күнәсіздерді ажырататын қиямет қайымның қыл көпірі. Ақын өмірдің шындығын, ақиқатын ислам уағызымен сабақтастырады. Үш мың жылдық сират көпірінің жуандығы қылдай, төменгі жағы жеті тозақ екендігі, барлық пенделердің сол жерден өтіп жатқандығы айтылады. Адам жанының о дүниедегі жай күйін, қандай күй кешетінін баяндайды. Ақын бұл діни ойларын терең діни білім мен шариғат заңдарына сүйене отырып жазғанын шығармада айтып кетеді. Адамның жасаған күнәләрін бұлыңғыр тұманға, қараңғылыққа теңесе, өмірде жасаған жақсылығы мен сауап істерін жарық күнге теңеп суреттеген. Ақын тозақ пен жұмақты дастанда былай деп жырлайды:

Өтеді кейбір адам аттай шауып,
 Кейбірі аяндайды қылған қауіп.
 Күнәсі көп адам мен көпір – дұшман,
 Қисайып тайып кетер аяғы ауып.

Күнә – жүк боп басады қараңғылық,
 Өтеді жалғыз қылды қайдан тауып.

Жарық болса көпірді көрер еді,
 Төмен түсіп құлайды тозаққа ауып.
 Күнә – тұман болады, сәуап жарық,
 Жарықпенен жол табылар анықталып.
 Кейбір адам тізерлеп жығылмасқа,
 Еңбектеп жорғалайды жатып алып
 Кейбіреу тұғынан ілінеді,
 Аман шықса бір барып тіріледі.
 Бұл жалғанда мақтанның бәрі бекер [13, 539 б.].

Сонымен қатар, ақын қисса-дастанында адамдардың осы өмірдегі жасаған сауап істері мен ізгілігі, имандылығы, адамгершілігі үшін сират қыл көпірінің үстінен еш қиналмай өтіп жұмаққа кіргендерін былай бейнеленген:

...Бұл өзі тақауалар құлдық қылған,
 Тәуба қып, намаз оқып, ерте тұрған.
 Алланың не десе де әмірін тұтып,
 Тар жерде Құдай үшін жанын қиған.
 Әр түрлі харам істен нәпсі тиған.
 Пір тұтап әуел бастан бір Алланы,
 Жолдасы бұл пенденің болған иман.
 Зәкет, ғұшыр, пігірін тәмам беріп,
 Көп малын Құдай үшін қайыр қылған.
 Махшарда жақсылықты көреді екен,
 Алланың әміріне түзу тұрған.
 Жайлары осылардың жұмақ болар,
 Хор құшып, пұрақ мініп, көңілі толар,
 Құдайым нәсіп қылып иман берсе,
 Дәулет құс адамзатқа сонда қонар [13, 524–525 б.].

Ақыт Үлімжіұлы Құранда негізделген жұмақты өмірдегі шындық пен ақиқат суреттерімен байланыстыра суреттейді. «Жаралған дін күткенге сегіз жұмақ» деп, жұмаққа барғандардың хақтың дидарын көретінін, «Түкірігі бір түкірсе бал боп кетер, бетінен бір өкпенің көңілі өлмес» бес жүз хор қыздарын иеленіп, қартаймай, бір сағатта жетпіс түрлі киім киіп, пырақ атқа мініп, қалаған тамағы үнемі даяр және т.б. жырлайды.

...Аят, хадис дәлел көп осыларға,
 Айтпақ – парыз, ұғатын есі барға.
 Құдай сорлы жаратып, қылса надан,
 Айтқанмен осы сөзден шошынар ма?

Жаранлар, жақсылық қыл жаның үшін,
Хажы, зекет парызды малың үшін.
Құлшылықсыз тозақтан құтылмайды.
Бәрін де баян қылдым аның үшін.

Нұр толар төрт тарабың бәрін қоршап,
Арман жоқ ахиретте нұрға толсақ.
Дидар көріп тәж киіп, пырақ мініп,
Адамда не арман бар, сондай болсақ.

Тәмәм жұрт қайран қалар сондай жанға,
«Неткен жақсы жандар!», – деп қалар таңға.
Бұлардың жақсылығын баян қылып,
Періштелер айтады тұрған жанға [13, 523–524 б.].

Дастандағы көркемдік уақыт аясында адамдардың фәнидегі мінез-құлық қасиеттері және соларға о дүниеде берілетін бағалаулар байланыстырылады. Бұндағы көркемдік уақытта адамзатқа тән мәңгілік өмір тұтастығы сипатталады.

Бір Алла әмір қылды «құллық қыл», – деп,
«Ұжмақ десең әміріме түзу жүр», – деп.
Ойланғанға қонады иман нұры,
«Құдай – бір, пайғамбар – хақ, Құран – шын», – деп [13, 524 б.].

Ақыт ақын адамның Аллаға деген шынайы сенімін, діни сананы сауатты қалыптастыруды уағыздайтын бұл еңбегінің адамгершілік, тәрбиелік мәні орасан зор.

Ақын шығармасында діни уағыздарды, Құдай, Жаратқан Ие, Ғалам ғайып, Ғарыш Ағла, ахирет, сират деген көптеген араб сөздерін қосқан. Бұндағы «Ғалам ғайып – бұл араб сөзі қазақша мағынасы – «көзге көрінбейтін», «көз жетпейтін іс» дегенді білдіреді. Жалпы ақынның кез келген шығармасы «биссимиллә» деп басталады.

Бір Құдай қабыл көрді айтқан сөзін,
«Моллаларым, ықтияр берсең өзің.
Иннәәлләәһә ләә иүзийғұ әжрәл мұхсинийн, – деп,
Бар еді Құрандағы жарлық сөзім» [13, 524 б.].

Мұндағы «Иннәәлләәһә ләә иүзийғұ әжрәл мұхсинийн – Аллаһ игілік істеушілердің сауабын зая қылмайды» деген Құранның «Тәубә» сүресінің 120 аятынан алынған. Біз бұдан ақынның дінді жетік меңгергенін және оның халыққа бұрмаламай уағыздағанын көреміз. Аллаға құлшылық етуге, намазға тұруға ерінбе. Қанша бай болсаңда бақилық болғанда жұмақты сатып ала алмайсың дейді. Ақын оны шығармада былай деп жырлайды:

«Жомартқа жолын берер молла ғарып,
Сондықтан жомарт кірер бұрын барып.
Молланың жақсылығы сонда тиер», –
Деп, – айтқан Хақ, пайғамбар хабар салып.

Күнәға, ей, жаранлар, жүрме батып,
Ерінбе таң намазға ояу жатып.
Аямай малыңыз бен жаныңызды,
Ұжмақты жомарт болсаң алшы сатып [13, 524 б.].

Ақын бұл өмірдің ақиқатын, шындығын діни ұғымдармен уағыздай отырып, өзінің бұл шығармасын жай ғана өлең деп қабылдамай, аят, хадис сөзі деп түсініптер дейді. Өздеріне қажетті жағын алып өмірді бос өткізбей пайда іске асырындар деп уағыз айтады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ғасырлар қойнауынан бастау алатын рухани құндылықтарымызды саралау арқылы өткен күнге жүгіртіп, бүгінгімізді саралап, болашақты пайымдау бүгінгі егемен елдің басты міндеті болып табылады. Кеңес үкіметі тұсындағы идеологияның салдарынан қазақ кітаби ақындарының еңбектері жоққа шығарылып, діншіл ақындар деп сынға алынды. Өз заманында еңбектері еленбей келген кітаби ақындар шығармашылығын жан-жақты зерделеу арқылы рухани терең мәніне үңілетініміз мәлім.

Шығыс мәдениеті тарихында рухани құралдың негізі – дін болып табылады. Ислам (арабша – «бағыну») – әлемдегі ең ықпалды діндердің бірі.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасыр басында өмір сүріп, әдеби ағым болып қалыптасқан кітаби ақындар шығармашылығының негізгі тақырыбы қазақ еліне дінді, имандылықты таныту деп білсек, мұның өзі Құран кәрім мен Мұхаммед пайғамбардың қасиетті хадистерінің негізінде шыққанын, сондағы діни уағыздардың мәні бар мәселелерді зерделеп пайымдағанын, қазақ елінің таным-түсінігіне сәйкес келетіндей етіп түсіндіргенін, қазақ ұғымына тән эпикалық сипатқа көшіріп бере алғанын ешкім де жоққа шығара алмайды. Демек, кітаби ақындардың ақиқат пен шындық жолындағы таным-түсініктерінің негізінде жатқан ортақ тағылымды екі әдебиет арасындағы, яғни араб-қазақ әдебиетінің сабақтастығы, байланысы деп түсінеміз.

Қазақ кітаби ақындарының араб әдебиетін терең білгені, жақсы меңгергені анық, өйткені сол кезеңдегі саяси-мәдени жағдайларға байланысты кітаби ақын-жазушылардың барлығы негізгі білімді орысша емес, арабша алып, араб мәдениетінің қайнар бұлағынан нәр алған.

Араб және қазақ халқының әдет-ғұрпы мен тұрмыс-тіршілігінің, өмір сүрген ортасының, табиғатының айырмашылығына қарамастан, осы екі елдің

қоғамдық даму жағдайында және олардың әдебиеттеріндегі кейіпкерлердің бейнесін суреттеуде ұқсастықтар бар. Кітаби ақындар араб әдеби үлгілерінің желісін пайдаланғанымен, түпнұсқадағы қалпын өңдеп, өзінше жаңа мәнерде, ұлттық дүниетаным мен дәстүрге бейімдеп жазған. Ақыт Үлімжіұлының шығармалары да осы үрдістің бір саласы болған.

Қорыта айтқанда, араб әдебиетінің ықпалынан кітаби ақындар шығармаларындағы діни кисса-дастандар қазақ әдебиетінің ұлттық сипатын танытады. Ал, діни-исламдық шығармалар қазақ әдебиетінің дамуына қазіргі және болашақтағы бағдарына да игі ықпалын тигізе береді. Сонымен қатар, араб әдебиетінің үлгілі дәстүрлерін игерген Ақыт Үлімжіұлы ізгілікті, адамгершілікті жырлаған діни-ағартушы бағыттағы ақын. Ол тек назирашы дәстүрді дәріптеген кітаби ақын ғана емес, сонымен бірге өз заманының қиын мәселелерін жырлаған, артына көптеген құнды еңбектер қалдырған ақын.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Әдебиеттану терминдер сөздігі. (құраст. З. Ахметов, Т. Шаңбаев). – А. : Ана тілі, 1998. – 384 б.
- 2 **Кенжебаев, Б.** Қазақ халқының XX ғасыр басындағы демократ жазушылары. – А. : ҚМКӨБ, 1958. – 308 б.
- 3 Қазақ әдебиетінің тарихы. 10-том. XIX ғ. екінші жартысы. 5-том. (1850–1900). – А. : 2006. – 555 б.
- 4 **Конрад, Н.** Запад и Восток. – М. : Наука, 1966. – 518 с.
- 5 **Күмісбаев, Ө.** Терең тамырлар. – А. : Ғылым, 1994. – 320 б.
- 6 **Бертельс, Е. С.** Роман об Александре и его главные версии на Востоке. – М. Л. – 1948. – 186 с.
- 7 **Әуезов, М.** Әр жылдар ойлары. – А.: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы. 1959. – 555б.
- 8 **Келімбетов, Н.** Назирашы шайыр. Жұлдыз, 1970. – № 9, – Б. 154–155.
- 9 **Келімбетов, Н.** Шәкәрім және қазақ әдебиетіндегі назира дәстүрі. Абай журналы. – 2005. – № 4. – Б. 47–51.
- 10 **Келімбетов, Н.** Шәді ақын. – А. : Жазушы. 1974. – 92 б.
- 11 **Бердібаев, Р.** Гүлстанның бұлбұлдары – А. : Жазушы. 1970. – Б. 125–126.
- 12 Үлімжіұлы Ақыт. Ахиретбаян (Қиямет-ахуал)/ Жинап, толықтырып, баспаға әзірлеген Кәкей Жаңжыңұлы. – Өлгий: Баян-Өлгий аймақтық баспа өндірісі. – 1993. – 48 б.
- 13 Ақыт Үлімжіұлы шығармаларының толық жинағы. I–II том. Ғылыми қосымшаларын даярлаған, құрастырушы және жауапты редактор Омарова Г. С. – Кония – 2011.

14 **el-Shamy, Hassn.** A Motif index of alf laylan wa laylan: its relevance to the study of culture, society, the individual, and character transmutation. // 2005 Journal of Arabic Literature. – Koninklijke Brill NV, Leiden, – P. 236–268. XXXVI, 3 Also available online – www.brill.nl.

Материал 29.05.18 баспаға түсті.

Э. С. Сейсенбиева¹, Б. Ш. Кожекеева²

Художественные особенности поэмы Ақыт Улимжиулы «Ахиретбаян»

^{1,2}Факультет казахской филологии и всемирные языки, Казахский государственный женский педагогический университет, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан. Материал поступил в редакцию 29.05.18.

E. S. Seysenbieva¹, B. Sh. Kozhekeeva²

Artistic features of the poem by Akyt Ulimzhiuly «Akhiretbayan»

^{1,2}Faculty of Kazakh Philology and World Languages, Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan. Material received on 29.05.18.

В статье пишется о влиянии и воздействии арабской литературы на творчество казахских поэтов XIX века. Дается определение творчеству Акыта Улимжиулы и особенно обсуждается и анализируется его эпос «Ахиретбаян». В эпосе «Ахиретбаян» рассказывается о влиянии Ислама и Курана, также в статье приведены переводы арабских слов и авторы статьи делают анализ их значений. Арабская литература является самой богатой на востоке и самой древней в мире. Изначальный жанр арабской литературы это поэзия, а ее основой являются наставления, заповеди, то есть хадисы и религиозные легенды основателя исламской религии – пророка Мухаммеда. Арабская сказка «Тысяча и одна ночь» всеми любимая детская сказка. Кроме этого, как одними из самых популярных и мировых произведений среди арабской литературы можно отметить «Тысячу и одна ночь», «Калила и Димна», «Подвиги Антары», «Ляйли-Мажнун» и многие другие.

The article is written about the influences and impact of arabic literature on the work of Kazakh book authors of the XIX century. Also,

given the definitions of Akyt Ulimzhiuly's work, and his epic «Akhiretbayan» is especially discussed and analyzed. In the epic «Akhiretbayan» it is told about the influence of the Islamic religion and Kuran. The article also contains translations of arabic words and the authors of the article make an analysis of their meanings. Arab literature is the richest in the East and the most ancient in the world. The original genre of Arabic literature is poetry, and its basis is the instructions, commandments, that is, hadiths and religious legends of the founder of Islamic religion – the Prophet Muhammad. Arabian fairy tale «The thousand and one nights» is a favorite childhood fairy tale. In addition, as one of the most popular and world-famous works among Arabic literature, one can mention «The thousand and one nights», «Kalila and Dimna», «Feats of Antara», «Lyalli-Mazhnun» and many others.

SRSTI 17.82.90

K. A. Toleubayeva

Candidate of philology sciences, professor, Philology Faculty, E. A. Buketov Karaganda State University, Karaganda, 100028, The Republic of Kazakhstan
e-mail: k.toleubaeva@mail.ru

**PSYCHOLOGY OF IDENTITY
AND AUTHOR'S STATEMENT**

This article is written based on stories of XX century 60–80-s Kazakh prose representatives S. Muratbekov, D. Doszhanov, A. Kekilbayev, T. Alimkulov. Humanism and the psychology of character are discussed in these masterpieces. Science arguments were approved through works which were written in that literature period. Authorial position of writer and character's spiritual world are based on literature and theoretical analysis. Roles of lyricism, dramatic nature and tragic element which are in the character's inner world are selected in works. The author's statement is scientifically justified based on fights between humanism and harm. It is known that, the work of art serves for full disclosure of the magnificent idea of the author. By detailed consideration of the skill of the writer, it is possible to catch notes of his art ideas. It is known that the depth of dramatic nature is connected with skill of the writer.

Keywords: humanism, lyricism, tragic element, authorial position, psychology of character, soul's dialectics.

INTRODUCTION

By means of stories and short stories by the Kazakh writers of 60–80 years of the XX century acquainted us with the peer from the new side. Writers set a high example of scribing skill of all entity life of that time by scribing of one day of the ordinary worker. The list of works which tell home life, the purposes, news, dreams of ordinary inhabitants was replenished. In stories by S. Muratbekov, quick-witted difficult life, inner world and scalene life of residents peers in аулы is artly described. M. Magauin, D. Doszhanov, A. Kekilbayev, O. Bokeev, T. Abdikov are selected with the new art researches differing in styles not similar to others in formation of an image of the peer of the Kazakh literature. In works by writers many aspects of life of characters are professionally described by the graphic decision, deeply opening experiences of inner world of the character. It is the difficult work to write the masterpiece by telling the secret of the contemporary. In this order the writer has to be trained more. The writer has to get much information

on an area originality where the character, every season weathers, mountains and the rivers, a plant and animals, generally, local features lives. «Probably there is nothing more valuable than human nature. Probably, therefore there are a lot of not revealed secrets of this mysterious world. And the revealed secrets precisely will help to understand meaning of life more deeply. That-that, in this case all news based on all-round development of anthropology with socially – the psychological point of view will be determined by the importance. Also, each work opening many psychological contradictions undoubtedly will become and they are closer to the reader's heart» [1, 156–157]. Over time duties of literature's every period are systematized. With development of society, also literature develops, in this regard, works of different subjects are born, and genres change. It is possible to tell, development of literature happens because of an active research of life, replenishment of creative achievements of the writer. The works which were in a way to readers' heart remain so until the end of the story. In the course of reading the work, the reader empathizes with the character, rejoices, angry, grieves, worries about the character. From this, it is possible to make sure of professionalism of the writer, that he by means of descriptions of life truth can strongly affect feelings of the reader. In 1960–80 Kazakh writers have begun worried for the fate of the character, deeply relying on inner world of the character, began to describe skillfully the best feelings the gentle moments of a human soul. Works by the writer D. Doszhanov which, differ in artistry and sudden paints have lifted the Kazakh prose to new level. The chosen images of characters, a plot and a subject of works of the writer don't repeat. Let the writer describe a historical event or an image of the modern world, he is always in search of what is new. Full to the vital truth of the work by D. Doszhanov, have the high art importance. The writer who, touches upon any subject of any genres never separates facts of life. The writer skillfully described true character of the person and facts of life the distinctive style. Outstanding writer T. Alimkulov has given the definition to a word skill: «In what a secret of the skill? The most important thing is in correctness. Then, it's in transfer of person's soul dialectics with the help of art ways» [2, 294]. In 1960–80 the Kazakh prose, there were many writers of the shepherds who have written about life. The Kazakh writer D. Doszhanov differs in new researches in the description of fate of shepherds. The writer touched upon many subjects. In spite of the fact that the writer has written different subjects, the fate of the character reveals together with a social situation of the environment of his dwelling. The story by the writer «Aborigine – the person of sand» is the work about difficult life of shepherds. The main character of the work Abyluy, all life being engaged in sheep breeding and never leaving abroad Kyzyl Kum and has gone to the resort area Ala Tau for the first time and can't get used to a comfortable bed, missing the everyday life. On these actions of the main character Abyluy, we can understand

that the ordinary unskilled worker of people can't do anything. The difficult life of the ordinary worker Abyluy, his household life finds the art solution in the masterful description. Telling an event of the story only about one episode of the shepherd opens all facts of life. The story begins with the story of a sad event. The writer deeply takes root into psychology of the lonely aged man weakened from a disease, his internal alarms which has not sold dreams, remembering, and the manuals to the son and lives in the poor house which is located in a distance. The truthful picture of poor life and a sick image of Abyluygen who also lived with sheep in the place the sand surrounded only is described. In the story the image of the Native with difficult destiny is artly built who fights against sand in heart of the sea Kyzyl Kum and grazes sheep there. The initial name Abyluygen will be renamed on the Native after a while. There are several reasons of renaming of Abyluygen into the Native. He is the same as his father I have carried out all life for sheep, renouncing all interesting in life.

Wrinkles on the face of the Native have early appeared from behind a disease and many difficulties in life. His writer describes as: «The thin young man about thirty years, with wrinkles under eyes and on a forehead, with an oval face and with a gray hair on temples». In the story Abyluygen's image reveals author's statement, thoughts and the words of the character, action. The writer describes a talk between Abyluygen and souls of great people. This method was penetrated into the Kazakh literature by big news. In the story «Native» the Writer creates a conversation between Korkyt the woman and Abyluygen. «When that played on a kobyza, the wall has collapsed and the elderly person with a gray-haired beard and in a white shirt with white trousers has entered the house. Looking at that as he sits down, that has presented him as wise person since the last century. «Oh, my great-grandfather! Be just Saint Performer! As it is good that you were near my oven at the heavy moment» the Voice of the person from the myth was heard loudly. «I didn't want to come and only you don't cease to scrape on my kobyza» [3, 120–121].

MAIN PART

The writer describes weights of ours is national from the different parties in «the book Sand». Such figures with the difficult destiny as, grazing sheep, camels, the archeologist are reflected. The author mysteriously hinting, using a metaphor the woman recovers souls of Korkyt and Don Quixote, thereby starting dialogue between them and the main character about the past and the present. This distinctive feature of the writer is research which didn't exist in the Kazakh literature earlier. When affect identity, style of the writer, it is necessary to pay attention to a speech manner in works. The Speech of the work is one of indicators writer's style. The writer D. Doszhanov in any works differs in a speech manner. I reused ways of

the description, saying, set phrases, comparisons and epithets. Such sayings as, «Don't ask for suggestions the one who grazed three years sheep, don't ask a horse for races on which grazed sheep three years», «In a sound body, a sound mind» were used for the writer in works. The subject chosen by D. Doszhanov, an event plot the art world of the work defines individual style the writer. In the work «The Ships Which Have Remained in Sand» the image of the fisherman Tobagabyl from the different parties who looked for fish where she spoke reveals, lives and wandered about the last Aral Sea. The subject about sand is familiar to the writer. The research of the writer has high reputation thanks to this subject. The writer shows distinctive style at a meeting of an image of the ordinary person of work who wandered among sand.

«It is necessary to collect as much as possible general descriptions with the peers and to have distinctive, individual traits of the character not similar to the others. Creation of a typical image – not creation similar at each other, not distinguishing from other characters, and the description of the most important problems and moments of life» [4, 5]. In that case, all images of the ordinary worker in works D. Doszhanov, are appreciated by identification of relevant tasks. Works by the writer who has brought invaluable work in the Kazakh literature of S. Muratbekov are subjects about communication of life in the village and a social situation. Such works by the writer as, «In harvest-time in the spring», «Winter evening», «The first snow» and many others begin with the story about the fate of ordinary people, their grieves and burn, internal experiences, the purposes and a dream. In the story «In Harvest-time in the Spring» the image of the ordinary worker Kokbegen which helped tractor operators and took him fuel, by a description his internal experiences reveals. «Every year from the beginning of a spring harvest, lame Kokbegen puts on the ten-year jersey soiled by oil and warm trousers harnesses the horses assigned to him to the long cart with a barrel and goes to distribute fuel to the second crew of a harvest. In at one time, having wrapped one part of an ear of punch with fat spots, harnesses horses and lets them, singing the favourite Boztorgay song» [5, 37 pages]. It is a true way of life of the ordinary worker Kobegen. The story looks simple, professionalism of the writer in deep disclosure of experience of inner world of the character differs. The writer states true types of internal mood of the character through dialogue. In the story the kind character of the gentle girl of a girl who rides tractor and her unshakable force in work is in parallel described. In the story the author describes an image of Nuripy so: «The very young seventeen-year-old girl with clean brown eyes and smeared by oil the person. I have again got on the tractor and having taken a bite of a lower lip, I have led it» [5, 38–39]. The author, describing appearance of Nuripy, affects also her character. Despite youth and tenderness of Nuripy, she the strong, brave and betrayed to the work girl.

Often we meet style of the writer S. Muratbekov in his works. The work by the writer also tells «Winter evening» about life in the village. Feelings of the night security guard of the farmyard Zholbaya to Asila are lyrically and drama described. In works by S. Muratbekov the outside world is in harmony with internal feelings. The writer, using lyrical notes, goes to psychological depth in the description of inner world of the character of which, people around can't see.

«In reviewing of stories of Sayyn Muratbekov, it is possible to understand that, the entity of lyricism is reinforced at the expense of special respect for ordinary workers of the village, their life, narrates about honesty, praises purity of soul and spiritual greatness. Its personal signs are watched emotionally – expressional colors in presentation of subject contents, an entity of characters. The writer successfully uses short portrait dashes in the description of waves of internal feelings ...» [6, 58]. Each writer describes appearance of the character the different methods. Not only outer declaration of the character gives professionalism to the writer, and connection of inner world of the character with his feelings by scribing of appearance. In complete examination of an image of the character, the portrait renders the essential help. We will take, for example, Asila's portrait in the work «Winter Evening». «Asila is the young woman of high growth and a slender body. Recently considerably I lost weight. Zholbay noted it directly. The light face was shown by pale. Bright, big eyes seem tired and shy look. «Of course, it is hard to get divorced from husband, – Zholbay thinks. – Despite it, apparently, that it blossomed more, than after the delivery» [5, 51]. In formation of an image of the character, the writer not only shall describe his appearance, but also put in it heart and soul and give it thoughts. The writer A. M. Gorky wrote about it so: «The writer shall look at each character as on the living person. When you find individual traits in talk, a constitution and a look, the character quickens. Only that writer who accurately could show these signs can truly carry by these images to the reader» [7, 117–118].

Works by the writer A. Kekilbayev, «Greens of a turtle», «Here a miracle», «The last stop», «The necessary person» have developed hot topics and are invaluable in some spiritual types of a modern century. In the story «Greens of a Turtle» the writer, truthfully describes an image of the ordinary worker, characterizing the character by honesty and humanity. In the story the writer does typical character of the character. During war, Onbay who, worked much astride a horse has put all forces on restoration of the worsened collective-farm economy. Sets many purposes before itself and works much to achieve these objectives. Propagandizes the people with the slogan «It Is Necessary to Increase Small-scale Enterprises!». But Onbay couldn't achieve these objectives. His caustic language, creates to it a problem. Onbay loses work in the course of restoration of economy of collective farm. He gets a job again, without having despaired after long walking

without work. That, the plot of the story seems simple the writer is recognized by skill of disclosure of character of the character. The skill of the writer is learned in the true description of character of the character and the art narration of simple, not current events. A. Kekilbayev is a writer who has written works on different subjects. In the art description of facts of life, the writer deeply leans on the secrets of the character in social life. The writer A. Kekilbayev shows deep communication between the fate of the character and the environment of his dwelling from the philosophical point of view, deeply opens the psychological world of the person, touches upon hot topics of the modern world, telling about last days. In works «Kui», «Adventures – Dari Hansha», «Chasm», «Rivalry», the author advances problems of ethics, mankind telling ancient stories in our world. Thus, use of legends and stories in works has gained new shape. True art – boundless spiritually – the graphic world. Works by A. Kekilbayev differ in identity of style and artistry. It is possible to observe style of the writer through the speech and use of words. The words and phrases used by the writer have big poetic power, the writer uses different art ways. The story «Car» by A. Kekilbayev, has the distinctive art world. We testify in spiritual development of Zhakan who has mastered the profession showing the steppe, new to people. Development of character, a constitution, Zhakan's thought are artly described. The writer has widely disclosed Zhakan's character opposing him against difficulties of his destiny. In the work the inner world, internal feelings and experiences of the character are skillfully described in the psychological analysis. Belief and Zhakan's hope in the future, his internal experiences also burn, are connected with each other. His sincere feelings to Zhamal, lyrically and sensually are narrated in the work. What wouldn't be the work, it is created by means of certain art means and ways. They forming a certain system, show the personal nature of each work and style the writer. A. Kekilbayev skillfully used is graphic – art means of the description, methods ways versatile to describe an image of the character.

In the course of statement of an artistic image in the work exists different methods and ways. One of them, collecting an artistic image of the character, describing his appearance. A portrait – a component of the work of art. On volume the portrait can be big and small. Formation of a portrait demands skill from the writer. The professional artist, using the description of appearance, clothes, features, actions of the character are formed by a portrait, by means of this portrait is described his internal feelings, states, discloses inner world of the character and gives information on his character. The portrait has the big importance in transfer of an image of the character. In formation of a portrait at the writer a set of ways and means. The portrait of the character is compared both in author's statement and in the speech of the character. Sometimes the portrait of one person is formed from the speech of other character. The skill of the writer not simply describes

appearance of the character, but also by means of him relies on inner world of the character. Through the description of appearance, distinctive features of the person, disclosure of limits of his character is an advantageous way for the writer. Growth and change of not repeating psychological phenomenon of character of the person, his versatile development in the work by A. Kekilbayev «Car», the attention to appearance of the person is especially paid. In one case Zhakan imagines a beautiful image of Zhamal «big, beautiful eyes, a gentle, light neck». After that the spark of feelings of Zhakan to Zhamal is burned. The author of the character of the work Elemes, calls him «Cool Elemes». After the termination of driving lessons though once to see Zhamal, Zhakan comes on an iron horse and sees the gray-haired, made old Elemes. The appearance of characters in the work, is pointed out also their inner world. Orazmagambet's appearance in the work, shows what his inner world is. The writer describes a constitution and Orazmagambet's appearance in the opinion of readers. «Having stopped a breast against the wind Orazmagambet, and made lips big even stronger. Every year his already heavy eyes are more and more closed. Thin cheeks and folds on them indicate starvation. At him on a face experiences about his wife who remained near the stranger aren't even shown, he doesn't worry about a meeting of any Komsomol about which he has learned just and isn't indignant to character of that driver in soiled by oil to a shirt. With a kind look looks at children who became masters in the game «asyk» and play with feeling of confidence on him» [8, 370]. The author describes Otemaganbet, «one comes, one leaves, extends «gossips», «rascal», and describes his son Orazmagambet, «loud, as well as his gait and the speech» and deeply takes root to their inner worlds. After Zhakan's decision that he will lead Zhamal on a meeting of Komsomol shows on his spiritual development, self-confidence and bravery. And the internal thought of Elemes who hasn't shown resistance to this decision remains a riddle. His eye are bulletins about his thought even if it has told nothing. «Now he has looked away on Elemes. He left, having wrapped up in a caftan from camel wool, green – emerald color. Several times corrects him as he to him not by the size. It seems as if hasn't understood any riddle. But who knew that his eyes located behind ugly eyelashes...» [8, 370] thought. The author modestly states the fate of the character. There are no cases in their life special incidents. Certainly, there is a secret, a certain sense in such statement of the writer. In works by A. Kekilbayev borders between the internal speech of the character and author's statement aren't allocated, they connect and turn into the psychological analysis. That is author's statement in works by the writer, changes in the system of internal thoughts and change of mood of the character. In the work by the author «Car» we testify to this sign. In the course of reading the work, we watch connection of internal thoughts Zhakan and the speech of the author.

CONCLUSION

Taken Alimkulov is a writer of different subjects, in a genre the story of the Kazakh literature. The writer has variety of subjects in the work with the style. A part of works of Taken about life of the famous people, and the second part about life of ordinary workers. The works describing the fate of people of art join ranks of stories in the Kazakh literature, and in works where they are described the period of fate of contemporaries, the writer is learned by skill of the letter, stories are selected with psychological depth. In the work by the writer «the Grief of Love» is described greatness of maternal love, in «Contact of hands» internal experience of the Russian girl Irina who has come to Mount Karatau feet where there was a grave of her father is lyrically and sensually described. The token writes about secret feelings of people again and differs in the description of mysteries of fate of the person. The token in the story «Grief of Love», tells love of mother to the child what she had to pass for the sake of the child through. The love of mother to the child, her mercy and feelings, deeply reveal through actions and internal experiences of the main character of Kamka. In the story signs of mother, feelings peculiar to her are truly described. When reading the work, we become witnesses of mother of heroic character who dreamed to see the child at least once. Mother who came on foot with heavy freight to a one-day campaign has collected all will in a fist hurries to see the child. Ways peculiar for Taken at disclosure of an image finds the solution in this story. Mother without finding rest in heart with heavy freight on hands and on a neck I have entered a way. The image of the chief of a farm Kalshabek and his wife through dialogue between mother and them reveals. And author's statement «During war without knowing fatigue, independently a pass five hundred sheep», shows diligence and determination in Kamka. Describing weights in way, Kamka who has entered the desert, the writer shows patience, and endurance in mother. The token so describes weights in Kamka's way: «Now, the woman is forced to carry with herself heavy freight changing hands. All the time limping, bending and feeling bad, patiently I went on weights of a way» [9, 162]. The writer precisely and truthfully described tortures in way which was felt by the main character in case of an input to the desert. Personal adverbial participles in sentences, «limping, bending and feeling bad» are used in the true description of an image of mother. Here the author shows again on resistant, and hardy character of mother who is ready to carry out any gravities for the sake of the child. A token in the story building up Kamk's character and deeply opening an image of mother, finds the true torture of mother in the natural phenomena. It is clear that, combining of fate of the character, his feelings, a grief and joy with the nature is peculiar for Taken. By the description of the environment they become barrier on the way of mother, the writer figuratively leads up lyrically a look, deep feelings torture of soul of the main character. Natural inconveniences, sharp warming which were a

barrier in way to Kamka, hint at hindrances in the future. «How many Kamka would not pass, the sun in July, apparently, as if will never be included into a decline. From where was to know to the fellow traveler that the real monster of a heat waits for him still ahead» [9, 246.]. Kamka's weakening in the afternoon under the scorching sun, is had a presentiment also by her son who is imprisoned. By means of it the writer shows invisible communication between mother and the son. In the story of feeling of Karsak to mother and his pity to mother is truly described. Karsabek very strongly regrets that Kalshabek followed the tastes of the villain, and his mother worries that her child in prison. «The desert, hot under the scorching sun, swallowed many heads, wrapping up them in the flame», thus, the author strengthens the description of the desert, giving it spirit. The figurative epithet which was used by the author shows natural inconveniences. In the story a campaign of lonely mother through the desert over which even the bird doesn't fly by, it is told about great love of mother and jealousy of the desert. «Fall in me. Let your useless head will appear at me inside!» the similar jealousy interferes on the way of mother. But the love of mother to the child, overcomes all obstacles in a way. In the story «Contact of Hands» the casual meeting of the Russian girl Irina with the father's grave where she has got when walked on areas of Karatau is sensually stated. Irina knows only about death of the father in areas of Karatau, with participation in revolution. Ira on coincidence finds the father's grave which remained only long ago a dream when comes in Mount Karatau with Zharas. The writer sensually and thinly describes internal feelings and experiences of the daughter who has found the father's grave. In spite of the fact that, the author doesn't describe Irina's appearance, we can understand about her beauty. When reading the story we can testify in Irina's beauty external and internal. And in the story «where a love stop?» the author without any changes describes life in the image. The relations between the girl and the guy, involvement of the guy from the city to the girl of the village, the personal secret of the girl of the shop assistant of corn, all this remains in attention of the author. Tolegen Tokbergenov looks with surprise at the similar story without Taken's falseness. About the story he has written «without any additives, sets thinking on the life truth». Indeed, when reading the story, we remain under a life truth impression. We observe internal feelings and experiences of people in the world, through a short plot. The author reveals images of characters Tokysh and Ermekpay through their dialogue and actions. Tokysh having wanted to guess a secret in the girl's heart, takes the risk that will meet her. In order that will meet the girl, he sits among dense corn till the night and when remains alone with the girl, can't collect bravery to talk to her and leaves without having solved a secret. The girl with character «a secret in heart», haunts the guy and clings the guy to herself. When reading the story it is found such properties in character of the girl as judiciousness, judiciousness and modesty to

the peculiar Kazakh girl. At the end of the story the internal speech Tokysh, concludes the author's thought. «Whimsical girls of the city aren't pleasant, I can't find a common language with girls of the village. So whom I look for? Where Love stop?» thus, Tokysh mourns, without having managed to talk to the girl of mountains. At the end of the story Tokysh remembers again the girl who sold corn. «Also the girl the shop assistant of corn Tokysh has remembered. It has even stronger upset him. He was taken by uncertain drudgery» [9, 158]. Always it is necessary to respect the worker and to appreciate his work. Whole group of stories of Taken about the fate of the working person. The token has delivered to itself in the purpose to describe true and relevant problems of life by disclosure of an image of the contemporary. The work by the writer «Experience» is the story about receiving a rank by «Hero of labor» to the ordinary Kazakh woman and her destiny. In the story the image of Kappar who wanted to learn experience of the worker of the Azat is distinctly allocated. We can observe from author's statement of his distinguishing character, not similar to other residents of the village. The inner world, a deep secret in eyes Aytuar, is a riddle for Kappar. «The woman's eyes aged don't burn. Not it is clear she sneers or plays. Absolutely secret. At the pale woman of an eye have to be brown. At they are brightly black. Terrible contradiction» [10, 74]. By means of a contradiction in eyes, the author states about her life, internal experiences. Dedicated all life to work, only Aytuar the secret is clear. National differences in works Taken – creativity of the people in harmony with tradition. The writer paid special attention on the models the Kazakh literature and correctly used them. In the story Taken «Experience» use of proverbs, set phrases in giving of the author's idea have a big role. «The large rat, than a dead lion are better», «Strong wins against one, strong – one thousand», «The good person is always followed by good words», «Strong drink can get to talking complicating», «Make anything if you aren't famous», «A kind word – a half of happiness», «A century when everyone is confused», «Everything prepared can't be ready for the child», «The bird flies wings, lands on a bottom». The token includes all life of the people in the works. At a research of destiny and life of the people, I became the researcher of the life of people and the preacher. In the story by the writer of «The child's thought outside the house», makes sure that, the youth has to reconcile to present innovations when to the daughter Oraz come to ask in marriage. And in the story «Laughter of the Baby» also not visible communication between them is discussed about love of the father to the child. In the story childish pranks Talgar and his solar smile, causes affection in a heart of stone Turar. The writer of a lyrical describes a condition of the father when Talgar was hospitalized. Such works as «Month April», «Weather», «A mountain root», «Belt», «The second couple», «Itself you know», «Striped» and the story «Arasha» in the book by the writer «Month April», open situations in life of the contemporary.

The truth of every century consists of great events. In formation of an image of the contemporary each writer uses different ways. The subject chosen by the writer Taken is known for a variety. It is known that Taken is one of writers who wrote about life of ordinary people much, deeply taking root into the fate of just working, I have created an image of the contemporary in literature. The life truth which disturbed the writer finds the art solution in his works. Taken it is recognized as the individual style, difference in it is graphic – the art description of the story, in writing of the work, having collected an event on a plot at discretion, using different ways and methods.

REFERENCES

- 1 **Ashimbayev, S.** Aspiration to judiciousness. – Almaty : Zhazushy, 1985. – 248 p.
- 2 **Alimkulov, T.** Time and the writer: Literally criticism // In what the secret of the master. – Almaty : Zhazushy, 1978. – Т. 6. – 245 p.
- 3 **Doszhan, D.** The book about desert: Adventures, stories. – Almaty : Zhazushy, 1995. – 384 p.
- 4 **Smailov, K.** If we measure by life. – Almaty : Zhazushy, 1983. – 256 p.
- 5 **Muratbekov, S.** Apple tree in forest. – Almaty : Olke, 2005. – 320 p.
- 6 **Maitanov, B.** Lyrics as the object of style// Skill is the key of art. – Almaty : Gylym, 1985. – 348 p.
- 7 **Gorkii, M.** Stories // Collection of compositions in 30 T. – M. : Art Literature, 1953. – Т. 25. – 519 p.
- 8 **Kekilbayev, A.** Kazakh classics: collection of compositions in 12 T. – Almaty: Olke, 1999. – Т. 1. – 400 p.
- 9 **Alimkulov, T.** Mysterious whim. Selected stories, novels. – Almaty : Zhazushy, 1977. – 360 p.
- 10 **Alimkulov, T.** Historical Sahara. Novels and stories. – Almaty : Zhazushy, 1977. – 360 p.

Material received on 29.05.18.

К. А. Толубаева

Кейіпкер психологиясы және автор тұғырнамаcы

Филология факультеті,

Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,

Қарағанды қ., 100028, Қазақстан Республикасы.

Материал 29.05.18 баспаға түсті.

К. А. Төлеубаева

Психология персонажа и высказывание автора

Филологический факультет,
 Карагандинский государственный университет
 имени Е. А. Букетова,
 г. Караганда, 100028, Республика Казахстан.
 Материал поступил в редакцию 29.05.18.

Мақала ХХ ғасырдың 60–80 жылдардағы прозаның өкілдері С. Мұратбеков, Д. Досжанов, Ә. Кекілбаев, Т. Әлімқұловтың өңгімелерін негізге ала отырып жазылған. Көркем шығармалардағы адамгершілік, кейіпкер психологиясы талданған. Сол кезең әдебиетіне қатысты жазылған сыни еңбектер арқылы ғылыми дәлелдеулерге көз жеткізген. Қаламгердің авторлық позициясы мен кейіпкердің рухани әлемі әдеби – теориялық талдауға негізделген. Шығармалардағы лиризм, драматизм, трагизмнің кейіпкер жан дүниесін ашудағы ролі сараланған. Адамгершілік пен зұлымдықтың тартысына негізделген шығармалардағы авторлық ұстаным ғылыми тұжырымдалған. Көркем шығарма автордың көркем идеясын толық ашуға қызмет ететіні анық. Қаламгердің шығармашылық зертханасына үңілгенде, көркем идеялардың ұшқындарын көре аламыз. Образдағы драматизмнің тереңдігі қаламгер шеберлігімен ұштасып жататыны белгілі.

Статья написана на основе рассказов представителей прозы, писателей 60–80х годов ХХ века С. Муратбекова, Д. Досжанова, А. Кекілбаева, Т. Алимкулова. Анализирована психология персонажа и его нравственность в художественных произведениях. Утверждены научные доказательства используя критику касательно литературы того периода. Авторская позиция персонажа и духовный мир персонажа основан на литературно-теоретическом анализе. В статье рассмотрена роль лиризма, драматизма и трагизма в раскрытии внутреннего мира персонажа. Научно обоснована позиция автора, основанная на борьбе между гуманностью и злом. Известно что, художественное произведение служит для полного раскрытия великопейной идеи автора. При детальном рассмотрении мастерства писателя, можно уловить нотки его художественных идей. Известно, что глубина драматизма связана с мастерством писателя.

FTAMP 16.21.07

Е. Е. Түйте¹, Л. Б. Кадырова²

¹Филология факультеті, Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ., 100028, Қазақстан Республикасы;
²Инновациялық технологиялар факультеті, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті, Қарағанды қ., 100027, Қазақстан Республикасы
 e-mail: ¹eldos_t_e@mail.ru

ТІЛДІҢ ДАМУ ЗАҢДЫЛЫҚТАРЫ

Адамзат баласы пайда болғаннан бастап бір-бірімен қарым-қатынасты тіл арқылы жүзеге асырып келе жатыр. Қоғам өзгерген сайын тілдің де бір орында тұрмай өзгеріп отыратынын білеміз. Бұл – тіл дамуының негізгі шарттарының бірі. Тілдің дамуы адамзат баласының ойлау жүйесінің жетіліп, санасының өсуімен тығыз байланысты. Мақалада осы тіл дамуының негізгі заңдылықтары сөз болады. Атап айтқанда, тілдің өз жүйесі арқылы ішкі дамуы, тіл дамуына әсер сыртқы түрлі жағдайлар, тілдердің бір-бірімен байланысы, тілдердің тоғысуы және тілдердің өзара әсері т.б. Тіл дамуына қатысты түрлі ғалымдардың көзқарастары мен пікірлері келтіріледі. Тіл дамуының басты себептері түсіндіріліп, оның даму жолдары көрсетіледі. Мақалада тілдің дамуына қатысты сөз болған мәселелер тіл табиғатын айқындауға мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: тіл, тілдің дамуы, тіл заңдылықтары, тіл жүйесі, тіл құрылымы, интралингвистика, экстралингвистика, фонетика, лексика, грамматика, тіл деңгейлері, адстрат, субстрат, суперстрат.

КІРІСПЕ

Даму дегенді қозғалыс дейтін болсақ, сол қозғалыстың нәтижесінде бұл дүниеде өзгермейтін нәрсе жоқ. Сол өзгерістер даму заңдылықтарымен түсіндіріледі. Философия табиғат пен қоғам өміріндегі барлық заттар мен құбылыстар үнемі даму үстінде дейді. Адамзат баласының қарым-қатынасын қамтамасыз етіп келген тілдің де адам өмір сүріп отырған қоғамдық ортада өзгеруі және дамуы – заңды құбылыс. Қоғам ілгерлеген сайын, жаңа бір формацияға өткенде бізді қоршаған ортада түрлі өзгерістер болады. Осы өзгерістердің нәтижесі үнемі тілде көрініс беріп отырады. Тілдің дамуына тілдің өз жүйесінде болатын өзгерістері мен қоғамдық жағдайлардың тілге әсерін жатқызамыз. Яғни, тілдің дыбыстық жүйесінің түрлі өзгерістерге

ұшырап, сөздік құрамның жаңа лексикалық атаулармен толығын, сөз мағынасы аясының кеңеюі және тарылуын, грамматикалық құрылымындағы сөздердің түрленуі мен сөзжасалуын т.с.с. айтамыз. Тілдің дамуы адам баласының ойлау үдерісінің дамуымен, бір халық тілінің екінші халық тіліне әсерінен, қоғамда болып жатқан түрлі өзгерістермен тікелей байланысты.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Тіл білімінде тілдің дамуына қатысты бірнеше қате көзқарастар да бар. Соның бірі, тіл біліміндегі XIX ғасырдағы натуралистік бағыттың өкілі – Август Шлейхер (1821–1868). Ол тілді биологиялық құбылыс деп, тілдің дамуын тірі организмнің дамуымен бір деп қарайды. Оның сөзіне сенсек, тіл туады, өседі, қартайды, өледі. Тілдің өсімдіктер мен хайуанаттар дамуынан еш айырмашылығы жоқ дейді. Ол «Ч. Дарвиннің тіршілік үшін күрес, тіршілікке бейімделгіштік және күшті түрлердің әлсіз түрлерді жойып өмір сүретіндігі туралы идеясын тілдердің дамуы мен жоғалуына әкеліп салды» [1, 94]. Сөйтіп А. Шлейхер тіл біліміне натуралистік (биологиялық) бағытты алып келді. А. Шлейхер тілдің өмір сүруін тарихқа дейінгі және тарих бойындағы дәуір деп екіге бөліп, оны тірі организмнің дамуымен бірдей деп санады. Тіл тек тарихқа дейінгі дәуірлерде дамыған, ал тарих бойындағы дәуірлерде тіл бөлініп, түрлі тілдерге организм сияқты бөлшектеніп кеткен деп есептеді. Бұған қатысты ғалым К. Аханов: «А. Шлейхер өзі реконструкция жасаған индоевропалық ата тілді (праязык) тіл дамуының ең жоғарғы сатысы, флективті форманың ең жоғарғы түрі деп есептеген болатын. Оның пікірінше, «тарих бойындағы дәуірде» тілдің дифференциациялану процесі басталды да, түрлі тілдер жасалады, «организм ретінде саналған тіл» бөлшектеніп бүлінеді. Индоевропа тілдерінің тарихын зерттеумен шұғылданып және оларға тән дыбыстар мен формаларды индоевропалық ататілге апарып телуді көздей отырып, А. Шлейхер тілдердің даму барысындағы әр түрлі өзгерістерді тілдің дамуын көрсететін деректер мен дәлелдер деп қарамай, қайта, олардың бәрін тілдің бүлінуі, ыдырауы деп санаған болатын. Мұндай қате көзқарас тілдің шынайы табиғатын, атап айтқанда, оның қоғамдық құбылыс ретіндегі мәнісін түсінбеуден, тілді «табиғи организм» деп есептеуден келіп туды» – деп орынды көрсетеді [2, 599]. А. Шлейхердің тілді жаратылыстану ғылымдарының қатарына жатқызуына Ч. Дарвин ілімінің әсерінің болғанын білеміз. Алайда тіл ешқандайда тірі организм емес. Ол Шлейхерше тумайды, өспейді, өлмейді. Атадан балаға, келесі ұрпаққа ген арқылы берілмейді. Өздігінен бөлек өмір сүрмейді. Тілдің тууы емес, пайда болуы бар, өсуі емес, ішкі және сыртқы жағдай әсерінен дамуы бар, өлуі емес, белгілі бір жағдайларға (тарихи, саяси т.б.) байланысты қолданыс аясынан шығып қалуы бар. Қолданыс аясынан шығып қалған тілдің қайтадан қызмет

етуі әбден мүмкін. А. Шлейхер тілдің қоғамдық құбылыс екендігін естен шығарып, оның әлеуметтік мәніне көңіл бөлмеді.

Екінші қате көзқарас, ағайынды Август Шлегель (1767–1845) мен Фридрих Шлегельдің (1772–1829) «...тілдің өткен дәуірін – классикалық дәуір, тілдің гүлденіп дамыған дәуірі, ал бергі дәуірлер тілдің құлау бүліну дәуірі» деп есептеулері. Мұны ешбір шындыққа жанаспайтын, мүлдем қате көзқарас» – деп есептейді К. Аханов [2]. Алғашқы дәуірде тіл бүлінбеген, өзгермеген сипатта болса, ал бергі дәуірлерде тіл бүлінген, тілдегі өзгерістерді адам қолымен жасаған дейді. Бұл пікір бойынша, тіл – өзгермейтін, бір орында өмір сүретін құбылыс. Тілдің қоғам өзгерген сайын дамып, жетіліп отыратыны, оның статикалық емес, динамикалық құбылыс екендігін ағайынды ғалымдар жоққа шығарды.

Үшінші тіл дамуындағы қате көзқарас – Н. Я. Маррдың (1864–1934) «Тілдің сатылық даму теориясы». Ол: «Дыбыс тілі адам қоғамымен бірге туған құбылыс емес, дыбыс тілінсіз де қоғам болған, дыбыс тілі қоғам мүшелері түрлі таптарға бөлінген кезеңде пайда болған» – дейді [2]. Тілді таптық сипатқа бөлу мүлде қате. Н. Я. Марр әр қоғамның өз тілі болады, яғни қоғамдық формация ауысқан уақытта тілдің де жаңа сапасы жарылыстардан (қопарылыстар) кенет пайда болады деп есептеуі қисынға келмейді. Себебі, тіл – қай қоғамдық кезеңнің болмасын қажеттігін өтейтін құралы. Кешегі кеңес үкіметі өмір сүрген социалистік құрылыстағы қазақ тілі жойылып кеткен жоқ, бүгінде нарықтық қоғамымызға да қызмет етуде.

Н. Я. Марр әртүрлі морфологиялық түрлердің, яғни түбір (аморфты), жалғамалы (агглютинативті), қопармалы (флективті) түрдегі тілдер сатылап дамудың нәтижесінен болады деп көрсетеді. Мұны кезінде В. фон Гумбольдт те, А. Шлейхер де айтқан болатын.

Төртінші көзқарас, неміс ғалымы В. фон Гумбольдт (1767–1835) халық рухының жоғалуынан немесе төмендеуінен тіл өз дамуын тоқтатады деп есептеді [3, 466]. Бұл да – қате көзқарас. Мұндай идеалистік көзқарасты ұстанған ғалымдардың қатарына К. Фосслер, И. Вейсгербер, Б. Уорфтарды жатқызуға болады. Олардың ойынша, тілдің дамуы халықтың дамуына әсер етеді де, халық өмірін өзгертеді. Алайда тіл дамуының және оның заңдарының халық өміріне ешқандай әсері жоқ. Себебі, тілдің иесінің өзі – сол халық.

Тіл дамуының негізгі заңдылықтары мыналар:

1 Тіл жалпы және жеке заңдары бойынша дамиды. Тілдің жалпы заңдары деп тіл атаулыға тән ортақ ережелер мен белгілерді айтамыз. Тілге тән жалпы заңдылықтарды, дүниежүзі тілдеріне тән ортақ грамматикалық белгілерді, тіл білімінің – фонетика, лексикология, сөзжасам, морфология, синтаксис салаларының байланысынан туындайтын ортақ ережелерді қамтиды. Барлық тілдерде тіл дыбыстары, сөз мағынасы, сөз тіркесі, сөйлем

бар. Тіл деңгейлерінің арасында белгілі бір байланыс бар. Барлық тілге тән ерекшелік тілдің дыбыстық және грамматикалық жүйесі лексикалық қабатына қарағанда баяу дамиды.

Тілдің жеке заңдары деп белгілі бір туыс тілдер тобына немесе жекелеген тілдерге тән ерекшеліктерді айтамыз. Жекелеген тілдердің жүйесі мен құрылысын айқындауға қатысты тілдік белгілерді қамтиды. Мәселен, сингармонизм – қазақ немесе түркі тілдеріне тән заңдылық. Басқа тілдерде кездеспейді. Түркі тілдеріне, соның ішінде қазақ тіліне тек (род) категориясы тән емес немесе қазақ тілінде сын есімдер септелмесе, көптелмесе, бұлар орыс тілінің заңдылығы бойынша септеледі де, көптеледі де.

2 Тіл дамуының ішкі және сыртқы заңдары бар. Мұны кейде құрылымдық және қызметтік (функционалдық) даму деп атаймыз. Мысалы тіліміздегі орыс тілінен енген жәрмеңке (орыс тілі арқылы енген неміс сөзі), самаурын, бәтеңке сөздерінің тілімізге енуі әртүрлі экономикалық, әлеуметтік, сауда-саттық жағдайлардан орын алып, тіл дамуына әсер еткен сыртқы жағдай болса, оның фонетикалық өзгерістерге ұшырап (ярмарка – жәрмеңке, самаурын – самовар, ботинка – бәтеңке), тіліміздің дыбыстық заңдылықтарына икемделуі тілдің ішкі заңдылықтарын көрсетеді. Тілдің ішкі дамуы интралингвистикалық заңдар негізінде жүзеге асады. Тіл – тұтас, бірбүтін жүйе. Ол бір-бірімен байланысты құрылымнан, өзара сәйкес біртектес элементтерден құралады. Оның әрбір құрылымы өз алдына бөлек жүйе бола алады. Тіл жүйесі фонетика, лексика, грамматика сынды салалардан тұрады. Әрбір саласы өз алдына жеке жүйе бола алады. Мәселен, фонетика жүйесі, дыбыстар жүйесі, дауысты және дауыссыз дыбыстар жүйесі болып деген сияқты. Тілдің ішкі дамуы оның фонетикасы, лексикасы, грамматикасындағы өзгерістерден көрінеді. Мысалы, иер деген сөздің жер болып өзгеруі, и дыбысы мен ж дыбысының сәйкестігін немесе тоғыз және он деген сан есімдердің тоқсан болып кірігуін жатқызуымызға болады.

Ал тілдің сыртқы дамуы интралингвистикалық заңдардан байқалады. Тіл дамуы өз жүйесінде ғана емес, кез келген сыртқы ортада болып жатқан жағдайлардың әсерінен де өзгерістерге ұшырайды. Тіл дамуына әсер ететін сыртқы факторлардың бірнеше түрі бар. Олар:

1) Тілдердің араласуы негізінде. Мұнда тілдің тіл байлығы артады немесе керісінше болып, тіл дамуы тежелуі мүмкін. Тілдердің араласуы негізінде креол тілдері де пайда болады. Тілдер араласуының екі түрі бар: біріншісі, тоғысу түрінде болса, екіншісі, тілдік элементтердің бір тілден екінші тілге өтіп кетуінен орын алады. Бірінші жағдайда екі тіл бір-бірін өзгертетіндей (мәжбүрлі түрде) әсер етсе, екінші жағдайда бір тілден екінші тілге тілдік бірліктер (қажеттіліктен) еніп, лексикалық тұрғыдан толықтыруы мүмкін. Бұған халықаралық терминдерді, кірме сөздерді жатқызуға болады.

Тілдер тоғысуының тіл білімінде үш түрі белгілі. Олар субстрат, суперстрат және адстрат (инстрат, интерстрат).

Субстрат дегеніміз – жеңілген тіл элементтерінің жеңген тілдің құрамында сақталуы. Субстрат термині XIX ғасырда пайда болған. (Бредсдорф, Г. И. Асколи, Г. Шухардт, А. Мейе т.б.). Бұл жерде басымдық ететін тіл жаулап алушылардың тілі. Тұрғылықты халық тілі мүлдем жойылып кетпей, оның қалдықтары жеңген тілдің құрамында қолданыста болады. Ол дыбыс, сөз немесе кейбір грамматикалық бірліктер болуы мүмкін. Францияның тарихында франктардың (германдықтар) соғысы белгілі. Шын мәнінде франктар латын-галл провинциясын жеңгенімен, тілдері жеңіліске ұшырап, осы тілдің бірнеше сөздері латын-галл тілдеріне енді (көбінесе есімдері мен ел атауы: *Франция*). Кейін латын-галл тілі «француз тілі» дегенге ауысып кетті. Ескерте кететін бір жағдай, мемлекеттің жеңісі тілдердің жеңісі емес.

Суперстрат дегеніміз – келімсектер немесе жаулап алушылар тілінің жеңілісі. Суперстрат терминін тіл білімінде субстратқа қарама-қарсы В. фон Вартбург енгізген. Яғни, тұрғылықты халық тілі жеңіске жетіп, келімсектер тілінің кейбір элементтері жергілікті тілде сақталынып қалып, қолданыста жүреді. Мысалы, түркі тілдеріне араб-парсы тілдерінің, қазақ тіліне моңғол, орыс тілдерінің әсерінен сақталынып қалған сөздерді жатқызуға болады. Тіліміздегі бүгінде (кейбір дыбыстық өзгеріске ұшыраған) мектеп, нан, хан, қанат, самаурын, болыс т.б.

Адстрат (кейде инстрат, интерстрат) дегеніміз – екі тілдің ұзақ уақыт қатар өмір сүріп, осы тілдердің аралық қабатын жасауы. Бұл терминді М. Бартоли ұсынған. Мысалы, қазақ және орыс тілі қатар ұзақ өмір сүруде. Егер де осы екі тіл жеңілмей бір-бірімен сіңісіп, бір тілдей болып кетіп жатқан болса, адстрат құбылысын байқауға болады. Көбіне адстрат құбылысынан субстрат пен суперстрат пайда болады.

Тілдің элементтердің бір тілден екінші тілге енуі дегеніміз дыбыстардың, сөздердің, қосымшалардың, белгілі бір грамматикалық тұлғалардың екінші бір тілге өтіп кетуін айтамыз. Мәселен, бұрын-соңды қазақ тілінде ұшыраспаған *в, ф, ц, ь, ь, ё, э, ю, я* дыбыстары тілімізге орыс тілінің әсерінен еніп кеткен.

Тілдердің өзара бір-біріне әсерінен тіл білімінде тілдік одақ түсінігі қалыптасты. Тілдік одақ идеясы алғаш 1923 жылы Б. де Куртэннің «Вавилонская башня и смешение языков» атты мақаласында пайда болды. Бұл терминді тіл біліміне орнықтырған Н. С. Трубецкой болатын [4, 311]. Тілдік одақ дегеніміз туыс емес әртүрлі тілдер семьясына немес тобына жататын тілдердің ұзақ уақыт бойы бір географиялық кеңістікте орналасып, жиі қарым-қатынастың нәтижесінде бір-біріне әсер етіп, бір тілдік элемент

екінші тілге ауысып, тілдің дыбыстық, лексикалық және грамматикалық құрылымындағы ұқсастықтардың орын алуынан болатын тілдердің әсерін айтамыз. Бүгінде тіл білімінде Балқан тілдер одағы (әртүрлі тілдер тобына жататын грек, албан, болгар, македон, румын, түрік, цыган тілдері), Еділ тілдер одағы (угро-фин тілдер тобына енетін удмурт, марий тілдері, түркі тілдер тобына жататын чуваш, татар, башқұрт тілдері), Орталық Азия немесе Гималай тілдер одағы (иран, дравид, тибет-қытай тілдері) деген түрлері кездеседі. Мысалы Балқан тілдер одағына жататын удмурт тілінде татар тілінің әсерінен болған *дж* аффрикат дыбысы бар. Бұл бірде бір угро-фин тілдер тобына енетін тілдерге тән емес. Немесе марий тілі чуваш тілінен сын есімнің салыстырмалы *-рақ* жұрнағын қабылдаған: *сайрақ* – сай (жақсы) + рақ; керісінше чуваш тілі марий тілінде көптік мәнді білдіретін *-сем* деген қосымшаны қабылдаған: *ялсем* – ауылдар. Негізінде түркі тілдерінде көптік мәнді білдіретін жалғау: *-лар* (*-лер, -дар, -дер, -тар, -тер*).

2) Қоғамда болып жатқан түрлі жағдайлардың (саяси, экономикалық, мәдени, тарихи, діни т.с.с.) тілге әсер етуі негізінде. Мысалы, діни жағдайларға байланысты айтатын болсақ, бүгінде көпшілік орындарда *бомба, террорист* деп жалған айқайласаңыз, қылмыстық жауапкершілікке тартыласыз. Немесе *сақалдылар* деп бұрындары үлкен кісілерді айтсақ, қазір қосымша мағынада теріс ағымдағы немесе діни адамдарға қатысты қолданамыз. Қоғамдағы діни мәселелердің сөз мағынасына тигізіп жатқан әсері осындай. Немесе саяси жағдайларға байланысты бір халық тілінің жойылып кетуі немесе басқа тілдермен ассимиляциялануын да жатқызуға болады.

3) Жаһандық үдерістің ықпалы негізінде. Қазіргі қоғамдағы түрлі ақпараттық дамулар тіл дамуына қатты әсер етіп жатыр. Тілдегі үнемдеу құбылысы, сауатсыздық, тілдік әсер т.с.с. мәселелер. Мысалы, *біз ашылдық* деген сөйлем *біздің дүкен жұмысын бастады* (*ашылды*) болып қолданылуы керек еді. Әлемде жүргізіліп жатқан үштілділік тіл саясатының әсері қазақ тілінің дамуына да ықпал етуде. Мәселен, қазақ-ағылшын-орыс (көп жағдайда қазақ=орыс) тілдерінің қатар қолданылуы тілдік тұрғыдан қазақ тілінің дамуына кері әсер етіп жатыр. Әлеуметтік тұрғыда қоғамда қазақ тіліне деген немқұрайлық, сұраныстың жоқтығынан тілдің құрылымына да зиян келуде. Қазақ тілінің төл дыбыстарын дұрыс айтпау (*н-ды «н» деу, ө-ні «о» деу*), сөйлемді дұрыс құрмау, яғни синтаксистік конструкцияны бұзу (*мен ойлаймын еліміздің болашағы жарқын болады деп, дұрысында мен еліміздің болашағы жарқын болады деп ойлаймын*) немесе сөздің семантикасын түсінбеу, уәжсіз қолданыстар сияқты мәселелер орын алуда. Тілді білу біз үшін көптік етпейді. Тек ағылшын тілі (орыс тілі) үстем еткен заманда өз ана тілің сол тілмен тең дәрежеде қолданылмай көлеңкесінде қалып қоятын болса, тіліңе қауіп төнеді, тіл дамуы тежеледі.

3 Тіл бірте-бірте, баяу өсу ретімен дамиды. Тілдің дамуы эволюциялық жолмен жүзеге асады [5, 162]. Тіл бірден дамымайды. Қоғамда болып жатқан өзгеріс пен тілдегі өзгеріс бір емес. Қоғам революциялық жолмен дамиды. Қоғамда болып жатқан соғыс, дүмпулер, табиғи апаттар (жер сілкінісі, өрт, су тасқыны т.с.с.), қоғамдық формацияның ауысуы сияқтылар тілде болмайды, тек осы жағдайлар тіл дамуына әсер етеді. Тілдің лексикасы жаңа атаулармен толығыу немесе сөз мағынасының аясы тарылып қалуы, сөз дыбысталуында немесе грамматикалық түрленуінде өзгерістер орын алуы мүмкін. Адам баласының дыбыстық тілі шыққанған дейін ым-ишарамен, одан кейін тілде сөздер, сөз тіркестері, сөйлем пайда болды. Уақыт өте келе күрделі, құрмалас сөйлемдер құрылды. Сөздер бір категорияға біріктірілді. Міне, мұның бәрі бірден емес, жайдан күрделіге қарай өсу ретімен болған өзгерістер болып табылады.

4 Тілдің дамуы тарихи болып саналады. Тіл бірден пайда болмайды, оның дамуы өсімдіктер мен хайуанаттар дамуына ұқсамайды. Тілдің дамуы мен өзгеруі тарих бойында сабақтастықпен жүреді, алайда әртүрлі дәуірдегі өзгерістердің көрсеткіштері бірдей емес. Ол үнемі толығып, жетіліп отырады. Кейде тілдік жүйенің ғасырлар бойы тұрақты болатын дәуірлері де болады.

5 Тілдің қабаттар біркелкі, бірдей дәрежеде дамымайды [5, 162]. Мәселен, лексика фонетика мен грамматикаға қарағанда жиі өзгереді. Мұның себебі қоғамда орын алып жатқан тарихи жағдайларға байланысты. Қоғамда пайда болған сан алуан жаңа атаулар, неологизмдер немесе қолданыстан шығып қалатын сөздер тілдің лексикалық қабатында көрінеді. Мәселен, ақпараттық технологияға қатысты *лайк, фейк, вайнер, аккаунт, дедлайн, монопо* т.б. Тілдің лексикалық қабатында өзгерістер орын алса, оның дыбыстық жүйесі мен грамматикасында да өзгерістердің болуы шарт емес.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келгенде, тілдің дамуы дегеніміз тіл жүйесінде болатын өзгерістерді айтамыз. «Өзгеріске ұшырамайтын, бір қалыпта қалып қоятын тіл болмайды. Тіл атаулының барлығы да сөздік құрамы жағынан болсын, грамматикалық және фонетикалық құрылымдары жағынан болсын заман өткен сайын өзгеріске ұшырап, дамып отырады. Тілде болатын өзгеріс-құбылыстар алуан түрлі, бірақ солардың барлығы бірдей тілдің дамуы деген ұғымға жата бермейді. Тілдің дамуы деп, оның лексикалық құрылымының жаңа атаулармен, жаңа ұғым көрсеткіштерімен толығып, грамматикалық және дыбыстық құрылымдарының шыңдалып, жетілуін, сөйтіп тілдің икемділік, орамдылық қасиетінің артуын айтады» [5, 161]. Тіл динамикалық құбылыс болғандықтан, бір орында тұрмай, түрлі сапада көрінеді. Тілдің дамуына әсер ететін жағдайлар қоғамдық болып табылады. Тіл қоғамның

дамуына, қоғам тілдің дамуына үнемі жағдай тудырып отырады. Демек, тіл дамуының себебін түсіндірген жағдайда ғана тіл табиғатын толыққанды өз мәнінде түсінуге мүмкіндік туады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Жалмаханов, Ш. Ш.** Тіл білімінің тарихы. – Қарағанды : ҚарМУ баспасы, 1999. – 203 б.
- 2 **Аханов, К.** Тіл білімінің негіздері. – Алматы, 2002. – 664 б.
- 3 **Реформатский, А. А.** Введение в языкознание. – М., 2005.
- 4 **Қалиев, Ғ.** Тіл білімі терминдерінің сөздігі. – Алматы : Фирма «Орнак» ЖШС, 2012. – 388 б.
- 5 **Қордабаев, Т.** Жалпы тіл білімі. – Алматы, 1999. – 195 б.

Материал 29.05.18 баспаға түсті.

E. E. Tuite¹, L. B. Kadyrova²

Закономерности развития языка

¹Филологический факультет,
 Карагандинский государственный университет
 имени Е. А. Букетова,
 г. Караганда, 100028, Республика Казахстан;

²Факультет инновационных технологий,
 Карагандинский государственный технический университет,
 г. Караганда, 100027, Республика Казахстан.
 Материал поступил в редакцию 29.05.18.

Y. Y. Tuite¹, L. B. Kadyrova²

Conformities to the law of language development

¹Philological Faculty,
 E. A. Buketov Karaganda State University,
 Karaganda, 100028, Republic of Kazakhstan;

²Faculty of Innovative Technologies,
 Karaganda State Technical University,
 Karaganda, 100027, Republic of Kazakhstan.
 Material received on 29.05.18.

С первых дней существования человечества язык служит основным средством общения. Проблема взаимоотношений языка и общества включает в себя многие аспекты. Будучи общественным

явлением, язык отражает своеобразие конкретно-исторических особенностей развития каждого из народов, их неповторимые социальные и коммуникативные ситуации. Развитие языка определяется действием ряда внутренних, присущих самому языку закономерностей, а также влиянием внешних, внеязыковых факторов, которые ускоряют или замедляют ход языковой эволюции. В статье рассматриваются основные законы и закономерности развития языка. К ним относятся формы языковых контактов, взаимосвязь и взаимовлияние языков, дифференциация и интеграция языков и др. В статье говорится о проблемах закономерности языка, которые позволяют определить природу языка.

From the first days of existence of humanity language serves as the basic means of intercourse. The problem of mutual relations of language and society plugs many aspects in itself. Being the public phenomenon, language reflects originality of concrete-historical features of development of each of people, their unique social and communicative situations. Development of language is determined by the action of a row of internal conformities to law inherent to the language, and also by influence of external, extralinguistic factors that accelerate or slack up language evolution. Basic laws and conformities to law of development of language are examined in the article. The forms of language contacts, intercommunication and mutual influence of languages, differentiation and integration of languages and other, relate to them. The article talked about the problems of language, conformities to law that allow to define the nature of language.

B. A. Tulegenova¹, A. T. Eshmuratova², N. Bimakhanbetova³

¹Senior teacher, Philological Faculty, M. Auezov South-Kazakhstan State University, Shymkent, 160000, Republic of Kazakhstan;

²Senior teacher, Philological Faculty, M. Auezov South-Kazakhstan State University, Shymkent, 160000, Republic of Kazakhstan;

³Senior teacher, Philological Faculty, M. Auezov South-Kazakhstan State University, Shymkent, 160000, Republic of Kazakhstan

e-mail: iyadgs@mail.ru

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE POLYLINGUAL IDENTITY IN HIGHER EDUCATION

Features and analyses of the formation of the polylingual identity in higher education are considered in this article. Polylingualism is the basis of formation of a multicultural identity. Multilanguage personality or multicultural identity is an active speaker for multiple languages, which is a set of value orientations of the individual inclinations, which are necessary for successful interaction with other cultures on an equal environment. The positive nature of the process of cultural globalization, which affects all aspects of modern society, is largely dependent on how the higher education system will address the preparation of students – future professionals for multilevel interaction within a diverse range of cross-cultural communications.

Keywords : polylingual, identity, multilingual, globalization, development, society, formation, individual, personality.

INTRODUCTION

Today's higher education system does not fully meet the requirements for the preservation of intellectual and moral potential. It is still weakly oriented toward self-assessment, self-realization and self-development of the individual. The market economy in civilized society requires that every person act as a subject with broad choices. It means to follow that the educational system, on the one hand, must satisfy the rapidly changing requirements of society, and on the other, ensure the development of the identity, taking into account its requests, abilities, interests, motivations, value orientations. And on the conditions of the universities or higher education, it's worth considering the student's age is a period of active development of cultural and moral personality structures. The educational system of the university is a complex of forms, means, methods, regulations and principles that stimulate the

cultural and moral development of a student – future specialist. In connection with these, the main goal of education is the formulation of the general and professional culture of students, their understanding of the history and culture of civilization, the elevation of spiritual needs, multilingual needs, the introduction to the ethical norms of communication, as well as awareness of their place in the system of culture, self-development and moral consciousness. In the process of teaching, the institution should actively promote the self-development and self-education of the individual, his ability and readiness to master the social role system. And also in this process the university should be aimed at creating conditions for the formation of future professionals for multilevel interaction within a diverse range of cross-cultural communications. Personality develops in activity, when there is a necessary conditions and prerequisites. Globalization with its contradictory phenomena that tend to increase, confronts education priority – training future professionals for professional work in a multicultural environment, the formation of the ability to communicate and collaborate with people from different social groups, nationalities, and religions. Therefore, the problem of identity formation in such a space, able to search and find a solution to socio-cultural tensions, tolerance, is becoming increasingly important. Kazakhstan is unique with its strong multinational. Unique polylingual space has formed on this land, which is a powerful factor in the progressive development of society. Eurasian roots of the people of Kazakhstan can join Eastern, Asian, Western, European flows and create a unique variant of the Kazakhstani personality in polylingual space. On the necessity of learning the state of multilingualism, Russian, native and one of the European languages – and continuously remind the President: «I am personally for that in our country know and Kazakh, and Russian. As for the Kazakhs, they speak both languages. Therefore, the challenge is to other people mastered the Kazakh language as the state – it will work for mutual understanding. I think that would be good for Kazakhstan possession and English, which would only elevate us all. I'm sure one day we will live to see such a great time when we can without interpreters to communicate with the world».

Polylingual education in the Republic of Kazakhstan at the moment is one of the main directions in the system of higher education. And that school is the most important stage in the process of formation and development of the individual in polylingual space of the university stage when consciously formed the core values and principles of life. That institution is able to provide the student with an environment that provides a harmonious combination of universal humanistic qualities of the person with the ability to complete the implementation of its national, cultural, linguistic and ethnic needs. In this connection, one of the important tasks of universities is expanding multicultural component content of higher education, rising of future specialists to master the world cultural heritage and foreign languages. Foreign language provides direct access to the culture and

social experience of other nations, and also calls for the learning process of cultural dialogue, opening more opportunities for cross-cultural interaction.

MAIN PART

The formation of a socially active, moral, realizing their individual abilities – the main objectives of education, successful solution of which depends on the direction and pace of reform of high school. One of the urgent problems facing teachers of the modern school is a psychological-pedagogical dualism with regard to developing personality – training and education is not always based on knowledge about the psychology of the polylingual identity development and the formation of his personality. Feature of modern society is to bring together countries and people, strengthen their cooperation, the globalization of the world as a whole. The positive nature of the process of cultural globalization, which affects all aspects of modern society, is largely dependent on how the higher education system will address the preparation of students – future professionals for multilevel interaction within a diverse range of cross-cultural communications.

The entry of Kazakhstan into the world of educational space specially actualizes the problems of multilingual education, one of which should be recognized as the factors of personality in the polylingual multicultural environment. Polylingualism is the basis of formation of a multicultural identity. Multilanguage personality is an active speaker for multiple languages, which is a set of value orientations of the individual inclinations, which are necessary for successful interaction with other cultures on an equal environment. In polylingual society is successfully developed a tolerant multicultural environment, where coexist and enrich national customs and traditions, music, literature, theater, and so on. In annually message to the people of Kazakhstan the President said «Kazakhstan is an unique country. In our society, intricately united and complementary, mutually feed each other a variety of cultural elements». Achieving the goals and objectives of multilingual education is closely connected with the necessity of forming a new communication identity, which is characterized by willingness to intercultural communication, the ability to live in a multicultural community, an important part of which is the sphere of professional activity, and the ability to use foreign languages for professional purposes.

In accordance with these requirements in Kazakhstan developed a continuous training tiered standard of the state language in the system of children's garden-school – college – higher education institution in which the levels of education defined the polylinguism (SERF). It reflects the content of training and written requirements for the levels of education in three languages on the four main kinds of speech activities (listening, speaking, reading and writing). In general, the proposed standard levels consistent with the provisions of the State program of functioning and development of languages in the Republic of Kazakhstan. The

standard is implemented all the level model of foreign language education, which has developed by KaZSUIR and WL named after Abylaikhan (2006) and aimed at creating of a unified national system of foreign language education. The model proposed in the Concept of development of foreign language education of the Republic of Kazakhstan, which shows the levels and content of foreign language education for primary and secondary schools, special schools for linguistic and non-linguistic higher educational institutions, as well as for continuing education. «In accordance with the objectives set by the President of the Republic of Kazakhstan and the State Program of Development of Education of the Republic of Kazakhstan for 2011–2020» State Program functioning and development of languages for 2011–2020 and the cultural program «Trinity of languages» by 2020 all Kazakhstani people must master the Kazakh, Russian and English languages. «The implementation of multilingual education requires an expansion of educational sphere, sharing of experiences, increasing linguistic knowledge of Kazakhstan and formation of a multicultural identity, effectively functioning in the conditions of the internationalization of education and globalization. The factor preventing parallel mastering three or more languages, is the lack of a common methodological platform, regulatory management and content database and a single control and evaluation mechanism of the multilingual education, resulting in a lack of standardized training in all three languages does not allow.

The challenge now is to develop the legal and regulatory documents of the theoretical problems of multilingual education, its scientific, educational and methodical and organizational support. The problem is the quantitative and qualitative composition of the teaching, leading classes in three languages, as well as advanced training faculty accordance with the requirements of multilingual education. The way to solve a large part of these problems are, in our opinion, the following: the publication of a new generation of high-quality textbooks, manuals, trilingual dictionaries: invitation of foreign and Kazakh specialists in the field of polylinguism lectures and master classes. All these problems require not only the right organizational and methodical approaches, but also few financial costs. Further measures for the implementation of multilingual education are:

- development and introduction of new elective courses in three languages, in accordance with international standards
- development of innovative methods of multilingual education based on the study of advanced experience of foreign countries
- development of multilingual model of distance learning
- increasing the number of teaching staff to undergo training in the framework of exchange abroad
- publication of educational, training-methodical and scientific literature according to the account of multilingual education in Kazakhstan.

Kazakhstan society feels the need for the formation of multilingual personality. Given that polylingual person has all the possibilities to occupy in society more prestigious – both social and professional relations – position, possession of Kazakh, Russian and foreign languages in Kazakhstan so far as the need to consciously and becomes an indispensable condition for the formation professional language person. Nevertheless, to date, has developed a certain contradiction between the lack of elaboration of pedagogical conditions conducive to the successful development of the individual in polylingual space of the university and demand in a globalized world of the individual specialist of a sphere, capable and ready for full cooperation with the representatives of various cultural groups in the framework of the their professional duties.

CONCLUSION

As English teachers we are almost always on the lookout for a new and interesting ways to stimulate our language learners. However, the modern university education process is still traditional and does not have sufficient capacity to deal with the problem. One reason for this is the lack of a holistic concept of forming a multi-cultural identity of the student in the learning process by means of subjects. But there is a set of philosophical, psychological, pedagogical ideas that can form the basis of a set of conditions for the efficient formation of a personality of future professionals of any sphere in learning foreign languages. It should be noted that the formation of the personality of students in polylinguality was the subject of a special study. According to the analysis of scientific papers, we have seen that there is currently no consensus on the phenomenon of «personality, brought up in polylinguality», no generally accepted structure of personality development in polylingual space of the university, did not fully identify opportunities of foreign language in the formation of the individual. Modern science should be done at universities. The benchmark for a high school of our country is the Nazarbayev University. As you know, the university is the place where human capital is formed, and we strive to make our high school had all the conditions for this. At this point in our country under the leadership of the Head of State built a system of higher education, which is being developed entirely in line with the world's most important trends. Among them – the integration and internationalization of the education system of the world, promoting the autonomy of universities, independent of their accreditation, the international mobility of students, teachers, knowledge and innovation, and others. Implementation and management of the program in high schools need to consider factors such as the formation of a specialized trained faculty, trilingual. Implementation of multilingual education requires an expansion of educational sphere, sharing of experiences, increasing linguistic knowledge of Kazakhstan and formation of a multicultural identity, effectively functioning in

the conditions of the internationalization of education and globalization. The factor preventing parallel mastering three or more languages, is the lack of a common methodological platform, regulatory management and content database and a single control and evaluation mechanism of the multilingual education, resulting in a lack of standardized training in all three languages does not allow. Thus, to date, has developed a certain contradiction between the lack of elaboration of pedagogical conditions conducive to the successful development of the individual in polylingual space of the university and demand in a globalized world of the individual specialist of a sphere, capable and ready for full cooperation with the representatives of various cultural groups in the framework of the their professional duties.

REFERENCES

- 1 **Nazarbaev, N. A.** Annual message to people of the President of the Republic of Kazakhstan. – Astana, 2012.
- 2 State program of functioning and development of languages for 2011–2020 and of the cultural program «Trinity of languages» by 2020. – Kazakhstan. Astana, 2010.
- 3 The Law of the Republic of Kazakhstan «On Education» dated July 22, 2011. – Kazakhstan. Astana, 2011.
- 4 The State Program of Education Development in the Republic of Kazakhstan till 2020. Kazakhstan. Astana.
- 5 **Bondarevskaya, E. V.** Base personality-oriented education. – «Rostov-on Don», 2000.
- 6 High-grade education to renovated country. Speech of the President of the Republic of Kazakhstan. Kazakhstan. Astana. 2004, October 12.
- 7 **Beloborodov, O. R.** The influence of social environment on the development of self-esteem. – М., 2005. – 320 p.
- 8 **Suleymenova, E. D., Smagulova, Zh. S.** Языковая ситуация и языковое планирование в Казахстане. – Алматы : Қазақ университеті, 2005. – P. 115.

Material received on 29.05.18.

Б. А. Тулегенова¹, А. Т. Еимуратова², Н. Бимаханбетова³

Жоғары білім алуға көп тілді тұлғаны дамыту ерекшеліктері

^{1,2,3}Филология факультеті,

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент қ., 160000, Қазақстан Республикасы.

Материал 29.05.18 баспаға түсті.

Особенности развития полиязыковой личности в высшем образовании

^{1,2,3}Филологический факультет,
Южно-Казахстанский государственный университет
имени М. Ауэзова,
г. Шымкент, 160000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 29.05.18.

Бұл мақалада жоғары оқу орнында көп тілді тұлғаны дамыту ерекшеліктер мен полилингвалық сәйкестікті талдауды қалыптастырудың анализі қарастырылған. Полилингвизм көпмәдениеттікке сәйкес негізгі формуласы болып табылады. Көптілді жеке немесе көпмәдениеттікке сәйкес белсенді сөйлеуші бірнеше тілдерге арналған, ол өз кезегінде жеке құндылықтарының жиынтығын ұсынатын, басқа жағдайларға байланысты басқа да мәдениеттердің өзара байланысы үшін қажет. Өмірлік сипатқа ие технологиялық процесті дамытудың барлық аспектілері қазіргі заманның барлық аспектілеріне байланысты болады, өйткені білім алудың жоғары деңгейлі жүйесі студенттердің болашақаралық коммуникациялар шеңберіндегі көпжақты өзара қарым-қатынастар бойынша болашақ мамандарға айналуы керек.

В этой статье рассматриваются особенности и анализ формирования полиязыковой личности в высшем образовании. Полиязычие является основой формирования поликультурной личности. Полиязыковая личность – это активный носитель нескольких языков, представляющий собой совокупность ценностных установок и склонностей личности, которые необходимы для успешного взаимодействия с представителями других культур на равноправной основе. Положительный характер процесса глобализации культуры, который затрагивает все аспекты современного общества, во многом зависит от того, как система высшего образования будет заниматься подготовкой студентов – будущих специалистов по многоуровневому взаимодействию в рамках широкого круга межкультурных коммуникаций.

К. С. Халмирзаева¹, Э. Э. Халмирзаев²

¹ст. преподаватель, кафедра «Английского языкознания», Филологический факультет, Южно-Казахстанский государственный университет имени М. Ауэзова, г. Шымкент, 160000, Республика Казахстан;
²ст. преподаватель, кафедра «Английского языкознания», Филологический факультет, Южно-Казахстанский государственный университет имени М. Ауэзова, г. Шымкент, 160000, Республика Казахстан
e-mail: kulanda.67@mail.ru

СОВРЕМЕННЫЕ ТРЕБОВАНИЯ К УРОКУ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА

В этой статье рассматриваются виды современных требований к уроку немецкого языка. Современному обществу нужны образованные, нравственные, предприимчивые люди и они должны владеть не менее двумя иностранными языками, у некоторых второй может быть – немецкий. На занятиях немецкого языка всё обучение, воспитание и развитие осуществляется в русле личностно ориентированного и системно-коммуникативного подхода. Основная педагогическая задача преподавателя немецкого языка – организовать благоприятные условия для успешных учебных действий на уроке. Но для этого преподаватель должен четко знать: чему учить и как учить. В связи с этим определяются требования к современному занятию.

Ключевые слова: современные требования к образованию, процесс обучения, задача, цель, подход.

ВВЕДЕНИЕ

Иностранный язык – один из важных и относительно новых предметов в системе подготовки современного студента в условиях поликультурного и полиязычного мира. Главной задачей преподавателя иностранного языка является коммуникативная задача.

Это значит научить студентов общаться на уровне, достаточном для адаптации в иноязычном обществе. Принцип активности студента в процессе обучения был и остается главным в дидактике. Под этим понятием подразумевается такое качество деятельности, которое характеризуется высоким уровнем мотивации, осознанной потребностью в усвоении знаний и умений, результативностью и соответствием социальным нормам. На занятиях

немецкого языка всё обучение, воспитание и развитие осуществляется в русле личностно ориентированного системно-коммуникативного подхода.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В центре педагогического процесса – студент с его возможностями, потребностями, запросами, трудностями.

Весь учебно-воспитательный процесс ориентирован на формирование коммуникативной компетенции, причем продвинутой в чтении и элементарной в говорении, аудировании, орфографии. Об этом написано множество книг, статей, диссертаций. Меняются цели и содержание образования, появляются новые средства и технологии обучения, но какие бы не свершались реформы, занятие остается вечной и главной формой обучения. На нем держалась традиционное и стоит современное преподавание школа. Какие бы инновации не вводились, только на занятии, как сотни и тысячи лет назад, встречаются участники образовательного процесса: преподаватель и студент. Между ними (всегда) – океан знаний и рифы противоречий. И это – нормально. Любой океан противоречит, препятствует, но преодолевающих его – одаривает постоянно меняющимися пейзажами, неохватностью горизонта, скрытной жизнью своих глубин, долгожданым и неожиданно вырастающим берегом.

Что бы ни твердили о компьютеризации и дистанционном образовании, преподаватель всегда будет капитаном в этом плавании и главным штурманом проводки через все рифы. Как бы ни старались сравнивать преподавателя с обучаемыми, он как был, так и остается главным действующим лицом на любом этапе обучения студента. Потому, что он – всегда старше, за ним – знания, опыт понимания и применения этих знаний. Но все это – не облегчает, а осложняет его жизнь. Перед преподавателем – живые, вечно меняющиеся, непредсказуемые студенты, от которых не всегда знаешь, чего ожидать.

Любое занятие – имеет огромный потенциал для решения новых задач. Но решаются эти задачи зачастую теми средствами, которые не могут привести к ожидаемому положительному результату.

Влюбить обучающего в свой предмет, помочь ему осознать собственный смысл в изучении иностранного языка – вот главная задача на сегодняшний день.

Меняется характер деятельности обеих сторон. Студент перестает быть пассивным участником образовательного процесса, а наравне с преподавателем участвует в постановке целей и задач каждого занятия, определяет план своей работы, выбирает средства и способы достижения поставленных целей, активно участвует в оценивании своей деятельности и деятельности одноклассников. Сформированность универсальных учебных действий является залогом профилактики трудностей обучающего.

Не будем забывать, что современному обществу нужны образованные, нравственные, предприимчивые люди, которые могут:

- анализировать свои действия;
- самостоятельно принимать решения, прогнозируя их возможные последствия;
- отличаться мобильностью;
- быть способными к сотрудничеству;
- обладать чувством ответственности за судьбу страны, ее социально-экономическое процветание.

Язык должен осваиваться осознанно. Важно создавать условия, когда студенты учатся слушать друг друга, умеют адекватно оценивать свой ответ, хотят узнавать новое. Таким образом, основная педагогическая задача преподавателя немецкого языка – организовать благоприятные условия для успешных учебных действий на уроке. Но для этого преподаватель должен четко знать: чему учить и как учить [2, с.15].

В связи с этим, можно определить следующие требования к современному занятию:

- четкое формулирование цели;
 - определение оптимального содержания занятий в соответствии с требованием учебной программы и целями занятий, с учетом уровня подготовки и подготовленности студентов;
 - прогнозирование уровня усвоения обучаемыми научных знаний, сформированности умений и навыков, как на занятиях, так и на отдельных его этапах;
 - выбор наиболее рациональных методов, приемов и средств обучения, стимулирования и контроля и их оптимального воздействия на каждом этапе занятия;
 - выбор оптимального сочетания различных форм работы на занятии и максимальную самостоятельность студентов в процессе учения, обеспечивающий познавательную активность,
 - преподаватель должен быть проблемным и развивающим: преподаватель сам нацеливается на сотрудничество со студентами и умеет направлять студентов на сотрудничество с преподавателем и сокурсниками;
 - преподаватель организует проблемные и поисковые ситуации, активизирует
 - деятельность обучающихся;
 - создание условий успешного обучения студентов.
- Требования к современному уроку немецкого языка:*
- хорошо организованное занятие в хорошо оборудованном кабинете должно иметь хорошее начало и хорошее окончание;

- преподаватель должен спланировать свою деятельность и деятельность студентов, четко сформулировать тему, цель, задачи урока;
- урок должен быть проблемным и развивающим: преподаватель сам нацеливается на сотрудничество со студентами и умеет направлять студентов на сотрудничество с преподавателем и сокурсниками;
- преподаватель организует проблемные и поисковые ситуации, активизирует деятельность студентов;
- вывод делают сами студенты;
- минимум репродукции и максимум творчества и сотворчества;
- учет уровня и возможностей студентов, в котором учтены такие аспекты, как профиль группы, стремление студентов;
- умение демонстрировать методическое искусство преподавателя;
- планирование обратной связи [1, с. 218].

Как для студентов, так и для преподавателя, урок интересен тогда, когда он современен в самом широком понимании этого слова. Индивидуальный подход преподавателя к каждому студенту выявляет необходимость создания индивидуальных заданий, ситуационных задач, рефлексивных заданий на отслеживание усвоения материала.

Поэтому преподаватель, подобно режиссеру, должен создать условия, чтобы студенты сами проанализировали уровень усвоения ими учебного материала.

ВЫВОДЫ

Урок немецкого языка в новых условиях стал гибким, разнообразным по методам преподавания, насыщенным по использованию новых технических средств. Проектирование качественно нового урока должно отвечать запросам общества, которое предъявляет новые требования к уровню владения иностранным языком. Иностранный язык теперь рассматривается как способ познания окружающего мира и способ саморазвития. Преимущество иностранного языка перед другими предметами заключается в том, что в целях обучения иностранному языку уже заложен личностно – деятельный подход. Как только преподаватель поймет, что его главной задачей является научить студента общаться на немецком языке, он сможет создать такие условия, в которых обучающиеся начнут действовать, а не выполнять набор упражнений.

Действенно обучающие занятия отвечают современным требованиям при изучении иностранного языка, и в том числе немецкого языка.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Маслыко, Е. А., Бабинская, П. К., Будько, А.Ф. и др.** Настольная книга преподавателя иностранного языка: Справ. пособие / – М. : Выш. шк., 1996. – 522 с.
- 2 **Носович, Е. В., и Мильруд, . Р. П.** Методическая аутентичность в обучении иностранным языкам. // Иностр. языки в школе. – 2000. – № 1. – С. 27–30.
- 3 **Саланович, Н. А.** Обучение чтению аутентичных текстов лингвострановедческого содержания // Иностр. языки в школе. – 1999. – № 1. – С. 13–17.
- 4 **Байнеш, Ш. Б.** Новый подход в обучений инностранному языку в Казахстане// КазНПУ им. Абая Вестник. – № 1 (51). – 2015. – С. 205–209.
- 5 **Утебалиева, Г. Е., Какскабасова, Х. Р.** О коммуникативной компетенций вторичной языковой личности и носителя языка// КазНПУ им. Абая Вестник. – № 2 (52). – 2015. – С. 84–89.

Материал поступил в редакцию 29.05.18.

К. С. Халмирзаева¹, Э. Э. Халмирзаев²

Неміс тілі сабағына қойылатын заманауи талаптар

^{1,2}Филология факультеті,

М. Әуезов атындағы

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,

Шымкент қ., 160000, Қазақстан Республикасы.

Материал 29.05.18 баспаға түсті.

K. S. Halmirzayeva¹, E. E. Halmirzayev²

Modern requirements in teaching German language

^{1,2}Philological Faculty,

M. Auezov South-Kazakhstan State University,

Shymkent, 160000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 29.05.18.

Бұл мақалада неміс тілі сабағының заманауи талаптарының түрлері қарастырылады. Қазіргі заманғы қоғамға білімді, моральдық, кәсіпкерлікке бейім мамандарға мұқтаж және олар кем дегенде екі шет тілін меңгеруі керек, ал екінші тілі – неміс тілі болуы мүмкін. Неміс тілі сабақтарында барлық білім беру, тәрбиелеу және дамыту адамға бағдарланған жүйелік-коммуникативтік тәсіл арқылы жүзеге

асырылады. Неміс тілі мұғалімінің негізгі педагогикалық міндеті сабақта тиімді педагогикалық іс-әрекеттер үшін қолайлы жағдайлар жасау болып табылады. Бірақ бұл үшін мұғалім нені үйрету және үйрену керектігін білуі керек. Осыған байланысты заманауи сабаққа қойылатын талаптар айқындалады.

This article deals with the modern requirements for German language lesson. Modern society needs educated, moral, enterprising people and they must know at least two foreign languages, some of them may have German as the second one. In the German language classes, all education, upbringing and development is carried out in the channel of the person-oriented and communicative approach. The main pedagogical task of a German language teacher is to organize favorable circumstances for the successful teaching activities in the lesson. But for this, the teacher must clearly know: what to teach and how to teach. In this connection, the requirements for the modern lesson are determined.

ГРНТИ 15.41.39

Р. Р. Шафигулина¹, С. М. Ерденова²

¹магистр, преподаватель, Подготовительный факультет, Международный Казахско-Турецкий университет имени А. Ясави, г. Туркестан, 161200, Республика Казахстан;

²магистр, преподаватель, Подготовительный факультет, Международный Казахско-Турецкий университет имени А. Ясави, г. Туркестан, 161200, Республика Казахстан

e-mail: ¹rozaliya_17@mail.ru; ²sandy.erdenova@mail.ru

НЕВЕРБАЛЬНЫЕ СРЕДСТВА ОБЩЕНИЯ КАК ВАЖНЫЙ ПРОЦЕСС В МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Эта статья рассматривает значимость невербальных средств общения в процессе межкультурной коммуникации. Невербальные средства – это целая система несловесных сигналов, внешних телесных движений. Мимика, жесты, интонация голоса, осанка, поза, улыбка, походка человека говорят о многом собеседнику. Продуктивность общения, особенно в контексте межкультурной коммуникации, характеризуется в зависимости не только от того, в какой мере доходчиво понятны собеседнику слова, а также и от умения правильно и адекватно истолковывать информацию, демонстрируемую жестами, мимикой, движениями тела, темпом, тембром голоса и другими невербальными средствами коммуникации.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, компетенция, специфика невербального общения, представители разных культур.

ВВЕДЕНИЕ

В период XXI века становится все более очевидным, что общество формируется по этапу расширения связи и взаимозависимости разных стран, народов, культур и их менталитета. Данный процесс привлек внимание разнообразные области общественной жизни совершенно всех стран мира. В данное время нереально найти этнические общности, которые никак не почувствовали бы на себе влияние как со стороны культур других народов, так и более обширной общественной среды, существующей в отдельных регионах и в мире в целом. Это отразилось в стремительном росте культурных обменов и непосредственных контактов между государственными

институтами, социальными группами, общественными движениями и отдельными индивидами разных стран и культур. Расширение сферы взаимодействия культур и народов делает особенно актуальным вопрос о культурной самобытности и культурных различиях, а также актуализирует саму сферу межкультурной коммуникации как общекультурного характера, так и в области международной деловой активности [1, с. 11].

В настоящее время людям доводится контактировать с представителями разных областей деятельности, различных культур, носителей разных языков. Самоочевидно, что изучение этики, культуры, различных форм языкового и неязыкового общения способствует оптимальному процессу коммуникации. Общение является одним из ведущих обстоятельств жизнедеятельности человека. Социальное поведение человека детерминировано вероятностью общения людей при помощи языка. Вербальная коммуникация — необходимое условие существования человека в обществе. Однако общение возможно как с помощью слов, так и с помощью невербальных средств.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Невербальные средства – это целая система несловесных сигналов, внешних телесных движений. Мимика, жесты, интонация голоса, осанка, поза, улыбка, походка человека говорят о многом собеседнику. Возможно утверждение о наличии неординарного языка – языка движений. С первых дней жизни человек начинает пользоваться невербальными средствами коммуникации. Рожденный младенец успешно сигнализирует взрослым о своем состоянии, желаниях, пользуясь движениями тела, мимику, жесты, интонацией голоса, иначе говоря, первым языком, на котором начинает говорить ребенок, является язык движений. Эти биологически врожденные возможности ребенка обуславливают ему взаимосвязь с матерью, что необходимо для его выживания и нормального развития. По мере развития ребенок умеет «прочитать» лицевую экспрессию, адекватно реагировать на улыбку, строгое выражение лица и т.п. Невербальные средства коммуникации являются основным путем общения для детей раннего возраста. Особую роль они играют в контексте межкультурной коммуникации. Эффективность общения зависит не только от того, насколько понятны собеседнику слова, но и от способности адекватно интерпретировать информацию, передаваемую жестами, мимикой, движениями тела, тембром голоса и другими невербальными средствами коммуникации. Предполагается, что изучение элементов невербальной коммуникации способствует более эффективному пониманию смысла общения, потому как именно они способны передавать информацию о личности собеседника, об отношении участников коммуникации с учетом ситуативных факторов.

Значимость человеческой речи как наиболее известного вербального средства коммуникации сложно переоценить. Одновременно с этим в ходе общения постоянно осуществляется и невербальная коммуникация. Продуктивность общения, особенно в контексте межкультурной коммуникации, характеризуется в зависимости не только от того, в какой мере доходчиво понятны собеседнику слова, а также и от умения правильно и адекватно истолковывать информацию, демонстрируемую жестами, мимикой, движениями тела, темпом, тембром голоса и другими невербальными средствами коммуникации. Благодаря этому в ходе общения с людьми иных культур основным полагается знание элементов культурно-специфической невербальной коммуникации – обладание межкультурной компетенцией.

Ученый А. Томас определял межкультурную компетенцию, как: «выражение способности понимать, уважать, ценить и продуктивно использовать условия и факторы восприятия, суждения, осознания и действия в отношении себя и других людей в условиях взаимной адаптации, границы которой могут варьироваться от проявлений толерантности к несовместимым понятиям до развития форм общения и сотрудничества, основанных на совместных действиях, и до создания жизнеспособной модели ориентации в мире, восприятия и строения мира» [2, с. 337].

Невербальная коммуникация представляет собой обмен невербальными сообщениями между людьми, а также их интерпретацию. Она возможна потому, что за всеми этими символами и знаками в каждой культуре закреплено конкретное значение, понятное окружающим [3, с. 49].

Невербальное общение – общение без помощи слов, часто возникает автоматически. Оно может или дополнять и усиливать словесное общение, или ему противоречить и ослаблять его. Хотя невербальное общение и является часто неосознанным процессом, в настоящее время оно довольно хорошо исследовано и для достижения необходимого результата с успехом может контролироваться [4, с. 113].

К одним из средств невербальной коммуникации относят: кинесику, тактильное поведение, проксемику и хронемнику.

Кинесика представляет собой совокупность жестов, поз, телодвижений, используемых при общении в качестве дополнительных выразительных средств общения. Данный термин был выявлен с целью исследования общения посредством движений тела. Кин – это мельчайшая единица движения, из них образовывается поведение, в такой же мере как речь формируется из слов, предложений и фраз. Считывая кинемы, мы интерпретируем сообщения, которые формируются через жесты и другие телодвижения. Составляющими кинесики являются жесты, мимика, позы и взгляды, которые имеют как физиологическое происхождение (к примеру,

зевота, потягивание, расслабление и др.), так и социокультурное (широко раскрытые глаза, сжатый кулак, и т.п.).

Жесты – это различного рода движения тела, рук либо кистей рук, сопровождающие в процессе коммуникации речь человека и выражающие отношение человека непосредственно к собеседнику, к какому-то мероприятию, другому лицу [5, с. 173].

Мимика предполагает собой все перемены выражения лица человека, которые возможно наблюдать в ходе общения [6, с. 114]. Она является одной из важных элементов невербальной коммуникации. Лицо собеседника по коммуникации произвольно либо непроизвольно привлекает наше внимание, ибо экспрессия лица предоставляет возможность получать обратную связь о том, понимает нас собеседник или нет.

Как например, в Китае во время разговора принято улыбаться вне зависимости от того, о чем идет речь. Хотя эта улыбка является выражением согласия и приветствия, а никак не чувства радости и взаимной приязни, как это полагается у европейцев. У японцев практически постоянно спокойное выражение лица, вне зависимости от внутренних чувств, которые они стараются скрывать, пряча под маской. Японцы снимают “маски”, исключительно среди близких людей и в тот момент, когда их никто не видит, давая свободу смеху и слезам.

Визуальное взаимодействие – применение движения глаз либо контакт глазами в ходе коммуникации [4, с. 106]. По глазам можно выразить богатую палитру человеческих эмоций и чувств. Например, визуальный контакт может означать начало беседы, а во время разговора он является знаком внимания, поддержки или же, наоборот прекращения общения. А также возможность указывать на окончание реплики либо коммуникативного процесса в целом.

К окончанию нынешнего столетия в Казахстане складывается относительно устойчивый стандарт культуры общения. Её отличительным характером следует считать сопоставление элементов современной (урбанизированной, европейской) и традиционной (архаичной, восточной) культур. У казахстанцев непрямая визуальная связь принимается во внимание как скромность и уважение к собеседнику, одновременно с этим у нашего соотечественника существует манера с великим любопытством наблюдать за событиями, происходящими около него или же свободно рассматривать незнакомца и отводить взгляд, едва только это становится явным. В сравнении с людьми западных культур наш народ в большинстве случаев смотрят под ноги, на тротуар.

Поза – положение человеческого тела и движения, которые принимает человек в ходе коммуникации [7, с. 96]. Это одна из менее заметных пониманию моделей невербального поведения, вследствие этого при наблюдении за ней, можно получить важный анализ о состоянии человека.

Благодаря позе возможно суждение, напряжен человек или расслаблен, настроен на благоприятный разговор либо стремится быстрее закончить его.

Контрастное сравнение поведения резидентов различных культур дало возможность полагать, что при коммуникации люди разных культур используют разнообразные виды тактильных прикосновений к своим собеседникам. К такому рода прикосновениям ученые относят, прежде всего, рукопожатия, поцелуи, поглаживания, похлопывания, объятия и т.п. [8, с. 113]. Ссылаясь на эмпирические исследования, при помощи различного рода прикосновений процесс коммуникации способен приобрести специфичный характер и проходить с разнообразной результативностью.

В глубине каждой культуры существует собственные нормы прикосновений, которые контролируются устоями традиций и обычаев данной культуры и принадлежностью взаимодействующих людей к тому либо другому полу. Нередко это заключается обусловленностью той роли, которую исполняют мужчина и женщина в надлежащей культуре. В некоторых культурах недозволительно прикосновение мужчины к мужчине, но при этом никак не лимитируется прикосновение женщины к женщине. В других культурах воспрещается женщинам прикасаться к мужчинам, в то время как мужчинам, как правило, дозволяется прикасаться к женщинам при общении.

При противопоставлении рукопожатия представителей русской и казахской культур можно отметить, что оно намного длительнее и дружеское чем у англичан. А поцелуй, равным образом, вероятен во время приветствий, прощаний и поздравлений. Наряду с этим, наши влюбленные пары относительно редко целуются на всеобщее обозрение людей в сравнении с западными молодыми парами. Показывать близкую любовную связь в обществе у нас запрещается. Однако в наше время это становится допустимым, а множество людей старшего поколения к данному проявлению молодежи относятся критически неодобрительно.

Проксемика – это использование пространственных отношений при коммуникации [7, с. 256]. Данное понятие было введено американским психологом Э. Холлом в целях исследования закономерностей пространственной организации коммуникации, кроме того воздействия территорий, расстояний и дистанций между людьми на характер межличностного общения. Специально назначенные исследования показали, что они основательно отличаются в разных культурах и считаются в достаточной мере значимыми для коммуникации.

В анализе межличностной дистанции в Японии, Венесуэле и США было выявлено, что когда японцы говорят на своем родном языке, они сидят дальше всех друг от друга, американцы занимают срединное положение, а

венесуэльцы – ближе всех. В то время как женщины относительно во всех культурах располагаются рядом друг с другом, чем мужчины.

Скажем к примеру, резидентов средиземноморских культур (Греция, южная Италия), которые отдают предпочтение преимущественно близкую межличностную дистанцию в коммуникации, чем граждане стран Северной Европы (Финляндия, Дания). В некоторых культурах есть заметные отличия в дистанции, которые зависят от рода взаимоотношений, как например, в Аргентине, где благоприятные взаимоотношения предполагают общение на близком расстоянии, а отрицательного характера – на далекой.

Хронемика – это использование времени в невербальном коммуникационном процессе [7, с. 258]. Для беседы время является немаловажным фактором, нежели слова, жесты, позы и дистанции. Осознание и расходование времени полагается считать единицей невербальной коммуникации, и оно сильно отличается в разных культурах.

Таким образом, к примеру, общинное собрание в африканских деревнях начинается в тот момент, когда соберутся все жители деревни. А в США если вы опаздываете на имеющую весомое значение встречу, то это воспринимается как отсутствие заинтересованности к работе и оскорбление для партнера, а в Латинской Америке задержаться на минут 40–45 считается обычным делом. Журналист Нұрсерік Тілеуқабыл в своей статье «Кешігу әдет пе, дерт пе?» опубликованной в газете «Қала мен дала» пишет: «Казахам слово «опаздывать» очень знакомо. Пунктуальность в нашем сознании – понятие растяжимое, нерасторопность – совсем безусловный рефлекс, ставший частью национального менталитета».

Вдобавок, хронемика рассматривает ритм, движение и расчет времени в культуре. Поэтому в мегаполисах предпочтительно ходить по улицам нужно оживленнее, нежели в маленьких городах.

Невербальное общение может дополнять вербальную информацию: если улыбаетесь и говорите: «Здравствуйте, как дела?», то эти два алгоритма восполняют друг друга. Дополнение значит, что невербальные компоненты являют речь более красочной, конкретизируют и истолковывают ее. Улыбка при виде знакомого или при встрече с другом, когда говорите ему, что очень рады увидеться с ним, дополняет речевое сообщение. Речь лучше воспринимается, в том случае если она сопровождается жестами.

Люди применяют невербальное общение с целью того, чтобы глубже, вернее и понятнее выразить свои идеи, эмоции, чувства. Это является общим для абсолютно всех культур, хотя тем либо иным невербальным знакам в разных культурах придается различное значение. Таким образом, для общения с представителями иных культур необходимо знать и понимать невербальные формы общения, присущие данной культуре.

Ниже приведены некоторые примеры невербального общения, которыми пользуются во всем мире, однако которые в каждой стране имеют свое значение, что нередко создает большие трудности в межкультурной коммуникации. К примеру, жест «все отлично!». Для нас – это кисть, сжатая в кулак и поднятый вверх большой палец. Но в некоторых странах этот жест символизирует высокую оценку. В Германии, Австрии, Италии и Франции – используется в значении «Один», в Японии – «Пять». А также, в англоговорящих странах – это жест олицетворяет желание поймать попутную машину и просьбу остановиться при голосовании на дороге.

Существует еще один известный жест – подушечки большого и указательного пальца соединены в кольцо. Этот жест во всех англоязычных странах, а также в некоторых странах Азии и Европы обозначает «Окей!», «Все отлично!», «Все в порядке!». В действительности для французов этот знак значит «Ноль» или «Ничего». В Японии применяют этот жест в разговоре о деньгах. А мусульмане воспринимают его как обвинение в нетрадиционной ориентации.

ВЫВОДЫ

Из этого следует, что при незнании невербального языка страны, даже элементарный жест и не умелое его использование, могут привести к значительным неприятностям. Данные примеры говорят о том, к каким последствиям могут привести неверное понимание жестов, не учитывающие национальную специфику говорящего. Прежде чем истолковывать какие-либо выводы о значении жестов и языка тела, предварительно нужно принять к сведению национальную составляющую человека.

В заключение можно аргументировать, что отправляясь за границу либо контактируя с представителем другой культуры, человек сталкивается не только лишь с проблемой языка, но и с этикетными нормами, традициями, отличительными чертами общения и правилами поведения другой страны. Не представляя о том, что допустимо, возможно, желательно, не разрешено, в том или ином государстве, следовательно, значит, неосуществима эффективная интеграция в ее общество.

Обстоятельством удачной коммуникацией между людьми, в частности разных национальностей и культур, принимается во внимание не только их речь. Одну из важнейших ролей в межкультурном общении занимает невербальная коммуникация.

Способность понимать жесты невербального общения и умение использовать их самому, поможет иметь успех не только в бизнесе, но и в будничные дни. К довершению всего, компетентность в области межкультурного общения сможет оказать влияние на решение наиболее всемирных проблем, таких как, к примеру, конфликт культур.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **German, N. F.** Differences in cultural patterns as the greatest challenge to intercultural communication/ N. F. German// Наука в современном информационном обществе: Материалы VII международной научно-практической конференции. н.-и. ц. «Академический». – North Charleston, SC, USA, 2015. –С. 9–12.

2 **Thomas, A.** Psychologie interkulturellen Lernens und Handelns// In ders. (Ed.): Kulturvergleichende Psychologie. Eine Einführung. – Göttingen : Hogrefe. 1993. – С. 337–424.

3 **Письменный, Е. В.** Актуальность мифологического в современном социокультурном пространстве / Е. В. Письменный // LIV Международной научно-технической конференции «Достижения науки – агропромышленному производству». – Челябинск : Челябинская государственная агроинженерная академия, 2015. – С. 48–53.

4 **Морозов, В. П.** Искусство и наука общения: невербальная коммуникация: учебник / В. П. Морозов. – М. : ИП РАН, 2005. – 189 с.

5 **Бергельсон, М. Б.** Межкультурная коммуникация как исследовательская программа: лингвистические методы изучения кросс-культурных взаимодействий / М. Б. Бергельсон // Вестник МГУ. – 2006. – № 4. – С. 166–181.

6 **Грушевицкая, Т. Г.** Основы межкультурной коммуникации : учебник для ВУЗов / Т. Г. Грушевицкая. – М. : Юнити, 2005. – 214 с.

7 **Лабунская, В. А.** Экспрессия человека: общение и межличностное познание: учебник / В. А. Лабунская. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2005. – 214 с.

8 **Персикова, Т. Н.** Межкультурная коммуникация и корпоративная культура: учебное пособие / Т. Н. Персикова. – М. : Логос, 2007. – 216 с.

Материал поступил в редакцию 29.05.18.

R. P. Shafigulina¹, S. M. Yerdenova²

Бейсезімдік құралдар мәдениетаралық қатысымның маңызды процесі ретінде

^{1,2}Дайындық факультеті,

Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті,

Түркістан қ., 161200, Қазақстан Республикасы.

Материал 29.05.18 баспаға түсті.

R. Shafigulina¹, S. Yerdenova²

Non-verbal means of communication as significant process in intercultural communication

^{1,2}Preparatory Faculty,

K. A. Yesevi International Kazakh-Turkish University,

Turkestan, 161200, Republic of Kazakhstan.

Material received on 29.05.18.

Бұл мақала бейсезімдік қатынас құралының мәдениетаралық қатысым процесіндегі мәнін қарастырады. Бейсезімдік құралдар – бұл тұтас ауызша емес сигналдар, сыртқы дене қозғалыстар жүйесі. Адамның мимика, интонация, дауыс беру, сымбат, дене тұрысы, жымиыс, жүріс-тұрысы серіктесіне көп нәрсені айтады. Нәтижелі қарым-қатынас, әсіресе контекстінде мәдениетаралық қатысымға байланысты ғана емес, сонымен қатар, қандай дәрежеде серіктесіне түсінікті сөздер, сондай-ақ дұрыс және ақпаратты барабар түсіндіру, қимылмен көрсету, мимика, қозғалыстар, дене, қарқынды, дауыс тембрі және басқа да бейсезімдік қатысым құралдарымен сипатталады.

This article is devoted to the importance of non-verbal means of communication in the process of intercultural communication. Non-verbal means is a whole system of non-verbal signals, external body movements. Mimicry, gestures, voice intonation, posture, smile, motion of the person shows much about the interlocutor. The productivity of communication, especially in the context of intercultural communication, depends not only on the extent to which the words are intelligibly understood by the interlocutor, but also on the ability to correctly and adequately interpret information displayed by gestures, facial expressions, body movements, tempo, voice and other non-verbal means of communication.

Л. Б.Телгараева¹, Л. Ж. Мұсалы²

¹1-курс докторанты, Филология, әдебиеттану және әлем тілдері факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы;

²ф.ғ.к., доцент, Филология, әдебиеттану және әлем тілдері факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы

e-mail: ¹Ltelgaraeva@gmail.com; ²lailamussaly@gmail.com

**МҰХТАР МАҒАУИННІҢ «АЛАСАПЫРАН»
РОМАНЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ РУХ МӘСЕЛЕСІ**

Мақалада Мұхтар Мағауиннің «Аласапыран» романының қазақ тарихи романдары арасында өзіндік орны туралы, туындыда ұлт тарихының маңызды кезеңдері жөнінде сөз болады. Корнекті қазақ қаламгері М. Мағауиннің жазушы ретінде қалыптасуы, шығарма жазудағы өзіндік ерекшелігі мен жазушылық таланты және «Аласапыран» романындағы ұлттық рух мәселесі сөз болады. Автор романда көтерілген ұлттық рух мәселесінің өзектілігін Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласымен байланыстыра отырып дәлелдейді. Елбасының ұлттық код, ұлттық болмыспен бірегейлікті сақтай отырып, сананы жаңғырту бойынша өткен тарихымызды, ұлттық құндылықтарымызды дәріптеуді сөз етеді. Тарихи романдағы Ораз-Мұхаммед бейнесін ашатын портреттік көріністер, жазушының идеясын танытатын диалог, монологтар арқылы романның идеялық-көркемдік ерекшелігі ашылады. Бас кейіпкердің бейнесін беру арқылы маңызды ойлар түйіп, ұлттық рух мәселесін ашады

Кілтті сөздер: ұлттық рух, ұлттық бірегейлік, рухани код, ұлттық құндылықтар, этномәдени ақпарат.

КІРІСПЕ

Өткен тарихымыз ұлттық бірегейліктің, рухани қорымыздың қазынасы, бүгінгі күннің айнасы, ертеңі, болашағы. Халқымызда «Ердің артында мол байлық қалғанша, жақсы аты қалғаны игі» деген аталы сөз бар. Осы орайда, шығармалары мәдени-әдеби ақпаратқа мол, бүгінгі әдебиетіміздің көрнекті өкілі – Мұхтар Мағауин тұлғасы мен шығармашылығы біздің мақаламызға негіз болып отыр.

Мұхтар Мағауин – көркем сөздің, көсем сөздің шебері, жазушы, ғалым, тарихшы, әдебиетші, сыншы, публицист. Жазушының «Аласапыран», «Шақан Шері», «Сары казак» романдары мен «Көкбалак», «Жармак», «Жыланды жаз» шығармалары ұлттық болмысымен мазмұнымен ерекшеледі. Қаламгер туралы Ф. Мүсіреповтің: «Мұхтар Мағауин ана тіліміздің байлығын, оралымды, астарлы, әрі от-жалынды, әрі нәзік те биязы бояу-сырларын алғашқы адымдарынан бастап-ақ меңгеріп алғанын көрсетеді. Тіліміздің оралымдылығын тереңдете қосқан үлесі де аз емес» [1, 17 б.], – деген тұжырымды пікірі М. Мағауиннің жазушылық шеберлігіне берілген шынайы анықтама.

XX ғасырдың 60-70 жылдары ұлттық әдебиетте үлкен бетбұрыс, рухани сілкініс үдерісі туғаны белгілі. Шығармашылығында Абай тілінің құдыреті мен Әуезов сөзінің мәдениеті бар М. Мағауин осы бетбұрысқа үлкен үлес қосты. Жазушы туындылары қазақ ұлтының санасының серпілуіне себеп болғаны жөнінде орнықты ғылыми пікірлер қалыптасқан. Ал жазушы шығармаларындағы этномәдени ақпараттың көркемдік-эстетикалық табиғаты арнайы зерттеуге тұрарлық.

Бала кезінде-ақ «Мұхтар Әуезов сияқты жазушы боламын» - деп айтқан М. Мағауин баспасөз бетінде он тоғыз жасында көріне бастаған алғашқы шығармаларымен-ақ әдеби қауым мен оқырман жұршылықтың назарын өзіне аударып білген.

ҚР Мәдениет министрлігінің тапсырысы бойынша М. Мағауинге түсірілген деректі фильмде М. Мағауин: «Мен туылған жылы қазақта бірнеше мың ұл туылыпты, бірақ тәңірдің таңдауы маған түскен, жазушы болсын деп, мен тартып алғаным жоқ, мен еңбек жасап алғаным жоқ, маған берді, сыйлады, бұл несиеге берілген дарын, қашанда жазушы болсаң да, математик болсаң да дарынды несиеге береді, жаратқан енді осыны жарату, іске асыру адамның өзіне байланысты, тегін келген дарынды орынды жұмсайтын болса ол мақсатына жетеді» - деп айтады. Жазушының бойына біткен дарыны әдебиет әлеміне қазақ ауыз әдебиетін зерттеушісі, прозашы, үлкен романист ғалымды алып келді. Дарындылығымен қоса Мағауиннің өскен ортасы да үлкен қаламгер болуына септігін тигізген. Мағауиннің кіндік қаны тамған жер киелі Абай ауылымен қоныстас болған. Туғанынан бастап әжесінің қолында өскен, әжесі сөзге шебер болған, өткен заман туралы, ашаршылық туралы әңгімелерін тыңдап өскен (алғашқы әңгімелері ашаршылыққа арналған «Бір уыс бидай», «Тіленші»), атасы Мағауия тарихты, әдебиетті, әдет-ғұрыпты бойына сіңірген кісі болған екен, сондай-ақ, үйде көрген тәрбиесі ғана емес ауыл ақсақалдарының алдын көрген, содан кейін ортағасырлық шығыс әдебиетінің, батыс әдебиетінің, орыс әдебиетінің, француз әдебиетінің, ағылшын әдебиетінің, неміс әдебиетінің үлгілері

бар, ежелгі қазақтың сөз қолданысын терең бойына сіңірген, осының бәрі М. Мағауиннің дүниетанымдық көзқарасына, жазушы ретінде қалыптасуына әсер еткен, адасушылық болмаған, ұлтшыл болған, жанына жақын санаған жазушылар: Тургенев, Толстой, Стендаль, Бальзак, Джек Лондон, Чехов, Мопассан және Хемингуэй болған.

М. Мағауиннің үлкен бабасы Құрымбай Абаймен жақын араласқан. Жазушы, Мағауия Сембайдың «Алаштың алдаспаны» деген кітабының «Қуатты ойдан бас құрап, еркеленіп шығар сөз» бөлімінде Мұхтар Мағауинмен болған сұхбатында М. Мағауиннің: «Құрымбай атам – ұлы Абаймен сыйлас қана емес, аралас, дос-жар болған адам. Кемеңгер замандасы, жас кезінен-ақ біздің Құрекенді ежелгі шежіре, қазақы тарихты терең білгендігі үшін, ең бастысы кісілігіне қарай қатты құрмет тұтқан сияқты. Абай біздің ақсақалды өз тарапынан жиі шақыртады екен» -деп айтқан оқырман қауым біле бермейтін деректі көрсеткен [2]. Мұнда жазушының үлкен әкесінің әкесі Құрымбай Абаймен замандас қана емес, үзеңгілес жақын дос болғанын көреміз. Бірде ауылында қонақта болған Абай «Сөз ұстайтын ұл тусын, ел ұстайтын би тусын», – деп бата берген екен. М. Мағауиннің қаламы қазақ үшін жорғалаған қазақтың нағыз сөз ұстаған шешені, көркем сөз өнерінің шебері ретінде қалыптасуына осы батаның әсері болған болар.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Жазушы хандық дәуірдегі әдебиетті зерттеп, XV ғасырлардағы жыраулар поэзиясын жарыққа шығарды. Әдебиет шежіресіне Асан Қайғы, Қазтуған, Доспанбет, Шалкиіз сынды әлемдік поэзияда бұрын-соңды болмаған ұлы жырауларды әкелді. Жыраулар мұрасы халқымыздың неше ғасырлық рухының көрінісі, қайталанбас, тозбас байлығы. ҚР Мәдениет министрлігінің тапсырысы бойынша М. Мағауинге түсірілген деректі фильмде филология ғылымдарының докторы, профессор Мырзатай Жолдасбеков: «Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиетті зерттеу нәтижесінде Мұхтар жарқыратып «Қобыз сарыны» деген кітап шығарды, бес ғасыр жырлайды кітабы осының айғағы, бұл Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиетке жұрт бара алмай жүрген, тайсақтап ұрлап оқып жүрген, ынтығып, зарығып оқып жүрген ақындарды жарқыратып шығарды, Мұхтар оларды тудырған жоқ, Мұхтар оларды жарық дүниеге қайта алып келді. «Қобыз сарыны», «Алдаспан», «Аласапыран» тарихи дилогиясы М. Мағауинді көзі тірісінде атын аңызға айналдырған туындылар», – деген. Бұл тарихи шығармалар бүгінгі күні еліміздің өткен тарихынан сыр шертер құнды әдеби мұрамыз. Осындай әдеби мұраларымыз арқасында әр халық өзінің өткен тарихымен таныса алады.

Елбасымыз – Н. Назарбаевтың өткен жылғы жолдаған жолдауында «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік»

жолдауының жалғасы – «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында «Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс.

Мен қазақстандықтардың ешқашан бұлжымайтын екі ережені түсініп, байыбына барғанын қалаймын.

Біріншісі – ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайды.

Екіншісі – алға басу үшін ұлттың дамуына кедергі болатын өткеннің кертартпа тұстарынан бас тарту керек. Біз жат идеологиялардың әсері туралы айтқанда, олардың артында басқа халықтардың белгілі бір құндылықтары мен мәдени символдары тұрғанын есте ұстауымыз керек. Тиісінше, оларға өзіміздің ұлттық құндылықтарымыз арқылы ғана төтеп бере аламыз» [3], – деп Елбасымыз ұлттық код, ұлттық болмыс пен бірегейлікті сақтай отырып, сананы жаңғырту және білімділікке ұмтылуды баса айтып көрсеткен еді. «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты биылғы жолдауында Елбасымыз жетінші міндет бойынша Адами капитал – жаңғыру негізінде «Ұлттың әлеуетін арттыру үшін мәдениетіміз мен идеологиямызды одан әрі дамытуымыз керек» [4], – деп көрсеткен.

Әлемдегі ғаламдану үдерісі, қоғамның рухани адамгершілікті қамтитын мәдениеттердің өзара байланысы мен жалпыадамзаттық құндылықтардың құрамды бөлігі – ұлттық рухани құндылықтар. Қай ғасырда болмасын рухани мұра, рухани құндылық – ұлтты ұлт ретінде қалыптастырып, ұлт ретінде өмір сүруінің кепіліне айналған тарихи дүние. Яғни, өткен тарихымызды, ұлттық құндылықтарымызды бүгінгі заман сұранысымен сабақтастыра байланыстырып, дәріптеуіміз қажет.

Әдебиет пен тарихты қатар таныған Мағауин: «...Мен қазақ тарихына қатысты жеті, сегіз роман жазуым керек еді, Есім хан заманы бар, Абылай хан заманы бар, жүйе жүйе етіп...», – дейді. Қазақ халқының тарихы күрделі саяси құбылыстардан тұратыны белгілі. Халқымыз небір аласапыран замандарда көп қиындық көрді. Осыған орай, өткен қиын қилы заманды, өзімізге белгілі, қазақ орыс халқының арасындағы мәдени, саяси байланыстар мен қарым-қатынас тарихына байланысты жазған М. Мағауиннің «Аласапыран» романын алуға болады. Жазушыға «Аласапыран» тарихи роман-дилогиясы үшін Қазақ КСР-інің Абай атындағы Мемлекеттік сыйлығы берілген.

Бұл «Аласапыран» тарихи романындағы ұлттық құндылықтарды сипаттайтын тілдік ерекшеліктер, сөз өнеріндегі жазушы шығармашылығының өзгешелігі, романдағы көптеген әдеби туындыларда қолданыла бермейтін, қазақтың көнерген сөздері, жазушы мәтінде келтірген сөз-сөйлемдері, қолданылу ерекшеліктеріне зер салуды қажет етеді.

М. Мағауин «Аласапыран» романында XVI ғасырдың аяғы мен XVII ғасырдың басында өмір сүрген Ораз-Мұхаммедтің қырық жыл өмірі арқылы сол кезеңдегі қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, ешкімге ұқсамайтын менталитетін, тілін, дінін, қазақ-орыс арасындағы қарым-қатынасын, дәлірек айтқанда, патшаның отаршылдық саясатын, қазақты ұлт ретінде жоюға арналған жоспарын суреттейді. Осындай қиын заманда еліміздің тәуелсіздігін, ұлтымыздың асыл қасиеттерін, ұлттық құндылықтарын қорғауда хандардың, сұлтандардың, билердің, батырлардың ерлігі, ұлттық рухы, шешендік өнерлері тарихи шығарманы көркемдей түседі.

Романның бірінші кітабы «Тарихтың тоғыз жүз тоқсан алтыншы, тышқан жылы...», – деп басталып Созақтағы кеңесте Тәуеккел ханның қалға (ханның ізбасары ретінде хан әулиетінен ұлысбектері, би, батырлар қалаған сұлтан) сайлау рәсімі мен хан шешімі бойынша он алты жасар жас Ораз-Мұхаммедтің қалға сайлануы, жастық, албырттығынан патшаның, орыстың қолына тұтқындалып, мұнарасы биік Мәскеуге аттанысынан шежіре шертіліп, Ораз-Мұхаммедтің Ресейде де өз халқының қасиетін жоғары бағалатып, орыс-қазақ қатынастары және екі ел достастығының тарихындағы үлкен роль атқарғаны, өз елінен сырт жүріп, туыстары – анасы, әйел баласынан айрылып күйреуі, бірақ Федор патша қайтыс болып, орнына Борис Годуновтың отыруы, Ораз-Мұхаммедтің Хан Керменге хан сайлануы және сол кездегі қазақтардың Абдолла ханмен ұрыстағы жеңісі оны қайта түлетіп суреттеуде, кең далада көсіліп өскен қыран құс пен тар қапаста қамыққан ашулы арыстанның бейнесін жасауда М. Мағауин өзіндік жазу шеберлігін танытқан.

Романда бірнеше кейіпкерлер аты аталады (хандар, сұлтандар, билер, ұлыс, бектер, болыстар, шаруалар, т.б.), бірақ жазушы Ораз-Мұхаммедті барлық оқиға арасында жеке даралай бейнелеп көрсетеді. Қалға сайлау сәтінде: «...Жасы кіші болса да, жаны – алау от! Ана тегін сұрасаң – ноғаймен соғыста шәйіт болған әйгілі Болат сұлтанның жиені. Ата тегі!.. Ерлігі елу жұртқа белгілі, заманында ел бастап көсем де болған, сөз бастап шешен де болған, қартайғанда хандықты тастап, құдай жолын қуған эзиз піріміз Шығай ханның немері! Тәуеккел хан иемнің кемел ағасы, кешегі Хақ-Назар ханның қалың қолының алдындағы қара дауыл болған, мергендігі, батырлығы, мәрттігі үшін Ұзын оқты атанған Ондан сұлтанның аруағына кім бас ұрмас. Ораз-Мұхаммед сұлтан сол Ондан сұлтанның өзі болмаса да көзі емес пе!..», – деп би, бектердің айтқаны хан Тәуеккелге айтқаны. Осы кейіпкерлердің қай-қайсысы да тарихи тұлға, олардың атын атап, түсін түстеп, әрқайсысының мінез ерекшелігін атап өту арқылы оқырманына тарихи дерек беріп, өз ата-бабаларына деген мақтаныш сезімін оятып, рухын көтереді.

«Кошпендінің лашығында» тарауында (I бөлім Қазақ даласы) қара кедейдің тұрмыс тіршілігін, жүдеу өмірін көргендегі Ораз-Мұхаммедтің кейпін

(Төбеттің үйінде қонақта болған сәт): «Менің ертеңгі аламандарым!», - деген ой келді кенет басына. Бірақ оғаш көрінбеген. «Жеткізем! – деп ойлады, – бақытқа, байлыққа жеткізем!» Алайда, тым күйсіз екен. Аш-арық бала өскенде аламан болып не жарытпақ. Алыса кетсе, айбары басым дұшпанның астына түспей ме. Елді байыту керек! Байыту үшін... байыту үшін әділ билік керек. Міне! Сұлтан әділ болса, хан – ер болса, елдің көсегесі көгереді. Жаттан айбыны артады. Алмаған жау қоймайды. Барі де анау жылдарғы шапқыншылықтың кесірі. Әйтпесе... әйтпесе... деп Ораз-Мұхаммедтің ойлап-түйгенімен береді, кедейшілік өмірдің жанына батып, қабырғасы қайысқанын әсерлі суреттейді жазушы [5, 95 б.].

«Биіктен барлағанда» тарауынан (II бөлім Ібір-Сібір жұрты): «– Тақсыр, не мал бағар кең жайылымы жоқ, құдайдың қарғысы атқан осындай, ит байласа тұрғысыз жерге неге қызықтық? Жарақсыз күнде неге жау іздедік?

Ораз-Мұхаммед кеудесін кере күрсініп, үнсіз бөгеліп қалды.

– Шайлығып тұрмысың? – деді содан соң.

– Жоқ, – деді Манақ. – Ер арманы – жорықта өлу. Тәңірім төсек тарқызып жан сұрамағай. Бүгін болмаса, ертең, мұнда болмаса, басқа тарапта өлерім хақ. Қылышым қолымда кетсе болды да.

– Жат жасағы көрінсе жапырыла қашу керек пе, тік көтеріле тура аттану керек пе?

– Аттану керек. Бірақ жүз адаммен емес.

– Жүз мың қолдан жалғыз ауыз сөз озар кез болады. Жау іздеген – жарактыға жолығар, жол іздеген – жақсы досқа жолығар. Өз басымыз жаманшылығын көргеміз жоқ. Безінгеннен не ұтасың. Тіпті, көршінің кім екенін таныған теріс пе. Мағұл мен ноғайдың, қалмақ пен бұқардың кім екенін білеміз. Ал мына жаңа көрші кім? От шашып, тас ататын қаруының сыры неде? Егер осы қару сенің қолыңа түссе...» [5, 180 б.]. Енді бірде, мұнараларына зеңбірек орнатқан, іскері түгелімен от-қару ұстаған бекіністі жеңіп алу үшін Ораз-Мұхаммед амалы жоғынан келіссөзге барамын деп әнтек іске аяқ басады: «– Көршіні таңдап алмайсың. Бірақ танып білу шарт. Сүлеймен пайғамбардың күші сиқырлы жүзінде екен дейді. Орыстың күші – от ойнатып, топ атқан күдіретті қаруында ғана ма? Егер бар күш қаруда ғана тұрса, оған тоқтам қандай? Досты қалап табасың. Бірақ жүздеспесең, сырласпасаң мәрттігін қалай көресің» бүгінге дейін егескен, ерегіскен, қағысып, соғысқан жерім жоқ...» [5, 220 б.].

Жаушылармен кездесуде воеводаның (қолбасы, ортағасырлық Россиядағы ең үлкен әскери шен.) Ораз-Мұхаммедтен «...Ниет ақ болса, қауға ойламаса, қару неме керек» – деп аламандарының қару-жарақтарын тастауын сұрағанда – Жарайды... Сендік. Келісім осыған қарап тұрса, қаруды тастаймыз.... – Жігіттер! ...Сендер ақ патшаның өзі болмаса да,

көзін көріп тұрсындар. Мына қарағай қиманы – хан сарайы деп біліңдер. Той үстіне келіппіз. Ақ ниет, дос пейілдің белгісі ретінде тегіс қаруларынды тапсырыңдар! – дегенде батырлары бір нәрсені сезгендей – Сұлтан ием! Сенбе жауға! Қаруды тастатпа! Жарлық бер! Жарып шығамыз! Жартымыз өлсек, жартымыз өтеміз. Сұлтан ием – деп Манақ батыр Ораз-Мұхамедтің алдына тізерлей отыра кеткенде – Түрегел! Осында жартымыз өлу үшін келіппіз бе! Не түгел өлеміз, не түгел қайтамыз! – ...Өлімнен қорқамысың? ... Өлімнен қорқынышты құлдық бар! Әлде ұл-қызың, ұрпағың тегіс құлдықта шіруін қалаймысың? – деп зекиді [5, 225–227 б.]. Мұнда жас қалғаның туа біткен өр мінезін, қайсарлығың, өз дегенін орындата білетін, ақылды, сөзге шебер, әрі өз күшіне сенімді бейнесін жазушы шебер беруде.

«Аласапыран» тарихи романы – ұлттық шежіре, тіліміз, мәдениетіміз, тарихымыз! Мәдени ақпаратқа бай, мәдени-ақпараттық кеңістікте орны бар осындай тарихи шығармаларымыз арқылы бостандық, тәуелсіздік, жер үшін күресумен бірге, көшпенділік дәстүр, салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарымызды келер ұрпаққа ғибрат етіп, ұлттық рухымызды көтеріп дамытуымыз керек.

Ғ. Мүсіреповтің: «Аласапыран» – қазақ совет прозасының тағы бір үлкен мақтанышы. «Жақсы еңбек» дейтініміздің шеңберіне сыймайтын, сыйы терең, тіл көркемдігін түгел меңгерген, шебер қаламынан ғана туа алатын қымбат қазына» [1, 17 б.], – деп пікір қалдырған.

ҚОРЫТЫНДЫ

М. Мағауиннің жазушы ретінде концептуалдық бағдарламасы қандай деген ой келеді. Жоғарыда айтқандай, ол – ұлтшыл, ұлттың тарихы үшін көп еңбектенген адам, ол үшін оған ұлттың бірегейлігі маңызды, сондықтан тарихи романға барып тұр, осы романды жазу үшін қанша тарихи фактыларды қопарды, автор 4–5 ғасыр бұрын болған өмірді суреттеу арқылы біздің болашағымызға бағдар көрсетеді. Автор этномәдени ақпаратқа көп барған, қазақтың ішкі жан дүниесін, дүние танымын, санасын көрсету арқылы қазақтың қазақ екенін этномәдени ақпарат арқылы ашып көрсеткен. Романда ұлттың бойындағы Елбасымыздың «Ұлттық бірегейлікті сақтау» бағыттарының бірінде айтып отырған рухани кодты, ұлттық бірегейлікті, ұлттық рухты жазушы сол 80-ші жылдары көтерген. М. Мағауин ұлттық таным, ұлттық даму деген мәселелерді концептуалдық бағдарламасына негіз етіп қойған. Қазіргі таңда мұндай тарихи шығармалардың әсері мол, сондықтан бұл шығармаларды таныту, бұларды басқа тілдерге аударып тарату ол қазақтың бірегейлігін күшейтеді, басқа ұлттарға танытады, ұлттық рухты көтереді, халықаралық қарым-қатынасты дамытады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ:

1 **Мүсірепов, Ғ.** Әдебиет кәсіп емес, өнер [Мәтін] : Толғаныстар / – Алматы : Жалын, 1987. – 124 б.

2 **Темірхан Медетбек.** Мағауия Мағауин туралы. Абай ақпараттық порталы // Түркістан газеті. – 2012, 20 Наурыз.

3 **Назарбаев, Н. Ә.** Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. – 2017, 12 сәуір, – № 70.

4 Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы // Айқын. – 2018, 10 қаңтар. – № 4.

5 **Мағауин, М.** «Аласапыран» : тарихи роман. – Алматы : Жалын, 1981. – 384 б.

Материал 29.05.18 баспаға түсті.

Л. Б. Телгараева¹, Л. Ж. Мусалы²

Проблема национального духа в романе «Аласапыран» Мухтара Мағауина

^{1,2}Факультет филологии и мировых языков,
Казахский Национальный университет имени аль-Фараби,
г. Алматы, 050040, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 29.05.18.

L. B. Telgaraeva¹, L. Zh. Mussaly²

Issue of national spirit in Mukhtar Magauin's novel «Alasapyran»

Faculty of Philology and World Languages,
al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan.
Material received on 29.05.18.

В статье говорится о месте романа Мухтара Мағауина «Аласапыран» среди казахских исторических романов, и о периодах национально исторического содержания произведения. Рассматривается вопрос становления знаменитого казахского писателя М. Мағауина как поэта, особенности и таланты написания рассказов и воспроизведение национального духа в романе «Аласапыран». Ссылаясь на статью президента «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» автор подтверждает актуальность национального духа, поднятого в романе. Уделяется внимание национальному коду слов президента, сохранению уникальности

национального бытия, обновления сознания истории прошлого, превознесение национальных ценностей. В романе раскрывается уникальный образ портрета Ораза-Мухаммеда, с помощью диалога писатель раскрывает идею, с помощью монолога раскрываются особенности идейно-художественной стороны романа. В образе главного героя передается важное переплетение действий, на примерах раскрывается национальный дух.

The article considers the importance of Mukhtar Magauin's novel «Alasapyran» among the Kazakh historical novels, and the periods of nationally historical content of the work. The matter of formation of the well-known Kazakh writer as a poet, specific traits and talents of writing stories, and reproduction of the national spirit in the novel «Alasapyran» have been covered. Having referred to President's article «The Course towards Future: Modernization of Public Conscience», the author confirms the rationale of the national spirit raised in the novel. The article also considers exalting the past history and national values by preserving the national code, national essence and uniqueness. The ideological and figurative features of the novel have been revealed by portrait descriptions of Oraz-Mukhammed, dialogues and monologues which transfer the writer's ideas. By the image of the main character the writer makes important deductions, and represents the national spirit.

**ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ПГУ ИМЕНИ С. ТОРАЙГЫРОВА
(«ВЕСТНИК ПГУ», «НАУКА И ТЕХНИКА КАЗАХСТАНА»,
«КРАЕВЕДЕНИЕ»)**

Редакционная коллегия просит авторов руководствоваться следующими правилами при подготовке статей для опубликования в журнале.

Научные статьи, представляемые в редакцию журнала должны быть оформлены согласно базовым издательским стандартам по оформлению статей в соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», пристатейных библиографических списков в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии со следующими правилами:

– В журналы принимаются статьи по всем научным направлениям в

1 экземпляре, набранные на компьютере, напечатанные на одной стороне листа с полями 30 мм со всех сторон листа, электронный носитель со всеми материалами в текстовом редакторе «Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) для WINDOWS».

– Общий объем статьи, включая аннотации, литературу, таблицы, рисунки и математические формулы не должен превышать **12 страниц печатного текста**. *Текст статьи: кегль – 14 пунктов, гарнитура – Times New Roman (для русского, английского и немецкого языков), KZ Times New Roman (для казахского языка).*

Статья должна содержать:

1 **ГРНТИ** (Государственный рубрикатор научной технической информации);

2 **Инициалы и фамилия** (-и) автора (-ов) – на казахском, русском и английском языках (*прописными буквами, жирным шрифтом, абзац 1 см по левому краю, см. образец*);

3 **Ученую степень, ученое звание;**

4 **Аффилиация** (факультет или иное структурное подразделение, организация (место работы (учебы)), город, почтовый индекс, страна) – на казахском, русском и английском языках;

5 **E-mail;**

6 **Название статьи** должно отражать содержание статьи, тематику и результаты проведенного научного исследования. В название статьи необходимо вложить информативность, привлекательность и уникальность (*не более 12 слов, заглавными прописными буквами, жирным шрифтом, абзац 1 см по левому краю, на трех языках: русский, казахский, английский, см. образец*);

7 **Аннотация** – краткая характеристика назначения, содержания, вида, формы и других особенностей статьи. Должна отражать основные и ценные, по мнению автора, этапы, объекты, их признаки и выводы проведенного исследования. Дается на казахском, русском и английском языках (*рекомендуемый объем аннотации – не менее 100 слов, прописными буквами, нежирным шрифтом 12 кегль, абзацный отступ слева и справа 1 см, см. образец*);

8 **Ключевые слова** – набор слов, отражающих содержание текста в терминах объекта, научной отрасли и методов исследования (*оформляются на языке публикуемого материала: кегль – 12 пунктов, курсив, отступ слева-справа – 3 см.*). Рекомендуемое количество ключевых слов – 5-8, количество слов внутри ключевой фразы – не более 3.

Задаются в порядке их значимости, т.е. самое важное ключевое слово статьи должно быть первым в списке (см. образец);

9 Основной текст статьи излагается в определенной последовательности его частей, включает в себя:

– слово ВВЕДЕНИЕ / КІРІСПЕ / INTRODUCTION (нежирными заглавными буквами, шрифт 14 кегль, в центре см. образец).

Необходимо отразить результаты предшествующих работ ученых, что им удалось, что требует дальнейшего изучения, какие есть альтернативы (если нет предшествующих работ – указать приоритеты или смежные исследования). Освещение библиографии позволит отгородиться от признаков заимствования и присвоения чужих трудов. Любое научное изыскание опирается на предыдущие (смежные) открытия ученых, поэтому обязательно ссылаться на источники, из которых берется информация. Также можно описать методы исследования, процедуры, оборудование, параметры измерения, и т.д. (не более 1 страницы).

– слова ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ / НЕГІЗГІ БӨЛІМ / MAIN PART (нежирными заглавными буквами, шрифт 14 кегль, в центре).

Это отражение процесса исследования или последовательность рассуждений, в результате которых получены теоретические выводы. В научно-практической статье описываются стадии и этапы экспериментов или опытов, промежуточные результаты и обоснование общего вывода в виде математического, физического или статистического объяснения. При необходимости можно изложить данные об опытах с отрицательным результатом. Затраченные усилия исключают проведение аналогичных испытаний в дальнейшем и сокращают путь для следующих ученых. Следует описать все виды и количество отрицательных результатов, условия их получения и методы его устранения при необходимости. Проводимые исследования предоставляются в наглядной форме, не только экспериментальные, но и теоретические. Это могут быть таблицы, схемы, графические модели, графики, диаграммы и т.п. Формулы, уравнения, рисунки, фотографии и таблицы должны иметь подписи или заголовки (не более 10 страниц).

– слово ВЫВОДЫ / ҚОРЫТЫНДЫ / CONCLUSION (нежирными заглавными буквами, шрифт 14 кегль, в центре).

Собираются тезисы основных достижений проведенного исследования. Они могут быть представлены как в письменной форме, так и в виде таблиц, графиков, чисел и статистических показателей, характеризующих основные выявленные закономерности. Выводы должны быть представлены без интерпретации авторами, что дает другим ученым возможность оценить качество самих данных и позволит дать свою интерпретацию результатов (не более 1 страницы).

10 Список использованных источников включает в себя:

– слово СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ / ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ / REFERENCES (Нежирными заглавными буквами, шрифт 14 кегль, в центре).

Очередность источников определяется следующим образом: сначала последовательные ссылки, т.е. источники на которые вы ссылаетесь по очередности в самой статье. Затем дополнительные источники, на которых нет ссылок, т.е. источники, которые не имели место в статье, но рекомендованы вами для кругозора читателям, как смежные работы, проводимые параллельно. Рекомендуемый объем не более чем из 20 наименований (ссылки и примечания в статье обозначаются сквозной нумерацией и заключаются в квадратные скобки). Статья и список литературы должны быть оформлены в соответствии с ГОСТ 7.5-98; ГОСТ 7.1-2003 (см. образец).

11 Иллюстрации, перечень рисунков и подрисовочные надписи к ним представляют по тексту статьи. В электронной версии рисунки и иллюстрации представляются в формате ТІҒ или JPG с разрешением не менее 300 dpi.

12 Математические формулы должны быть набраны в Microsoft Equation Editor (каждая формула – один объект).

На отдельной странице (после статьи)

В бумажном и электронном вариантах приводятся полные почтовые адреса, номера служебного и домашнего телефонов, e-mail (для связи редакции с авторами, не публикуются);

Информация для авторов

Все статьи должны сопровождаться **двумя рецензиями** доктора или кандидата наук для всех авторов. Для статей, публикуемых в журнале «Вестник ПГУ» химико-биологической серии, требуется экспертное заключение.

Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статьи.

При необходимости статья возвращается автору на доработку. За содержание статьи несет ответственность Автор.

Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и возвращаются авторам.

Датой поступления статьи считается дата получения редакцией ее окончательного варианта.

Статьи публикуются по мере поступления.

Периодичность издания журналов – четыре раза в год (ежеквартально).

Статью (бумажная, электронная версии, оригиналы рецензий и квитанции об оплате) следует направлять по адресу:

140008, Казахстан, г. Павлодар, ул. Ломова, 64,

Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, Издательство «Кереку», каб. 137.

Тел. 8 (7182) 67-36-69, (внутр. 1147).

E-mail: kereku@psu.kz

Оплата за публикацию в научном журнале составляет **5000 (Пять тысяч) тенге.**

Наши реквизиты:

РГП на ПХВ Павлодарский
государственный университет имени
С. Торайгырова
РНН 451800030073
БИН 990140004654
АО «Цеснабанк»
ИИК KZ57998FTB00 00003310
БИК TSESKZK A
Кбе 16
Код 16
КНП 861

РГП на ПХВ Павлодарский
государственный университет имени
С. Торайгырова
РНН 451800030073
БИН 990140004654
АО «Народный Банк Казахстана»
ИИК KZ15601024100003308
БИК HSBKZZKX
Кбе 16
Код 16
КНП 861

ОБРАЗЕЦ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ:

ГРНТИ 396.314.3

А. Б. Есімова

к.п.н., доцент, Гуманитарно-педагогический факультет, Международный Казахско-Турецкий университет имени Х. А. Ясави, г. Туркестан, 161200, Республика Казахстан
e-mail: ad-ad_n@mail.ru

СЕМЕЙНО-РОДСТВЕННЫЕ СВЯЗИ КАК СОЦИАЛЬНЫЙ КАПИТАЛ В РЕАЛИЗАЦИИ РЕПРОДУКТИВНОГО МАТЕРИАЛА

В статье рассматриваются вопросы, связанные с кодификацией норм устной речи в орфоэпических словарях, являющихся одной из отраслей ортологической лексикографии. Проводится анализ составления первых орфоэпических словарей, говорится о том, что в данных словарях большее внимание уделяется устной орфографии в традиционном применении, а языковые нормы устной речи остались вне внимания. Также отмечается, что нормы устной речи занимают особое место в языке программ средств массовой информации, таких как радио и телевидение, и это связано с тем, что диктор читает свой текст в микрофон четко по бумажке. В статье также выявлены отличия устной и письменной речи посредством применения сравнительного метода, и это оценивается как один из оптимальных способов составления орфоэпических словарей.

Ключевые слова: репродуктивное поведение, семейно-родственные связи.

ВВЕДЕНИЕ

В настоящее время отрасль мобильной робототехники переживает бурное развитие. Постепенно среда проектирования в области мобильной ...

Продолжение текста

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

На современном этапе есть тенденции к стабильному увеличению студентов с нарушениями в состоянии здоровья. В связи с этим появляется необходимость корректировки содержания учебно-тренировочных занятий по физической культуре со студентами, посещающими специальные медицинские группы в...

Продолжение текста публикуемого материала

ВЫВОДЫ

В этой статье мы представили основные спецификации нашего мобильного робототехнического комплекса...

Продолжение текста

Пример оформления таблиц, рисунков, схем:

Таблица 1 – Суммарный коэффициент рождаемости отдельных национальностей

	СКР, 1999 г.	СКР, 1999 г.
Всего	1,80	2,22

Диаграмма 1 - Показатели репродуктивного поведения

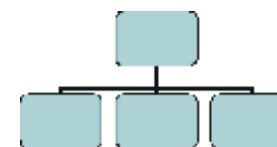
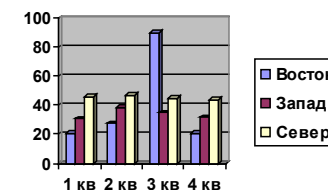

Рисунок 1 – Социальные взаимоотношения

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Эльконин, Д. Б. Психология игры [Текст] : научное издание / Д. Б. Эльконин. – 2-е изд. – М. : Владос, 1999. – 360 с. – Библиогр. : С. 345–354. – Имен. указ. : С. 355–357. – ISBN 5-691-00256-2 (в пер.).

2 Фришман, И. Детский оздоровительный лагерь как воспитательная система [Текст] / И. Фришман // Народное образование. – 2006. – № 3. – С. 77–81.

3 Антология педагогической мысли Казахстана [Текст] : научное издание / сост. К. Б. Жарикбаев, сост. С. К. Калиев. – Алматы : Рауан, 1995. – 512 с. : ил. – ISBN 5625027587.

4 http://www.mari-el.ru/mmlab/home/AI/4/#part_0.

А. Б. Есімова

Отбасылық-туысты қатынастар репродуктивті мінез-құлықты жүзеге асырудағы әлеуметтік капитал ретінде

Гуманитарлық-педагогикалық факультеті,
Қ. А. Ясави атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті,
Түркістан қ., 161200, Қазақстан Республикасы.

A. B. Yesimova

The family-related networks as social capital for realization of reproductive behaviors

Faculty of Humanities and Education,
K. A. Yesevi International Kazakh-Turkish University,
Turkestan, 161200, Republic of Kazakhstan.

Мақалада ортологиялық лексикографияның бір саласы – орфоэпиялық сөздіктердегі ауызша тіл нормаларының кодификациялануымен байланысты мәселелер қарастырылады. Орфоэпиялық сөздік құрастырудың алғашқы тәжірибелері қалай болғаны талданып, дәстүрлі қолданыстағы ауызша емлесімен, әсіресе мектеп өмірінде жазба сөзге ерекше көңіл бөлініп, ал ауызша сөздің тілдік нормалары назардан тыс қалғаны айтылады. Сонымен қатар ауызша сөз нормаларының бұқаралық ақпарат құралдары – радио, телевизия хабарлары тілінде ерекше орын алуы микрофон алдында диктордың сөзді қағаз бойынша нақпа-нақ, тақпа-тақ айтуымен байланысты екені атап көрсетілді. Сөздікте ауызша сөзбен жазба сөздің салғастыру тәсілі арқылы олардың айырмасын айқындалғаны айтылып, орфоэпиялық сөздік құрастырудың бірден-бір оңтайлы жолы деп бағаланады.

The questions, related to the norms of the oral speech codification in pronouncing dictionary are the one of the Orthologous Lexicography field, are examined in this article. The analysis of the first pronouncing dictionary is conducted, the greater attention in these dictionaries is spared to verbal orthography in traditional application, and the language norms of the oral speech remained without any attention. It is also marked that the norms of the oral speech occupy the special place in the language of media programs, such as radio and TV and it is related to that a speaker reads the text clearly from the paper. In the article the differences of the oral and writing language are also educed by means of application of comparative method and it is estimated as one of optimal methods of the pronouncing dictionary making.

Теруге 29.05.2018 ж. жіберілді. Басуға 11.06.2018 ж. қол қойылды.

Пішімі 70x100 ¹/₁₆. Кітап-журнал қағазы.

Шартты баспа табағы 19,5. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.

Компьютерде беттеген: А. Елемесқызы

Корректорлар: А. Р. Омарова, К. Б. Жетписбай

Тапсырыс № 3180

Сдано в набор 29.05.2018 г. Подписано в печать 11.06.2018 г.

Формат 70x100 ¹/₁₆. Бумага книжно-журнальная.

Усл.печ.л. 19,5. Тираж 300 экз. Цена договорная.

Компьютерная верстка: А. Елемесқызы

Корректоры: А. Р. Омарова, К. Б. Жетписбай

Заказ № 3180

«КЕРЕКУ» баспасынан басылып шығарылған

С. Торайғыров атындағы

Павлодар мемлекеттік университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«КЕРЕКУ» баспасы

С. Торайғыров атындағы

Павлодар мемлекеттік университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

67-36-69

E-mail: kereku@psu.kz